

PRI
LO
ZI

institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo

prilozi

**institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo**

godina VII • sarajevo 1971 • broj 7

ZDRAVKO ANTONIĆ

NIKOLA BABIĆ

RASIM HUREM

ENVER REDŽIĆ

NUSRET SEHIĆ

Glavni i odgovorni urednik

ENVER REDŽIĆ

Sekretar redakcije

VESLIN MITRAŠEVIĆ

Izdavač: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo

Adresa: Prilozi, Sarajevo, Đure Đakovića 9, telefon 38-899

Ziro račun 101-3-47, poštanski fah 310

Izlazi povremeno

SADRŽAJ

	Strana
ČLANCI I STUDIJE:	
1. Nikola Babić: Osnivanje organizacija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine i njihova društveno-politička orijentacija — — — — —	11
2. Dževad Juzbašić: Pitanje željezničke veze Monarhije sa Istokom u austro-ugarskoj politici gradnje priključnih željezničkih linija u pravcu Bosne posljednje Berlinskog kongresa — — — — —	49
3. Uroš Nedimović: Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini u periodu 1921. do 1924. godine — — — — —	83
4. Pero Morača: Partizanski rat i selo u našem NOR-u — — — — —	103
5. Mile Konjević: Mjesto i uloga »Hrvatskog sabora« u ustaškoj politici 1942. godine — — — — —	115
6. Nusret Šehić: Problem nacizma u istoriografiji Njemačke Demokratske Republike — — — — —	137
PRILOZI:	
1. Vlado Oštrić: Veze i suradnja tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog tipografskog društva do 1903. godine — — — — —	163
2. Ibrahim Karabegović — Ilijas Hadžibegović: Uloga Glasa slobode u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini od 1909. do 1919. godine (Prilog izučavanju socijalističke misli u Bosni i Hercegovini od 1909. do 1919. godine) — — — — —	183
3. Slavko Mićanović: O procesu političkog opredjeljivanja u Semberiji posljednjih godina pred rat i u toku rata — — — — —	199
4. Moni Levi: U kazamatima Kraljevine Jugoslavije — — — — —	225
PRIKAZI:	
1. Tomislav Išek: Benedetto Croce, Theorie et histoire de l' historiographie, Paris, Droz 1968, 241 p — — — — —	269
2. Danka Nikolić: Stevan Belić, Na bojnim poljima Španije, Narodna armija, Beograd 1970, str. 164 — — — — —	277
3. Ibrahim Karabegović: Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XVIII (1968/69), Sarajevo 1970, str. 325 — — — — —	279
4. Ljiljana Gaković: Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, godina X—XI knjiga X—XI, Sarajevo 1970—71, str. 575 — — — — —	283

5. Zeljka Vrdoljak: Revue d' histoire de la deuxieme guerre Mondiale, (1970, XX, br. 77, 78, 79, 80) — — — — —	287
6. Uroš Nedimović: International Review of Social History, volume XV — 1970 — Part 1—3; izdavač International Institut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam — — — — —	291

OSVRTI:

1. Ibrahim Karabegović: Počeci socijalističke štampe na Balkanu (osvrt na međunarodni naučni skup, održan 20. i 21. XII 1971. u Beogradu) — —	298
2. Ibrahim Karabegović — Ahmet Hadžirović: Politika velikih sila na Balkanu uoči i na početku drugog svjetskog rata (Međunarodna konferencija, Sofija 21—26. aprila 1971) — — — — —	305
3. Uroš Nedimović: Sedma internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu od 15—18. septembra 1971. — — — — —	311

IZ INSTITUTA:

1. Djelatnost Instituta u 1971. godini — — — — —	319
2. Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu — — — — —	325

CONTENS

ARTICLES AND STUDIES:

1. Nikola Babić: The Foundation of Workers' Movement Organizations in Bosnia and Herzegovina and Their Socio-political Orientation — — — — —	11
2. Dževad Juzbašić: The Question of the Railroad Connection of the Monarchy with the East in the Austro-Hungarian Policy of the Construction of Connecting Railroad Lines in the Direction of Bosnia After the Congress of Berlin — — — — —	49
3. Uroš Nedimović: The Independent Trade Unions in Bosnia and Herzegovina in the Period from 1921 to 1924 — — — — —	83
4. Pero Morača: The Partizan War and the Village in the Peoples' Liberation War — — — — —	103
5. Mile Konjević: The Place and Role of the »Hrvatski državni sabor« (Croatian State Parliament) in the Ustasha Political Maneuvers of 1942 — — — — —	115
6. Nusret Šehić: The Problem of Nazism in the Historiography of the German Democratic Republic — — — — —	137

CONTRIBUTIONS:

1. Vlado Oštrić: Relations and Cooperation of the typographers of Bosnia and Herzegovina with the Croatian Typographers' Society Until 1903 — — — — —	163
2. Ibrahim Karabegović — Ilijas Hadžibegović: The Role of »The Voice of Liberty« in the Spreading of Socialist Ideas in Bosnia and Herzegovina from 1909 to 1919. (Supplement to the Investigation of Socialist Thought in Bosnia and Herzegovina from 1909 to 1919) — — — — —	183
3. Slavko Mićanović: On the Process of Political Orientation in Semberija in the years Before and During the War — — — — —	199
4. Moni Levi: In the Prisons of the Kingdom of Yugoslavia — — — — —	225

REVIEWS:

1. Tomislav Išek: Benedetto Croce: Theorie et histoire de l' historiographie, Paris, Droz 1968, 241 p. — — — — — — — — — —	269
2. Danka Nikolić: Stevan Belić, On the Battlefields of Spain, Narodna Armija, Beograd 1970, 164 p. — — — — — — — — — —	277
3. Ibrahim Karabegović: The Year-book of the Historical Association of Bosnia and Herzegovina, year eighteenth (1968/69), Sarajevo 1970, 325 p. —	279
4. Ljiljana Gaković: Bulletin of the Archives and the Society of Archives Workers of Bosnia and Herzegovina year 10—11, book X—XI, Sarajevo, 1970—71, 575 p. — — — — — — — — — —	283
5. Željka Vrdoljak: Revue d' histoire de la deuxième guerre mondiale (1970, XX, No. 77, 78, 79, 80) — — — — — — — — — —	287
6. Uroš Nedimović: International Review of Social History, Volume XV — 1970—Part 1—3; edited by International Institut voor sociale Geschiedenis, Amsterdam — — — — — — — — — —	291

EVENTS:

1. Ibrahim Karabegović: Origins of Socialist Press in the Balkans (review of the international meeting of scholars held on December 20 and 21, 1971 in Beograd) — — — — — — — — — —	298
2. Ibrahim Karabegović — Ahmed Hadžirović: The Policies of the Great Powers in the Balkans on the Eve and at the Beginning of the Second World War (the International Conference, Sofija, 21/26 April 1971) — — —	305
3. Uroš Nedimović: The Seventh International Conference of the Historians of the Workers' Movement held at Linz from 15th to 18th September, 1971 —	311

FROM THE INSTITUTE:

1. The Activity of the Institute in 1971 — — — — — — — — — —	319
2. The Survey of National and Foreign Magazines Received by the Library of the Institute for the History of the Workers' Movement at Sarajevo —	325

MIROSLAV BANIĆ

Osnivanje organizacija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine i njihova društveno- politička orijentacija

U istančak, razvoj i borbu radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini moguće je izabaviti, uz proučavanje ovih tekova u međunarodnom radničkom pokretu, uporedo sa razvojem i upis-poličkih i društveno-ekonomskih odnosa u zemlji. Nema sumnje istorijskog značaja u Bosni i Hercegovini

članci i studije

bosne i Hercegovine, a posebno istraživanje političko-ekonomskih odnosa u ključnu borbu za socijalna prava. Koliko će se radnički pokret angažovati u rješavanju ovih ključnih društvenih problema, zavisi je od njegove snage i stepena organizovanosti, a posebno od uloge proletariata. Istovremeno je nužno ukazati i na neke bitne karakteristike bosanskohercegovačkog društveno-političkog i ekonomskog života u periodu u kojemu radnički pokret nastaje i razvija se svoje društveno-političko angažovanje.

Narodi Bosne i Hercegovine imali su to istorijsko sudbina da, podijele niza bosne i hercegovine. 1878. godine samo promijenio gospodara, a u vrijeme kada je se borila drugi narodi već bili nezavisna država nezavisne vlasti, imala je i druge. To promjena u gospodara, međutim, nije bila i = izmenjen gospodar = stvarajući odnosa. Istovremeno društveno-ekonomski razvoj je se odvijao prema istom smeru kao i u zemlji modernog kapitalističkog sistema. Istovremeno uporedo Austro-Ugarske imperije, n. p. je svojih istorijskih političkih odnosa u zemlji i razvoj političkog života.

NIKOLA BABIĆ

Osnivanje organizacija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine i njihova društveno- politička orijentacija

Nastanak, razvitak i borbu radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini moguće je izučavati, uz praćenje ovih tokova u međunarodnom radničkom pokretu, uporedo sa izučavanjem opšte-političkih i socijalno-ekonomskih odnosa u zemlji. Neminovnost istorijskog razvitka u Bosni i Hercegovini postavljala je krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka, kada se ovaj pokret stvara, istovremeno i borbu za nacionalno oslobođenje od tuđinske vlasti, i pitanje likvidacije feudalno-kmetских agrarnih odnosa i klasnu borbu za socijalna prava. Koliko će se radnički pokret angažovati u razrješavanju ovih krupnih društvenih problema, zavisilo je od njegove snage i stepena organizovanosti, a posebno od uticaja pomenutih faktora. Zato je nužno ukazati i na neke bitne karakteristike bosanskohercegovačkog društveno-političkog i ekonomskog života u periodu u kojem radnički pokret nastaje i utemeljuje svoju idejno-političku orijentaciju.

Narodi Bosne i Hercegovine imali su tu istorijsku sudbinu da, poslije niza buna i ustanaka, 1878. godine samo promijene gospodara, i to u vrijeme kada su se brojni drugi narodi već bili oslobodili strane zavojevačke vlasti i feudalnih okova. Ta promjena gospodara, međutim, nije značila i radikalnu promjenu društvenih odnosa. Polufeudalnim društvenim odnosima koje je za sobom ostavila Turska carevina samo se pridružio moderni kapitalistički sistem kolonijalne uprave Austro-Ugarske monarhije, koji je svojim interesima podredio ekonomsku snagu naroda i razvoj političkog života.

Pošto je na Berlinskom kongresu, u ljeto 1878. godine, dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska monarhija je u njoj tokom prve tri decenije uspostavila vojnu upravu. Iako je okupirana teritorija formalno ustanovljena kao »corpus separatum« u okviru Monarhije, pod jurisdikcijom Zajedničkog ministarstva finansija, svu vlast u svojim rukama imao je poglavar zemlje, koji je istovremeno bio vrhovni komandant svih okupacionih vojnih snaga. Bečka vlada je Bosnu i Hercegovinu tretirala kao koloniju koja ima određenu ulogu u prodiranju austrijskog i mađarskog kapitala na Balkan, pa je zbog toga ubrzo, strogim mjerama, zavela mir i red, uspostavila slobodu komunikacija i trgovine i započela jedan, dosta ekstenzivan, program modernizacije ekonomije. Najveća bogatstva ove zemlje — šume i rude,¹⁾ nisu do tada organizovano, gotovo nikako, privredno iskorištavana. Naturalna privreda na tom području vijekovima nije unosila u rudnu i šumsku ekonomiju nikakve bitnije promjene, a poslije okupacije i infiltracije stranog kapitala, industrija drveta i rudarstvo, uz vrlo brojnu i jeftinu radnu snagu, postali su najrentabilnije grane kolonijalne privrede. Stoga je strani kapital poslije izgradnje osnovnih saobraćajnica i uspostavljanja mira, reda i lične sigurnosti — od devedesetih godina lako i brzo pronalazio puteve u šume i u utrobu Bosne i Hercegovine. Tu, za bosanskohercegovačke prilike, ekspanziju privrednog razvitka ilustrovao je V. Dediđer u svom djelu *Sarajevo 1914*. sljedećim podacima: »U Bosni i Hercegovini bilo je 1878. samo 900 kilometara trećerazrednih puteva. Krajem 1914, nove vlasti izgradile su 6.960 kilometara puteva; jedan deo bio je dobrog kvaliteta, mada su putevi građeni prisilnim radom i bili namenjeni pretežno za vojne svrhe. U tom peirodu izgrađeni su novi rudnici (uglja i železne rude) i udareni temelji čeličnoj i hemijskoj industriji. Državni kapital bio je zainteresovan za ova preduzeća; uveden je i državni monopol u proizvodnji soli, duvana, piva i neke druge robe široke potrošnje. Privatni kapital, uglavnom iz Budimpešte i Beča, sudelovao je u eksploataciji šuma. (...) Firma »Štajnbajs« izvozila je bosansku drvenu građu na evropsko tržište, i »Bosnische Gefahr« (bosanska opasnost) zapretila je mnogim čuvenim izvoznicima.«²⁾ Ukupno je u vremenu okupacije otvoreno u Bosni i Hercegovini 65 preduzeća u oblasti rudarstva, drvne i hemijske industrije, crne metallurgije, industrije duvana i proizvodnje električne energije sa 44.380 radnika, i 56 manjih preduzeća lokalne industrije sa 7.350 radnika.³⁾ To je u odnosu na predokupacioni period bio, neosporno, krupan privredni napredak, koji je sa sobom nosio i određeni kulturni prosperitet. Ali, i pored toga, činjenica je da je u Bosni i Hercegovini pod kraj austrougarske uprave, tačnije 1910. godine, od 1,898.044 stanovnika 86,37% živjelo od ekstenzivne poljoprivrede sa feudalnim agrarnim od-

¹⁾ Prema J. Lakatošu i A. Despiću od 5,199.000 hektara cjelokupne površine Bosne i Hercegovine 2,513.475 hektara pokrivaju šume, a od toga, opet, visoke šume, čije se kvalitetno drvo eksploatiše, zauzimaju prostor od 1,510.057 hektara, — a uz Srbiju, Bosna i Hercegovina je rudama najbogatija jugoslovenska zemlja. — Jozo Lakatoš i dr Aco Despić: *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1924. str. 14 i 48.

²⁾ Vladimir Dediđer: *Sarajevo 1914*, Beograd 1966. str. 125—126.

³⁾ Dr Kemal Hrelja: *Industrija Bosne i Hercegovine do Prvog svjetskog rata*, Beograd 1961. str. 175.

nosima, samo 6,41% od industrije rudarstva i zanatstva i 7,22% od svih ostalih zanimanja.⁴⁾ U to isto vrijeme jedna škola je dolazila u prosjeku na 182 km², a u čitavoj zemlji bilo je 135 ljekara u 24 bolnice i nekoliko desetina ambulanti.⁵⁾ Kolonijalni karakter ovog cjelokupnog privrednog razvitka još je očigledniji kada se imaju u vidu činjenice: da je cjelokupni trgovinski promet Bosne i Hercegovine obavljan gotovo isključivo sa gospodarećim državama — Austrijom i Mađarskom, uz njihovu stalnu borbu za prvenstvo u uvozu i izvozu; da je izvoz robe bio po težini gotovo tri puta veći od uvoza (oko 74:26%), a da je, istovremeno, uvoz po vrijednosti bio veći za preko 44 miliona kruna; te, napokon, onemogućavanje razvitka domaće industrije,⁶⁾ kako bi se iz zemlje izvozili gotovo svi proizvodi u sirovom stanju, a uvozila skupa industrijska roba.

Ipak, svi ti uspjesi u razvitku pojedinih privrednih grana samo su načinjali bosanskohercegovačku društvenu strukturu turskoga perioda. Austrougarska uprava zadržala je i dalje anahroni kmetski sistem, koji je sputavao i usporavao svestranije društvene preobražaje. Čak je i u 1910. godini preko 650.000 stanovnika bilo vezano određenim kmetskim obavezama,⁷⁾ a to je izazivalo stalne poremećaje i uticalo na sve vidove društveno-političkog života u Bosni i Hercegovini. Sukob jedne dosta snažne kapitalističke privrede, sa svim rezultatima koje je ona postigla poslije okupacije, i jedne, dosta inertne, poluorijentalne društvene strukture, sa svim onim što je nova vlast propustila da učini — doveo je do krupnih društveno-političkih i socijalnih pregrupisanja i novih političkih orijentacija u bosanskohercegovačkom društvu. Počinje da se stvara moderno građansko društvo, sa buržoazijom, radničkom klasom i sa svim njihovim društveno-političkim konsekvencama. Čitav taj proces nosio je snažan pečat nacionalne i konfesionalne podjele naroda u Bosni i Hercegovini, pa je s tim faktorom najviše računala i okupaciona vlast u pokušaju političkog osvajanja ove zemlje.

⁴⁾ J. Lakatoš i A. Despić: Cit. djelo, str. 6; dr Ferdinand Schmid: *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich—Ungarn*, Leipzig 1914, S. 546.

⁵⁾ Die Neue Zeit, *Wochenschrift der deutschen Sozialdemokratie*, Bd. 26/2, 1907—1908, S. 497; Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina, Sarajevo 1908, S. 25—29.

⁶⁾ U godinama uoči prvog svjetskog rata taj odnos uvoza i izvoza sa Mađarskom i Austrijom i pasiva u trgovinskom bilansu izgledali su ovako:

Godina	Uvoz		Izvoz		Pasiva trg. bilansa
	iz Mađarske	iz Austrije	u Mađarsku	u Austriju	
1908.	48,18	51,82	28,99	71,01	14,248.917 K
1909.	43,93	56,07	31,26	68,74	18,672.885 K
1910.	40,33	59,67	27,61	72,39	11,663.532 K
1911.	55,10	54,90	30,02	69,98	32,336.394 K
1912.	44,55	55,45	38,80	64,20	44,534.502 K

Kao pokazatelj onemogućavanja razvoja domaće prerađivačke industrije interesantan je podatak da je uvožen i brašno zbog nedostatka mlinske industrije. *Radničke novine* organ srpske Socijaldemokratske partije, br. 84, od 10. aprila 1914.

⁷⁾ Jovo Jakšić: *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini — Radnički pokret*, Socijalistički mjesečni časopis, Sarajevo 1926, br. V, str. 131.

Poslije vojne okupacije, uporedo sa privrednom ekspanzijom, austro-ugarska uprava je u različitim vidovima poduzimala razne akcije upravo u cilju tog političkog osvajanja Bosne i Hercegovine. U vrijeme dok je Kalaj bio na čelu te uprave osobito su karakteristična nastojanja da se, u okviru stalne težnje za ostvarenjem jedne bosanske političke koncepcije formira i »bosanska nacija«, ali ta politika, kako je to uočio Masleša nije uspjela »da već postojeća nacionalna i politička stremjenja poveže i amalgamira«, pa je zato Beč »u drugom periodu svoje vladavine — poslije smrti Kalajeve — napustio uglavnom sve te pokušaje i nastojao da politički zavlada zemljom iskorišćavanjem postojećih nacionalnih, vjerskih i socijalnih suprotnosti u čemu je, uostalom, imao mnogo više uspjeha«⁸⁾ Masleša ovdje nije u pravu utoliko što pravi suštinsku razliku između Kalajeve i postkalajevske austrougarske politike u Bosni i Hercegovini, jer je i prva i druga u svim kombinacijama iskorištavala postojeće nacionalne i vjerske suprotnosti. S tom politikom Austro-Ugarske ispreplitale su se u novonastalim uslovima političke koncepcije srpskog i hrvatskog građanstva i begovata u čijim konkretnim akcijama nije gotovo nikad bilo toliko jedinstva koje bi vodilo zbližavanju i zajedničkom istupanju u zahtjevima za rješavanjem raznih društveno-političkih, ekonomskih i socijalnih problema u Bosni i Hercegovini. Poslije okupacije, u stvari, mijenjaju se samo forme u propagandi i političkoj akciji oko pitanja nacionalnog karaktera i teritorijalne pripadnosti Bosne i Hercegovine započetih nastankom procesa nacionalnog uobličavanja jugoslovenskih, a posebno srpskog i hrvatskog naroda. U konkretnoj političkoj aktivnosti, poslije okupacije, srpski i hrvatski nacionalizam se na ovom nacionalno heterogenom području još žešće sukobljava, pa kombinovan sa konzervativizmom muslimanske čaršije i begovata i djelatnošću klera sve tri religije — katoličke, pravoslavne i islamske — koji je aktivno djelovao na razdvajanje naroda ovog područja na osnovi vjerske isključivosti — na određen način potpomazu tuđinsku vlast. Otud se za svih četrdeset godina austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini može govoriti samo o pojedinim fazama intenzivnije ili manje intenzivne aktivnosti, djelimičnog približavanja ili potpunog udaljavanja u stavovima ovih političkih snaga prema raznim akutnim društveno-političkim problemima svoje zemlje.

Nacionalizam srpskog građanstva ostao je i u prvom periodu austrougarske vladavine konsekventan u propagandi da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja. I pored toga što je bečka vlada 1882. godine s dinastijom Obrenovića potpisala konvenciju kojom se ta dinastija odriče interesovanja za ovu zemlju, ta propaganda je nezvanično permanentno pomagana iz Beograda. Ali građanski nacionalizam Srba u Bosni i Hercegovini poslije okupacije, iako organizovan, nije više bio onako revolucionaran i dinamičan kao u predustaničkom, odnosno predokupacionom periodu.

U prvim dodirima sa razvijenom kapitalističkom privredom, u uslovima ubrzanog razvoja robnonovčanih odnosa poslije okupacije, taj nacionalizam je postao oportunističkiji, a njegovi nosioci zastaju kod rezonovanja — da »kad već ne može da »dode« Srbija, onda je bolje da dođe i Austrija nego Turska, jer će ona bar zavesti red i mir u zemlji«.⁹⁾ Pa iako

⁸⁾ Veselin Masleša: *Dela III*, Mlada Bosna, Sarajevo 1956, str. 195—196.

⁹⁾ Isto, str. 202.

nisu bili zadovoljni novim stanjem, oni su se njime mirili, jer je jedan dio njihovih klasnih zahtjeva i potreba nova vlast zadovoljavala već time što je okupacija naglo ubrzala kapitalistički način proizvodnje u koju se ovo najbrojnije građanstvo postepeno, ali ipak najbrže uključivalo. U stvari, iako je kolonijalna privredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini obilato iskorištavala prirodna bogatstva i jeftinu radnu snagu, ona je donosila koristi i tek stasaloj domaćoj buržoaziji. Srpsko građanstvo uspjelo je da uzme u svoje ruke gotovo cijelu unutrašnju i dio spoljne trgovine, stvorilo je svoje bankarstvo koje je uglavnom živjelo od mjehničnih poslova sa seljacima, odnosno koje je finansiralo otkup kmetova. Pored svih ovih faktora oportunističkog bogatog sloja srpskog građanstva, koji je bio politički najuticajniji, bio je i odraz nemoći njegovog snažnijeg djelovanja u sistemu čvrsto organizovane okupacione vlasti, sa kojom se ono nije odlučivalo na otvoreni sukob.

Poslije okupacije, snažnije se ispoljava aktivnost hrvatskog građanstva čiji se veći dio politički pozitivno odnosio prema okupacionoj vlasti, očekujući da će se njenim dolaskom ubrzati uključenje Bosne i Hercegovine u Hrvatsku u okviru Austro-Ugarske monarhije. Nosilac te aktivnosti bilo je pretežno novopridošlo činovništvo u aparatu okupacione vlasti koje je s te pozicije moglo snažnije da utiče na tokove političkog života.¹⁰⁾ Sve više se na ovom području počinje osjećati i austrofilaska politika »čiste« Stranke prava u kojoj su se osobito frankovci ogorčeno »obarali na sve što je ma koliko moglo dovesti do zbliženja i poboljšanja odnosa između Hrvata i Srba.«¹¹⁾ U političkoj akciji za pridobijanje hrvatskih masa okupaciona vlast se obilno služila katoličkom akcijom i prozeletizmom koji je uporno nastojao provoditi nadbiskup Štadler u cilju ostvarenja dominacije katoličanstva, što je imalo vrlo negativne posljedice na nacionalne i konfesionalne odnose u Bosni i Hercegovini, a aktivnost srpskih i hrvatskih građanskih političkih snaga odvodilo u potpuno suprotne pravce.

Muslimansko stanovništvo se najmasovnije i oružanom borbom odupiralo okupaciji. Begovat, koji je politički predstavljao to stanovništvo izgubio je političku vlast i u prvom periodu austrougarske okupacije on se prema njoj odnosi nepovjerljivo i, moglo bi se reći, neprijateljski. Vjerska isključivost bila je jedan od glavnih faktora koji je učinio da se u otporu novoj vlasti ne traže saveznici u srpskom i hrvatskom građanstvu. Ali, ubrzo poslije okupacije, započinje i taktiziranje na liniji približavanja nove vlasti i begovata. Sastavni dio te politike (bilo je i nerješavanje agrarnog pitanja. Formulom o fakultativnom otkupu kmetova, okupaciona vlast je nastojala ublažiti radikalizam srpskog građanstva čiji je značajan zahtjev bio upravo rješavanje agrarnog pitanja, i zadovoljiti begovat preko kog je trebalo pridobiti Muslimane u cjelini.

Politička razjedinjenost srpskog i hrvatskog građanstva i begovata u vrijeme okupacije odražavala se i na razjedinjenosti privrednih napora.

¹⁰⁾ I u 1907. godini — 29 godina poslije okupacije, kada su već bile prispiole prve generacije domaćih intelektualaca — u aparatu okupacione vlasti radilo je 67,78% činovnika sa strane, iz Austrije i drugih zemalja Monarhije. Od domaćih 32,22% činovnika, opet, 61,56% bili su Hrvati, 29,92% Srbi i 8,63% Muslimani. — Vladimir Corović: *Političke prilike u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1939, str. 44.

¹¹⁾ Ferdo Čulinović: *Jugoslavija između dva rata*, knj. I, Zagreb 1961, str. 7.

To osobito ilustruje partikularizam u ulaganju skromnih sredstava kapitala kojim je raspolagala domaća buržoazija, a posebno po procesu osnivanja i razvoja novčanih zavoda u Bosni i Hercegovini. Do prvog svjetskog rata ovdje su djelovala 4 bečko-peštanska novčana zavoda sa oko 83 miliona kruna kapitala — do tada je bilo osnovano i 50 domaćih novčanih zavoda, od kojih 26 srpskih, 10 hrvatskih, 8 muslimanskih i samo 6 mješovitih — sa svega oko 43 miliona kruna kapitala.¹²⁾ Radi toga domaći kapital, koji bi prirodno morao biti i podloga domaćoj industriji, nije mogao odolijevati stranoj konkurenciji i privilegijama koje su davane stranom kapitalu. Usitnjen u tako brojne novčane zavode, domaći kapital, ono što ga je bilo, razvijao je zelenaštvo velikih razmjera. Osnivanje tih sitnih nacionalnih banaka i štedionica smatrano je prvorazrednom rodoljubivom akcijom, a u stvari, to je bila samo jedna od manifestacija građanskog nacionalizma, odnosno vjerske začaurenosti, koja je usporavala privredni rast Bosne i Hercegovine i omogućavala stranom kapitalu da dominira njenom privredom.

Do prvog značajnijeg zbližavanja između srpskog građanstva s jedne, i begovata i muslimanskog građanskog sloja, s druge strane, dolazi u toku borbe za crkveno-školsku autonomiju koju su prvi započeli 1896, a drugi 1899. godine, smatrajući je jedino mogućom formom borbe protiv okupacione vlasti, odnosno za izvjesne nacionalne i vjerske slobode. Kao rezultat tog zbližavanja, pojavio se 1902. godine i zajednički program Srba i Muslimana formulisan u 25 tačaka ugovora o saradnji na sastanku u Slavonskom Brodu.¹³⁾ Iz sadržaja ovog ugovora može se uočiti da on inauguriše političku saradnju koja se uglavnom tiče državno-pravnih i administrativnih odnosa zapostavljajući agrarno i druga vrlo akutna pitanja iz unutrašnjih odnosa u Bosni i Hercegovini. Njime je dogovoren jedan autonomistički program koji je imao elemente stare begovske autonomističke politike, a novo je bilo to da je taj program, na bazi podjele vlasti, prihvatilo i srpsko građanstvo. U datim uslovima, klasnim interesima tog građanstva odgovarao je politički savez s begovatom, koji je sada, također, bio lišen političke vlasti i spreman na uzajamne ustupke i saradnju. Osim toga, sporazum je bio odraz zajedničkog antiaustrijskog raspoloženja koje je kod obiju strana dosegalo, uglavnom, do zahtjeva za crkveno-školsku autonomiju.

Oštre suprotnosti između srpskog i hrvatskog nacionalizma u borbi za srpsku, odnosno hrvatsku Bosnu i Hercegovinu i vezanost dijela hrvatskog građanstva — prije svega činovništva — za okupacionu vlast, bili su nepremostiva prepreka za njegovo uključivanje u ovaj politički savez. Pa, bez obzira na sva ova obilježja, stvaranje saveza i njegovo višegodišnje čvršće ili labavije djelovanje predstavljalo je pozitivan i značajan politički događaj koji je obilježio prvo približavanje domaćih političkih snaga u borbi protiv strane vlasti. Kao rezultat djelovanja ovog saveza, kombinovanog povremenim političkim koncesijama austrougarske uprave srpskom građanstvu ili begovatu u cilju razbijanja njihove koalicije i približavanja hrvatskog građanstva i begovata, došlo je do davanja crkveno-školske au-

¹²⁾ Bosna i Hercegovina kao privredno područje, Uredili i izdali Abo Koen, E. Džilkovaski i A. Sunarić, Sarajevo 1938, str. 377.

¹³⁾ Vidi tekst ugovora u knjizi *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*, u Zbirci Srpski narod u XIX veku, Beograd s. a., str. 96—97.

tonomije Srbima 1905. i Muslimanima 1909. godine. Peštanskom rezolucijom, upućenom u vidu proglašenja narodu, objavljenom 13. oktobra 1908. godine u vezi sa aneksijom Bosne i Hercegovine, u kojoj su predstavnici saveza nastojali objasniti političku situaciju i savjetovali suzdržljivo držanje »završeni su uglavnom zajednički srpsko-muslimanski politički potezi«. ¹⁴⁾ Ipak, sve do 1910. godine — kada Zemaljska vlada, koristeći se pobunom srpskih i hrvatskih seljaka u Bosanskoj krajini i Posavini, uspijeva da unese veću pometnju u srpsko-muslimanske odnose — snage predstavljene u ovom savezu poduzimale su više političkih akcija sa zahtjevima da Bosna i Hercegovina dobije određenu autonomiju.

Krupni politički događaji u jugoslovenskim zemljama 1903—1905. godine podstakli su jačanje jugoslovenske ideje u građanskim političkim krugovima. Pa, iako ovaj politički val nije jače zahvatio stariju generaciju građanskih političara u Bosni i Hercegovini, čiji je politički uticaj još uvijek bio dominantan, šira javnost ovdje je »s napregnutom pažnjom pratila sve što se događa u susjednim jugoslovenskim krugovima, a prvenstveno u Srbiji i Hrvatskoj«. ¹⁵⁾ I dok ta starija generacija ne preduzima značajne akcije u tome pravcu, izuzev dosta sterilnog saveza srpskog građanstva i begovata, mlađa generacija građanskih političara, prije svega intelektualaca, i omladina sve se brže uključuju u jugoslovenski pokret.

Nacionalna i konfesionalna razjedinjenost snaga koje su pretendovale na to da politički predstavljaju cjelokupno srpsko, muslimansko i hrvatsko stanovništvo došla je do izražaja i za vrijeme aneksije i uvođenja ustava i sabora — događaja koji su, neosporno, predstavljali najznačajnije momente za politički život Bosne i Hercegovine u vremenu austrougarske vladavine. Nacionalni i vjerski antagonizam rastočio je ove političke snage i one nisu bile u stanju da ujedine svoju volju i akciju za povoljniji politički i ekonomski status Bosne i Hercegovine pod tuđinskom vlašću. Pojedinačni naponi nacionalnih grupa da se od crkvene i školske autonomije pređe na borbu za političku autonomiju, da se u aparat vlasti više angažuju domaći ljudi, da se domaći elemenat više angažuje u privrednom razvoju zemlje — nisu mogli dati značajnije rezultate.

Austrougarska uprava koristila se unutrašnjom nacionalnom i vjerskom podvojenošću za učvršćenje svojih pozicija. Ta politika je imala izvjesnih uspjeha jer se, pored nacionalnih i vjerskih, obilato služila i klasnim antagonizmima u samoj zemlji. Sukob između kmetova pretežno srpskih i hrvatskih seljaka i njihovih feudalnih gospodara, uglavnom muslimanskih begova, pružao je povoljnu priliku za taktičko manevrisanje vlasti i suprotstavljanje jednih drugima, naročito u vrijeme jačanja nacionalnih pokreta. Drugi momenat klasnog karaktera sastojao se u tome što se mlada domaća buržoazija, u nastojanju da maksimalno iskoristi nove privredne prilike, odvojila od seljačkih masa i ignorisala narastajuću radničku klasu. Ona je seljaštvo ostavljala da se samo bori, istupajući protiv

¹⁴⁾ Dr Hamdija Kapidžić: *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908—1910)*, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine X, Sarajevo 1959, str. 129.

¹⁵⁾ Dr Nikola Stojanović: *Bosanska kriza*, Sarajevo 1958, str. 24.

njegovih revolucionarnih težnji za raskidanjem feudalnih odnosa, a uporedo sa okupacionim vlastima poduzimala razne mjere u cilju sprečavanja organizovanja radništva.

II

U ovakvim društveno-političkim i ekonomskim prilikama — u kojima je Bosna i Hercegovina još uvijek daleko zaostajala u svom razvitku iza drugih evropskih i većine jugoslovenskih zemalja, — stvarao se i razvijao radnički pokret. I dok je ovdje patrijarhalni život sa feudalnim odnosima bio preovlađujuća pojava, dotle je drugdje industrijska revolucija uveliko izmijenila društvene strukture i izvršila klasičnu društvenu diferencijaciju na već moćne nacionalne buržoazije, ali isto tako i snažne radničke pokrete sa njihovim uticajnim sindikalnim i političkim organizacijama. Najmasovnije poljoprivredno stanovništvo, čiji je primitivni način privređivanja ostao gotovo nepromijenjen, nudilo je industriji i gradskoj privredi uopšte vrlo jeftinu radnu snagu u obilju. Tome pauperizovanom seljaku — radniku, sa sviješću »klase iz koje je tek proizišao« i iluzijama o vraćanju na »svoj posjed« — biće potrebno dosta vremena da se oblikuje u radničku klasu, da prihvati i da se uključi u svoju modernu ekonomsku i političku organizaciju.¹⁶⁾ Bosanskohercegovačka privreda apsorbovala je i veliki broj stranih radnika — i onih koje poslodavci dovođe kao neophodno potrebne kvalifikovane stručnjake, zanatlija modernih zanata, i, najviše, nekvalifikovanih, polukvalifikovanih ili priučenih radnika, pretežno na sezonskim radovima — izgradnji željeznica, sječi šume, građevinskim radovima i slično.¹⁷⁾ Sasvim je prihvatljiva i teza Petera Šugera da nije postojala potreba za stranim radnicima u onoj mjeri u kojoj ih poslodavci koriste i da je tu bilo više u pitanju povjerenje poslodavaca u njih nego stručnost.¹⁸⁾

U susretu sa novom društvenom sredinom domaći radnički element će zadugo lavirati između nepovjerenja u sve te industrijske »novotarije« kao i u radnike sa strane na jednoj, i elementarne podložnosti svim tim

¹⁶⁾ Prikazujući strukturu domaćih radnika u Bosni i Hercegovini, Vitomir Korać, jedan od savremenih lidera radničkog pokreta u Hrvatskoj, dijelio ih je na »pauperizirane seljake, koji postaju — nepismeni i neuki — Kanonenfuter mlade bosanske industrije i rudarstva. Ovo je najbjeđniji radnički sloj koji se može zamisliti, skoro potpuno nesposoban da shvati važnost organizacije, solidarnost i klasnog otpora. Druga vrsta domaćih radnika, prema Koraću, bili su »pauperizirani varošani i kasablji, tek možda za jednu nijansu viši u kulturi, ali zato znatno dublje pali u moralu«. — Vitomir Korać: *Povjest Radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, Knjiga treća, Zagreb 1933, str. 323.

¹⁷⁾ Ilijas Hadžibegović: *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini do majske štrajkova 1906. godine*, Magistarski rad u rukopisu — Biblioteka Instituta za historiju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo 1967, str. 65. Korać konstatuje da su strani radnici imali »među sobom velike razlike. Tu je ponajprije, kaže on, bio jedan tanak sloj radničke aristokracije po industrijskim preduzećima, visoko stručno kvalifikovan i kulturno uzdignut daleko nad prosječnim kulturnim stepenom u BiH zaposlenog radništva. Onda je tu bio, kaže dalje Korać, drugi sloj obrtničkih radnika zanatlija stručno dobro kvalifikovan, jer je morao udovoljiti profinjennom ukusu razmažene i dobro plaćene buržoazije«. V. Korać: Cit. djelo, knjiga III, str. 323.

¹⁸⁾ Vidi: Peter F. Sugar: *Industrialization of Bosnia—Hercegovina 1878—1918*. (Poglavlje: Labor and its organization), University of Washington Press, Seattle 1963, str. 167—190.

uticajima, na drugoj strani. Otud će proces spoznaje o pripadnosti čitavoj jednoj klasi koja je ugnjetena o potrebi organizovanja u okviru te klase, a za svoje profesionalne ekonomske i političke interese, teći dosta sporo.

Već sama činjenica da se radnička klasa u Bosni i Hercegovini pojavljuje gotovo prije domaće industrijske buržoazije, s obzirom da je nju stvarao strani kapital, značajno je uticalo na stvaranje njenog pokreta i fundamentalnu orijentaciju tog pokreta. Ta činjenica, sama po sebi, navodi na razmišljanje o više pitanja: da li je klasna borba poistovećena sa borbom protiv strane vlasti; koliki je tu sukob između »domaće« buržoazije i radništva, koliki je uticaj domaće buržoazije na radničke mase, ukoliko se i kada i ta buržoazija opoziciono postavljala prema tuđinskoj vlasti itd. Odgovor na ta pitanja može pružiti samo svestranije poznavanje nastanka i djelatnosti organizacija radničkog pokreta u ovoj zemlji u kojoj je put od čepenka i drvene ralice do fabrike bio vrlo kratak. U Bosni i Hercegovini, naime, nije bilo onog značajnog i dugog perioda razvitka privrednih oblika — manufakture i prvih faza industrijske revolucije — koji su prethodili razvitku moderne industrije u zapadnoevropskim zemljama, pa je onda sasvim razumljivo što na ovom području nije bilo nikakvog socijalnog pokreta koji bi se mogao označiti pretečom modernog radničkog pokreta. Tu nije bilo, čak, ni istaknutih pojedinaca, kao, na primjer, u Srbiji, čiji bi se javni političko-propagandni rad mogao dovesti u vezu sa širenjem socijalističkih ideja i organizovanja radništva. Kao što je poznato, Vaso Pelagić je u Bosni i Hercegovini djelovao više kao nacionalni revolucionar, a njegova kasnija socijalistička propaganda, ova-mo je samo periferno dopirala. Svi ovi faktori i usloveli su da je prva generacija radništva u Bosni i Hercegovini bila pod snažnim idejnim i političkim uticajem domaćih građanskih političkih snaga, i to na konfesionalnoj osnovi, da su vjerske razlike među njima imale značajnu ulogu u usporavanju njihovog zbližavanja i organizovanja. Ali ovi faktori su, istovremeno, pogodovali da organizacije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini jednostavnije i cjelovitije preuzimaju stavove programatskog karaktera, kao i stavove prema trenutno aktuelnim pitanjima od onih subjekata — pojedinaca, grupa ili čitavih pokreta s kojima su vodeći ljudi bosanskohercegovačkog radničkog pokreta dolazili u kontakt. To su, uglavnom, bili strani radnici, ranije sindikalno i politički organizovani u svojim zemljama, zatim istaknuti pojedinci ili rukovodstva austrijske socijaldemokratije kao važnog ogranka Druge internacionale i, u izvjesnom smislu, partije metropole, te socijaldemokratskih partija Hrvatske i Srbije, najbližih susjednih zemalja, s kojima se još brže i lakše nalazio zajednički jezik. Ovaj uticaj evidentan je za čitav period postojanja samostalnog radničkog pokreta Bosne i Hercegovine, ali kada stasa generacija domaćih kvalifikovanih radnika i kada se oni masovnije uključe u idejnu i političku aktivnost — od početka dvadesetog vijeka — sve više opada uticaj stranih radnika, radnički pokret se postepeno okreće problemima bosanskohercegovačkog društva, a u idejnoj i političkoj orijentaciji javljaju se prvi znaci originalnih stavova i pogleda, koji će osobito doći do izražaja krajem prvog svjetskog rata.

I po prirodi svog položaja eksploatisane klase, radništvo je bilo orijentisano na međusobno povezivanje i organizovanje. A kolonijalni sistem uprave u Bosni i Hercegovini omogućavao je grubu eksploataciju radnika.

U 1905. godini, na primjer, u najznačajnijim rudarskim i industrijskim preduzećima radni dan je trajao 12 časova sa dnevnicom od 1,60 do 3,50 kruna, odnosno od 3 do 8 kruna za vrlo mali broj visokokvalifikovanih radnika.¹⁹⁾ Čak je 1911—1912. godine oko 50.000 radnika radilo 10 do 11 sati, a njihova dnevna najamnina kretala se od 0,80 do 4 krune.²⁰⁾ Okupacioni sistem do 1908. godine odlikovao se krajnje nedemokratskim režimom, u odsustvu radničkog zakonodavstva poduzimao je najoštrije mjere protiv bilo kakve radničke akcije usmjerene na organizovanje ili na otpor poslodavcima. Taj teško podnošljivi režim originalno je ilustrovao dopisnik *Slobode*, organa Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slovenije u broju 22, 1901. godine; »Bosna se može nazvati »eldorado« kapitalistah (. . .). U Bosni nema, koliko mi je poznato nikakvih zakona za zaštitu radnika tako da su oni izvrgnuti na milost i nemilost svojih poslodavaca, koji većinom postupaju sa radnicima gore nego sa životinjama, a svaki pokušaj organizovanja radnika onemogućen je već unaprijed, i platio bi to skupo onaj koji bi se na takvo šta osmjelio. Bošnjak mora većinom raditi od 5 ili 6 jutrom, pak do 7 ili 8 sati navečer, uz kukavnu plaću od 60, 50 i 40 nvč. (novčići—heleri—N. B.) K tome radi ovdje puno djece koja se plaćaju sa 30 ili 25 nvč. dnevno. Uprkos svemu tome što su tako slabo nagrađivani za svoj rad i još k tomu prezreni i zlostavljani, zaključuje ovaj dopisnik, imade ih svakim danom množina koji se nuđaju na rad uz ovu plaću.«²¹⁾ Onemogućavanje ekonomskih i pogotovo političkih akcija, uz obilatu upotrebu vojske i policije, pratiće radnički pokret Bosne i Hercegovine za čitavo vrijeme austrougarske vladavine i o njemu će biti riječi uz prikazivanje tih akcija. Radi svojih izrabljivačkih interesa takvoj eksploataciji i pritisku išla je na ruku i domaća buržoazija koja je, koristeći se nacionalnom heterogenošću radnika nastojala da produbi jaz između domaćih radnika koristeći se njihovim nacionalnim i vjerskim osjećanjima, te između domaćih i stranih radnika služeći se patriotskim parolama.

Sve ove okolnosti — društveno-politički i ekonomski uslovi u zemlji, kao i višestrani uticaji iz Austrije, Hrvatske i Srbije — učinile su da se već na početku devedesetih godina devetnaestog vijeka javljaju prve ekonomske akcije i da započne proces strukovnog organizovanja radnika.²²⁾ I te prve akcije, iako spontane, često i bez konkretnih zahtjeva nosile su u sebi elemente organizovanosti već i zbog toga što su okupljale veći broj radnika i što su oponašale organizovane štrajkačke akcije u susjednim zemljama. Kao i u mnogim drugim zemljama, i u Bosni i Hercegovini tipografi su prvi osnovali svoju organizaciju — potporno društvo — 1894. godine. Vjerovatno je ta zajednička pojava uslovljena samom prirodom posla, po kojoj oni prvi među radnicima dolaze do saznanja o

¹⁹⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1905, Sarajevo 1906. str. 450.

²⁰⁾ Nedim Šarac: *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine (Hronika)*, Sarajevo 1955, str. 20—21.

²¹⁾ Prema N. Šarac: Cit. djelo, str. 18—19.

²²⁾ Opširnije o procesu nastajanja i djelovanja prvih radničkih organizacija u Bosni i Hercegovini vidi — Jovo Jakšić: *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini — Povodom 20-godišnjice Generalnog štrajka, Radnički pokret*, Sarajevo 1926, br. V, str. 129—137; Nedim Šarac: Cit. djelo, str. 37—54; Ilijas Hadžibegović Cit. rad, str. 127—152.

zbivanjima u svijetu i u radničkom pokretu. Punih devet godina morali su se tipografi boriti za priznanje i legalizovanje svoje organizacije. Tek 1903. godine vlasti su odobrile Pravila »Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu«, prema kojima je rad društva ograničen samo na grad Sarajevo — a njegova djelatnost se svodila na pomoć redovnim članovima u slučaju bolesti, na obezbjeđenje »pristojne sahrane« umrlim članovima, te na pomoć tipografima na proputovanju ili traženje zaposlenja, ako su članovi bilo kog tipografskog društva u Monarhiji. Pored ove »potporne« djelatnosti, Društvo je radilo i na podizanju duhovnog nivoa članova, ali uz »isključenje svake nacionalne, konfesionalne i političke djelatnosti« i uz naglašena prava vlasti na nadzor. Tek poslije majskih štrajkova 1906. godine ovom društvu je omogućena djelatnost u čitavoj zemlji pod nazivom »Tipografsko društvo Bosne i Hercegovine«. ²³⁾ Međutim, aktivnost Tipografskog društva nije mnogo poslužila primjermom organizovanju radnika ostalih struka. S obzirom na to da su članovi društva bili, uglavnom strani radnici, koji su se smatrali radnicima »više kategorije«, razloge takvom držanju mogli bismo naći u njihovoj nacionalnoj i u profesionalnoj uskogrudnosti. ²⁴⁾ Društvo se na taj način »zatvorilo samo u sebe« ²⁵⁾ i tek 1912. godine pristupilo je cjelovitom bosanskohercegovačkom radničkom pokretu.

Daleko značajnije za razvitak radničkog pokreta Bosne i Hercegovine bilo je organizovanje željezničara i građevinara. Željezničari su u ljeto 1898. godine osnovali svoje društvo »za razvijanje društvenosti, Flugarad'«. I ono je bilo jedna vrsta potpornog društva, ali istovremeno je imalo i kulturnu misiju. Pravila koja su odobrile vlasti isključivale su, takođe, političku djelatnost. ²⁶⁾ Pa iako su i u ovom društvu članovi bili pretežno radnici sa strane, ono je razvilo kulturnu, prosvjetnu, zabavnu, socijalnu, pa i političku djelatnost širih razmjera. Iz ovog društva kasnije se razvio Savez bosanskohercegovačkih željezničara, koji je bio značajan činilac radničkog pokreta Bosne i Hercegovine.

Građevinski radnici, među kojima je prevladivao domaći element pripremali su tokom 1904. godine osnivanje svojih potpornih kasa, ali je taj proces ubrzo zamijenila zamašna štrajkačka aktivnost kojom je od proljeća 1905. godine rukovodio Mićo Sokolović, usmjerivši je na stvaranje masovnijih sindikalnih organizacija.

Značajan faktor u prvoj fazi organizovanja radničkog pokreta predstavljale su prvomajske manifestacije. Prva proslava međunarodnog radničkog praznika u Bosni i Hercegovini organizovana je 1894. godine u

²³⁾ I. Hadžibegović: Cit. rad, str. 130—135.

²⁴⁾ J. Jakšić nalazi objašnjenje takvom držanju društva u činjenici da je u njemu »vladao nacionalistički duh«, — Cit. rad, str. 134; a N. Šarac ističe da je u ovoj organizaciji provijavao »nezdrav duh koji su, pod uticajem buržoazije i klera, u nju unosili neki nacionalni šovinisti i vjerski fanatiki« — Cit. djelo, str. 41.

²⁵⁾ 3. aprila 1905. godine, na primjer, u upravu Tipografskog društva su izabrali svi članovi radnici sa strane. Zbog toga su 11. aprila članovi protestovali kod vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo, tražeći da se izbori ponište, jer su »strani radnici koristeći tu priliku (...) domaće radnike ignorisali, tako da od domaćih nikoga nisu izabrali u odbor«. — Vojislav Bogićević: *Grada o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1875. do 1905*, Beograd 1956, dok. br. 257, str. 257. (U daljem tekstu; Grada o počecima radničkog pokreta u BiH).

²⁶⁾ I. Hadžibegović — Cit. rad, str. 127—129.

Varešu²⁷⁾ i od tada, pod različitim uslovima, proslave su organizovane gotovo redovno u svim većim radničkim centrima. U početku su, kao i u drugim zemljama, ove manifestacije smatrane kao demonstracije za osmočasovni radni dan, ali tokom narednih godina ističu se i drugi značajni zahtjevi — za pravo koalicije, za radničku zaštitu, za samoupravu u radničkim organizacijama, te za svjetski mir i razoružanje. Napokon, sasvim je sigurno da se poslije 1903. godine i u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine, kao i kod građanskih krugova, sa mnogo većom pažnjom prate događaji u susjednim jugoslovenskim zemljama, a prvenstveno u Hrvatskoj i Srbiji. Taj interes je, sasvim razumljivo, najviše usmjeren na kretanje u radničkom pokretu ovih zemalja i ubrzo će doći do njihovog povezivanja, čiji je rezultat bio dolazak istaknutih radničkih aktivista Miće Sokolovića, Jerotija Plavšića i drugih iz Srbije i Nikole Vukojevića, Rudolfa Cistlera i drugih iz Hrvatske. Prvi su djelovali uglavnom preko Sarajeva, a drugi preko Banje Luke. Moglo bi se sa sigurnošću tvrditi da već od tada započinje jačanje uticaja domaćih radnika u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine. Taj uticaj se manifestovao u širem tretmanu tako reći, svakodnevnih političkih i ekonomskih problema radništva i bosanskohercegovačkog društva u cjelini, a u pitanju programske orijentacije i načelnih stavova prema značajnim društveno-političkim problemima, pa prema tome i prema ratu, revoluciji i nacionalnim odnosima, radnički pokret Bosne i Hercegovine će sve do pod kraj svog samostalnog djelovanja ostati pod snažnim uticajem Internacionale, te Njemačke i Austrijske socijaldemokratske partije.

U procesu organizovanja radničkog pokreta Bosne i Hercegovine izvanredan napredak učinjen je 1905. godine. Brojni štrajkovi koji započinju u proljeće nose u sebi još uvijek početne oblike organizovanja, ali novo u svim tim akcijama jeste organizovanje nastupanja radnika u isticanju svojih zahtjeva i borbi za njih, i prelazak od pojedinačnih na kolektivne ugovore sa poslodavcima. Prema riječima Miće Sokolovića, najistaknutijeg organizatora ove aktivnosti, u govoru na Trećem zboru Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije — decembra 1905. u Zagrebu — »Štrajkovali su zidari, tesari, moleri, stolari, pekari, radnice tvornice sagova, opančari, knjigovežci, tipografi. Svi su svršili sa uspjehom osim knjigoveža, a uspjelo je zato, jer su bili svi jednodušni.«²⁸⁾ Taj talas uspjelih štrajkova davao je, kvalitativno i kvantitativno, nove dimenzije radničkom pokretu i uz uporan organizacioni rad Sokolovića i Jerotija Plavšića omogućio da se tokom jula i avgusta osnuju brojna strukovna udruženja i njihova centrala Glavni radnički savez Bosne i Hercegovine.

Stvaranje Glavnog radničkog saveza, 27. avgusta 1905. godine, čiji je cilj bio »da radi na umnom, moralnom i materijalnom unaprijeđenju radnika, da budi klasnu svijest i širi radničku solidarnost«,²⁹⁾ označilo je veliki napredak u stvaranju modernog radničkog pokreta Bosne i Hercegovine, — organizaciono utemeljenje njegove sindikalne organizacije. Iako

²⁷⁾ Vojislav Bogičević: *Građa o počecima radničkog pokreta u BiH*, dok. br. 168 i 178, str. 406 i 413.

²⁸⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, Sarajevo 1951, str. 22. (U daljem tekstu — Arhiv KP BiH).

²⁹⁾ Vidi pravila GRS za BiH, — Arhiv KP BiH, Tom II, str. 11.

su kasnije Pravila, na zahtjev vlasti, utvrđivala da je »Isključen svaki politički značaj« pa je Savezu u tom cilju nametnut i nadzor vlasti³⁰⁾ njegovo osnivanje je imalo i krupan politički značaj ne samo za radnički pokret nego za bosanskohercegovačko društvo u cjelini. Za radnički pokret osnivanje sindikalne centrale značilo je koncentraciju klasnih interesa i organizovano vođenje borbe za ostvarivanje tih interesa. Glavni radnički savez je također predstavljao bazu za politički rad i za stvaranje radničke političke organizacije. Sreten Jakšić, jedan od najistaknutijih rukovodilaca bosanskohercegovačkog radničkog pokreta do 1919. godine s pravom konstatuje da je »i prije osnivanja političke organizacije u Bosni i Hercegovini bilo (...) socijalističkog rada. Radničke sindikalne organizacije, koje su se počele osnivati 1905. godine, od svoga su početka socijalističke organizacije, i one su vodile socijalističku agitaciju i širile socijalističku štampu, koja je onda najviše dolazila iz Zagreba.«³¹⁾ Za opštedruštvene prilike u Bosni i Hercegovini od ogromnog je značaja bila sama pojava radničke klasne organizacije kao važnog korektiva u klasnim odnosima, ali posebno je njeno značenje za politički život što je to bila prva međunacionalna organizacija u istoriji bosanskohercegovačkog društva, rastrzanog i u to vrijeme snažnim vjerskim i nacionalnim antagonizmima. Već u inicijativnom odboru za osnivanje Glavnog radničkog saveza bila su 4 Srbina, 4 Hrvata, 2 Muslimana i 1 Jevrej, uglavnom svi iz Bosne i Hercegovine.³²⁾ Kad se ima u vidu i kasniji odnos radničkog pokreta Bosne i Hercegovine prema nacionalnom pitanju, onda se može reći da je on od samog početka prihvatio princip internacionalizma međunarodnog radničkog pokreta i Druge internacionale i na svome tlu i u međunarodnim razmjerama. Taj internacionalizam, uprošteno shvaćen i prihvaćen, učinio je da se radnički pokret gotovo i nije interesovao za nacionalne pokrete, podvrgavajući oštroj kritici onu njihovu aktivnost koja je imala nacionalistička obilježja.

Značajni događaji ne rješavaju sami po sebi sve, niti se svi njihovi rezultati realizuju u kratkom roku. Otud se može govoriti da su u 1905. godini izvršene pripreme i stvoreni uslovi za daljnje strukovno, pa i političko organizovanje radništva, a ne o već snažnom pokretu koji bi

³⁰⁾ Isto, str. 320 (Napomena br. 3).

³¹⁾ Sreten Jakšić: *Socijalistička stranka i štampa u Bosni i Hercegovini*, Oslobođenje, socijaldemokratski narodni kalendar 1919, Sarajevo 1918, str. 57.

³²⁾ Tu su bili: »Ivan Salamunović krojač, Edhem Mostić bojadžija, Ivan Šapina drvodeljac, Matija Grubišić zidar, Mićo Sokolović knjigovezac, Mustafa Handžić obućar, Eliza Simić radn. tekstilna, Jovo Tanasić opančar, Mair Levi krojač, Savo Kapor radn. tekstilni, Đorđo Mandrapa opančar. Vidi potpisnike Molbe za održanje prvog javnog radničkog zbora«. — Arhiv KP BiH Tom II, str 9 — prema S. Jakšiću koji je sigurno posjedovao zapisnike sa radničkih skupština iz 1905. godine — »u upravu GRS-a su izabraní: Ilija Kamber zidar, za predsjednika; Mićo Sokolović knjigovezac, za sekretara; i za članove: Alojz Supančić krojački radnik, Ivan Salamunović krojački radnik, Ivo Lazarević obućarski radnik, Đorđo Mandrapa opančarski radnik, Luka Tonković zidarski radnik, Anto Salamunović molerski radnik, Rudolf Fatner drvodjeljski radnik, Stefan Šekomanović zidar«. Jakšić dalje navodi da su se »u organizovanju radnika posebno istakli Jerotije Plavšić kalufdžijski radnik iz Valjeva, Ivan Kralj građevinar, Ilija Mudrić pekarski radnik iz Hrvatske, Jerko Dobrić tipograf iz Dalmacije, Mihajlo Petrović tipograf odnekud iz Bosne«, te da su se većina ovih agitatora pojavili kao meteori i nestalo ih je«. — Sreten Jakšić: *Vodstvo generalnog štrajka 1906. godine, Radnički pokret*, Sarajevo 1926, br. VI, str. 165—166.

prisilio vlast na priznanje legalnosti i punu toleranciju radničkih organizacija. Tako je ovaj pokret realno ocijenio i njegov organizator Mičo Sokolović,³³⁾ na pomenutom Trećem zboru Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, rekavši da se u Bosni i Hercegovini »već dulje vremena nastojalo da se radništvo organizira i povede razredna borba za svoj položaj, ali upravo usljed pritiska policajnoga i usljed vjerskoga spora i poradi nedovoljne industrije, nije to do sada uspjelo u onoj mjeri u kojoj bi željeli«. Ali Sokolović zaključuje da »s tim pokretima u Bosni i Hercegovini dobiva socijalizam nove borbe i time se na sve strane podkopava temelj kapitalističkog poredka, da se sruši i da se podigne nova zgrada socijalizma.«³⁴⁾

Vrlo je interesantno istaći da je prisustvo Martina Zreleka iz Banje Luke i M. Sokolovića iz Sarajeva — na Kongresu Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, zabilježio Vitomir Korać u svojoj *Povjesti radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije* i ističući da su tu »veze između oba pokreta još učvršćene i produbljene«, označio ovu činjenicu kao faktor za skorašnje »rapidno širenje« radničkog pokreta Bosne i Hercegovine. Naime, Korać kaže da se na tom kongresu »raspravljalo o sredstvima borbe protiv policajnih nasilja, pa je generalni politički štrajk prihvaćen kao obrambeno sredstvo protiv policijskih nasilja. Od kojeg je to uticaja bilo pokazalo se uskoro«, konstatuje Korać, da bi to potkrijepio rezultatima koji su se manifestovali u rapidnom širenju pokreta u Bosni »tokom proljeća 1906. godine.«³⁵⁾ Međutim, poznato je da je upravo ovaj Treći zbor socijaldemokrata Hrvatske i Slavonije osudio i odbacio »svaku agitaciju i organizaciju kako generalnog tako i općeg političkog štrajka«. Otud je jasno da Koraćeva tvrdnja u ovom pravcu nema nikakvog osnova. Tu bi se prije i realnije moglo govoriti da su Zrelec i Sokolović razvili široku aktivnost u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine pod utiskom jedinstvene podrške ovog Zbora revoluciji ruskog proletarijata koju je pozdravio sa »oduševljenjem i živim osjećajem bratske solidarnosti«, poistovjećujući se »s borbom ruskog bojovnog proletarijata«.

U procesu razvitka i organizacionog uobličavanja radničkog pokreta, a i za društveno-politički život Bosne i Hercegovine u cjelini, veliki i prelomni značaj imali su revolucionarni događaji tokom maja 1906. godine, u istoriografskoj literaturi već poznati pod zajedničkim imenom

³³⁾ Jednogodišnju organizatorsku ulogu Miće Sokolovića visoko je ocijenio Sreten Jakšić, ističući da je on bio »vrlo solidan, energična priroda i za svoje godine (rođen je 21. nov. 1883, a umro 27. aprila 1906. — N. B.) veoma sreden i ozbiljan. Za svo vreme svoga kratkog osnivačkog rada (...) on je uživao potpuno poverenje svih odbora i privremene uprave Glavnog Radničkog Saveza. Da je ostao živ on bi nesumnjivo bio čovek budućnosti u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine. Kao što mu je život bio značajan za novonastali pokret, zaključuje Jakšić, nije od manjeg značaja bila ni njegova smrt. Njegov pogreb bio je uvod u događaje koji su otpočeli poslije 29. aprila 1906. i završili se danima od 4—6. maja, sa danima Generalnog štrajka u Sarajevu i gotovo celoj Bosni i Hercegovini«. — S. Jakšić: Cit. rad. str. 166—167.

³⁴⁾ Arhiv KP BiH, Tom II, str. 22.

³⁵⁾ V. Korać: cit. djelo, knjiga III, str. 332.

»Generalni štrajk«. ³⁶⁾ Ta revolucionarna erupcija, manifestovana u masovnim štrajkovima i demonstracijama, izbila je kao rezultat nagomilanog nezadovoljstva radnika koji su bili lišeni osnovnih prava zaštite, udruživanja na ekonomskoj osnovi i, osobito, političkog organizovanja. Njena masovna osnova nastala je kao rezultat teškog ekonomskog stanja ne samo radnika nego i svih radnih slojeva. To sasvim dobro ilustruje i jedan zvaničan izvještaj okružnog predstojnika u Mostaru Pitnera, koji nedvosmisleno ukazuje da uzrok pokretu treba tražiti »... u zaista teškom materijalnom položaju znatne većine stanovništva, čak šta više, u položaju koji stalno postaje sve teži«. Sasvim je sigurno da tu istinu nimalo ne zamagljuje tvrdnja Zemaljske vlade u Sarajevu, koja, u izvještaju Zajedničkog ministarstvu finansija u Beču, negira ovu Pitnerovu tvrdnju i ističe da se »... iskrslu pokret radnika u zemlji ima pripisati samo prenošenju istovjetnih zbivanja u inostranstvu«. ³⁷⁾

Događaji koji predstavljaju revolucionarni bosanskohercegovački Maj 1906, započeli su štrajkom radnika fabrike duvana i ciglane u Sarajevu, 30. aprila, čiji su skromni zahtjevi bili uvođenje devetočasovnog radnog dana i redovna isplata zarada. Ali, kad se u taj štrajk 3. maja umiješala policija, potpomažući štrajkbrehere i hapseći organizatore štrajka, došlo je do oružanog napada policije na radnike, pale su prve radničke žrtve, pa je čitavo radništvo stupilo u štrajk. Njihovim demonstracijama toga i narednih dana pridružila se srednjoškolska omladina, jedan dio građanstva i seljaci iz okoline. Narednih dana i dalje tokom maja slijedila je repriza sarajevskih događaja — štrajkovi i demonstracije u Mostaru, Tuzli, Banjoj Luci, Drvaru, Zavidovićima, Varešu, Zenici, Ljubuškom, zatim u Hadžićima, Zgošći, Kaknju, Kobiljdolu, Bos. Dubici, Konjicu, Čapljini, Bos. Brodu, Vitezu, Kralupima, Kruščici, Stocu, Nevesinju, Kreki, Jajcu, Travniku, Dobrljinu, Derventi i još nekim manjim mjestima. ³⁸⁾ Zajedno sa radnicima, i u svim akcijama učestvovali su borbeniji opozicioni građanski elementi, a mjestimično i seljaštvo. Majski štrajkovi i demonstracije bili su, slobodno se može reći, najkrupnije borbene akcije radničke klase Bosne i Hercegovine u 40-godišnjem periodu austrougarske uprave, a po svom revolucionarnom entitetu imali su značajne elemente generalnog političkog štrajka, kojim su razbijene iluzije o »kulturnoj misiji«, i o »miru i spokojstvu« u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom.

Majске štrajkove i demonstracije nije organizovala i vodila privremena uprava Glavnog radničkog saveza, jedine tada organizovane snage radničkog pokreta. Sreten Jakšić, savremenik ovih zbivanja i čovjek koji je kasnije posjedovao zapisnike i druge dokumente tadanjih radničkih skupova, ukazuje da je do ove apstinencije »Privremene uprave« GRS-a došlo jer »... Sokolovića, njenog, 'spiritus agensa' nije više bilo i ona je tada bila bez sekretara. I prvi predsjednik Ilija Kamber, kaže dalje Jak-

³⁶⁾ O majskim štrajkovima i demonstracijama 1906. godine objavio je Kasim Isović, u izdanju Arhiva Bosne i Hercegovine, dvije knjige građe pod naslovom: *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine*, — Knjiga prva, Sarajevo 1963, sadrži 326, a u knjizi drugoj, Sarajevo 1966, objavljena su 173 dokumenta iz fondova Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine i Zajedničkog ministarstva za finansije Austro-Ugarske monarhije.

³⁷⁾ K. Isović: *Generalni štrajk u BiH 1906...*, knjiga II, dok. br. 117, str. 517—518.

³⁸⁾ U kolekciji objavljene građe u obadviije knjige *Generalnog štrajka u BiH 1906...*, najveći broj dokumenata upravo i govori o akcijama u ovim mjestima.

šić, bio je odstupio, jer je sam sebe smatrao nedoraslim za taj položaj. Predsednik je bio tada Ivan Salamunović, krojački radnik, a glavnu reč su vodili železničari Avgust Baumgartner, Jozef Štrejc i Milan Dragović i ako železničari nisu pripadali Glavnom Radničkom Savezu.³⁹⁾ Otud rukovodstvo GRS-a nije ni proglasilo ni zaključilo Generalni štrajk u Sarajevu, a u drugim mjestima, štrajkovi, demonstracije i druge akcije radnika javile su se kao eho sarajevskih događaja, bez zajedničkog rukovodstva prevazilazeći ih ponegdje po svom radikalizmu.⁴⁰⁾ U stvari, »grupama odbornika« radničkih organizacija u Sarajevu nametnuo se kao »vođa štrajka (...) Stevo Obilić, a prvi doglavlnik mu je bio Vilim Prates«, prvi tipografski, a drugi zidarski radnik, koji do tada nisu imali istaknutiju ulogu ni u radničkom pokretu Sarajeva.⁴¹⁾ Otud su se u rukovodstvu Generalnog štrajka ili u saradnji s njim našli i neki građanski političari — dr Lazar Dimitrijević »kao nacionalista i borac za oslobođenje kmetova«, koji među radnicima nije bio rado viđen, pa se više nije »u organizacijama ni pojavljivao«; Vasilj Grdić kao »nacionalni socijalista«, koji je priznavao da je radnička borba tih dana »delo Socijalizma«; Petar Kočić, koji je uglavnom »ogorčeno napadao 'gadnu' Vladu«⁴²⁾ i drugi. Međutim, u sveukupnoj aktivnosti u Bosni i Hercegovini, maja 1906. godine izrazito je preovladavala klasna radnička komponenta, pa je taj prvi revolucionarni pokušaj bosanskohercegovačkog proletarijata, da popravi svoj položaj svojom vlastitom snagom, prerastao u direktan sukob sa vlašću i sa poslodavcima u kojem su vlasti angažovale protiv radnika kompletan upravni i policijski aparat, pa i vojsku.

Već tokom majskih događaja, a kasnije još više, osjetilo se da radništvo ne može voditi ekonomsku borbu, a da u isto vrijeme naporedo, a u bosanskohercegovačkim prilikama toga vremena i prvenstveno, ne vodi i političku borbu — borbu za političke slobode i za politički uticaj. Baš zbog toga su vlasti i poduzimale brahijalne mjere u suzbijanju radničkih akcija. Ipak je »na mig iz Beča vlada u Bosni pristupila pregovorima sa štrajkačima« i obećala im »sve: slobodu štrajkovanja, slobodu sastajanja i udruživanja, potvrdu pravila, koncesiju za izdavanje radničkog lista Radnik itd.«⁴³⁾ Ova obećanja, data u jednom momentu krize režima samo su djelimično ispunjena, jer je Zemaljska vlada poslije saniranja situacije u zemlji nastojala da izbjegne njihovo oživotvorenje. Osnovna tekovina »Generalnog štrajka« bila je stvarno izvojevano pravo udruživanja, čime su stvoreni povoljniji uslovi ne samo za razvitak radničkog pokreta već i za razvitak društveno-političkog života u Bosni i Hercegovini uopšte. Tako su majski događaji koji su započeli tarifnim akcijama i bez ikakvih političkih tendencija dobili ogroman politički značaj, jer je borba za ele-

³⁹⁾ S. Jakšić: *Vodstvo generalnog štrajka 1906. godine, Radnički pokret, Sarajevo 1926*, br. VI, str. 167.

⁴⁰⁾ Vidi dokumenta o događajima u Varešu, Ljubuškom, Drvaru i još nekim mjestima, objavljenim u obje knjige *Generalni štrajk u BiH 1906...*

⁴¹⁾ S. Jakšić kaže da su to bili »Ljudi momenta«. Vatra koja se brzo pali, a još brže gasi. Ljudi (...) koji za trajan sistematski i solidan rad nisu. Imali su buntovni klasni osjećaj, ali nisu imali ni klasne svesti, a još manje socijalističkog znanja. Zbog toga ih je organizovani radnički pokret Sarajeva na »centralnoj konferenciji 20. maja 1906. odstranio«. — Vidi S. Jakšić: *Cit. rad, Napomena br. 39, str. 169.*

⁴²⁾ Isto, str. 168—169.

⁴³⁾ V. Korać: *cit. djelo, knjiga III, str. 334.*

mentarne slobode organizovanja i štrajkovanja, u tadanjim prilikama apsolutističke uprave predstavljala prvorazrednu političku akciju. Značajni rezultati postignuti su zahvaljujući naročitim okolnostima koje karakterišu majske događaje — prvo, štrajkovi su gotovo u svim mjestima, iako spontano nastali, s uspjehom izvedeni, i drugo, štrajkove i demonstracije kao pobunu protiv apsolutističke tuđinske vladavine prihvatila je sa ogromnim simpatijama i na određen način pomogla većina naroda.

Majskim štrajkovima pokrenuto je radništvo svih struka na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine. Samo u Sarajevu, već do septembra 1906. godine, bilo je deset strukovnih organizacija.⁴⁴⁾ Bez poznavanja principa revolucionarne borbe i bez politički organizovanih snaga, radništvo se našlo u velikoj revolucionarnoj akciji koja je, sama po sebi, bila i velika revolucionarna škola. U političkoj atmosferi nastaloj poslije maja 1906. godine, pripremali su se uslovi u kojima je radnički pokret smjelije išao u susret stvaranju i radničke političke organizacije. Otud »Generalni štrajk« u Bosni i Hercegovini predstavlja, istovremeno, i završetak faze sindikalnog i početak faze političkog organizovanja radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

III

U prvim godinama poslije »Generalnog štrajka« akcioni naponi u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine bili su usmjereni na elementarne oblike političkog rada. Ova aktivnost, čiju završnicu predstavlja osnivanje Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, juna 1909. godine, i izvela je radnički pokret u ovoj zemlji na istorijsku pozornicu i učinila da on postane značajniji faktor u društveno-političkom životu bosanskohercegovačkog društva. To su radnici osjetili, prije svega, u promjenama vlastitog položaja, jer je već na početku ovog perioda radno vrijeme ograničeno od prosječno 12 na 10 sati, a »docnije je ono postepeno smanjivano na 9, pa i na 8 i po sati.«⁴⁵⁾ Ovakva aktivnost učinila je da, u Bosni i Hercegovini, gdje se radnički pokret razvijao sa znatnim zakašnjenjem i pod pritiskom različitih faktora, za razliku od mnogih drugih zemalja, socijalizam ni u početku nije bio pokret nekolicine pojedinaca, nego je u vidu prihvatanja njegovih elementarnih zahtjeva, odmah poprimio masovniji karakter. Na prvom zboru koji je u decembru 1906. godine održan u Beogradu sa ciljem da se radnički pokreti Srbije, Hrvatske i Slavonije u Bosne i Hercegovine bliže međusobno upoznaju i obavijeste o djelatnosti — ovu bosanskohercegovačku specifiku ilustrativno je objasnio Vilim Bukšeg, predstavnik hrvatskih socijaldemokrata. »Baš zato što je kapital pojurio u Bosnu da siše svežu krv ovoga naroda, rekao je Bukšeg, doveo je sa sobom i socijalizam (...) Ovogodišnji štrajkovi pokazali su i vladi i svemu svetu da je bosansko radništvo zaraženo socijalističkim bacilom«. Ukazujući da je »bosanska vlada« potvrdila pravila Radničkog saveza u nadi da će »stvoriti od toga saveza klin koji će zabijati čas u srpsku, čas u hrvatsku, čas u muhamedansku struju«, Bukšeg zaključuje da se vlada

⁴⁴⁾ Radničke novine, Organ Srpske socijaldemokratske partije, Beograd, br. 117 od 28. 9. 1906.

⁴⁵⁾ J. Jakšić: *Radnički pokret u BiH, Radnički pokret*, Sarajevo 1926. br. V, str. 135.

»prevarila, jer je dobila klin koji nju samu razdire«. Na ovom zboru istaknuta je i nužna potreba međusobne saradnje radničkih pokreta pod geslom da za socijaliste »ne treba da postoje nacionalne granice, kao što one ne postoje ni za eksploataciju kapitala nad radnicima«. ⁴⁶⁾ To shvatanje biće prihvaćeno u bosanskohercegovačkom socijalističkom radničkom pokretu kao vodeće geslo u nacionalnoj politici od samog početka, a zatim će ono postati i programsko načelo socijaldemokratske stranke.

Ovakav karakter radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini donio mu je već na političkom startu brojne protivnike, među kojima, pored okupacione vlasti, istaknuto mjesto zauzimaju poslodavci, većina političkih grupa domaće buržoazije i crkveni krugovi. Katolički kler je kao svoj instrument borbe protiv socijalističkog pokreta već 1906. godine osnovao hrišćanske sindikate, ali njihov uticaj na radničku klasu neće nikad biti od većeg značaja. Ubrzo je uslijedio i pokušaj stvaranja nacionalističkih radničkih organizacija, ali bez većeg uspjeha. »Socijalistički pokret je obuhvatio radnike svih vera i svih nacionalnosti sa 400 muhamedanaca među njima«, ⁴⁷⁾ već nepune dvije godine poslije Generalnog štrajka. Ova orijentacija predstavljala je osnovu nacionalne politike radničkog pokreta Bosne i Hercegovine u kojoj je dominirao internacionalizam i gledište da su svi narodi na južnoslovenskom području jedan jedinstven narod.

Poslodavci su među prvima reagovali na masovnu organizovanu borbu radnika. Krajem 1906. godine u proglasu koji su izdali povodom sazivanja skupštine poslodavaca za 20. januar 1907. godine, organizatori ovog skupa su isticali »Događaji od 4. i 5. maja o. g. koji su još svima u živoj uspomeni, poučili su nas poslodavce u Bosni i Hercegovini, da se i mi moramo ujediniti na obranu naših zajedničkih interesa, da se radnicima, koji samo svojoj organizaciji imaju da zahvale svoje velike uspjehe, mogemo kao isto tako jak faktor oduprijeti. Ako mi toga ne učinimo, onda će nama, koji smo do sada bili gospodari i vlasnici naših gospodarskih poduzeća, doskora preostati da biramo ili da se sasvim povučemo i radnicima teren prepustimo«. ⁴⁸⁾ Ovu izrazitu klasnu borbu nastavili su poslodavci uporno i u više navrata su poduzimali razne mjere da spriječe političko organizovanje radnika, odnosno širenje socijaldemokratskog pokreta. Prvenstveni cilj te akcije je bio da se spriječi osnivanje socijaldemokratske partije, pa su poslodavci od vlade zahtijevali da se iz Sarajeva protjeruju radnici socijaldemokrati »... koji nisu u poslu i koji druge radnike od posla odvrćaju«. ⁴⁹⁾

Katolička akcija uperena protiv radničkog pokreta otpočeta je i prije »Generalnog štrajka«. Prema V. Koraću »... iza bune 1903. godine u Hrvatskoj, prenesen je iz Hrvatske u Bosnu ne samo socijalno demokratski već i kršćanski socijalni radnički pokret«, ali »oštra katolička akcija (...) nije našla osobite podrške kod nižeg klera, a osobito kod bosanskih franjevac«. U Bosni i Hercegovini je »kuferasški katolički kler, većinom jezuiti i stranci«, bezobzirno podupirao »svaku akciju okupator-

⁴⁶⁾ »Partijski zbor na Bulevaru«, — *Radničke novine* (br. 151, od 23. 12. 1906.

⁴⁷⁾ »Među Bosancima« — *Radničke novine* br. 74, od 25. 6. 1909.

⁴⁸⁾ Prema »Izvjestaju Tajništva Glavnog radničkog saveza«, za II kongres GRS-a 1908. godine, — Arhiv KP BiH, Tom II, str. 36.

⁴⁹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), — Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS), br. 4239 i 4392/1907 res. — Vidi konfidentski izvještaj Winsora.

skog režima«, pa se potpuno uključio i u »živu akciju za suzbijanje socijalističkog pokreta, ali sa još slabijim uspjehom nego u Hrvatskoj«. Najistaknutiji organizator ove akcije bio je »zelotski raspoložen sarajevski nadbiskup dr Stadler«, a njegovi listovi *Hrvatski Dnevnik* u Sarajevu i *Osvit* izrazito su se orijentisali »... u protu-srpski pravac, pa su denuncirali i radnički pokret kao 'veleizdajnički' i 'veliko-srpski'«⁵⁰⁾. Poslije Generalnog štrajka, u Sarajevu se naročito isticao u ovoj katoličkoj akciji protiv radničkog pokreta pater Anton Puntigam. On je »mjesecima držao u crkvi propovijedi protiv socijalista kao bezbožnika i neprijatelja cara i države, u čijim redovima nije mjesto katolicima, jer će izgubiti dušu i rajsko naselje ako pristupe socijalistima«⁵¹⁾ Osnivane su po pojedinim mjestima nacionalne »Organizacije radnika Hrvata«⁵²⁾ Započet je i rad na osnivanju Katoličkih radničkih socijalnih društava. U paragrafu drugom statuta takvog društva u Sarajevu, osnovanom početkom 1907. godine na inicijativu rimokatoličkog sveštenika Andrije Predmerskog, kaže se: »Svrha ovom društvu jest: svestrano uzgajati i podržati radnički stalež tim, da mu se članovi u čudoredno-religioznom duhu usavršuju; da se u svem korisnom podučavaju; da se u materijalnom pogledu podižu, imajući osobiti obzir na oženjene radnike i njihove obitelji. Politika je posve isključena«⁵³⁾ Iz čitave mreže ovih organizacija, direktno idejno konfrontiranih socijalističkom radničkom pokretu, izrasla je »Matica radnika Hrvata za Bosnu i Hercegovinu«, osnovana 29. juna 1907. godine, kojoj je na čelu stajao Bogoslav Jošt, a u Mostaru je pokrenut poseban list *Radnička obrana*, pod uredništvom Đure Džamonje s posebnom orijentacijom da piše protiv socijalista.⁵⁴⁾ Ipak, klerikalni radnički pokret u Bosni i Hercegovini nikad se nije uzdigao do stepena značajnije političke snage.

Početkom 1908. godine javlja se tendencija stvaranja i srpskih nacionalnih radničkih organizacija. Prema izvještaju Vladinog komesara za glavni grad Sarajevo — Zemaljskoj vladi, od 10. marta propagandu za stvaranje nacionalnog srpskog radničkog udruženja vodili su intenzivno »ljudi oko 'Srpske Riječi'«, koji su u tom cilju pripremili »secesiju srpskih radnika iz socijalističkih organizacija«⁵⁵⁾ Ova akcija, međutim, nije postigla gotovo nikakve rezultate, zbog već afirmisanog uticaja sindikata socijalističkog pravca i nesmetanog uticaja klera među ovim radnicima.

Aktivnost unutarnjih nacionalističkih i vjerskih snaga protiv radničkog pokreta, odnosno na planu njegovog razbijanja, samo je dobrodošla okupacionoj upravi u Bosni i Hercegovini i uklapala se u pojačano gonjenje aktivista i organizacije radničkog pokreta tokom 1908. godine, koje je uslijedilo poslije oštire kritike uprave u Bosni i Hercegovini u austrijskoj delegaciji od strane češkog socijaliste Antona Nemeća i uoči aneksije. Samo zahvaljujući takvoj potpori mogao je predstavnik vlasti — šef političke uprave Zemaljske vlade Kosta Herman — da prijeti jednoj

⁵⁰⁾ V. Korać: cit. djelo, knjiga III, str. 340—341.

⁵¹⁾ Ivan Kranjčević: *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*, Sarajevo 1954, str. 8—9.

⁵²⁾ ABH — ZVS, br. 166—366/I, 1906; 2025/res. 1906; 2334/res. 1907.

⁵³⁾ ABH — Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF), GZ 4801/1907.

⁵⁴⁾ ABH — ZMF, br. 10.833/BH, 1907; V. Korać: cit. djelo, knjiga III, str. 341.

⁵⁵⁾ ABH — ZVS, br. 1790/08 res.

radničkoj delegaciji riječima: »... Ja sam obukao glase rukavice na željezne ruke, ali kad tako ne ide onda ću skinuti rukavice, te ću željeznom rukom upotrijebiti sredstva koja su mi na raspolaganju tj. vojsku i topove, pa makar bilo i popucanih glava. Ja već znam kako je i ja ću vas najzad rastjerati.«⁵⁶⁾ Okupacione vlasti upravo su se na ovakav način i odnosile prema radničkom pokretu. Za proslavu Prvog maja 1907. godine civilni adlatus Benko zatražio je od komande vojnog garnizona u Sarajevu da vojska bude spremna za intervenciju »u slučaju nereda«, jer nije uvjeren da će »socijaldemokratski centralni odbor« za organizovanje proslave održati red i mir.⁵⁷⁾ Uoči prvog maja 1908. godine Komanda 15. korpusa naredila je garnizonu u Sarajevu da se stavi u pripravno stanje i na raspolaganje Vladinom komesaru za glavni grad Sarajevo — jedan bataljon pješadije i pola eskadrona konjice »za održavanje reda i mira.«⁵⁸⁾ Prvomajsku skupštinu od oko 2.000 »u najvećem broju socijal-demokratskih radnika« u Sarajevu, raspustio je Vladin komesar Brodnik, zato što je po njegovoj ocjeni socijalista Rudolf Cistler, student iz Zagreba, »radnike harangirao u socijalističkom duhu.«⁵⁹⁾ Čitav bataljon pješadije i pola eskadrona konjice stavljeni su u pripravno stanje i na raspoloženje Vladinom komesaru i željezničkoj stanici u Sarajevu za suzbijanje štrajka željezničara koji se očekivao 1. juna 1908. godine,⁶⁰⁾ a koji u uslovima takvog pritiska nije izveden. Na vrlo grub način raspušten je 7. juna 1908. godine i drugi kongres Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine, koji se u vladinom izvještaju naziva kongresom socijaldemokratskih udruženja (sozialdemokratische Verbände). Ovom kongresu trebalo je da prisustvuje »25 govornika i radničkih vođa« sa strane, ali svi su oni prije početka kongresa bili protjerani iz Sarajeva. Već na samom početku rada kongres je raspustio predstavnik vlade zbog toga što je krojački radnik Nikola Nenadović zahtijevao da se u rezoluciji osudi policijska samovolja prema kongresu i njegovim gostima, a zatim su delegati rastjerani silom žandarma i policajaca koje su njihovi oficiri podsticali riječima »Vucite za uši ovu fukaru, ja ću njoj pokazati kako se prave kongresi i revolucije.«⁶¹⁾ Pored niza akata nasilja u drugim mjestima, i ovih nekoliko primjera grube upotrebe sile nad radnicima u Sarajevu i prema institucijama bosanskohercegovačkog radničkog pokreta, vrlo ilustrativno pokazuju s kakvim su se sredstvima služile okupacione vlasti da bi onemogućile napredak tom pokretu u periodu u kojem je tekao proces jačanja njezove sindikalne i nicanje političke organizacije.

I pored višestrukog otpora organizovanju radničkog pokreta, (organi vlasti, poslodavci, klerikalizam, nacionalizam) u radničkoj klasi Bosne i Hercegovine, nošenoj moralno-političkom snagom stečenom u majskim štrajkovima 1906. godine, nicao je i narastao socijalistički politički pok-

⁵⁶⁾ V. Korać: cit. djelo, knjiga III, str. 339.

⁵⁷⁾ ABH — ZVS, br. 2125 res/1907.

⁵⁸⁾ ABH — ZVS, br. 2077/08 res.

⁵⁹⁾ Cistler je prekinut i skupština raspuštena zbog toga što je govorio da socijalisti u Bosni — kada im se uskraćuje puna sloboda i dok 80.000 seljaka živi u nuždi i bijedi — imaju pravo da se posluže i revolucionarnim sredstvima, »kao i prije dvije godine u vrijeme generalnog štrajka«. — ABH — ZMF, br. 646/08 Pr. BH.

⁶⁰⁾ ABH — ZVS, br. 2727/08 res.

⁶¹⁾ ABH — ZMF, br. 839/08 Pr. BH i 862/08 Pr. BH; »Sa radničkog kongresa u Sarajevu«, — *Radničke novine*, br. 65/3, od 31. maja 1908.

ret. Tokom 1907. godine u Sarajevu i drugim mjestima stvaraju se tzv. »naobrazbeni klubovi« u kojima se proučava socijalistička literatura i razvija socijalistička agitacija najviše putem raznih predavanja. Oko ovih klubova okupio se znatan broj socijalistički orijentisanih radnika, pa je na taj način još prije formalnog konstituisanja socijaldemokratske stranke postojala »neka vrsta političke organizacije«, koja je imala i svoje jedinstveno rukovodstvo u vidu »jednog političkog odbora koga je kasnije zamijenio privremeni Glavni odbor stranke«. ⁶²⁾ Toj političkoj organizaciji nedostajalo je jedno od najsnažnijih sredstava agitacije — štampa, jer Zemaljska vlada nije održala obećanje iz maja 1906. godine da će dozvoliti pokretanje jednog radničkog lista. Naprotiv, 2. marta 1907. godine objavljen je Zakon o štampi u Bosni i Hercegovini, po čijim odredbama je ustanovljena visoka kaucija za pokretanje listova ⁶³⁾ i na taj način je radnicima onemogućeno da dobiju svoje glasilo. Aktivisti i organizacije radničkog pokreta Bosne i Hercegovine bili su zbog toga upućeni na radničku štampu iz drugih zemalja — iz Austrije, Njemačke, Mađarske, Češke, te iz Srbije i Hrvatske. Sasvim je sigurno da su se pod uticajem ove štampe idejno i politički orijentisali i socijalisti u Bosni i Hercegovini i da su stavovi prema raznim pitanjima društveno-političkog života, stečeni u to vrijeme, preneseni i u kasniji organizovani praktično-politički rad Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Od posebnog je značaja bio uticaj *Slobodne Riječi*, glasila Socijalnodemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, koja se do pojave bosanskohercegovačke radničke štampe u najvećem broju širila po Bosni i Hercegovini. Ovaj list je više od drugih radničkih listova tretirao unutarne bosanskohercegovačke probleme, oštro kritikujući vladu i klerikalce, a u mnogim pitanjima izražavao i gledišta socijalista iz ove zemlje. Poslije prvih nagovještaja o ustanovljenju sabora u Bosni i Hercegovini, *Slobodna Riječ* je oštro napala klerikalce riječima: »Tek su se bile počele javljati glasine o bosanskom saboru (...) kad li se odmah pojaviše poznati crni neprijatelji naroda (misli se na Šadlera i *Hrvatski Dnevnik* koji su se izjasnili protiv sabora i opšteg prava glasa, jer bi većinu imali »srpski kmetovi« — N. B.) da vojuju protiv sabora, protiv demokratije, protiv narodne autonomije«, a zatim kazuje da se svi »... narodi i narodnosti dižu, počinju živjeti samostalnim nacionalnim životom, rješavajući svoja kulturna pitanja, poboljšavajući svoje gospodarsko stanje«, — te da i »Bosna mora zauzeti svoje mjesto u mozaiku naroda Austro-Ugarske«. ⁶⁴⁾ Ubrzo je u ovom listu izneseno i jasno »stanovište socijalne demokratije« u pitanju bosanskog sabora. Prema tom stanovištu, ona »traži da svaki narod sam sobom uprav-

⁶²⁾ S. Jakšić: *Socijalistička stranka i štampa u BiH Oslobođenje* — socijaldemokratski narodni kalendar 1919, Sarajevo 1918, str. 57.

⁶³⁾ U paragrafu 11. Zakona je, između ostalog, stajalo: Für jede periodische Druckschrift, welche, sei es auch nur nebenher, die politische Tagesgeschichte behandelt, oder politische, religiöse oder soziale Tagesfragen bespricht, ist der Herausgeber zum Erlage einer Kautions verpflichtet«, a u paragrafu 12: der Betrag der Kautions wird für periodische Druckschriften, welche seltener als einmal in der Woche erscheinen, mit 3.000 K, für solche, welche höchstens dreimal in der Woche erscheinen, mit 6.000 K für die öfter erscheinenden periodischen Druckschriften mit 10.000 K. bestimmt«. — Gesetz — und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegovina, Jahrgang 1907, Sarajevo 1908, S. 29.

⁶⁴⁾ »Bosanski sabor i klerikalci«, — *Slobodna riječ*, br. 48, od 23. 9. 1907.

lja. Pak tako i za narod u Bosni traži pravo da ima svoj sabor, koji će odlučivati o samom sebi, o svojoj upravi, o svojim financijama, školstvu, sudstvu, prosvjeti, porezima i gospodarstvu. A taj sabor ako hoće biti pravi predstavnik narodne volje — kaže dalje *Slobodna Riječ* — tad mora biti biran općim jednakim, izravnim i tajnim izbornim pravom. Inače taj cijeli sabor bio bi samo krinka, da se i nadalje u Bosni vodi onakva politika kakva se vodi i danas.⁶⁵⁾ Ovakvo stanovište zastupaće kasnije, kada pitanje sabora bude aktuelizirano u praktičnom društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine, socijalisti i njihova stranka u ovoj zemlji. Oštro pisanje i način tretiranja bosanskohercegovačkih problema naveli su Zemaljsku vladu da zabrani rasturanje *Slobodne Riječi* na teritoriji Bosne i Hercegovine, ali je ovaj list, od jula 1908. do januara 1909. godine i dalje rasturan »tajnim kanalima« ili pod 23 različita imena, pod kojima je list štampan posebno za Bosnu i Hercegovinu.⁶⁶⁾

Pored uticaja štampe, rukovodeći ljudi socijalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini stupali su posredno ili neposredno pojedinačno ili grupno u kontakte sa rukovodiocima radničkog pokreta susjednih zemalja, čime je, također, ostvarivan uticaj na orijentaciju ovih ljudi i organizacija. Tako je, na primjer, uprava Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine angažovala Nikolu Vukojevića, koji je boravio u Beču i Rudolfa Cistlera iz Zagreba da pripreme »Majski spis socijalističkog radništva Bosne i Hercegovine 1908.«⁶⁷⁾ prvu publikaciju namijenjenu bosanskohercegovačkom radništvu, koja ima agitaciono-propagandni karakter i sadrži kraće preglede razvitka radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Češkoj, priloge koji govore o društveno-političkim prilikama i pitanju ustavnosti u Bosni i Hercegovini, te nekoliko članaka načelnog karaktera u kojima se razmatraju pitanja međunarodne solidarnosti radnika, borbe za osamsatni radni dan, programski problemi socijaldemokratije i sl. Činjenica da su svi autori članaka u ovom čisto bosanskohercegovačkom socijalističkom spisu ljudi sa strane,⁶⁸⁾ pokazuje da u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu još uvijek nema »ljudi od pera«, odnosno na svojevrsan način pokazuje da je rukovodstvo bosanskohercegovačkog radničkog pokreta podložno snažnom uticaju rukovodstava i pojedinaca iz radničkih pokreta susjednih zemalja.

Majski štrajkovi 1906. godine i brojni štrajkovi kasnije, među kojima se po organizovanosti osobito ističe štrajk građevinskih radnika u

⁶⁵⁾ »Bosna će dobiti sabor«, — *Slobodna riječ*, br. 73. od 20. 11. 1907.

⁶⁶⁾ »Bosanski vlastodršci protiv Slobodne riječi«, — *Slobodna riječ*, br. 80, od 6. 7. 1908; V. Korać: cit. djelo, knjiga III, str. 341—342.

⁶⁷⁾ To se vidi iz pisma Nikole Vukojevića, 7. 3. 1908. godine iz Beča — Dimitriju Tucoviću — u kojem on traži od Tucovića da za Spis napiše »informativni članak o srpskom socijalističkom pokretu«. — Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije (AIRPS), Beograd, Zbirka Dimitrija Tucovića (ZDT), br. 27.

⁶⁸⁾ Pisci članaka u Spisu bili su: Rudolf Cistler (urednik), Nikola Vukojević, Dimitar Nenov, Dimitrije Tucović, Vitomir Korać, Stevan Ivanić, Antonin Nemeč i Ignjat Dažinski. — Vidi »Majski spis socijalističkog radništva Bosne i Hercegovine 1908«, Zagreb 1908.

Sarajevu sredinom 1907. godine⁶⁹⁾ predstavljali su značajan faktor koji je doprinio daljem revolucionisanju radnika u Bosni i Hercegovini. Prema većini izvještaja područnih organa vlasti — Zemaljskoj vladi, u martu 1907. godine evidentno je »ponovno raspoloženje i narasta stremljenje među radništvom za generalni štrajk, i u tom pravcu vodi se agitacija i određene pripreme«. Ukazuje se da se kao termin štrajka najčešće pominje 1. maj, ali se ne isključuje da može uslijediti i jedan raniji trenutak. U ovim izvještajima posebno se ukazuje da radništvo ne zahtijeva samo formalno poboljšanje materijalnog položaja, specijalno povećanje nadnica, nego da demonstrativno pokaže i »moć radničkog staleža«. ⁷⁰⁾ Sasvim je sigurno da je generalni štrajk u ovo vrijeme bio popularan i aktuelan kao metod borbe u redovima bosanskohercegovačkog radništva, jer su još uvijek svježiji dojmovi o majskim štrajkovima 1906. i njihovim rezultatima podsticali na nove revolucionarne akcije. Ali je isto tako sigurno da se među radnicima »baratalo« parolom o generalnom štrajku i kao sredstvom pritiska na vlast i poslodavce, jer ne postoje izvori koji ozbiljnije ukazuju da su vršene bilo kakve pripreme za generalni štrajk. Ipak, neosporno je da u aktivnosti radničkih organizacija, u prvim godinama poslije generalnog štrajka, i u zahtjevima i u akcijama prevladuje revolucionarno raspoloženje karakteristično za jedan mladi pokret u kojem je narastao osjećaj o vlastitoj snazi. To ilustrativno pokazuju zahtjevi i masovnih radničkih skupova u Sarajevu i drugim mjestima: na prvomajskoj skupštini preko 2.000 radnika Sarajeva 1907. godine — koja je predstavljala mali internacionalni zbor sa govorima na srpskohrvatskom, njemačkom, češkom i mađarskom jeziku — istaknuti su zahtjevi za 8-časovno radno vrijeme, za radikalno rješavanje drugih radničkih pitanja, a naročito je naglašeno da »socijalno-demokratsko radništvo želi biti elemenat mira« ⁷¹⁾; a na masovnoj radničkoj prvomajskoj skupštini u Sarajevu 1908. godine, kada je prekinut i zabranjen govor Rudolfa Cistlera, čuli su se i daleko radikalniji zahtjevi i revolucionarnije parole: »Vlada ne valja, mi moramo vladati, samo onda će biti mir na svijetu kada budu svi narodi sami sobom vladali, mi moramo imetak i posjed na jednake dijelove podijeliti, na svijetu smije samo radnik zapovjedati i vladati, država koju mi našim krvavim žuljevima uzdržavamo mora nam dati jednaka prava kao i bogatima, vojska mora biti socijalistička pa neće na nas pucati, seljaci su isto radnici kao i mi i oni se moraju nama priključiti, ako neće ići milom ići će silom« i slično. ⁷²⁾ Ocjenjujući aktivnost radničkih organizacija tokom 1907. i 1908. godine, te pripreme i tok prvomajske proslave 1908. godine, Vladin po-

⁶⁹⁾ Preko 600—700 građevinskih radnika štrajkovali su uporno oko 2 mjeseca u jeku građevinske sezone — avgusta i septembra 1907. godine — sve dok nisu udovoljeni njihovi zahtjevi. Tim štrajkom prekinuta je jedna neodrživa praksa sve većeg nasrtaja i vlasti i poslodavaca na prava radnika izvojevana u majskim štrajkovima 1906. godine. — Izvještaj tajništva za II redovni kongres GRS-a, — Arhiv KP BiH, tom II, str. 36—38: »Socijalni boj u Zagrebu i Sarajevu«, — *Slobodna riječ* br. 27. od 5. 8. 1907.

⁷⁰⁾ Vidi izvještaj Zemaljske vlade za BiH — Zajedničkom ministarstvu finansija Austro-Ugarske monarhije. — ABH, — ZMF, 367/07 Pr. BH.

⁷¹⁾ ABH — ZMF, br. 480/07 Pr. BH. — Telefonski izvještaj Zemaljske vlade — Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču.

⁷²⁾ Prema izvještaju vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo—Brodnika, — Zemaljskoj vladi — ABH — ZMF, br. 866/Pr. BH. 1909.

vjerenik za glavni grad Sarajevo alarmno je upozoravao u svom izvještaju vladi: »Isto mi je naročito palo u oči da radnici nisu zadovoljeni samo socijalističkim i komunističkim idejama na ekonomskom polju, nego i sa revolucionarnim i prevratničkim idejama na političkom polju. Agitatori su u posljednjoj godini svoj rad na ovo usmjerili, na političku agitaciju među svojim drugovima, i prema tome treba očekivati da će socijalistički radnici u što skorijem vremenu pokrenuti ova pitanja«. ⁷³⁾ Ova vrlo interesantna i značajna ocjena bila je zasnovana na akcijama radnika i manifestacijama njihovog nezadovoljstva koje su imale revolucionarni karakter. Ali ona je istovremeno i nerealna, jer u to vrijeme nikome u rukovodstvu radničkog pokreta Bosne i Hercegovine nisu ni napamet padale ideje o političkom prevratu. Naprotiv, već u ovo vrijeme rukovodstvo nastoji da nabujala revolucionarna raspoloženja radnika svede i usmjeri na legalne akcije, koje pokret ne bi dovodile u sukob sa organima političke vlasti. Ta nastojanja, prema nekim indicijama, bila su i u uskoj vezi sa sugestijama vodećih ljudi socijaldemokratske stranke Austrije. Prema jednom konfidentskom izvještaju, kada su Raušer i Baumgartner oktobra 1907. godine puštovali u Beč da posredstvom austrijskih socijaldemokratskih vođa intervenišu da se ponovo prime na posao otpušteni radnici Fabrike duvana u Sarajevu, dr Viktor Adler lično im je savjetovao »... da radnici nikakvog nasilja ne prave, jer bosanskohercegovačka vlada imade višu vlast nego vlade obično imadu, te bi za radnike zlo ispasti moglo«. ⁷⁴⁾ Upravo u tom duhu su Raušer, Pogačić i Lukić, u ime Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine, početkom aprila 1908. godine izjavili Vladinom povjereniku za glavni grad Sarajevo da »Socijaldemokratski radnici neće ni u kakvoj prilici smetati mir i red, jer oni znaju da se samo u okviru granica zakona mogu razvijati i prosperirati«. ⁷⁵⁾ Nešto kasnije, poslije raspuštanja Drugog kongresa Glavnog radničkog saveza i protjerivanja njegovih stranih gostiju, kada je povedena prava hajka protiv radničkog pokreta od strane vlasti i klerikalne štampe, Raušer i Pogačić su u protestnom pismu Zajedničkom ministarstvu finansija s pravom branili radničke socijalističke organizacije od optužbi koje su na njih upućivali organi Zemaljske vlade, policije i *Hrvatski Dnevnik* — da su ove organizacije »u sporazumu sa ovdašnjom srpskom buržoaziskom partijom, sa njenim velikosrpskim aspiracijama«. Predstavnici GRS-a energično su odbacili te optužbe ističući da »o takvoj vezi ne može biti ni govora«. Oni ni ovom prilikom nisu propustili da naglase spremnost na poštovanje zakona i propisa, ukazujući da već duže vremena osjećaju »pritisak na našu organizaciju, a da nam uzroci nisu poznati«. ⁷⁶⁾ U ovakvim uslovima i okolnostima sasvim je razumljivo da bosanskohercegovački radnički pokret — još uvijek politički nekonstituisan, koji je rukovodstvo svjesno kanalisalo u okvire zakonom utvrđenog reda i poretka, — nije mogao ništa značajnije učiniti ni prilikom aneksije Bosne i Hercegovine proklamovane 5. oktobra 1908. godine.

⁷³⁾ ABH — ZMF, br. 679/Pr. BH. 1908.

⁷⁴⁾ ABH — ZVS, br. 5346/07 res.

⁷⁵⁾ Izvještaj vladinog povjerenika — Zemaljskoj vladi. — ABH — ZVS, br. 1665 res/1908.

⁷⁶⁾ ABH — ZMF, br. 987/07 Pr. BH.

U okviru austrougarske politike novih prodora i učvršćivanja već osvojenih pozicija na Balkanu, izbio je carinski rat između Srbije i Austro-Ugarske, javio se projekat o novopazarskoj željeznici, a zatim je uslijedila i aneksija Bosne i Hercegovine. To je, dakle, bio samo jedan od poteza u okviru politike Dvojne monarhije u jugoslovenskom i balkanskom pitanju. Tako su čin aneksije tumačile i zvanične ličnosti. Prilikom diskusije o aneksiji u austrijskoj delegaciji, 29. oktobra 1908. godine, austrougarski državnik dr Bernrajter obrazložio je taj politički potez sljedećim riječima: »Mi bismo Bosnu i Hercegovinu gotovo izgubili i kompromitovali cijelo jugoslovensko pitanje kad ne bismo uspjeli da prenesemo težište jugoslovenskog pitanja unutar Austrije«. ⁷⁷⁾ Aneksija je bila događaj koji je dominirao evropskom politikom gotovo pola godine. I kako god građanske političke snage u jugoslovenskim zemljama nisu mogle značajnije uticati na razvoj i razrješavanje aneksione krize, čiji su se konci nalazili u rukama velikih sila, tako ili i još manje su te snage u Bosni i Hercegovini mogle uticati na proklamovanje aneksije ili na reorganizaciju uprave poslije aneksije. U to vrijeme ne samo da nije bilo međusobne povezanosti i jedinstva u političkoj borbi domaćih građanskih snaga nego su se te snage pocijepale i unutar pojedinih konfesija. Istina, većina građanskih političara u Bosni i Hercegovini odbijali su svaki pokušaj predstavnika austrougarske vlasti, čije bi se realizovanje moglo protumačiti kao njihov pristanak na aneksiju. Ali nije poduzeta ni jedna zajednička akcija srpskih, hrvatskih i muslimanskih političara koja bi se mogla protumačiti kao snažniji zajednički otpor provođenju aneksije. Prema tome, radnički pokret u Bosni i Hercegovini nije imao s kim ni da udruži svoje snage u cilju otpora trajnom prisvajanju Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije. Otpor radničkog pokreta aneksiji nije dolazio u obzir ni zbog oportunističkih stavova prema kolonijalnom i nacionalnom pitanju koji su već bili preovladali u pojedinim radničkim pokretima, odnosno u okviru Druge internacionale čiji primjer rukovodstvo radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini nastoji dosljedno da slijedi. Njemački revizionist Bernštajn je »uznosio kulturna dela Austro-Ugarske u Bosni« a francuski socijalistički lider Zores je »za vreme aneksije pevao čitave himne plemenitosti turske rase«. ⁷⁸⁾ Socijaldemokratska stranka Austrije, istina, nije odobrila aneksiju, ali njeno neslaganje manifestovalo se samo u izjavi koju je 10. oktobra 1908. godine u Spoljno-političkom odboru Delegacije pročitao predstavnik stranke Pitoni. Ta izjava je sadržavala stavove — da je pravo na samoodređenje naroda moguće jedino pod uslovom demokratizacije društva; da je »priključenje okupiranih zemalja Bosne i Hercegovine ništa više nego formalno utvrđivanje jedne već dulje opstojeće činjenice«; da socijaldemokratski delegati protestuju protiv stavljanja zakonodavnih tijela pred svršen čin u tako značajnoj stvari, kao što je ovaj državopravni akt, te da aneksija predstavlja ugrožavanje mira i »da će služiti izlikom, da se narodima Austro-Ugarske nametne novi vojni kredit«. Konstatujući »da je dosadašnja uprava okupiranim zemljama propustila da uzgoji narod kulturno i politički, što više da je počinila silu zloporabe, da ju još i dan danas većina pučanstva smatra stranom neprijateljskom vlašću«, stranka se u izjavi zalaže da najavljeni us-

⁷⁷⁾ Prema dr Nikola Stojanović: *Bosanska kriza*, Sarajevo 1958, str. 69.

⁷⁸⁾ D. Tucović: *Marks i Sloveni, Borba*, Beograd 1912, br. 3. str. 8.

tav pruži ozbiljne garancije za politički razvoj Bosne i Hercegovine, da radnim klasama ovih zemalja obezbijedi politička prava i socijalno-političkih ustanova u onoj mjeri koliko ih postoji u Austriji.⁷⁹⁾ Čak je i jedan od najvećih kritičara austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini i veliki prijatelj jugoslovenskih naroda, češki socijaldemokratski lider Antonin Nemeč na određen način prihvatio aneksiju. On je to obrazlagao situacijom u kojoj »kada Srbi zahtijevaju priključenje Bosne i Hercegovine Srbiji, većinu otpora obrazuju Hrvati i Muslimani, — kada Hrvati traže priključenje ovog područja Hrvatskoj tome se suprotstavlja većina Srba i Muslimana i napokon, kada Muslimani zahtijevaju priključenje Bosne i Hercegovine Turskoj tome se suprotstavi većina Srba i Hrvata«. Zbog toga, smatrao je Nemeč, ne preostaje ništa drugo nego da Austrija zadrži ove zemlje i da u njima uvede demokratski ustav koji će građanima dati ona prava koja uživaju građani u Austriji.⁸⁰⁾ Ako se uz sve to podsjetimo na stavove socijaldemokratskih stranaka jugoslovenskih zemalja prema aneksiji,⁸¹⁾ onda, realno cijeneći, i bosanskohercegovačkim socijalistima ostalo je samo da prihvate pacifističke parole i zahtjeve. I upravo »taj najavljeni ustav«, odnosno diskusija o njegovim odredbama, o pravima građana i uopšte o položaju Bosne i Hercegovine i njenom saboru, biće, najvećim dijelom, sadržina političke aktivnosti socijaldemokrata u Bosni i Hercegovini do formiranja njihove stranke i kasnije.

Direktna opozicija austrougarskoj vladavini u Bosni i Hercegovini, osobito poslije proglašenja aneksije, izrastala je u omladinskom pokretu. U njegovim redovima aneksija je ocijenjena kao daljnji korak gušenja slobodnog života čitavog bosanskohercegovačkog naroda, pa su se onda kao sasvim prirodna pojava, u pokretu sa tim shvatanjima, javile nelegalne i revolucionarne akcije. Ta izrazitija borbenost omladine započela se ispoljavati i u akcijama individualnog terora koji je radnički pokret odbacivao kao sredstvo klasne borbe i kao sredstvo nacionalnooslobodilačke borbe. Zbog toga, radnički pokret, odnosno njegovo rukovodstvo nije ni pokušavalo da ostvari saradnju sa ovim snagama, a to je poslužilo nekim autorima da radničkom pokretu jednostavno odriču nacionalnooslobodilačku orijentaciju i bilo kakvu borbenost u tom pravcu, ne uzimajući u obzir ni idejno-političku platformu, ni mogućnosti, ni snage tog pokreta.⁸²⁾

Poslije aneksije, kada je minula neposredna ratna opasnost koja se javila tim povodom i kada se smirilo političko uzbuđenje, otpočelo je izrazitije političko angažovanje i stabilizovanje radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini koje se manifestovalo i u aktivnosti neposredno vezanoj za osnivanje političke organizacije. Ta aktivnost bila je prožeta i ele-

⁷⁹⁾ Socijalna demokratija i aneksija, — *Slobodna riječ*, br. 125, od 14. 10. 1908.

⁸⁰⁾ Stenographische Protokolle der Delegation des Reichrates, 3 Sitzung der 43 Session am 28. X 1908, Wien 1908, str. 144; 4 Sitzung der 43 Session am 29. X 1908, str. 199—200.

⁸¹⁾ Vidi o tome u ovom radu, — Glava I, str.

⁸²⁾ Elementi takvih ocjena prisutni su kod V. Masleše u djelu *Mlada Bosna*, kod V. Dedijera u djelu *Sarajevo 1914*, a osobito kod J. A. Pisarova u djelu *Položenie rabočego klasa i raboče dviženie v Bosnii i Gercegovine v 1905—1914. g. g. Raboče dviženie v novoa vremja*, Moskva 1964, u kojem se, na izvjestan način, šematski razmatra ovo pitanje.

mentima revolucionarne inercije karakteristične za pokret od 1906. godine, i elementima legalističke orijentacije rukovodstva pokreta i njegovih nastojanja da se cjelokupna aktivnost odvija u granicama zakonom utvrđenog »reda i poretka«. Već u oktobru 1908. godine prestao je sa radom »Naobrazbeni klub« u Sarajevu i grupa njegovih članova »počela je direktno raditi na stvaranju socijalističke partije«. ⁸³⁾ U decembru iste godine ova grupa, u kojoj su bili vrlo uticajni radnici željezničke radionice u Sarajevu Baumgartner i Štrejc, pripremila je i u vidu letka rasturila gotovo u cijeloj Bosni i Hercegovini »Program Socijal-Demokratske stranke Bosne i Hercegovine«. ⁸⁴⁾ Program je bio sastavljen po uzoru na Hajnfeldski program austrijske socijaldemokratske stranke, sa primjesama lasalijanskih shvatanja o ulozi zadrugarstva u izgradnji socijalizma uz pomoć države i sindikalističkim shvatanjima o strukovnom organizovanju kao naknadi za »političku borbu radnog naroda«. ⁸⁵⁾ Inicijativa za osnivanje socijaldemokratske stranke i njen program, — prvi pisani program jedne političke organizacije u Bosni i Hercegovini — svesrdno su prihvaćeni od radnika. U rezoluciji na velikoj opštoj skupštini 27. decembra 1908. godine, radništvo Sarajeva »... izjavljuje jednoglasno da se sa izdanim »Programom socijalno-demokratske stranke u Bosni i Hercegovini slaže, te istog usvaja i izjavljuje, da će se svim zakonitim sredstvima za izvođenje stavljenih tačaka boriti, kao i protiv svake zakulisne politike, kojom bi se radna klasa zapostavljala i omalovažavala«. ⁸⁶⁾ U prvim mjesecima 1909. godine na radničkim skupštinama u Mostaru, Tuzli, Hadžićima i u drugim mjestima, takođe je podržana inicijativa za osnivanje radničke političke stranke i njen decembarski program, rezolucijama gotovo istog sadržaja, kao i u rezoluciji sarajevskog radništva. ⁸⁷⁾ Istovremeno se radništvo najneposrednije uključuje u politički život bosanskohercegovačkog društva, nastojeći da i bez organizaciono oformljene i učvršćene političke organizacije iznese svoje stavove o predstojećim krupnim političkim promjenama u Bosni i Hercegovini — o izborima za budući Bosanskohercegovački sabor i budućem ustavu. U tom cilju u Sarajevu su 14. februara 1909. godine održane dvije radničke skupštine. Govorili su Sreten Jakšić i Franjo Raušer na srpskohrvatskom, a Štrejc i Baumgartner na njemačkom jeziku. I govornici i skupštine u cjelini, svojim rezolucijama, osudili su konfesionalni i staleški princip na izborima za budući sabor, podjelu Sabora na kurije i podjelu mandata po konfesijama i istakli zahtjeve radnika za opšte, tajno, jednako, proporcionalno izorno pravo glasa. Kritikovana je i politika Zemaljske vlade — što je provela anketu o ustavu u kojoj učestvuju »privatna lica«, koja ne uživaju povjerenje naroda, što u anketu nisu uvršteni i predstavnici radnika, kao i očigledno forsiranje u anketi predstavnika malobrojne organizacije »radnika Hrvata«. ⁸⁸⁾ Međutim, na bečko-peštan-

⁸³⁾ N. Šarac: cit. djelo, str. 91.

⁸⁴⁾ ABH — ZVS, br. 223010/1908 (šifra 213—35/13).

⁸⁵⁾ Vidi program — Arhiv KP BiH, tom II, str. 44—46.

⁸⁶⁾ Kao u napomeni br. 84.

⁸⁷⁾ Vidi izvještaje o tome — ABH — ZVS, br. 44565/1909 res. 47604/1909. res. 49355/1909. res.

⁸⁸⁾ Vidi o tome opširnije dr Hamdija Kapidžić: *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908—1910)*, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine X, Sarajevo 1959, str. 138—145.

ske koncepcije bosanskohercegovačkog ustava i sabora malo su mogle uticati i druge — organizovane građanske političke snage u Bosni i Hercegovini — pa onda nije ni čudo što su zahtjevi radnika prošli gotovo nezapaženi.

Zahvaljujući podršci koju je osnivanju socijaldemokratske stranke pružila decembarska skupština sarajevskih radnika, već »polovinom januara 1909. godine na jednom širem sastanku aktivista u Sarajevu izabran je i poseban odbor (tzv. Privremeni odbor stranke) koji je dobio zadatak da neposredno pripremi formiranje socijaldemokratske stranke.«⁸⁹⁾ Nedovoljni su izvori koji bi osvijetlili polugodišnju aktivnost na osnivanju Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine za januar—juni 1909. godine — ali je za taj proces karakteristično nekoliko kontraverznih događaja i pojava koje na određen način ukazuju na različit pristup osnivanju stranke među snagama koje su se na tome poslu angažovale. »Privremeni odbor stranke« smatrao je da je njegovim konstituisanjem stranka osnovana. Ali ubrzo, zbog bojazni »da vlast neće dopustiti rad partije« i pod uticajem »nekih stranih radnika koji su zastupali mišljenje da u Bosni i Hercegovini još nisu zrele prilike za stvaranje samostalne radničke stranke«,⁹⁰⁾ — u redovima »Privremenog odbora« nastupila su kolebanja i dileme o načinu i obliku političkog organizovanja. Novu varijantu u tom pravcu predstavljao je zahtjev gotovo istih ljudi koji su sačinjavali »Privremeni odbor« da vlasti odobre »Pravila Radničkog političkog društva „Napred“ za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu«,⁹¹⁾ i da se na taj način legalizuje rad ove političke organizacije, koja je, prema pravilima, imala samo neke njene elemente, a mnogo više svojstva izrazito staleškog društva. Čitavu programsku orijentaciju Društva, navedenu u članu 2. Pravila, činilo je »... širenje političke naobrazbe i temeljne socijalističke nauke, kao i stalno njegovanje i unapređenje ekonomskih i političkih prava svojih članova«, a ovaj bi se cilj postizao »... održavanjem ekonomskih i političkih predavanja, sazivanjem dogovora na kojima će se raspravljati javna dnevna pitanja, sazivanjem narodnih skupština društvenih skupština, izdavanjem raznih štampanih spisa i rezolucija, postavljanjem svijesnih i valjanih kandidata za sva zastupstva, te konačno za čuvanje državljanjskih prava putem advokata pružati članovima pravnu zaštitu«. Potpuno je jasno da organizacija sa ovako koncipiranim programom ne bi mogla biti klasna politička organizacija radničke klase, a njena defektnost je očigledna i po tome što su, prema članu 4. Pravila, članovi dru-

⁸⁹⁾ N. Šarac: cit. djelo, str. 92.

⁹⁰⁾ Isto.

⁹¹⁾ Zahtjev su 18. februara 1909. godine potpisali: Franjo Raušer, Doskočil Johan, P. Stefanović, August Baumgartner, Stefan Topalscky, P. Lukić, Ivan Salamunović, Rudolf Fatner, J. Štrejc, Sr. Jalkšić, S. Kapor, Vlatko Pogačić i Ostoja Dević. Oni se nadaju »da će Visoka zemaljska vlada iz blagonaklonosti prema radništvu (...) uviditi potrebu što višjeg naobraženja radničkog staleža i u političkom duhu, osobito gdje cjeli narod kao i radništvo gleda u oči srečnoj budućnosti — ustavu, za kojeg je i kod radništva za uspješno djelovanje i unapređenje potrebna politička naobrazba — te odobriti ista pravila«. Vrlo je interesantno da je Zemaljska vlada odgovorila podnosiocima molbe, posredstvom vladinog povjerenika za grad Sarajevo, tek početkom avgusta, da se osnivanje društva ne može odobriti, jer ne postoje zakonski propisi o osnivanju političkih društava — a već je bila osnovana i legalizovana Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine. — ABH, — ZVS, br. 6985/1909. Prez.

štva mogli biti samo »... svaka muška osoba koja je navršila 24. god. života, ako je Bosansko-Hercegovački ili Austro-ugarski podanik.«⁹²⁾

Pokušaj da se sa društvom »Napred« nadomjesti jedna snažna socijalistička organizacija radničke klase predstavljao je krupan korak nazad i akciju najizrazitijeg oportunizma u vrijeme kada su uslovi za osnivanje socijaldemokratske stranke bili već povoljni, ali taj zastoj nije potrajao dugo. Podsjećajući se na princip »Svaki korak stvarnog pokreta važniji je nego tuce programa«, koji je Marks istakao u kritici Gotskog programa, sasvim je logično zaključiti da je u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu, od marta do juna učinjen jedan značajan korak stvarnog unapređenja pokreta koji je bio praćen i osjetnim napretkom u programskoj orijentaciji. Umjesto jednog osakaćenog političkog društva, došlo je do osnivanja moderne političke organizacije — Socijaldemokratske stranke, a umjesto programa hajnfeldske varijante ili uskostaleškog programa društva »Napred«, prihvaćen je program Srpske socijaldemokratske stranke erfurtske varijante, dopunjen programskim zahtjevima specifičnim za bosanskohercegovačke prilike. Na tako značajan zaokret uticali su različiti faktori — prije svega masovne radničke skupštine tokom marta i aprila, koje su podržavale ideju o osnivanju stranke, jačanje uticaja domaćih radnika i u rukovodstvu pokreta kroz tu aktivnost,⁹³⁾ i može se pretpostaviti neposrednije i čvršće veze sa rukovodstvom Socijaldemokratske partije Srbije. Od posebnog značaja bilo je i pokretanje prvog socijalističkog lista u Bosni i Hercegovini *Glasa Slobode*, koji je od prvog broja 29. aprila 1909. godine, izlazio kao organ Socijaldemokratske stranke. Njegova osnovna namjena: prosvjećivanje radnika, širenje nauke socijalizma, razvijanje klasne borbe, zaštita interesa radništva, zatim razmatranje ekonomskih i političkih pitanja, razvijanje objektivne, oštre, i nepristrasne kritike svega onoga što ide protiv radničkih interesa, kao i borba za narodnu slobodu u najširem smislu,⁹⁴⁾ — predstavljala je dugoročniju programsku orijentaciju lista i socijaldemokratije u Bosni i Hercegovini. Ali i u ovom kratkom periodu, do osnivačkog kongresa stranke, on je imao značajnu mobilizatorsku ulogu među domaćim radnicima i zbog toga što su prvi put imali »svoje novine« i zbog toga što je list već od početka privlačio njihovu pažnju tretirajući najneposrednije aktuelnu radničku i društveno-političku problematiku, nagovještavajući i osnovne pravce političke borbe Socijaldemokratske stranke. Tako, na primjer, kritikujući nacrt ustava i izborni red koji se zagovara, list ukazuje da će se u Sabor »uvući razne konfesionalne i nacionalno-šovinističke razmirice« i zahtijeva da se onemogućí uvlačenje konfesija u državne poslove.⁹⁵⁾ Osuđujući nacionalizam građanskih političara čiji se rad »svodi na razbuktavanje mržnje prema čovjeku druge nacionalnosti«, *Glasi Slobode* ističe stanovište o jednom jugoslovenskom narodu, pa prema tome i o jednom narodu u Bosni i Hercegovini koji »ima isti jezik, iste ekonomske i kulturne interese«, te smatra da je »nužno ekonomsko i političko oslobod-

⁹²⁾ Vidi »Pravila« društva — Arhiv KP BiH, tom II str. 48—50.

⁹³⁾ Vrlo je zanimljiv podatak da su od 13 članova »Privremenog odbora« i potpisnika molbe za odobrenje rada političkog društva »Napred« samo dvojica — Franjo Raušer i Sreten Jakšić, bili izabrani u Glavni odbor Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine.

⁹⁴⁾ Pokretanje našeg lista — *Glasi slobode* br. 1 od 29. 4. 1909.

⁹⁵⁾ Naš Ustav — *Glasi slobode*, br. 3, od 15. 5. 1909.

đenje koje jedino može da obezbijedi odbranu nacionalnih i kulturnih interesa svoje nacije i poštivanja drugih nacija.«⁹⁶⁾ U vrijeme tuđinske vlasti, kada su sve socijaldemokratske stranke u jugoslovenskim zemljama, pa i neke u susjednim zemljama, smatrale da su narodi južnoslovenskog područja jedan narod, ovo stanovništvo je u Bosni i Hercegovini, nacionalno najheterogenijem području, imalo svoje pozitivne strane. Slične efekte imali su i stavovi *Glasa Slobode*, bolje reći rukovodstva bosanskohercegovačkog socijalističkog pokreta, prema internacionalizmu. Napadajući mostarski *Musavat*, koji se »zabrinuo« za radnike Muslimane, list je ukazivao da »Kapital ne pozna ni vjere ni narodnosti ni državnih granica (. . .) on je internacionalan. Zbog toga se i radnici moraju internacionalno udružiti bez razlike vjere i plemena«. U tom smislu se radnici Muslimani pozivaju da pristupaju u socijaldemokratske organizacije i da ne dozvole da se o njih »otimaju hrvatske i srpske šovinističke stranke.«⁹⁷⁾ Samo pod uticajem svih ovih faktora i zahvaljujući značajnoj podršci Socijaldemokratske partije Austrije⁹⁸⁾ i socijaldemokratskih stranaka u drugim zemljama Austro-Ugarske, moglo je doći do osnivanja socijaldemokratske stranke u Bosni i Hercegovini i prije nego što se odobri rad jednog »političkog društva«, odnosno bez obzira na teške političke prilike u zemlji. A te prilike su za radnički pokret i poslije aneksije bile vrlo nepovoljne. Na velikoj radničkoj skupštini u Sarajevu, 24. juna 1908. godine, neposredno uoči osnivačkog kongresa stranke, Antonin Nemeč osudio je smetnje koje se čine radničkim organizacijama od strane ovdašnjih vlasti, koje, pored ostalog, traže da im se podnesu skice svakog govora na predstojećem kongresu. »Tako nešto nema nigdje u svijetu« konstatovao je Nemeč najavljujući da će u Beču javno protestovati i kazati »da u Bosni i Hercegovini vlada nevjerovatno reakcionarno stanje«. Predstavnik Austrijske socijaldemokratske stranke Ferdinand Skaret osudio je postupke policije koja je maltretirala strane goste kongresa i izjavio da se uvjerio »da se ovdje pod knutom vojnog i policijskog režima u ropstvu godinama živi.«⁹⁹⁾

Osnivački kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, 28. i 29. juna 1909. godine u Sarajevu, označio je kraj procesa konstituisanja radništva kao posebnog ekonomsko-socijalnog i političkog faktora. Konstituisanjem radničke političke partije izvršeno je formiranje modernog bosanskohercegovačkog radničkog pokreta, a osnivački kongres stranke inaugurisao je — usvajanjem programa, statuta i još nekih programskih dokumenata — osnovnu orijentaciju radničkog pokreta u cjelini za čitav period njegovog samostalnog djelovanja i postojanja. Tu su utvrđeni i najelementarniji stavovi i prema ratu, revoluciji i nacionalnom, odnosno jugoslovenskom pitanju koji su kasnije upotpunjavani kroz

⁹⁶⁾ *Narodnosno pitanje i socijalna demokratija*. — *Glas slobode*, br. 5 od 5. 6. 1909

⁹⁷⁾ Franjo Raušer je u pozdravnoj riječi na Kongresu austrijske socijaldemokratske stranke septembra 1909. godine izrazio posebnu zahvalnost ovoj stranci, klubu socijaldemokratskih poslanika austrijskog parlamenta i socijaldemokratskim članovima Delegacije za njihovu neposrednu pomoć u osnivanju i daljem radu SDS BiH. — Protokoll über der Verhandlungen des Parteitagess . . . Abgehalten in Reichenberg vom 19. bis 24. September 1909, Wien 1909, S. 120.

⁹⁸⁾ Iz izvještaja policijskog činovnika Lindesa o radničkoj skupštini — ABH, — ZVS, br. 132916/1909.

praktično-političku djelatnost stranke i njeno idejno-političko sazrijevanje pod egidom Druge internacionale i najuticajnijih socijaldemokratskih stranaka iz susjedstva. Osnivački kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine i programska orijentacija usvojena na njemu imali su određen prizvuk stavova koje su u pozdravnim govorima izložili gosti sa strane. Antonin Nemeć je govorio o teškom stanju kmetova, zatim budući ustav okarakterisao kao »ustav na aristokratskoj, plutokratskoj osnovi reakcionaran sa izbornim sistemom vezanim za religije« i ukazao da se u borbi za demokratizaciju Bosne i Hercegovine radnički pokret »može potpuno osloniti na našu solidarnost«. Ferdinand Skaret posebno je pružio podršku borbi »za slobodu štampe, za pravo zbora, dogovora i udruživanja«, u kojoj se mora uložiti mnogo truda »u ovim zemljama vladavine vojske i policije«. Vilim Bukšeg, predstavnik Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, »okomio se na apsolutistički režim u ovim zemljama«, kritikovao predstojeći ustav, ukazao da se »pri rješavanju agrarnog pitanja gleda samo na interese aga i begova« i »govorio protiv crne internacionale-klerikalizma«. Etbin Kristan, predstavnik Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije, osudio je pritisak koji se u Bosni i Hercegovini vrši na socijaldemokratiju od strane vlasti, klerikalaca i nacionalista, i u stilu vatrenog pristalice rješenja nacionalnog pitanja putem kulturne autonomije ukazivao da će »Nacionalno pitanje (...) pravilno riješiti jedino socijalna demokracija«, na način što je »Nama (...) dvadeseta briga, da li nas zovu Srbima ili Hrvatima, jer mi od toga nemamo ništa, nama je glavno da dođemo do kulture jer se samo kulturni narod može ekonomski podići«. ¹⁰⁰⁾ Napokon, Dragiša Lapčević, predstavnik Srpske socijaldemokratske partije, govorio je najneposrednije o društveno-političkim problemima s kojima će se socijaldemokrati u Bosni i Hercegovini suočiti. ¹⁰¹⁾ On je, obraćajući se Kongresu, nedvosmisleno istakao »... vi imate više nego bratske partije u drugim zemljama, izvanredno teže prilike pod kojima se morate razvijati«, nabrajajući najdelikatnija pitanja: ostatke feudalizma, koji usporavaju razvitak društva; kolonijalna politika, koja vrši »najstrašnju eksploataciju«, a da esplotisani kapitalističku klasu koja to čini »i ne vide«; nacionalno pitanje »koje se veštački pokreće od vaših eksploatora, da bi vam pažnju svratili na međusobnu borbu«, uz pojačanu eksploataciju i nacionalno ugnjetavanje; i vjersko pitanje »koje kolonijalna vladavina sistematski upotrebljava i ističe radi što jačeg zaglupljivanja masa i radi što punijeg zavađanja proleterskih i sirotnih masa«. ¹⁰²⁾

Ukazali smo nešto više na sadržinu govora stranih predstavnika — na faktografsku i propagandnu stranu tih govora — ne samo zato što

¹⁰⁰⁾ Opširnije izvode iz izlaganja stranih gostiju objavio je *Glas slobode* br. 9, od 15. 7. i br. 10, od 25. 7. 1909. Ali neke interesantne stavove koje list nije registrovao, vjerovatno zbog cenzure, zabilježio je policijski činovnik Lindes u svom izvještaju Zemaljskoj vladi od 30. jula 1909. godine, — ABH — ZVS, br. 132916/1909.

¹⁰¹⁾ Ta okolnost i činjenica da je Milan Dragović — čovjek koji je ponikao u srpskoj socijaldemokratskoj partiji, a u ovo vrijeme radio u Sarajevu — podnio Kongresu referat o programu stranke, takođe govore o pojačanom uticaju Socijaldemokratske partije Srbije na socijaldemokratsko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini uoči Osnivačkog kongresa SDS BiH.

¹⁰²⁾ U *Glasu slobode* br. 10, od 25. 7. 1909. objavljen je fragment govora D. Lapčevića, a govor u cjelini objavljen je u *Radničkim novinama* br. 76/2, od 30. juna 1909.

ona ilustruje atmosferu u Bosni i Hercegovini i u radničkom pokretu u njoj u vrijeme njegovog političkog konstituisanja, nego i zbog toga što će brojni stavovi predstavnika »već starih i iskusnih pokreta, biti predmet rasprave među delegatima i naći odgovarajuće mjesto u programskim dokumentima. Međutim, sasvim je sigurno da ovi stavovi nisu bili i odlučujući za buduću programsku orijentaciju novoosnovane stranke, utvrđenu na ovom Kongresu. Već su bila prošla vremena kada su »u pokretu (...) vidnu, ponekad glavnu ulogu igrali radnici sa strane« i kada se na radničkim »sednicama i zborovima mnogo govorilo nemački, češki i mađarski«. Od 1907. godine uloga radnika sa strane još uvijek je »bila velika u sindikatima radnika sa višim kvalifikacijama i u sportskim i umetničkim ustanovama, dok je politički pokret domaće radnike naročito interesovao«. Za bosanskohercegovački radnički pokret bilo je karakteristično »potpuno odsustvovanje intelektualaca iz njega«, zbog toga »što je domaće inteligencije bilo malo i što je za intelektualce bavljenje u radničkom pokretu u ono vreme značilo gubljenje egzistencije, dok se inteligencija sa strane pojavljivala kao vladajuća klasa«,¹⁰³ — radnici su se postepeno osposobljavali za sve poslove u pokretu. To je najbolje potvrdila i kongresna debata »na pretresu pojedinih tačaka praktičnog dijela programa (...) koja je trajala oko 5 sati«. ¹⁰⁴ Za sve vrijeme pretresa programa delegati su pokretali vrlo važna i interesantna pitanja. Na primjer »... jedan je delegat tražio da se izostavi odredba o slobodi verskog udruživanja, pošto se nas, koji smatramo veru za privatnu stvar, ništa to ne tiče! Drugi je tražio da onaj stav o vojsci glasi samo: ukidanje stajaće vojske! Nećemo (...) ni narodnu ni kakvu drugu vojsku, jer eno, u Švajcarskoj narodna vojska puškara štrajkaše. Treći je razvio vrlo živu diskusiju sa zahtevom: da u program partije uđe i organizovanje proizvodnje i potrošnje u socijalističkim kooperativama koje bi poslužile kao polazak iz kapitalizma u socijalizam«. Ipak, »najrazvijenija je debata bila oko stava koji govori o agrarnim odnosima (...), kojom je prilikom bilo vrlo principijelno i opširno izlaganje socijalističkog stanovišta«. ¹⁰⁵ Nužno je, međutim, imati u vidu da je pored sugestija stranih predstavnika i velikog interesa i napora delegata, na programsku orijentaciju koju je utemeljio osnivački kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, značajno uticao i jedan treći subjekat Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, čije se stanovište prema programu i drugim dokumentima kongresa nije moglo prenebreći. To pokazuju znatnije izmjene koje su učinjene u Zemaljskoj vladi prije kongresa na tzv. »Osnovi programa socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine« i koje su gotovo u cjelini ušle u program. Tako je, na primjer, pored brojnih sitnih izmjena stav 12. potpuno zamijenjen. U »Osnovi« je stajalo: »Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini su potpuno nesređeni i nepravedni. U Bosni i Hercegovini još postoje kmetovi. Vlasnici zemlje jesu begovi i age koji zemlju ne rade, a od nje dobivaju od čista ploda jednu trećinu, a kmet mora i porez platiti. Usled toga vlada i velika zaostalost u načinu obrađivanja

¹⁰³ J. Jakšić: cit. rad — *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini...*, *Radnički pokret, Sarajevo 1926*, br. V str. 136.

¹⁰⁴ Arhiv KP BiH, tom II, str. 57.

¹⁰⁵ Na kongresu Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, — *Radničke novine*, br. 77/2, od 2. 7. 1919.

zemlje. Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine traži ukinuće kmetstva, i to na taj način, da se iz državnih sredstava — izvrši otkup kmetova«, — a vladavina administracija je to »pojednostavila«, bez pominjanja konkretnih prilika i subjekata, u jednu uopštenu formulaciju: »Ukidanje svih feudalnih ostataka, oslobođenje kmetova državnim otkupom zemlje i predavanja kmetovima bez ikakve naknade«. Pa i pored različitih mišljenja i zahtjeva delegata u debati — u Programu stranke ostala je ova formulacija o agrarnom pitanju. Osim toga, iz stava 13 »Osnove«, koji je u definitivnoj redakciji pretvoren u zahtjeve »za zaštitu radničke klase«, potpuno su brisani zahtjevi »g) zakonodavnim putem neka se ustanovi radnicima najniža nadnica, uz koju bi im bilo moguće udovoljiti svim potrebama« i »h) svaki dogovor kapitalista, kojim isti žele primorati, da neka stvar ima cijenu, koju su oni odredili, neka se kazni i zabrani«. ¹⁰⁶⁾ Razumije se da ni ovi zahtjevi, za koje se trebalo boriti čitavo radništvo, nisu našli mjesta u Programu.

U konfrontaciji stavova i zahtjeva svih ovih subjekata — stranih predstavnika, delegata koji su zastupali gledišta većine socijalistički orijentisanog radništva. Zemaljske vlade, pa i grupe oko Baumgartnera i Štrejca koja je zahtijevala da se zadrži Hajnfeldska verzija programa, Osnivački kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine usvojio je program sačinjen na osnovi programa Srpske socijaldemokratske partije, za koji Tucović, u pismu Kaučkom, nedvosmisleno kaže da je to »program Njemačke Socijal-demokratske partije«. ¹⁰⁷⁾ Ipak, prilikom utvrđivanja programa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine vodilo se računa o političkom položaju i određenim osobenim prilikama u ovoj zemlji, kao što su strana uprava i nacionalno ugnjetavanje, neriješeni kmetški odnosi i slično. Upoređujući sva tri programa, sasvim je uočljivo da su njihove preambule i veći broj tačaka praktičnih zahtjeva gotovo identični ili slični. U bosanskohercegovačkom programu potpuno je nova tačka 6. »Svima narodnostima koje žive u zemlji jednako pravo«; u tački 8. dopunjen je zahtjev za obavezno školovanje, (u Erfurtskom i srpskom programu tačka 7), sa novim zahtjevom za ukidanje konfesionalnih škola; i potpuno je nova tačka 12, — o agrarnom pitanju. Dio programa o zaštiti radnika dopunjen je zahtjevima za zabranu noćnog rada ženama i djeci; za »ukidanje rada na komad i kod kuće«; za ukidanje »radničkih knjiga i služinskih iskaznica« koje su radnike stavljale u poziciju građana drugog reda; i za obezbjeđenje prava koalicije. Sasvim je evidentno da su te dopune učinjene, uglavnom, oko onih pitanja koja su bila specifična za Bosnu i Hercegovinu ili Austro-Ugarsku monarhiju kao višenacionalnu zemlju s kojim se ni njemačka ni srpska socijaldemokratija nisu susretale u praktično-političkom životu. Od ostalih dokumenata koji su uticali na trajniju programsku orijentaciju i društveno-političku fizionomiju Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, a koja je usvojio osnivački kongres, značajno je spomenuti Statut i »Rezoluciju o taktici i radu stranke«. U Statutu se utvrđuje da je stranki cilj »... da putem klasne borbe

¹⁰⁶⁾ Primjerak »Osnove«, na kojem su u Zemaljskoj vladi izvršene »ispravke«, vidi u — ABH — ZVS, br. 132916/1919.

¹⁰⁷⁾ International Instituut voor sociale Geschiedenis, Amsterdam — Arhiv, KD XXII — 225.

proletarijata radi na popravci položaja radničke klase u sadašnjosti i njenom potpunom oslobođenju zavođenjem socijalističkoga društva na mjesto kapitalističkoga.¹⁰⁸⁾ U pomenutoj rezoluciji, opet, »Socijal-demokratska stranka, kao zastupnica proletarijata protestira protiv namjeravanog izbornog reda i zahtjeva, da se uvede opće, jednako, izravno i tajno pravo glasa, te kongres zaključuje da će se Socijal-demokratska stranka Bosne i Hercegovine za ovo narodno pravo boriti sve dotle, dok ga konačno izvojuje«. Posebnom rezolucijom Kongres je ovlastio Glavni odbor stranke »da u predstojećim izborima za zemaljski sabor učestvuje sa isticanjem soc-demokratskih kandidata, ako izborni red za to iole dade mogućnosti.¹⁰⁹⁾

U vremenu od pojave prvih radničkih organizacija, a posebno od Generalnog štrajka 1906. godine do osnivanja Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, juna 1909. godine, bosanskohercegovački radnički pokret politički se konstituisao potpuno na idejno-političkim koncepcijama i pozicijama Druge internacionale, odnosno na primjeru njenih članica — socijaldemokratskih stranaka Njemačke, Austrije, Srbije i Hrvatske i Slavonije. Isticanjem odlučnosti da »proletarijat želi biti elemenat mira« na skupštinama socijalistički orijentisanog radništva i usvajanjem u programu opštepoznate socijaldemokratske formulacije o »narodnoj odbrani umjesto stajaće vojske« — radnički pokret Bosne i Hercegovine, odnosno njegova politička organizacija — socijaldemokratska stranka, potpuno je prihvatila pacifističku antiratnu i antimilitarističku politiku Druge internacionale, ne predviđajući efikasna sredstva borbe za mir. Stranka se decidirano opredijelila za »zavođenje socijalističkog društva na mjesto kapitalističkog«; sasvim prirodno zauzela je stanovište da treba voditi odlučnu borbu kako za ukidanje feudalnih odnosa, tako i protiv svih puteva i ustanova kolonijalne eksploatacije, — ali i u ovoj orijentaciji ona je prihvatila »legitimistička prava« i parlamentarizam kao metode borbe. U nacionalnom pitanju usvojen je princip: »Samoopredjeljenje i samouprava naroda u državi, okružju kotaru i općini«, podrazumijevajući samoopredjeljenje »jednog jedinstvenog naroda« na čitavom jugoslovenskom području.

Ova shvatanja i zahtjevi predstavljali su neminovnu i jedino moguću rezultantu postignutog stepena razvitka radničkog pokreta i društveno-političkih i ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini. U zemlji pod tuđinskom upravom nije se mogao zauzeti i programirati radikalniji antimilitaristički i antiratni stav. Engels je u Kritici nacerta Erfurtskog programa prihvatio kao logičnu činjenicu za jednu, tada već moćnu Socijaldemokratsku partiju Njemačke da »... legalno ne može (...) da zahtev republike stavi direktno u program«, ali da je u program »trebalo da uđe (...) zahtev koncentracije čitave političke vlasti u rukama narodnog predstavnništva«. Onda je sasvim logično zaključiti da u bosanskohercegovačkim prilikama socijaldemokratska stranka nije mogla ići u zahtjevima dalje od zahtjeva o samoopredjeljenju, protiv kolonijalne eksploatacije i prava naroda na opšte, jednako, neposredno i tajno pravo glasa. U nacionalnom pitanju rad-

¹⁰⁸⁾ Arhiv KP BiH, tom II, str. 64.

¹⁰⁹⁾ Isto, str. 58.

nički pokret i njegova politička organizacija nisu smjeli postati trabanti nacionalnih buržoazija, niti »stado« u okviru pojedinih konfesija. Upravo je zasluga Socijaldemokratske stranke da su nacionalni antagonizmi u okviru radničkog pokreta prevaziđeni snažnom propagandom internacionalizma. Otuda pokret nije ni saradivao sa nacionalnim pokretima buržoazije, što bi ga odvelo za srpsku ili hrvatsku nacionalističku orijentaciju, odnosno u izolaciju od srpskog ili hrvatskog i svakako od muslimanskog dijela stanovništva. Napokon, da li će se jedna partija, njeno rukovodstvo ili pojedinac u radničkom pokretu prikloniti više revolucionarnim ili reformističkim shvatanjima u ovim pitanjima zavisilo je, ne samo od objektivnih okolnosti, nego i od subjektivnog položaja u datom društvu, tradicija stranke ili grupe, karakternih osobina lidera i njihove sposobnosti da u određenim momentima jasno razlikuju osnovno od sporednog, glavne poluge istorijskog kretanja od sporednih procesa. Za opredjeljenje bosanskohercegovačkog radničkog pokreta ovi faktori nisu bili od većeg značaja. Pokret bez većih tradicija i bez velikih lidera uklopio se na najbolji mogući način u idejno-političke tokove međunarodnog radničkog pokreta sa značajnom komponentom borbe za rješavanje konkretnih društveno-političkih, prije svega radničkih, problema u Bosni i Hercegovini.

Ova faza u razvoju radničkog pokreta Bosne i Hercegovine značajna je po tome što se radništvo veoma intenzivno organizuje na principima modernog sindikalnog pokreta srednjoevropskih zemalja i što po tom uzoru ubrzano započinje i svoje političko organizovanje. Tako organizovanom radništvu primarna je ekonomsko-socijalna borba, koja se prirodno namećala bosanskohercegovačkoj strukturi radničke klase i njenom položaju. Međutim, političke prilike u zemlji pod tuđinskom vlašću nužno su namećale potrebu da se u tu borbu uključe i značajni elementi političke borbe. U ovom mladom pokretu bilo je malo tako klasno svjesnih i socijalistički obrazovanih radnika čiji je klasni interes prevazilazio osnovne ekonomsko-socijalne zahtjeve. U ideološkom i političkom radu preuzimali su se različiti uzori, što potvrđuje znatnu, naročito ideološku, nezrelost i političku neodlučnost karakterističnu uglavnom zbog nedostatka sopstvenih čvrstih koncepcija. Daleko se više ispoljavalo stvaralaštvo u praktičnoj ekonomskoj borbi nego u teoretskim i političkim razmatranjima osnovnih društvenih pitanja. Otuda su sa odobravanjem i lakoćom pozdravljeni i primani stavovi o raznim pitanjima koje bi, na različitim skupovima — od skupština do kongresa — iznosili ljudi sa strane, a osobito ono što vodi ka snažnijem uvažavanju radnika u društvu. I pored svega toga, u svim značajnijim pitanjima evidentna je i originalna vlastita komponenta pogleda i stavova, koja je nicala zahvaljujući realnijem razmatranju sopstvenih, bosanskohercegovačkih prilika.

THE FOUNDATION OF WORKERS' MOVEMENT ORGANIZATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THEIR SOCIO-POLITICAL ORIENTATION

The workers' movement of Bosnia and Herzegovina was born and began to develop at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries in the specific socio-political and socio-economic conditions. The inevitability of the historical development of this country imposed at the same time a struggle

for national liberation from foreign powers, plus the struggle for the liquidation of the feudal agrarian system of serfdom, plus a struggle for social justice. The workers' movement was involved in the activities concerning these enormous social problems proportionately to its strength and degree of organization, but, at the same time, relative to the internal political conditions and the influences of the international workers' movement.

The people of Bosnia and Herzegovina in 1878, after a series of uprisings and rebellions, suffered the historical fate of being simply handed over from one outside ruler to another. This change took place without any radical changes in social relationships. The semi-feudal relationships, which had been left behind by the Turkish Empire, simply associated with the modern capitalist system of colonial rule by the Austro-Hungarian monarchy which subordinated to its own interests the economic strength of the people and the development of their political life. The relative economic prosperity had barely affected the Bosnian and Herzegovinian social structure of the Turkish period. Even on the eve of the World War I, more than 650,000 people were attached to certain serf-relationships, and more than 86% of the population lived off the over-extended and very backward agriculture. This state of affairs had an influence on all forms of socio-political life, and on the development of the workers' movement as well. The Austro-Hungarian government exploited the internal national and religious divisions which existed and which supported certain domestic political forces and clericalism as well, all of which in combination formed a united front to oppose the workers' movement.

In such socio-political and economic conditions, which made Bosnia and Herzegovina backwards in relation to other European and Balkan countries, the workers' movement was created and began to develop. From the first workers' drives, at the beginning of the 90's of the last century, through the founding of the first supporting workers' societies, until the creation of a united syndicate organization, all the activities of organized labor were aimed at providing for the most fundamental conditions for survival. In these activities the most notable persons were workers from other regions of the Austro-Hungarian empire. The founding of the Executive Workers' Council on August 27, 1905, meant a great step forward in the creation of a modern workers' movement. Although the rules of the Council, in accordance with the requirements of the state, stated that it was »without political significance«, it became an organized base for political work and for the creation of political organization of workers.

A general strike of the workers of Bosnia and Herzegovina in May of 1906, represented, at the same time, an end of the syndicate phase and beginning of the political organization of the workers. Only with the atmosphere created by this strike was it possible to take more daring steps in the creation of the Social-Democratic Party of Bosnia and Herzegovina. The founding congress for this Party, held the 28th and 29th of June, 1909 in Sarajevo, signified the completion of the process of making organized labor in this country an established economic, social and political factor; thus the formation of the modern Bosnian and Herzegovinian workers' movement was completed. This movement was constituted on the ideals and political concepts and positions of the Second International, i. e. on the examples of its sections represented by the Social Democratic parties of Germany, Austria, Serbia, Croatia, and Slavonia. The Social Democratic party of Bosnia and Herzegovina stood for the ending of feudal re-

relationships and against colonial exploitation, and for »the introduction of a socialist society in place of the capitalist one«, but it accepted »legitimate rights« and parliamentarianism as the methods for striving towards these goals. Accepting self-determination and self-government of the people »in the state, regional, and local organizations« the party regarded all Yugoslav nationalities as »one united people«.

The period of development of the workers' movement in Bosnia and Herzegovina until 1909 was characterized by the fact that the working class underwent organization according to the principles of the modern syndicate movement of Central European countries and that, following this example, it was quickly politically organized. The movement was primarily concerned with economic and social struggles, but the political conditions in the country under foreign rule necessarily led to the inclusion of a significant element of political activities in their struggle. They followed various examples within the frame of the Second Internationale in their ideological and political work, due to a feeling of lack of ideological maturity, political decisiveness, and their own ideas for the strategic problems of the working class struggle. But in spite of all this, there was evidence of an original and individual orientation which reflected a recognition of the conditions for all significant questions of socio political life in Bosnia + Herzegovina.

DŽEVAD JUZBAŠIĆ

Pitanje željezničke veze Monarhije sa Istokom u austrougarskoj politici gradnje priključnih željezničkih linija u pravcu Bosne poslije Berlinskog kongresa

Najraniji austrijski planovi i nastojanja u pogledu izgradnje željeznica prema Istoku bili su usmjereni na povezivanje Monarhije sa Turskom preko Sedmogradske i dunavskih kneževina. Austrija je, u prvom redu, težila da dobije željezničku vezu sa lukama Brailom i Galcom i rumunskom obalom Dunava prema Bugarskoj. Ovakva politika bila je sredinom XIX vijeka uslovljena kako opštom evropskom konstelacijom, tako i posebnim privrednim, političkim i strateškim interesima Austrije na Orijentu. Neregulisan tok Dunava i pomanjkanje drugih prikladnih saobraćajnih veza sa područjem donjeg Dunava predstavljalo je veliku prepreku austrijskoj trgovini.¹⁾ Situacija za Austriju pogoršala se osobito onda kad su se njeni interesi, osim s trgovačkom konkurencijom pomorskih sila u Moldaviji i Vlaškoj ukrstili i sa vanjsko-političkim težnjama Rusije.

Krimski rat i austrijska okupacija dunavskih kneževina pobudila je nadu austrijske diplomacije da će trajno moći zadržati okupirane zemlje i priključiti ih Monarhiji. Međutim, i poslije Pariskog kongresa (1856) nastojanja Austrije bila su usmjerena na izgradnju željezničkog priključka sa dunavskim kneževinama, ali njoj je pošlo za rukom samo da dočnije

¹⁾ W. Rechberger, *Zur Geschichte der Orientbahnen* (u daljem tekstu samo *Orientbahnen Österreichische Osthefte* (ÖOH) 5/1960, str. 348; H. Benedikt, *Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit*, Wien 1958, str. 104, 140.

uspostavi priključak lokalnog značaja u Moldaviji prugom iz Bukovine prema Jašiju (Lavov—Černovic—Jaši). Tek tada Austrija je mogla da se suprotstavlja engleskom uticaju, koji je već kontrolisao gotovo cijelu rumunsku trgovinu.²⁾

Od sredine pedesetih godina XIX vijeka, od kada engleski i francuski brodovi posjećuju turske luke, dolazi na Balkanu do korjenitih promjena na štetu tradicionalne trgovine srednje Evrope, tako da je položaj Balkanskog poluostrva prema Evropi postajao sličan položaju jedne afričke faktorije. I prve željezničke pruge, koje su građene od obale Crnog mora prema Dunavu s ciljem da se obiđe tada još neregulisano ušće Dunava (Küstençe—Crna Voda (1860) i Varna—Ruščuk (1866), bile su prvenstveno u interesu pomorskih trgovačkih sila, kao i ostale željeznice na Balkanu izgrađene do Berlinskog kongresa. Uprkos nastojanju da u vlastitom interesu realizuje niz planova izgradnje željeznica na istoku, Austrija je u stvarnosti morala do 1878. stalno uzmicati na Balkanu ispred strane konkurencije.³⁾

Međutim, u interesu sedmogradskih željeznica i njihovog produženja u dunavskim kneževinama, Austrija duže vremena nije bila ozbiljnije zainteresovana za uspostavljanje direktne željezničke veze sa Turskom putera jedne linije koja bi vodila na jug preko Balkanskog poluostrva. Prema tadašnjim engleskim i turskim planovima, kao i ponudi srpskog kneza (1852) za povezivanje budućih srpskih željeznica sa austrijskom željezničkom mrežom, pa i prema docnijim austrijskim privatnim inicijativama za izgradnju orijentalne željeznice preko Srbije, austrijska vlada je zauzimala dosta uzdržljiv ili, čak, neprijateljski stav.⁴⁾

Dok su srednjoevropski problemi, održanje hegemonije u Njemačkom savezu i očuvanje italijanskog posjeda, nepodijeljeno dominirali u austrijskoj vanjskoj politici, Habsburška monarhija nije bila u stanju da se jače politički angažuje na Balkanu, pa ni u realizaciji takvih poduhvata, kao što je izgradnja željeznica u vlastitom interesu. Radikalna preokret u austrijskom odnosu prema gradnji balkanskih željeznica nastao je tek poslije istorijskih zbivanja koja su bitno izmijenila položaj Habsburške monarhije u Evropi. Poraz u ratu sa Pruskom 1866. godine uticao je da se težište austrijske politike počelo pomjerati na Istok. Međutim, stvaranje autonomne kneževine Rumunije, a zatim dolazak na rumunski prijesto Karla von Hohenzolerna značio je odlučan udarac političkim pretenzijama Austrije prema rumunskom području.

Ovi događaji i austrougarska nagodba 1867. g., kojom je izgradnja sedmogradskih željeznica postala jedno interno pitanje Ugarske, doprinijeli su da je povezivanje željeznicom sa Istokom preko Transilvanije išče-

²⁾ W. Rechberger, *Orientbahnen* ÖOH 5/1960, str. 348, 349, isti *Zur Geschichte der Orientbahnen. Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbanpolitik auf dem Balkan in den Jahren von 1852 — 1888*. Wien 1958, str. 9 — 16, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beču. (u daljem tekstu samo *Disertacija*).

³⁾ *Ibidem*; R. M. Dimtschoff, *Das Eisenbahnwesen auf der Balkanhalbinsel*. Bamberg 1894, str. 5 — 13, 16, 40—41; F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien 1878 — 1881*. Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs. 5 Bd. Sonderdruck, Wien 1952, str 143, 144.

⁴⁾ W. Rechberger, *Orientbahnen*. ÖOH 5/1960, str 350; Uopredi R. M. Dimtschoff, op. cit. str. 1 — 5, 20 i D. Arnautović, *Istorija srpskih železnica 1850 — 1918*, Beograd 1934, str. 18 — 22.

zlo iz saobraćajne politike kancelara Beusta. U njegovo doba izgradnja direktne željezničke veze sa Turskom bila je shvaćena kao politička i privredna neophodnost za Monarhiju. Beust je težio da osigura izgradnju takve linije koja bi bila ne samo obezbijeđena od vanjskih smetnji nego što je moguće više i od ugarske kontrole, a istovremeno bi bila sposobna da privuče na Beč međunarodni tranzitni saobraćaj sa Orijentom. U tom pogledu Beustu je izgledala najpovoljnija linija koja bi vodila preko Bosne i priključila se kod Siska na liniju Südbahna.⁵⁾ Stoga je turski plan izgradnje željezničke magistrale od Carigrada, preko Jedrena, Plovdiva, Niša, Mitrovice, Sarajeva i Banje Luke do austrijske granice kod Novog, sa ograncima prema egejskim i crnomorskim lukama, nastao 1865. god. kao rezultat reformnih težnji i brige za sigurnost Otomanskog carstva⁶⁾ docnije posve odgovarao intencijama Beustove željezničke politike. Tako, kada se je 1868. g., poslije drugih neuspjelih pokušaja, pokazalo da se bečki finansijer Langard-Dumanceau, kao stvarni koncesionar za gradnju orijentalne pruge preko Bosne, nalazi na rubu bankrotstva, Beust je, mada uzaludno, nastojao da spriječi njegov pad i privoli Creditanstalt da se angažuje u ovom poslu. Zbog nepovjerenja u turske finansije, propao je Beustov pokušaj da se obrazuje jedan novi konzorcij pod vođstvom Creditanstalta koji bi preuzeo koncesiju od Langarda i osigurao za Austriju izgradnju bosanske linije.⁷⁾

U takvoj situaciji na sceni se pojavio pariski finansijer, porijeklom iz Bavorske, baron Maurice de Hirsch, koji će od jednog beskrupoloznog avanturističkog špekulanta sa izvanrednim političkim i finansijskim vezama postati novčana sila prvog reda. On će u izgradnju orijentalnih željeznica odigrati ulogu jednog od najtipičnijih predstavnika one vrste poduzetnika koji su, po riječima Hallgartena, kao privatni kapitalisti igrali ulogu promotora imperijalizma.⁸⁾ Uz podršku bečke vlade baron Hirsch je preuzeo koncesiju od Langard-Dumanceau-a i sklopio 1869. g. konvenciju sa Portom, kojom se, u stvari, predviđala realizacija plana turske vlade iz 1865. godine. Baron Hirsch trebalo je da izgradi glavnu liniju od Carigrada do austrijske granice u Bosni, koja bi se na Savi povezala sa željeznicama Südbahna. Uz to je trebalo da izgradi i ogranke od Jedrena za Egejsko more, od Plovdiva za Burgas i Crno more, od Prištine za Solun i od Niša do srpske granice. Eksploatacija ove mreže imala je po posebnom ugovoru da pripadne Südbahnu.⁹⁾

Odluka da se gradi pruga kroz Bosnu ozlojedila je Srbiju,¹⁰⁾ jer ju je ostavljala po strani svjetske saobraćajnice, a istovremeno je izazvala i snažno reagovanje u Ugarskoj. Mađari, od čije je saglasnosti zavisilo povezivanje planiranih balkanskih pruga sa austrijskim željeznicama, bili su

⁵⁾ W. Rechberger, *Disertacija* str. 14 — 15, 39 — 40; isti, *Orientbahnen*, ÖOH 5/1960, str. 351.

⁶⁾ R. M. Dimtschoff, op. cit. str. 18, 20 — 21.

⁷⁾ W. Rechberger, *Orientbahnen* ÖOH 5/1960, str. 351; uporedi R. M. Dimtschoff, op. cit. str. 21 — 23; G. W. F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*, Bd. I München 1963, str. 228, bilj. 1.

⁸⁾ G. W. F. Hallgarten, op. cit. Bd. 1, str. 228, 245.

⁹⁾ R. M. Dimtschoff, op. cit. str. 23 — 30; A. J. May, *The Novibazar railway project*, *The Journal of modern history*, Vol. X, 1938, str. 496, 497.

¹⁰⁾ Vidi D. Đorđević, *Austro-srpski sukob oko projekta Novopazarske železnice*, *Istorijski časopis* (I. Č.) knj. VII, Beograd 1957, str. 217 — 218.

tada spremni da odobre priključak bosanske linije na Südbahn kod Siska samo pod uslovom ako se osigura istovremeno i gradnja pruge preko Srbije, kojom bi se Budimpešta na najneposredniji način dolinom Morave povezala sa Solunom i Carigradom. Afirmacija ovog mađarskog zahtjeva, koji je značio usvajanje izgradnje kraće i u tarifnom pogledu povoljnije konkurentske pruge, imala je za neposrednu posljedicu odustajanje Südbahna od eksploatacije, a bila je i najznačajniji uzrok koji na kraju nije doveo do izgradnje bosanske linije.¹¹⁾

Poslije povlačenja Südbahna, baron Hirsch ubrzo se snašao i sam osnovao Compagnie générale de l' exploitation des chemins de fer de la Turquie d' Europe, pa iako nije nominalno fungirao kao njen vlasnik, stvarno je u svojim rukama dobio uz pravo na gradnju i pravo na eksploataciju turskih željeznica.¹²⁾ Budući da mu je 1869. g. nametnuta gradnja i srpske linije, Baron Hirsch se poslije osnivanja sopstvenog društva za eksploataciju našao u istoj situaciji kao i ranije Südbahn, pa se stoga pokušavao osloboditi istovremene gradnje obaju priključaka, dajući prednost bosanskoj liniji. To je odgovaralo Beustovim intencijama koji je, mada oficijelno kao zajednički ministar spoljnih poslova, stajao na principu da se grade obje linije, praktično »iz viših državno-političkih motiva« protežirao željeznicu preko Bosne. On je u tome nalazio na saglasnost Porte, koja je, prije svega, željela da izgradi stratešku vezu sa svojim provincijama ugroženim od Srbije i Crne Gore.¹³⁾

Da bi u junu 1870. g. dobio kotu na bečkoj berzi za vrijednosne papire koje je emitovao, Hirsch se morao obavezati da će istovremeno sa gradnjom unutrašnjih linija u 1871. godini završiti prugu od austrijske granice do Banje Luke i kod Anglobanke uložiti kapital od 15 mil. frcs potreban za njenu gradnju.¹⁴⁾ Austrijsko forsiranje gradnje orijentalne željeznice kroz Bosnu bilo je povezano sa projektom Engleza Ralpa Earla, kojim se predviđalo uspostavljanje veze Dalmacije sa Bečom prugom preko Bosne i priključkom na Novi. Mada je povoljno primljen u Carigradu, ovaj projekt je propao kao i drugi kojima se već tada htjelo raznim pravcima povezati Split i Dalmaciju sa zaleđem i Austrijom. Uzrok za to leži, prije svega, u protivljenju ugarske vlade da Split postane konkurentska luka Rijeci i u njenom protežiranju u međuvremenu već započete riječke pruge,¹⁵⁾ kao izvanredno značajnog sredstva mađarske ekonomske politike.

Suprotno Hirschovoj želji da se gradi samo jedna linija, kao i težnjama Beusta i Porte, konferencija, koja je od 16—18. jula 1871. godine održana u Beču pod predsjedništvom samog Beusta s ciljem da uskladi zahtjeve zemalja učesnica (Austro-Ugarske, Turske i Srbije), ostala je na stanovištu da se grade obje linije i pozvala je Tursku da se u roku od šest mjeseci izjasni o mjestu priključka prema Srbiji. Međutim, Srbija se dugo zadovoljavala time da se samo načelno utvrdi izgradnja velike internacionalne linije preko njenog teritorija, a izbjegavala je da preuzme kon-

¹¹⁾ W. Rechberger, Disertacija, str. 67 — 77.

¹²⁾ Ibidem, str. 77 — 102; Uporedi R. M. Dimtschoff, op. cit. str. 29, 33.

¹³⁾ W. Rechberger, Disertacija, str. 102 — 139, isti, *Orientbahnen*, ÖOH 5/1960, str. 352 — 354.

¹⁴⁾ Ibidem.

¹⁵⁾ W. Rechberger, Disertacija, str. 132, bilj. 3; uporedi I. Konta, *Geschichte der Eisenbahnen Oesterreichs* (u: *Geschichte der Eisenbahnen der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Wien — Teschen — Leipzig 1898, I Bd. II Teil) str. 198 — 201.

kretne obaveze, nastojeći što je moguće više da odgodi izvođenje ove skupe investicije.¹⁶⁾

Problemi evropskog jugoistoka zauzeli su dominantno mjesto u austro-ugarskoj politici onda kad se Monarhija poslije ishoda francusko-pruskog rata konačno morala odreći politike revanša za poraz 1866. i kad se orijentisala na saradnju sa ujedinjenom Njemačkom. Ova sudbonosna prekretnica u istoriji podunavske Monarhije, koju je u izvjesnoj mjeri već Beust pripremio, obilježena je njegovim odlaskom sa bečkog Ballhausplatz u novembru 1871. i imenovanjem dotadanjeg ugarskog premijera grofa J. Andrásyja za ministra inostranih poslova.

Andrassy je smatrao liniju dolinom Morave najpogodnijom i najkorisnijom za Monarhiju, a posebno za Ugarsku i prvi njegov značajniji korak na području željezničke politike bio je zahtjev upućen Srbiji početkom 1872. godine da realizuje željeznički spoj preko svog teritorija. Istovremeno je, međutim, Srbiji stavljeno do znanja da će u slučaju njenog negativnog odgovora ugarska vlada dozvoliti priključak kod Broda na Savi na željezničku liniju preko Bosne. U tom smislu Andrassy je učinio i ponudu Porti, koja je tada imala prvenstveno karakter presije na Srbiju, prijetnjom da može biti zaobiđena. Međutim, ovo je značilo i izmjenu u dotadašnjoj mađarskoj politici u odnosu na realizaciju željezničke veze preko Bosne. Dok su ranije Mađari akceptirali priključak na Novi uz istovremenu gradnju linije preko Beograda, sad se drugi, odnosno alternativni priključak predviđao preko Broda. Bosanska linija preko Broda bila bi povoljnija za ugarsku polovinu Monarhije, od one preko Novog i Siska, jer su iz Broda Mađari mogli putem povezivanja sa Alföldbahnom privući trgovinu na Budimpeštu, dok se priključak za Beč morao tražiti preko Barcsa.¹⁷⁾ Mađarski interesi igrali su značajnu ulogu i docnije u koracima koje je preduzimao Andrassy, dok je, s druge strane, u austrijskoj javnosti bila dugo prisutna dilema o najsvrsishodnijoj ruti za željezničku vezu sa Orijentom. Inače, u austrougarskim saobraćajnim planovima i politici Bosna je do okupacije uzimana prvenstveno u obzir kao moguće tranzitno područje na putu prema Istoku, a tek onda u drugom redu stajao je neposredni ekonomski interes da se ostvari željeznička veza Monarhije s Bosnom.

Međutim, Porta je ne samo rezervisano primila Andrassyjevu ponudu već je uskoro pod uticajem ruskog ambasadora generala Ignjatijeva došlo do bitnih promjena u njenoj željezničkoj politici, koje su dovele 18. maja 1872. g. do sklapanja nove konvencije sa baronom Hirschom.¹⁸⁾

Baron Hirsch je inače otezao sa gradnjom bosanske linije, tako da je u 1872. godini bio dovršen samo dio od Dobrljina do Banje Luke, ali je zato ubrzano gradio pruge koje su vodile od luka Soluna, Dedeagača i Carigrada prema unutrašnjosti Balkana, što je bilo suprotno eksportnim interesima Monarhije, jer je otvaralo put trgovini pomorskih sila. Prema novom ugovoru od 18. maja 1872, Porta je oslobodila Hirscha ranijih ugovornih obaveza da gradi priključke željeznice koje su imale poseban zna-

¹⁶⁾ Kao napomena 13.

¹⁷⁾ Vidi W. Rechberger, Disertacija, str. 140; isti *Orientbahnen*, ÖOH 5/1930, str. 354; B. Singer, *Unsere Eisenbahnanlüsse nach Südosten und Süden*. Wien 1879, str. 15 — 21.

¹⁸⁾ R. M. Dimtschoff, op. cit. str. 33 — 40; G. W. Hallgarten, op. cit. Bd. I, str. 229 — 231.

čaj za Austro-Ugarsku i njenu balkansku politiku. Tako je otpala gradnja pruge od Sofije preko Niša do austro-srpske granice, kao i linija od K. Mitrovice kroz Bosnu. Nasuprot tome, posebnim ugovorom se predviđala gradnja pruga u Bugarskoj i Makedoniji kojima bi se ostvarila veza sa rumunskim i ruskim željeznicama. Pristajanjem na novi kurs, te redukcijom gradnje od prvobitno predviđenih 2.500 kilometara pruga na 1.280 km i revizijom ugovornih obaveza, kao i bezočnim zloupotrebama sam Hirsch je došao u priliku da izvuče enormnu finansijsku dobit.¹⁹⁾

Austro-Ugarska se sedamdesetih godina XIX stoljeća suočila sa snažnim ruskim pritiskom i jačanjem ruskog političkog uticaja na Balkanu. Poraz Francuske u ratu sa Pruskom i njeno privremeno ispadanje iz koncerta evropskih velesila lišilo je Austro-Ugarsku i Englesku snažnog oslonca protiv ruske istočne politike. Internacionalna privredna kriza 1873. g., koja je uticala na ekspanziju većine velikih sila u vanevropskim teritorijama, imala je za posljedicu takođe jačanje ruskog ekspanzionizma u svim pravcima, kao i porast aspiracija za ovladavanje moreuzima kroz koje je rusko žito išlo na evropsko tržište.²⁰⁾

Izgradnja željeznica na Balkanu koje bi povezale južnu Rusiju preko Rumunije sa Makedonijom i Solunom, ili docnije s jednom lukom na Jadranu imala je za cilj da Rusiji nezavisno od moreuza omogući privredni izlaz na Sredozemlje.²¹⁾ Sastavni dio ove ruske politike bilo je sprečavanje realizacije austrougarskih željezničkih projekata, pa je ona na tom području, mada generalno u opreci sa engleskom politikom u istočnom pitanju, nalazila dodirne tačke sa engleskim ekonomskim interesima.

Pod uticajem iskustava ekonomske krize i tendencija visoke carinske zaštite, koje su sve više dolazile do izražaja u međunarodnoj razmjeni, i austrijski poslovni krugovi postavljali su odlučne zahtjeve za aktiviranje eksporta prema »prirodnim tržištima« na evropskom jugoistoku i Bliskom istoku. Da bi se to postiglo, tražilo se u prvom redu uspostavljanje direktne željezničke veze sa Carigradom i Solunom. Paralelno sa tim, postavljen je pored ostalih i zahtjev za izgradnju neposredne železničke veze sa Švajcarskom i Francuskom (Arlbergbahn), kako bi se izvoz Monarhije na zapad učinio nezavisnim od njemačkih željeznica i Bizmarkove tarifne i carinske politike.²²⁾

U Turskoj se već 1872. godine ponova javila namjera da se gradi željeznica preko Bosne, a istovremeno je oživljen i plan grofa Zichyja iz 1868. godine o gradnji linije Sofija—Vidin, koja bi takođe omogućila da se zaobiđe Srbija.²³⁾ Zbog teškoća da se sa Srbijom postigne sporazum, osobito o pitanju tarifa i slobode tranzita, kao i opasnosti za saobraćaj

¹⁹⁾ Ibidem.

²⁰⁾ G. W. F. Hallgarten, op. cit. Bd I, str. 178 — 181, 206; F. Hauptmann, *Austrougarska politika. Trojecarski savez i Tajna konvencija sa Srbijom 1881*. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: Godišnjak), god. IX, Sarajevo 1958, str. 58—59.

²¹⁾ F. Hauptmann, *ibidem*.

²²⁾ Vidi K. H. Werner, *Österreichs Industrie — und Aussenhandelspolitik 1948. bis 1848*. (u: *Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848—1948*, Wien 1949) str. 411—412; I. Grailler, *Das österreichische Verkehrsverwesen im Wandel eines Jahrhunderts*, *ibidem*, str. 549.

²³⁾ Vidi F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben und Serbien...* str. 143; W. Rechberger, *Disentacija*, str. 149—151.

Monarhije u slučaju ratnih zaplitaja i nemira, Andrassy je sredinom 1872. godine modificirao svoj prvobitni stav i bio spreman da dá prednost bosanskoj liniji, ako se njeno izvođenje ne pokaže u tehničkom pogledu teškim. On je pri tom imao u vidu strateške koristi od jedne linije dolinom Bosne sa odvojkom prema Novom, koju bi Srbija teško mogla da ugrozi, kao i tarifne pogodnosti koje bi Monarhija mogla na toj liniji sebi osigurati. Odvojak prema Novom služio bi, po Andrassyju, za plasiranje robe iz Monarhije prema zapadu, koja bi se u većim količinama mogla jeftinije inače dopreмати u Brod vodenim putem po izgradnji jednog kanala između Dunava i Save. Andrassy je svoj negativan stav prema povezivanju Monarhije sa Turskom željezničkom linijom preko Novog ovog puta obrazlagao ne samo terenskim teškoćama, velikim troškovima njene gradnje i održavanja, nego i time što bi ta željeznica bila doduše dobra za povezivanje Turske sa Italijom, ali ne i sa sjeverom, sa Monarhijom. Držao je da ona ne bi bila u stanju da u međunarodnom saobraćaju sa Orijentom konkuriše italijanskoj željezničkoj liniji koja polazi od Brindizija.²⁴⁾ Ipak, najveći značaj za negativan odnos Andrassyja prema internacionalnoj željezničkoj ruti preko Novog morala je imati okolnost što je ova linija bila suprotna saobraćajnim interesima Ugarske.

U pregovorima Monarhije sa Turskom, u kojoj je sa padom i dolaskom na vlast pojedinih velikih vezira odnosio prevagu uticaj čas jedne čas druge velesile, značajan problem u odnosu na gradnju željezničke linije preko Bosne bilo je pitanje priključne tačke na ugarske željeznice. Dok je Austro-Ugarska insistirala na priključku kod Broda, dotle je Turska bila za vezu preko Novog. Na kraju je, ipak, austrougarskom ambasadoru u Carigradu grofu Ludolfu pošlo za rukom da se 29. juna 1873. Porta politički obaveže da će u roku od 10 mjeseci izgraditi željeznicu u dolini Bosne, uz istovremenu gradnju pruge preko Banje Luke. To je, međutim, ostalo bez praktičnog značaja, jer Turska nije bila u stanju da riješi problem finansiranja.²⁵⁾

Spoznaja Andrassyja i Ugarske da je Turska nesposobna da gradi svoje priključne linije dovela je do ponovnog forsiranja srpskog priključka, mada gradnja bosanske linije nije bila oficijelno povučena. Zbog nesposobnosti Turske da gradi u vlastitoj režiji, došlo je ponovo do približavanja Porte i barona Hirscha, paralelno sa privremenim približavanjem Hirscha i Monarhije. Pregovori sa Srbijom doveli su do prihvatanja nacрта jedne željezničke konvencije slične onoj iz 1880. godine, ali je Srbija otezala sa potpisivanjem ugovora, motivišući to odsustvom osiguranja turske priključne pruge. Tek 30. septembra 1875. godine Porta se obavezala da će u proljeće 1876. g. početi izgradnju svoje željeznice od Belove prema Nišu i završiti je do kraja 1879. godine. Međutim, potpisanom ugovoru sultan je uskratio svoju sankciju zbog neispunjivih uslova barona Hirscha, pa je stvar propala i u Beogradu, gdje se srpska vlada u vezi sa ustankom u Bosni i nastalom krizom spremala na rat protiv Turske.²⁶⁾

²⁴⁾ W. Rechberger, Disertacija str. 151—153.

²⁵⁾ Ibidem. str. 153—161; I. Konta, *Zur Genesis der Orientbahnen* (u: *Österr.-Ung. Eisenbahnblatt*, Nr. XI, Wien 1914 — separatni otisak) str. 9.

²⁶⁾ W. Rechberger, Disertacija, str. 162—174, isti *Orientbahnen*, ÖOH 5/1960, str. 355; Uporedi. F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien ...* str. 143.

U toku istočne krize Austro-Ugarska se odlučila na okupaciju cijele Bosne i Hercegovine kako bi spriječila da ove pobunjene pokrajine pripadnu Srbiji i Crnoj Gori, te da bi i sama u njima stvorila poziciju za dalje jačanje svog političkog i ekonomskog uticaja na Istoku. Stojeći na principu održavanja Turske dokle je to moguće, Andrassy se suprotstavljao stvaranju velike slovenske države na Balkanu čije bi postojanje atraktivno djelovalo na slovenske podanike Monarhije. Inače, on se nije protivio određenom teritorijalnom povećanju Srbije i Crne Gore koje ne bi zatvaralo put trgovini i vezama Monarhije sa Orijentom. Tek u slučaju sloma Turske, Austro-Ugarska je bila spremna da se aktivno angažuje na zaštiti svojih interesa i preduhitri ruski prodor. Stoga je ona nastojala da spriječi da dolina Vardara dospije u bugarsko-ruske ruke, a sa druge strane da u Novopazarskom sandžaku osigura sebi otvorena vrata i odskočnu dasku kako bi mogla da u slučaju potrebe intervieniše. Time bi se osujetilo takođe ujedinjenje Srbije i Crne Gore. Držanje otvorenih vrata prema istoku, stacioniranjem garnizona u Sandžaku, trebalo je da se obezbijede trgovačke veze Monarhije sa Orijentom i omogući izgradnja komunikacija, cesta i željeznice koja bi vodila iz Bosne u pravcu Egejskog mora.²⁷⁾

Ovakvu politiku Monarhije Andrassy je konačno formulisao tek poslije San Stefanskog mira evoluirajući u pravcu zahtjeva koje su vojni krugovi postavili već na početku 1875. i na njima ponovo insistirali u martu 1878. godine. To se odnosi, prije svega, na pitanja zaposjedanja Sandžaka i osiguranja željezničke veze sa Solunom nezavisno od Srbije i Crne Gore.²⁸⁾

San Stefanski ugovor predviđao je podjelu Novopazarskog sandžaka i samo jedan uski koridor između dijelova koji su imali da pripadnu Srbiji i Crnoj Gori trebalo je da služi kao teritorijalna veza između Bosne i preostalog dijela evropske Turske. Granice tog koridora bile su, međutim, tako ucrtane da bi prekinule kontinuitet buduće željezničke veze koja je trebalo da vodi kroz Sandžak do Mitrovice i odatle dalje već izgrađenom prugom prema Solunu.²⁹⁾ To je bio i glavni argumenat kojim se u pregovorima sa Srbijom austrougarska diplomatija suprotstavljala odredbama San Stefanskog ugovora u odnosu na Novopazarski sandžak.³⁰⁾

Reagujući uopšte na San Stefanski ugovor i ponovnu rusku ponudu da Austro-Ugarska okupira Bosnu i Hercegovinu, Andrassy je u pregovorima s Ignjatijevim tražio od Rusije da ona prizna Monarhiji ne samo pravo na aneksiju Bosne i Hercegovine nego i na aneksiju Novopazarskog sandžaka do Mitrovice, kao i proširenje austrougarske interesne sfere na cijeli zapadni dio Balkana sa Solunom, koji bi bio povezan sa Monarhijom

²⁷⁾ Vidi F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien...* str. 130—132; E. v. Wertheimer, *Graf Julius Andrassy. Sein Leben und seine Zeit*, Bd. III Stuttgart 1913, str. 274—276.

²⁸⁾ Vidi: V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875—1878*, Beograd 1930, str. 286—287; T. v. Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, Bd. I. Stuttgart—Berlin 1913, str. 127; D. Arnautović, *Istorija srpskih železnica 1850—1918*, Beograd 1934, str. 11; M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878*, Sarajevo 1960, str. 122, 353.

²⁹⁾ R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern question*, London 1935, str. 334; B. H. Summer, *Russia and the Balkans 1870—1880*, Oksford 1937, str. 411—412, 449; A. May, op. cit. str. 498.

³⁰⁾ Vidi: F. Hauptmann, *Österreich—Ungarns Werben um Serbien...* str. 138—139.

željeznicom izgrađenom pod austrougarskom kontrolom.³¹⁾ Zahtjev za priznanje prava na aneksiju Sandžaka Andrassy je motivirao, pored ostalog, i potrebom da Monarhija sebi osigura olakšice za trasiranje željezničke pruge.³²⁾ Međutim, spoljnopolitička konstelacija i unutrašnjopolitičke prilike u Monarhiji uticale su da su gornje pretenzije morale biti svedene u realnije okvire.

Zanimljivo je, međutim, napomenuti da se krajem 1877. godine u Austrijskom ministarstvu željeznica pridavao značaj koncesiji, koju je od ugarske vlade dobila 1870. god. Südbahngesellschaft za tehničke predradnje za prugu od Siska do granice kod Novog, s obzirom na eventualno produženje željeznice Dobrljin—Banja Luka kroz Bosnu prema Mitrovici.³³⁾

Andrassyju je 13. jula 1878. godine pošlo za rukom da u 25. članu Berlinskog ugovora, kojim je Monarhija dobila internacionalni mandat da okupira i upravlja Bosnom i Hercegovinom bude priznato Austro-Ugarskoj takođe i pravo da u cilju održavanja novih političkih odnosa kao i slobode i sigurnosti saobraćajnih putova drži u Novopazarskom sandžaku garnizone i posjeduje vojne i trgovačke putove.³⁴⁾

Međutim, iako je Andrassy na Berlinskom kongresu insistirao na osiguranju saobraćajnih putova u Sandžaku, koji vode ka Egejskom moru, najodgovorniji politički i vojni faktori Monarhije zauzeli su, već i prije potpisivanja konvencije sa Srbijom od 8. jula 1878. god. i usvajanja odluka Berlinskog kongresa o Bosni i Hercegovini, Sandžaku i orijentalnim

³¹⁾ A. Fournier, *Wie wir zu Bosnien kamen*, Wien 1909, str. 59, 60; V. Čubrilović, op. cit. str. 288—290.

³²⁾ V. Čubrilović, op. cit. 288.

³³⁾ Verkehrsarchiv Wien (VAW) P. Z. 1770/HM ex 1877, Wittek predsjedniku upravnog odbora Südbahna 12. XII 1877. Uz spis je priložena i karta zapadnog dijela Balkanskog poluostrva sa pravcima željezničkih pruga koje su bile već generalno projektovane ili samo predložene kao moguće varijante.

Tako je veza pruge Dobrljin—Banja Luka sa Monarhijom trebalo da se ostvari linijom Sisak—Dobrljin i Glina—Novi. Ova posljednja označena je kao generalno projektovana direktna linija za Beč preko Karlovca. Takođe je predložena i pruga Gradiška—Banja Luka.

U Bosni je generalno projektovano produženje od Banje Luke prema Vitezu preko Jajca i Travnika, dok bi u drugoj varijanti trasa prema Vitezu trebalo da ide Vrbanjom i Bilom. U prvoj varijanti postoji i podvarijanta linije od Jajca do Viteza, tako da bi trasa umjesto preko Travnika išla uz dolinu Vrbasa do Skoplja, pa onda u sjeveroistočnom pravcu na Vitez. Ova podvarijanta označena je kao bolja. Pri tome se imalo u vidu produženje linije od Skoplja za Livno i Split.

Od Viteza generalno projektovana trasa išla bi preko Busovače, Kiseljaka, Blažuja i Ilidže do Sarajeva, a odatle preko Prače, Ustiprače i Rudog na Priboj, Prije-polje, Brdarevo, Bijelo Polje, Rožaje i Mitrovicu. U Sandžaku je predložena i moguća varijanta preko Sjenice i Novog Pazara.

Na karti je u Bosni ucrtana i linija koja bi se odvajala od Viteza i vodila prema sjeveru za Brod i Peštu preko Zenice, Žepča i Doboja. Tako bi odvojcima od magistralnog pravca na sjever prema Brodu i na jug prema Splitu Bosna bila presječena željezničkim prugama od sjeveroistoka prema jugoistoku i od sjevera prema jugu.

Osim mogućeg povezivanja Monarhije sa Dalmacijom željeznicom preko Bosne, u kartu je obilježena i linija Ogulin—Knin—Split, sa odvojcima za Karlovac i Zadar, kao i pruga Split—Šibenik. U kartu je ucrtano kao generalno projektovana i linija Beograd—Smederevo—Niš—Sofija i Niš—Vranje—Mitrovica. Kao predložena ubilježena je i trasa Beograd—Karanovac—Mitrovica sa odvojcima od Karanovca za Užice, Aleksinac i Kragujevac. Na žalost ne raspoložemo fotokopijom karte.

³⁴⁾ E. v. Wertheimer op. cit. Bd. III str. 131—134; A. Fournier, op. cit. str. 71—75; B. H. Sumner, op. cit. str. 532—533; A. May op. cit. str. 498.

željeznicama, stanovište da glavna saobraćajna veza Austro-Ugarske sa istokom mora da vodi preko Srbije.³⁵⁾ Na to je svakako presudno uticalo austro-srpsko približavanje poslije San Stefanskog mira i pregovori koji su bili u toku. Izgradnja željeznica kroz Srbiju bila je glavna tačka jednog privrednog programa koji je postavila austro-ugarska diplomacija u tim pregovorima. Njegovo prihvatanje od strane srpske vlade Andrassy je postavio kao uslov za podršku srpskim teritorijalnim zahtjevima na Berlinskom kongresu.³⁶⁾

Konvencijom od 8. jula 1878. god. Austro-Ugarska i Srbija su se sporazumjele da u roku od tri godine izgrade svoje priključne linije, a Srbija je preuzela i obavezu da uspostavi željezničku vezu sa prugama koje vode prema Solunu i Carigradu.³⁷⁾ Mada su ove stipulacije imale preliminarni karakter, njihov značaj bio je u tome što je Berlinski ugovor samo općenito obavezivao vlade Austro-Ugarske, Srbije, Bugarske i Turske da poslije uspostavljanja mira pristupe sporazumno realizaciji željezničke veze između evropske Turske i ostale Evrope. Za detaljnije regulisanje ovih pitanja bilo je predviđeno da se sklope posebne konvencije između Austro-Ugarske, Turske, Srbije i Bugarske.³⁸⁾

Novi položaj dvojne Monarhije na Istoku poslije Berlinskog kongresa, koji se zasnivao na posjedovanju Bosne i Hercegovine, na osiguranju Novopazarskog sandžaka i na otvorenim mogućnostima za carinsku uniju sa Srbijom, otvarao je perspektivu neospornom uticaju Austro-Ugarske na zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva. Osim toga, ostvarene su bile i mogućnosti da se Monarhija efikasno bori za smanjenje ruskog uticaja u Bugarskoj i Rumuniji.³⁹⁾ U ovakvoj konstelaciji razumljivo je što je izgradnja željezničke veze sa Solunom i Carigradom preko Srbije postala neposredan cilj austrougarske politike, dok je obezbjeđenje prava na izgradnju željezničke pruge kroz Sandžak na Berlinskom kongresu moglo imati značaj samo za budućnost. Pri tome su važnu ulogu igrale ekonomske i saobraćajne prednosti linije preko Srbije u odnosu na liniju preko Bosne. Osim toga, ugarska vlada je već u martu 1878. na upit Andrassyja da izrazi svoje mišljenje o načinu osiguranja privrednih interesa Monarhije pri regulisanju istočnog pitanja, zauzela kategorički stanovište da u pogledu željezničkih veza treba nastojati da se što skorije i prije realizovanja svake druge veze obezbijedi izgradnja linije Beograd—Niš sa odvojcima za Carigrad i Solun.⁴⁰⁾ Stav Ugarske ostao je u tom pogledu i docnije ne-

³⁵⁾ Kriegsarchiv Wien (KA) Kriegsministerium (KM) Präs. 55 $\frac{12}{2}$ /1878. Bylandt-Rheydt Chlumetzkom 22/6 1878, Bylandt-Rheydt Peohyju 22/6 1878.

³⁶⁾ F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien* ... str. 136—143.

³⁷⁾ Ibidem: D. Arnautović, *Istorija Srpskih železnica 1850—1918*, Beograd 1934, str. 29—31; D. Arnautovitch, *Histoire de chemins de fer Yougoslaves 1825—1937*, Paris 1937, str. 57.

³⁸⁾ R. M. Dimtscoff, op. cit. str. 56—57; D. Arnautovitch, *Histoire de chemins* ... str. 56.

³⁹⁾ F. Hauptmann, *Politika Austro-Ugarske* ... Godišnjak IX, str. 58.

⁴⁰⁾ »... b./ Hinsichtlich der Eisenbahnverbindungen wären jene Vereinbarungen aufrecht zu erhalten, welche diesfalls mit der Türkei schon früher getroffen wurden—demgemäss wäre vor Allen auf die Sicherung des je ehernen, und vor jeder anderen Verbindung effektuirenden Ausbaues der Linie Belgrad—Niš mit den Abzweigungen Niš—Konstantinopel und Niš—Salonich — Gewicht zu legen.« Haus-Haf — und Staatsarchiv (HHStA) Kabinettsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz am 25/3 1878. K. Z. VIII.

izmijenjen i ona je bila odlučno protiv eventualne gradnje bosanske linije prije uspostavljanja željezničke veze sa Orijentom preko Srbije.⁴¹⁾

Ne mali značaj imala je i okolnost da je u pogledu finansiranja gradnja željeznica na teret Srbije značila za Monarhiju povoljnije rješenje, nego eventualno izvođenje na vlastiti trošak skupe linije kroz Bosnu i Novopazarski sandžak. Za takav poduhvat Austro-Ugarska nije bila finansijski spremna, niti se od njenih parlamentarnih tijela moglo očekivati da će uz nepredviđeno visoke troškove okupacije votirati izdatke još i za jednu takvu gradnju. Međutim, u austrougarskoj politici i nakon Berlinskog kongresa zauzimao je izvjesno vrijeme određeno mjesto problem eventualne gradnje željezničke veze Monarhije sa Istokom preko Bosne. Taj problem biće u nekoliko navrata ponovo aktualiziran krajem XIX i početkom XX vijeka, ali je on tada dobio novi značaj u politici dvojne Monarhije i međusobnim odnosima Austrije i Ugarske.

Nakon Berlinskog kongresa, nastala je prilično neizvjesna situacija u pogledu realizovanja privrednog programa Monarhije na Istoku, grubo skiciranog u austro-srpskoj konvenciji od 8. jula 1878. godine. Ta neizvjesnost bila je rezultat kako unutrašnje-političkih prilika u Austro-Ugarskoj i reakcije na okupaciju Bosne i Hercegovine, koja je djelovala paralizirajuće i na preduzimanje potrebnih spoljnopoličkih koraka, tako i nereguliranih međunarodnih komercijalnih odnosa, prije svega sa Njemačkom, od kojih je u prvom redu zavisila trgovinska politika dvojne Monarhije. To je potenciralo teškoće oko usklađivanja austrijskih i mađarskih ekonomskih interesa na Balkanu, dok je, s druge strane, došlo do zatezanja od strane Srbije da ispuni obaveze preuzete u Berlinu iz bojazni da u uskoj privrednoj vezi sa Monarhijom ne izgubi svoju samostalnost.⁴²⁾

Austrougarska diplomatija nije mogla duže vremena insistirati na svojim zahtjevima u pogledu sklapanja posebnog željezničkog ugovora sa Srbijom, budući da sve do početka 1880. godine nije bio između austrijske i ugarske vlade riješen problem pravca ugarske priključne linije prema Zemunu. Međutim, istovremeno je Rusija pokušavala da osujeti austro-srpski željeznički program i nadomjesti ga transbalkanskim projektom za koji se zanimala i Italija. Isto tako, s ruske, italijanske i engleske strane nastojalo se spriječiti da austrijsko društvo dobije koncesiju za gradnju željeznice u Srbiji. Posebno značajan je u tom pogledu bio austro-ruski rivalitet, koji se poslije 1878. godine pojačao. Obostrani kapitalistički interesi u borbi za željezničku mrežu i tržišta na Balkanu igrali su veliku ulogu u okviru suparništva između dvojne Monarhije i Rusije.⁴³⁾

⁴¹⁾ Vidi Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine*. Radovi XXXII Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBIH) Odjel. društvenih nauka knj. 11, Sarajevo 1967, str. 182, 183.

⁴²⁾ Vidi: F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien...* str. 146 i dalje; D. Arnautović, *Histoire de chemins de fer Yougoslaves...* str. 58 i dalje; D. Arnautović, *Istorija Srpskih železnica...* str. 34 i dalje.

⁴³⁾ F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien...* str. 150—151, 157. Isti, *Politika Austro-Ugarske...* Godišnjak IX, str. 59; Vidi: R. M. Dimtschoff, op. cit. str. 58, 64—65, te posebno G. W. F. Hallgaten, op. cit. Bd. II, str. 232—243.

U takvoj situaciji u austrijskoj javnosti čuli su se različiti glasovi, koji su tražili gradnju bosanske linije, pa je ponovno oživljena polemika o najpogodnijoj vezi sa Orijentom, mada je i austrijska vlada 1878. godine prihvatila da željeznička magistrala prema Istoku treba da ide preko Srbije.

Okupacija Bosne i Hercegovine dala je povoda inženjeru Karlu Büchelenu, koji je ranije bio u službi otomanskih željeznica, da već krajem avgusta 1878. godine izradi elaborat o najsvrsishodnijoj vezi austro-ugarskih željeznica sa orijentalnim željezničkim linijama. Taj elaborat on je uputio ministru zemaljske odbrane Austrije Horstu, koji ga je zatim zajedno sa svojim mišljenjem dostavio ministru rata Bylandt-Rheydtu, zajedničkom ministru finansija Hofmannu,⁴⁴⁾ a vjerovatno i drugim ličnostima.

Büchelen je smatrao da bi bosanska linija od Broda ili Šamca na Savi preko Sarajeva do Mitrovice bila najpogodnija za vezu sa istokom i ujedno podesna da zadovolji interese kako Ugarske tako i Austrije. Pretpostavka za to bila je, po njegovom mišljenju, da Mađari izgrade liniju Barcs—Brod ili da dozvole da je izgradi Südbahn. Pod tim uslovom, Büchelen je držao da treba učiniti prividni ustupak Mađarima odustajanjem od linije Novi—Sarajevo, koji su oni najviše suzbijali. Međutim, smatrao je potrebnim da se izgradi pruga Sisak—Novi i reparira postojeća željeznica Novi—Banja Luka.⁴⁵⁾

Büchelen je bio mišljenja da je pruga Sarajevo—Mitrovica gotovo isto tako opravdana i podesna kao i željeznica preko Semeringa i Brenera, ističući njen značaj za saobraćaj centralne Evrope sa Solunom. Liniju Sarajevo—Mitrovica on je smatrao apsolutno nužnom za snabdijevanje trupa, održanje reda i mira u Bosni i za odbranu zemlje, a prije svega za onaj momenat kad će, po njegovim riječima, biti moguće razviti austrijsku zastavu iznad Albanije i Makedonije i pobosti je na zidine Soluna.⁴⁶⁾

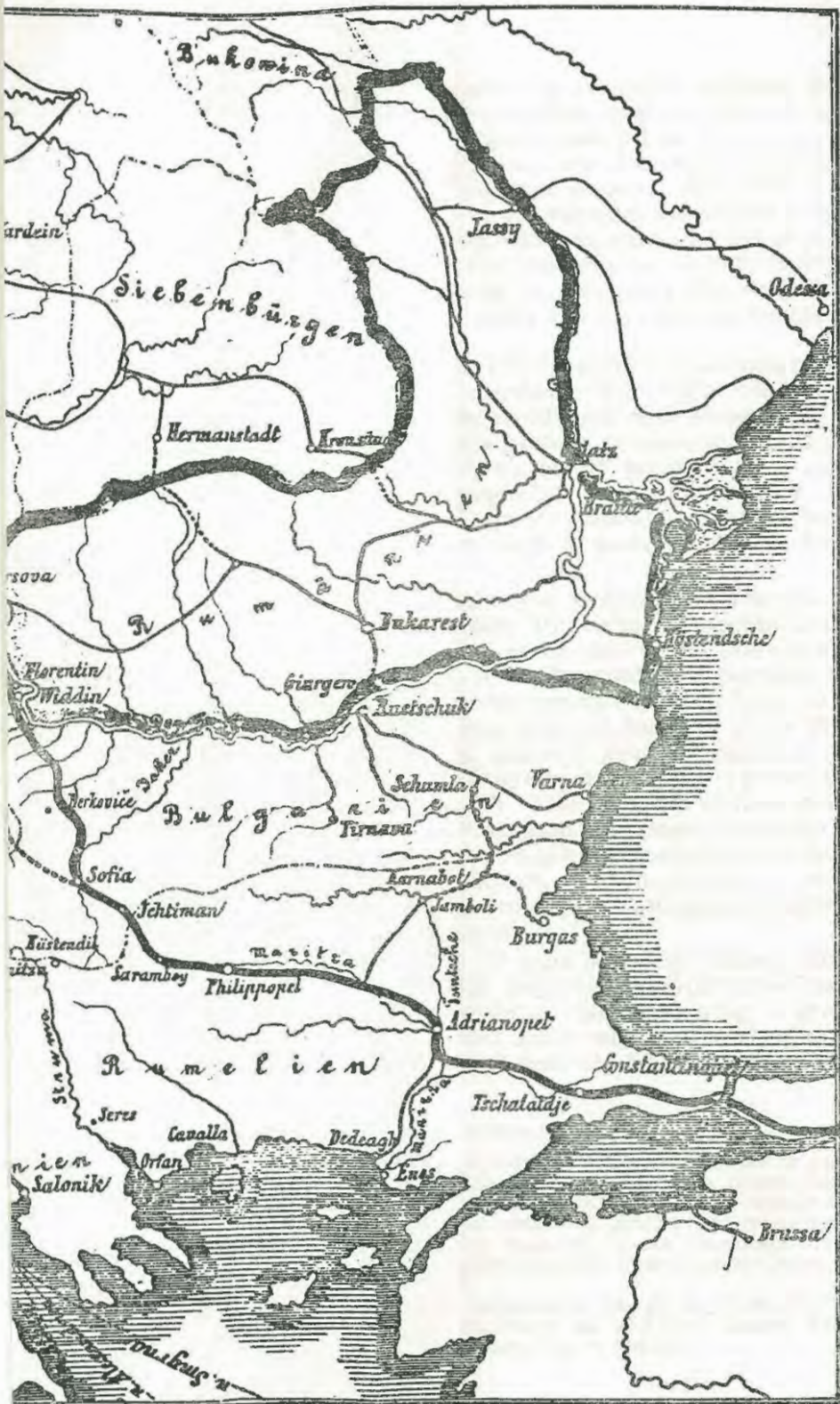
Razvijajući dalje svoje političke opservacije, Büchelen je izražavao mišljenje da će kolonizacija Novopazarskog sandžaka biti moguća samo uz pomoć željeznice. Gradnju tranzitne željezničke linije kroz Srbiju ocjenjivao je štetnom za austrougarske interese, jer bi ona Srbiju još više privredno ojačala i učinila je nesnosnijom i otpornijom. Kalkulirajući da bi u budućnosti moglo doći i do aneksije Srbije, Büchelen je smatrao da bi tek tada ona mogla dobiti prugu. Suprotno stanovištu prema srpskoj liniji, Büchelen se zalagao za gradnju željeznice preko Bugarske (Oršava—Vidin—Sofija—Sarambey) smatrajući je najpodesnijom za saobraćaj zapadne i centralne Evrope sa Carigradom. On je računao da će uz pomoć jeftinijeg vodenog puta niz Dunav Austro-Ugarska moći lakše ovladati tržištem na Istoku. I rumunsku tranzitnu liniju prema Varni Büchelen je ocjenjivao kao korisnu, naročito za ugarske interese.⁴⁷⁾

⁴⁴⁾ KA KM Präs 55 $\frac{12}{3}$ /1878. C. Büchelen, gewesener Sektions-Ingenieur der ottomanischen Bahnen: »Studien über die zweckmässigsten Eisenban — Verbindungen des östereichisch-ungarischen Eisenbahnnetzes mit den Orientlinien«. Wien den 31. August 1878; ibidem, Horst Bylandt-Rheydt 7/9 1878; Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (u daljem tekstu ABH) Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF) BH Nr 81/1878. Horst Hofmannu 7/9 1878.

⁴⁵⁾ Ibidem.

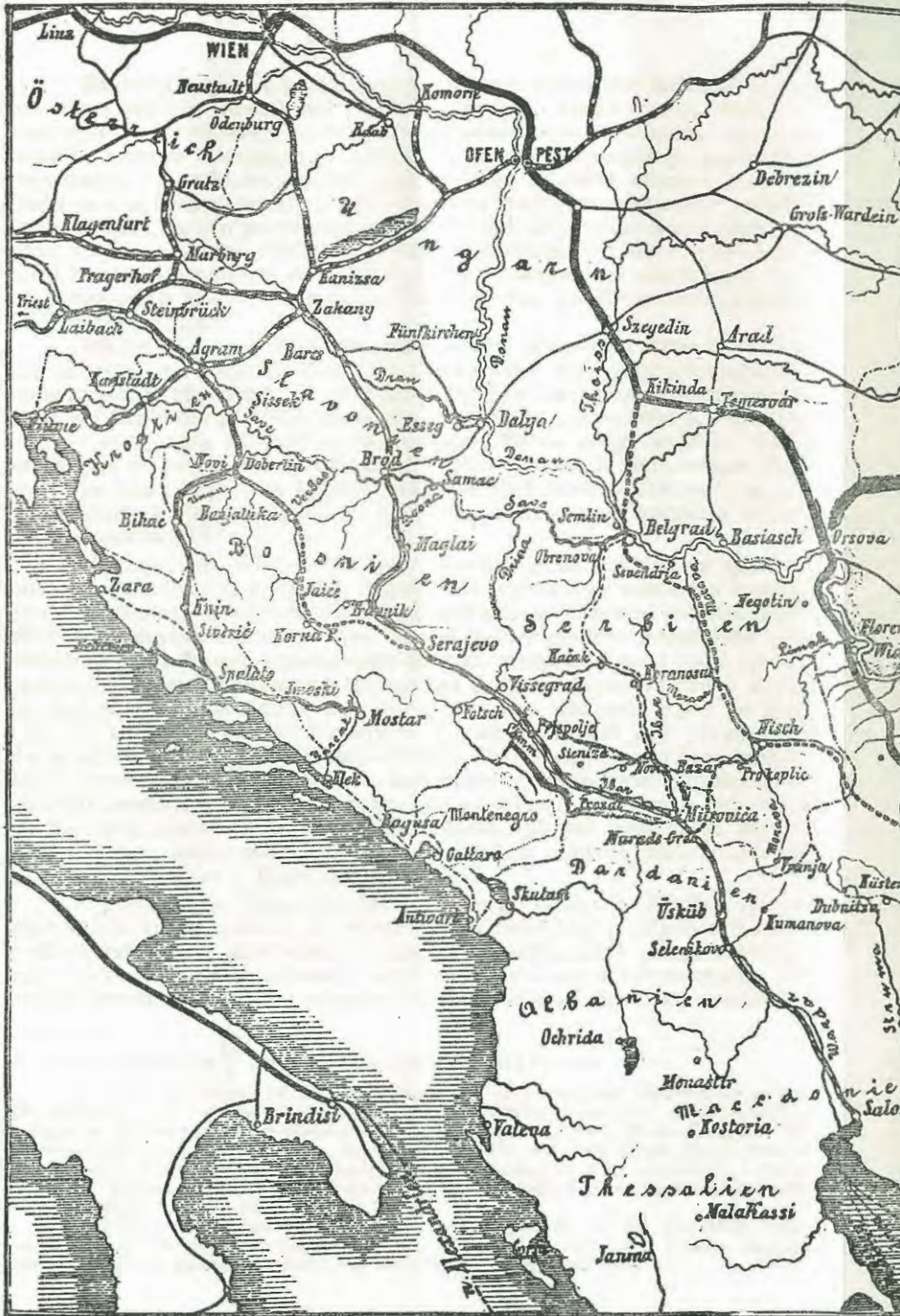
⁴⁶⁾ Ibidem.

⁴⁷⁾ Ibidem.

Wien, Verlags-Veranstaltung v. W. v. W. v. W.

Gljenznica na Balkanu prema Büchelenu

Zanimljivo je da je austrijski ministar zemaljske odbrane Horst pozitivno ocijenio Büchelenov elaborat i podržao njegove ideje. Horst je zaključio da on odgovara novim političkim odnosima i sa njima usko povezanim vojnim interesima, a ujedno pokazuje put izmirenja postojećih suprotnosti i između željezničke politike obiju polovina Monarhije u pogledu veze sa Orijentom. On je smatrao da će gradnjom uskotračne pruge u dolini Bosne i njenim povezivanjem sa ugarskim željeznicama biti pripremljena i bitno olakšana realizacija osnovne Büchelenove ideje.⁴⁸⁾ Büchelenove koncepcije nalazile su dodirne tačke sa stavovima ekstremnih vojnih krugova, a bile su suprotne intencijama već utvrđene austrougarske željezničke politike.

Büchelen je ipak slijedeće godine (1879) istupio i u javnosti sa svojim prijedlozima obrazlažući ih šire i detaljnije saobraćajno-tehničkim i komercijalnim razlozima. Pri tom on je modificirao neke svoje ranije ocjene, a i delikatna politička razmatranja izložena povjerljivo u elaboratu bila su ovog puta razumljivo izostavljena. Pored pruga koje je ranije predlagao, on je sad zahtijevao da se izgradi i veza sa Dalmacijom dolinom Une kao i željeznica Mostar—Split preko Imotskog, kojom bi se povezala Hercegovina sa Splitom i preko njega sa austro-ugarskom željezničkom mrežom.⁴⁹⁾

Gledajući na problem željezničkih veza sa Istokom još iz ugla odnosa prije Berlinskog kongresa, Zagrebačka trgovačka i obrtnička komora smatrala je krajem avgusta 1878. godine da će saobraćajni interesi obiju državnih polovina biti zadovoljeni ako se poslije gradnje željezničke veze između Siska i Novog u budućnosti produži pruga od Banje Luke do Sarajeva i Mitrovice i uspostavi željeznička linija od Sarajeva preko Broda sa Budimpeštom. Međutim, zagrebački poslovni krugovi, kojim je pružalo punu podršku gradsko Zastupstvo Zagreba, nastojali su u prvom redu da se odmah izgradi pruga Sisak—Novi⁵⁰⁾. U tom pogledu njihovih saobraćajni interesi bili su identični sa saobraćajnim interesima susjednih austrijskih zemalja, pa je otuda, nezavisno od pitanja produženja željeznice od Sarajeva prema istoku, postojala sličnost njihovih gledišta sa mišljenjima koja su poslije okupacije došla do izražaja u austrijskim krugovima o gradnji željeznica u Bosni i Hercegovini.

I predstavnici Vojne krajine su još prije okupacije Bosne i Hercegovine bili zainteresovani za ostvarenje željezničkog priključka Sisak—Novi, zalažući se istovremeno za izgradnju željezničkih pruga u graničnom području koje bi povezale pravcem istok—zapad Petrovaradin, odnosno Zemun sa riječkom prugom. To je opet bio i hrvatski, a takođe i

⁴⁸⁾ KA KM Präs $\frac{12}{3}$ /1878. Horst Bylandt-Rheydtu 7/9 1878.

⁴⁹⁾ Prema Büchelenu liniju Barcs—Brod trebalo je da gradi Ugarska ili još bolje Südbahn, kao i prugu Sisak—Dobrljin. Zajedničkim sredstvima Austro-Ugarske trebalo je, dok se ne riješi državno-pravni problem, graditi linije Brod—Sarajevo, Sarajevo—Mitrovice i Split—Mostar. Austrija je trebalo da gradi prugu Novi—Siverić, dok je liniju Orševa—Sarambey imala graditi Bugarska ili pak Staatsbahn i baron Hirsch. C. Büchelen, *Bosnien und seine volkswirtschaftliche Bedeutung für Oesterreich-Ungarn*, Wien 1879, str. 46—47.

⁵⁰⁾ HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzleiakten (K. Z) Nr. 3158/1878. Trgovačka i obrtnička komora u Zagrebu vladaru, Zagreb 26. VIII 1878; Ibidem. Zastupstvo glavnog i zr. slobodnog grada Zagreba vladaru Zagreb 30/8 1878.

austrijski interes s obzirom na plan magistralne linije preko Srbije. Oštre proteste krajiških predstavnika izazvao je 1877. g. zakonski nacrt o gradnji pruge Dalj—Vinkovci—Brod, koju su Mađari, suprotstavljajući se pomenutim krajiškim planovima, namjeravali da izgrade sredstvima krajiškog investicionog fonda u cilju uspostavljanja željezničke veze Mađarske sa Bosnom.⁵¹⁾

Trgovačka i obrtnička komora Zagreba izrazila je opšte stanovište kapitalističkih krugova Austro-Ugarske prema okupaciji Bosne i Hercegovine kad je ukazala da konačni cilj misije koju je preuzela Monarhija nije samo pribavljanje tih zemalja, niti da se njihovo zadobijanje može postići samo oružanom silom. Imajući pred očima ekonomske koristi od okupacije, Komora je smatrala da se mora izvojevati konkurentska borba na saobraćajnom području, kako bi se mogli postići trajni uspjesi.⁵²⁾ Ovi ciljevi nalazili su se i iza želja hrvatskog građanstva da se Bosna i Hercegovina poslije okupacije priključi Hrvatskoj.

Gledištima koja su zahtijevala da se željeznička veza sa istokom gradi preko Bosne i Sandžaka suprotstavio se u austrijskoj javnosti 1879. godine Bernard Singer, savjetnik Bečke trgovačke i obrtničke komore. Protivno Büchelenu, on je držao da je nerealno očekivati da će Ugarska u postojećoj teškoj finansijskoj situaciji graditi 143 km dugu prugu Barcs—Brod, kako bi Beč došao u istu poziciju kao i konkurentska mu Budimpešta. Inače, Singer je usvajao mišljenje Büchelena (koje je ovaj, mijenjajući donekle svoj prvobitni stav, izrazio 1879. god.) da bi po probijanju željezničke pruge kroz Arlberg i nakon gradnje linije Banja Luka—Sarajevo put iz zapadne i srednje Evrope prema Aleksandriji preko Soluna bio samo teoretski iste dužine kao i put preko St. Gotharda i Brindizija. Ruta Arlberg—Solun ne bi mogla, po njegovoj ocjeni, privući indijsko-egipatski prekomorski saobraćaj, jer prolazi ne dotičući velike evropske saobraćajne centre kroz više zemalja i bila bi vlasništvo više željezničkih kompanija nego što je to slučaj kod rute St. Gothard—Brindizi ili Mont Čenis—Brindizi. Međutim, suprotno Büchelenu, koji je liniji Sarajevo—Mitrovica i dalje priznavao određeni internacionalni značaj u saobraćaju sa Pirejom, ostrvima arhipelaga i Smirnom smatrajući je osobito važnom za specifične austrougarske interese, Singer je odbacivao

⁵¹⁾ M. Valentić, *O nekim problemima Vojne krajine u XIX stoljeću*, Historijski zbornik (H. Z.) god. XVII Zagreb 1964, str. 378.

⁵²⁾ »Oni krugovi koje je Trgovačka i obrtnička komora pozvana zastupati, te u koje se broje sami praktični ljudi za srodne su, ispod gospodstva turskog osloboditi se imajuće narode, ali uz to imaju ujedno pred očima i praktične prednosti koje bi trebalo usljed preustrojstva ovih dviuh pokrajina za prometne interese postignuti. U tih krugovih govori se, da konačni cilj misije koja je monarhiji našoj dopanula, nije samo pribavljanje zemalja, niti se taj cilj ima samo oružanom silom postignuti nego se mora na prometnom polju takmički boj izvojevati, jer samo tako postizavaju se trajni i plodonosni uspjesi, koje bi morali na to pozvani državnici i rodoljubi uvijek pred očima imati«. HHStA, Kabinettsarchiv, K. Z. Nr. 3158/1878. Trgovačka i obrtnička komora u Zagrebu vladaru, Zagreb 26/8 1878. O stanovištu privrednih krugova u Hrvatskoj i Monarhiji prema okupaciji Bosne i Hercegovine vidi D. Pavličević, *Odras bosansko-hercegovačkog ustanka 1875—1878. na gospodarske prilike u Hrvatskoj*. Časopis za savremenu povijest godina III br. 3. Zagreb 1971. str. 91—100.

političke i vojne razloge za njenu gradnju i poricao njen komercijalni značaj za Monarhiju.⁵³⁾

Singer je bio mišljenja da od produženja postojeće pruge od Mitrovice prema Bosni i Srbiji Austro-Ugarska ne samo da ne bi imala koristi nego bi njeni interesi mogli biti ugroženi prodorom konkurentske robe s juga. Po njegovom shvatanju, ruta Sarajevo—Mitrovica kao eksportna trgovačka linija Austro-Ugarskoj je bila nepotrebna. On je pomorski put preko Trsta i Rijeke smatrao najpogodnijim za borbu protiv strane konkurencije u Makedoniji i Tesaliji, dok bi povezivanjem Sarajeva sa Mitrovicom Trst i Rijeka, po Singerovom mišljenju, utoliko bili na šteti što bi Solun, kod tadašnjeg stanja željezničke mreže u Monarhiji, mogao sebi provući budući bosanski eksport.⁵⁴⁾ Prema Singeru, za austrijske interese bilo je najvažnije brinuti se o komunikacijama prema vlastitoj obali, o domaćim lukama i moreplovstvu, te posvetiti pažnju izgradnji željezničke mreže u Bosni i Hercegovini.⁵⁵⁾ Zanimljivo je napomenuti da su u posve drugim okolnostima članovi austrijske vlade početkom 1913. godine iznosili izvjesne slične argumente protiv ambicioznog balkanskog željezničkog programa grofa Berchtolda i posljednji put oživljene ideje da se gradi sandžačka željeznica.⁵⁶⁾ To pokazuje kako dilema austrougarske politike o svrsishodnosti njene gradnje nikad nije bila definitivno prevaziđena.

Odražavajući raspoloženje austrijske javnosti, Singer je posebno insistirao na uspostavljanju željezničke linije od Siska preko Dobrljina i Banje Luke do Sarajeva, ističući kako njen privredni značaj za Austriju, tako i stratešku vrijednost za Monarhiju kao cjelinu. S druge strane, on je očito pristrasno potcjenjujući značaj linije u dolini Bosne osporio njenu komercijalnu vrijednost čak i za Budimpeštu.⁵⁷⁾

Singer je pledirao za uspostavljanje željezničke veze između Dalmacije i bosanskohercegovačkog zaleđa, uz pretpostavku da se Dalmacija zajedno sa Bosnom i Hercegovinom uključi u zajedničko austrougarsko carinsko područje. Podržavajući prijedloge zadarske trgovačke i obrtničke komore,⁵⁸⁾ on se opredjeljivao za rutu od Knina preko Jajca u pravcu željezničke pruge Banja Luka Dobrljin. Osim toga, smatrao je vrlo poželjnim da se izgradi željeznička pruga Sarajevo—Mostar—Metković—Gruž, koja bi sa prugom Brod—Sarajevo činila transverzalnu liniju od Ugarske i Slavonije prema Jadranu. Ona bi kao zapadna linija u pravcu Zadra i

⁵³⁾ B. Singer, *Unsere Eisenbahn-Anschlüsse nach Südosten und Süden*, Wien, 1879, str. 16—26, 42; C. Büchelen, op. cit. str. 24—42.

⁵⁴⁾ Prema Singeru, udaljenost željeznicom od Sarajeva do Soluna iznosila bi 713, odnosno po drugim podacima 676 km, dok bi po izgradnji linije Sarajevo—Brod Sarajevo bilo preko Dalja, Osijeka, Vilanya, Barcsa, Zakanya, Zagreba i Karlovca povezano sa Rijekom i od nje udaljeno 805 km, a od Trsta 934 km. B. Singer, op. cit. str. 24—26.

⁵⁵⁾ Ibidem.

⁵⁶⁾ Vidi: Dž. Juzbašić, *O nekim pitanjima austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu za vrijeme krize 1912/1913. godine*. Prilozi, br. 5 izd. Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo 1969, str. 187—188.

⁵⁷⁾ B. Singer op. cit. str. 20.

⁵⁸⁾ HHStA Administrative Registratur (Adm. Reg.) F34 SR 77 ¹²/₂₇/A. Z. 2503/79; Zv. Jelinić, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi*. JAZU, Građa za gospodarsku povjest Hrvatske knjiga 6, Zagreb 1957, str. 102.

Splita, po Singerovoj ocjeni, djelomično paralizirala zaštitno-carinske i tarifne mjere Njemačke protiv austrougarskih agrarnih proizvoda. Ne vođeći računa o realnim političkim odnosima u Monarhiji i finansijskim mogućnostima, on je u svojim planovima išao čak dotle da je u budućnosti predviđao da se bosanske željeznice spoje preko Zvornika sa Beogradom i time ostvari veza istočne obale Jadrana sa područjem donjeg Dunava.⁵⁹⁾

Slično Singeru i W. Nördling, generalni direktor austrijskih željeznica, odbacivao je ideju o gradnji bosanske transverzalne linije prema Istoku smatrajući je nepodesnom za internacionalni saobraćaj.⁶⁰⁾ On je isticao nepotrebnost gradnje linije Sarajevo—Mitrovica i nije prihvatao političke motive onih koji su tražili da se na teritoriji pod vlastitom kontrolom gradi željeznička pruga prema istoku. Smatrajući najpogodnijom željezničku vezu sa Solunom i Carigradom preko Srbije, Nördling je, inače, držao nemoguće da Monarhija snosi troškove gradnje bosanske transverzale, koje je on cijenio na 35 miliona forinti. Bio je mišljenja da njen projekt sprečava ekonomičnu izgradnju bosanske željezničke mreže. S obzirom na konfiguraciju terena i nedostatak sredstava, Nördling je bio revnostaan zagovornik izgradnje uskotračne željezničke mreže u Bosni i Hercegovini i predlagao da se uskotračna željeznica u dolini Bosne dovede do Sarajeva, a zatim produži preko Ivan-planine, Mostara, Metkovića i Kleka do Dubrovnika. Na zapadu je preporučivao gradnju željezničke pruge od Novog dolinom Une preko Bihaća i Knina u cilju povezivanja sa Dalmacijom i uspostavljanje željezničke veze između Banje Luke i Sarajeva.⁶¹⁾

Suprotno posve negativnom stavu Singera i Nördlinga prema pruzi Sarajevo—Mitrovica, Bečka trgovačka i obrtnička komora smatrala je još polovinom 1880. godine da njena gradnja predstavlja poseban austrijski interes. Posjedovanje ove linije, Komora je tretirala kao pitanje političke moći, jer je Monarhiju činila nezavisnom od Srbije. Čak je ocjenjivala da je pruga kroz Bosnu i Sandžak kao svjetska trgovačka magistrala od gotovo većeg značaja nego srpsko-turska linija. Mada je Komora tražila brzo i potpuno ispunjenje odredaba austro-srpske konvencije od 8. jula 1878. godine, ona je stajala na stanovištu da se i pruga Sarajevo—Mitrovica mora unijeti u program orijentalnih željeznica, smatrajući da će njena realizacija zavisiti od ishoda pregovora sa Srbijom. I u pogledu željezničke veze sa Carigradom Komora je držala da bi u austrijskom interesu bilo

⁵⁹⁾ B. Singer, op. cit. str. 37—43.

⁶⁰⁾ Udaljenost od Beča do Carigrada na putu preko Novog, Sarajeva, Mitrovice, Niša i Belove iznosila bi prema Nördlingu 2.159 km, dok bi preko Pešte i Beograda ona bila 1.696 km, dakle 463 km kraća. Linija Beč—Novi—Mitrovica—Solun bila bi duga 1.554 km, a linija Beč—Pešta—Velika Kikinda—Beograd—Niš—Priština—Solun 1.347 km, tj. kraća za 207 km, uključujući još i prednosti terena za gradnju željeznice u odnosu na terenske prilike u Bosni. Pa i ruta Beč—Pešta—Brod—Sarajevo—Mitrovica—Solun (1.451 km) bila bi u odnosu na put preko Beograda duža za 104 km W. v. Nördling, *Ueber die bosnischen und serbischen Eisenbahnen*. Vortrag gehalten im Club österr. Eisenbahnbeamten am 30. November 1880. Wien 1880, str. 8—12).

⁶¹⁾ Na ovom pravcu on je davao prednost varijanti trase koja bi išla dolinom Vrbsa do Raduše planine i priključila se kod Slatine na hercegovačku liniju. Ibidem.

potpuno zaobilaženje Srbije i gradnja linije Oršava—Vidin—Sofija, ako se ubrzo i u potpunosti ne realizuje politika u odnosu na gradnju srpskih željeznica.⁶²⁾

S obzirom na to što je Cislajtanija svojim sredstvima gradila Arlbergbahn, kojom će se u prvom redu koristiti ugarski poljoprivredni eksport na zapad, Bečka trgovačka i obrtnička komora smatrala je pravednim da Austrija zahtijeva kao kompenzaciju da Ugarska otpočne radove na regulaciji Dunava između Beča i Pešte i u Željeznim vratima, te konačno izgradi prugu Sisak—Dobrljin. Osim toga, Komora je predlagala da se odmah uspostavi i normalno-tračna željeznička veza između Banje Luke i Sarajeva preko Jajca i Travnika. Nadajući se u mogućnost da se kasnije izgradi linija Barcs—Brod, Komora je preporučivala da se uskotračna linija u dolini Bosne gradi tako da bude podesna za normalni kolosijek. Međutim, u pogledu planova za izgradnju željezničke veze sa Dalmacijom preko Bosne, Komora je zauzela rezervisan stav, smatrajući potrebnim da se problem ozbiljno prostudira.⁶³⁾ Bečku komoru zanimala su očito bosanske željeznice u prvom redu kao dio buduće magistralne linije prema istoku.

Osvrnuli smo se na tendencije koje su poslije Berlinskog kongresa došle do izražaja prvenstveno u austrijskoj javnosti u odnosu na izgradnju magistralnih željezničkih linija na Balkanu i na oblikovanje željezničke mreže u Bosni i Hercegovini, od kojih su neke morale izazvati ozbiljno podozrenje Mađara i u znatnoj mjeri uticati na formulisanje mađarske politike prema izgradnji željezničkih pruga u pravcu Bosne na teritoriji Ugarske, osobito s obzirom na nastale teškoće i neizvjesnost u pogledu realizovanja željezničke linije dolinom Morave. Problem izgradnje priključnih željezničkih pruga u pravcu Bosne od Siska, odnosno Osijeka i Dalja, gdje su se tada prekidale željezničke veze, prema Dobrljinu, odnosno Brodu, predstavljao je posebnu epizodu u austrougarskoj željezničkoj politici i preplitao se sa osnovnim pitanjima balkanske politike dvojne Monarhije i odnosa između Austrije i Ugarske.

Razmatrajući mogućnost izvođenja vojne akcije u cilju okupacije Bosne i Hercegovine, zajednički ministar rata grof Bylandt-Rheydt imao je u drugoj polovini juna 1878. godine u vidu potrebu da se odmah pristupi gradnji bosanske željezničke mreže i označio Brod i Dobrljin kao eventualne priključne tačke na željeznice Monarhije. Tom prilikom on je pokrenuo i problem popunjenja austrijske željezničke mreže radi skraćivanja i povećanja broja tranzitnih linija prema istoku i interesovao se za austrijske namjere u pogledu ostvarenja direktne željezničke linije Beč—Novi i željezničke veze između Ljubljane i Karlovca. Pri tome je, pak, stajao na stanovištu da direktni željeznički saobraćaj iz Austrije prema Orijentu mora da ide neprekidno preko ugarskog teritorija, glavnom saobraćajnicom preko Budimpešte i Zemuna, a odatle prema Nišu. Ministar

⁶²⁾ VAW HM 1880. Fasc. FB4 Nr. 19298/1880. Handels — und Gewerbekammer für das Erzherzogtum Oesterreich unter der Ens austrijskom ministarstvu trgovine Wien 17/6 1880, prilog: Bericht der vereinigten 3. u 4. Section betreffend den Bau und die Anschlüsse der Orientbahnen, usvojen na plenarnoj sjednici Komore 12/5 1880.

⁶³⁾ Ibidem.

rata je, inače, konstatovao da se njegovi pogledi u odnosu na rješenje problema željezničkih veza sa istokom u potpunosti podudaraju sa stanovištem austrijskog ministra trgovine Chlumetzskog.⁶⁴⁾

Obraćajući se istim povodom i ugarskom ministru trgovine, Bylandt-Rheydt je ukazao na veliku važnost gradnje izlaznih linija na ugarskom području za odbrambenu sposobnost Monarhije i brzu koncentraciju trupa. Tako je on isticao da je sa vojnog stanovišta, koje se po njegovom mišljenju u potpunosti podudara sa privrednim interesom, prije svega potrebna gradnja željeznice od Budimpešte ili Szegedina preko Petrovaradina ka Zemunu, gdje bi se ona priključila na srpske željeznice. Osim toga, on je tražio izgradnju graničnih željeznica za dobijanje jedne rokadne linije i radi priključenja na buduće bosanske željeznice.⁶⁵⁾

U vezi sa neposredno predstojećim vojnim operacijama i okupacijom Bosne i Hercegovine austrougarsko Ministarstvo rata tražilo je krajem jula 1878. god. uspostavljanje željezničke veze između Alföldbaha i Broda i planiralo izgradnju željeznice u dolini Bosne, kuda je vodila glavna operaciona linija. Paralelno s tim ono je zahtijevalo i gradnju pruge Sisak—Dobrljin i ponovno otvaranje prometa na željeznici Dobrljin—Banja Luka.⁶⁶⁾ Ministarstvo rata je smatralo da su u novonastaloj situaciji prevaziđeni politički i drugi razlozi koji su uticali da strateške tačke na granici nisu mogle ranije biti povezane sa željezničkom mrežom Monarhije. Gradnju ovih pruga, kao i njihovo produženje u Bosni zahtijevale su vojne vlasti kako bi se osiguralo snabdijevanje trupa i spriječilo da dođe do zastoja u vojnim operacijama. Otvaranje jedne željezničke pruge od Dalja preko Broda do u dolinu Bosne prije kasne jeseni 1878. godine isticano je kao životno pitanje za okupacioni korpus.⁶⁷⁾ Ministarstvo rata je insistiralo da se prije nego što nizina oko Save postane neprohodna za kolski saobraćaj dovrše pomenute željeznice, kako se ne bi prekinula veza okupacionih trupa sa matičnom zemljom. Imalo se u vidu da će docnije i plovidba Savom biti ometena i snabdijevanje ovim putem onemogućeno.⁶⁸⁾ Sve predložene pruge trebalo je u prvi mah graditi provizorno da bi što prije bile gotove.⁶⁹⁾

Gradnjom pruge Sisak—Dobrljin i osposobljavanjem željezničke linije Dobrljin—Banja Luka trebalo je da se obezbijedi snabdijevanje i održavanje bojne gotovosti trupa u Banjoj Luci i okolnom području. Predviđalo se da će tamo biti potrebno stacionirati znaatne snage za okupaciju Bosanske krajine, koje će zbog geografskih i saobraćajnih uslova biti potpuno izolirane od korpusa u dolini Bosne. Zanimljivo je, da je kako neposredno prije početka vojnih operacija tako i početkom septembra 1878.

⁶⁴⁾ KA KM Präs. 55 $\frac{12}{2}$ /1878. Bylandt-Rheydt Chlumetzskom 22/6 1878.

⁶⁵⁾ Ibidem, Bylandt-Rheydt Peohyju 22/6 1878.

⁶⁶⁾ KA KM Präs 55 $\frac{15}{2}$ /1878. Reichskriegsministerium: Expose über den Ausbau der an die bosnische Grenze führenden Anschlussbahnen. Wien 27/7 1878.

⁶⁷⁾ »Die Eröffnung einer Bahn über Brood in's Bosnatal bis zum Spät herbst ist jedoch, weil daselbst die Hauptoperationslinie führt, wie früher erörtert, eine Vitalfrage für das Okkupationskorps«. Ibidem. (Podvučeno u originalu).

⁶⁸⁾ Ibidem

⁶⁹⁾ Ibidem; HHStA, Politisches Archiv, (PA) XL Interna K. 290 Gemeinsame Ministeratsprotokolle GMKPZ 217. od 16/9 1878.

god. grof Bylandt-Rheydt kao poseban politički razlog za gradnju pruge Sisak—Dobrljin isticao opasnost od »slavenskih aspiracija«, koje najjače dolaze do izražaja u Krajini.⁷⁰⁾ On je očekivao da će otvorenje pruge i snažno doprinijeti umirenju tamošnjeg stanovništva, bitno olakšati austro-ugarsku »kulturnu misiju« u Bosni i biti od koristi razvoju saobraćaja sa Monarhijom.⁷¹⁾

Izgradnja pruge Vinkovci—Brod bila je već zakonski perfektuirana, dok je linija Vinkovci—Dalj bila od ugarskog parlamenta samo u principu odobrena (ugar. zak. član XXVI:1877). Ugarska vlada je odmah prihvatila zahtjev da gradi prugu Vinkovci—Brod, ali je odbila da bez posebne odluke Parlamenta otpočne graditi prugu Dalj—Vinkovci. Ona je već sredinom juna 1878. bila donijela zaključak da u tadašnjem trenutku ne podnosi zakonski prijedlog o njenoj gradnji, jer je, sigurno s obzirom na predstojeću okupaciju i raspoloženje u Saboru, željela da se što prije zaključi njegovo zasjedanje.⁷²⁾ Tek docnije, na posebno insistiranje cara i svih zajedničkih ministara, Tiszina vlada je izmijenila svoju prvobitnu odluku i uprkos ustavnim teškoćama pristala da na vlastitu odgovornost odmah pristupi i građenju linije Dalj—Vinkovci.⁷³⁾ Prema sklopljenom ugovoru o gradnji, cijela pruga od Dalja do Slavenskog Broda imala je biti dovršena do 20. novembra 1878. godine.⁷⁴⁾

Prilikom donošenja odluke o gradnji pruge Dalj—Vinkovci—Brod, ugarska vlada je imala u vidu da bi izgradnja željezničke linije u dolini Bosne od svih eventualnih željezničkih linija u okupiranom području najviše odgovarala saobraćajnim i trgovačkim interesima Ugarske. Ona je smatrala poželjnim da se pruga u dolini Bosne izgradi prije nego što bi se mogla ostvariti željeznička veza Sisak—Novi—Banja Luka, i to tim više što željeznica preko Srbije još nije bila izgrađena.⁷⁵⁾ Ovakvo stanovište ugarske vlade u času okupacije jasno ilustruje kako je u mađarskoj politici postojao određeni kontinuitet sa stavovima zauzetim iz predokupacionog doba u pogledu gradnje željezničkih priključaka u pravcu juga.

Ugarska vlada je više težila da u odnosu na Austriju osigura sebi za svaki slučaj pogodniju poziciju za vezu sa Istokom, nego što je tada imala u vidu neposredne privredne koristi od uspostavljanja povoljne željezničke veze sa Bosnom. U momentu okupacije agrarna Ugarska, koja se nalazila tek na pragu svog intenzivnijeg industrijskog razvitka, imala je općenito malo ekonomskog interesa za jedno takvo zaostalo agrarno područje, kao što je bila Bosna i Hercegovina. Stoga je ugarska vlada odmah po okupaciji izražavala duboke rezerve prema ideji da se Bosna i Hercego-

⁷⁰⁾ Kao napomena 66; KA KM Präs 55 $\frac{21}{1}$ /1878. Bylandt-Rheydt Wenkheimu 1/9 1878.

⁷¹⁾ KA KM Präs 55 $\frac{21}{1}$ /1898. Bylandt-Rheydt Wenkheimu 1/9 1878.

⁷²⁾ HHStA Kabinettsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle KZ XVI od 17/6 1878, K. Z. XX od 17/7 1878.

⁷³⁾ Ibidem, Ministerkonferenz am 9/8 1878. KZ XXI; HHStA PA XL Interna K. 290 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 208 od 10/8 1878.

⁷⁴⁾ KA KM Präs Nr. 112 $\frac{1}{3}$ /1878. Beck Filipoviću 28/8 1878.

⁷⁵⁾ HHStA Kabinettsarchiv Ungarische Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz am 9/8 1878. K. Z. XXI.

vina uključi u zajedničko austrougarsko carinsko područje, smatrajući da ono neće donijeti nikakve koristi nego čak da bi moglo biti štetno.⁷⁶⁾ Ovaj stav bio je podudaran sa stanovištem ugarske vlade zauzetim početkom 1878. god. da se prilikom osiguranja privrednih interesa Monarhije kod regulisanja istočnog pitanja ne sklapaju carinski savezi sa balkanskim zemljama, nego da se austrougarskoj trgovini osiguraju one privilegije koje je ona ranije uživala u Turskoj, imajući u vidu u prvom redu održavanje povlastica u pogledu izvoza duhana i soli.⁷⁷⁾

Nasuprot tome, austrijska vlada koja je polazila od interesa austrijske industrije težila je carinskoj uniji sa balkanskim zemljama. Ona je u ljeto 1878. smatrala da se kao minimalna kompenzacija za žrtve koje Monarhiji nameće vojna okupacija odmah Bosna i Hercegovina okupira i u komercijalnom pogledu i zalagala se da se po kratkom postupku, naredbodavnim putem, izvrši njeno uključenje u zajedničko austrougarsko carinsko područje.⁷⁸⁾

Međutim, iako su u okupaciji vidjeli opasnost za dualizam, smatrajući je samo manjim zlom u odnosu na mogućnost da Bosna i Hercegovina pripadne Srbiji i Crnoj Gori,⁷⁹⁾ grof K. Tisza i njegova vlada, i pored izvjesnog ustezanja s obzirom na političku situaciju u Ugarskoj, nisu propustili priliku da koristeći se pogodnostima geografskog položaja osiguraju Ugarskoj na saobraćajnom području prednosti u odnosu na Austriju. Onda kada su se ugarski interesi podudarali sa zahtjevima vojske, kao u pitanju gradnje pruge Dalj—Vinkovci, ugarska vlada je pristajala u izvjesnoj mjeri da prejudicira votum legislative. Ona se takođe ograničila samo na upozorenje kada je Ministarstvo rata ne tražeći formalno odobrenje pristupilo pripremama za gradnju mosta na Savi kod Broda. Ugarska vlada nije ni u kom slučaju imala namjeru da iz formalnih razloga spriječi izvođenje ovih radova, koji su finansirani na zajednički trošak iz okupacionog kredita.⁸⁰⁾ Posve drukčiji stav ona je, pak, zauzela u pitanju gradnje željezničke pruge Sisak—Dobrljin.

Prema carevim uputstvima, Ministarstvo rata obnovilo je ranije pregovore sa Südbahnom o gradnji pruge Sisak—Dobrljin. Društvo je izrazilo spremnost da odmah otpočne gradnju željeznice i završi je u roku od dva mjeseca. Najvažniji njegovi uslovi bili su da mu car, zaobilazeći normalan postupak, izda definitivnu koncesiju za gradnju i eksploataciju linije tako da bi ona činila sastavni dio Südbahna, i da se na nju odnose sve odredbe koncesione diplome Društva. Za forsiranu izgradnju Društvo je imalo dobiti obeštećenje time što bi se pri prevozu vojna tarifa povećala za 20%.⁸¹⁾

⁷⁶⁾ Vidi: Dž. Juzbašić, *Izveštaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austro-ugarskih ekonomskih suprotnosti*. Godišnjak XVIII str. 53, 54.

⁷⁷⁾ HHStA Kabinettsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz am 25/3 1878. K. Z. VIII.

⁷⁸⁾ Kao napomena 76.

⁷⁹⁾ E. v. Wertheimer, op. cit. Bd. III, str. 142—145, 199—201.

⁸⁰⁾ HHStA Kabinettsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz am 1/11 1878. K. Z. XXXIV.

⁸¹⁾ KA KM Präs 55 $\frac{5}{21}$ /1878. Bylandt-Rheydt caru 31/8 1878; HHStA, Kabinettsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz am 7/9 1878. K. Z. XXIV.

Car je pozitivno ocijenio ponudu Südbahna imajući u vidu koristi od brzog ostvarenja projekta za snabdijevanje armije, i to pod uslovima koji državu finansijski ne opterećuju. On je ukazivao da su ugarski interesi dovoljno zaštićeni osiguranjem gradnje željeznice Beograd—Mitrovica i pruge u dolini Bosne prema Sarajevu, te da ih željeznica Sisak—Novi—Banja Luka neće nikada ugroziti. Prema carevom mišljenju, ako bi pruga Sisak—Novi došla u posjed Südbahna, bio bi onemogućen željeznički projekt Beč—Novi, kome su se toliko suprotstavljali Mađari.⁸²⁾

Međutim, ugarska vlada odbila je zahtjev Ministarstva rata i uslove Südbahna. Svoje stanovište ona je motivirala, osim ustavnim razlozima, i time da bi koncesioniranje linije Sisak—Dobrljin imalo za posljedicu konačno rješenje za Ugarsku jednog vrlo važnog trgovačkog, odnosno internacionalnog pitanja.⁸³⁾ Bojazan od izgradnje magistralne željezničke linije od Banje Luke prema Solunu i zaobilaženja Ugarske bila je raširena u mađarskoj javnosti i politički i trgovački krugovi uzimali su je sasvim ozbiljno.⁸⁴⁾

U literaturi je ukazano na težnju dijela visokih vojnih ličnosti Monarhije da Austro-Ugarska po okupaciji Bosne i Hercegovine produži osvajački pohod prema Solunu, kao istovremeno i na zahtjeve tih krugova da se pristupi gradnji željeznice koja bi se završavala u »biseru Egejskog mora«. Pri tome je naglašeno da se tim pretenzijama, koje su osobito došle do izražaja po zaključenju tzv. Novopazarske konvencije (21. IV 1879) uspješno suprotstavio Andrassy, koji je smatrao dovoljnim da se zaposjedanjem pojedinih tačaka u Novopazarskom sandžaku osigura buduća željeznička veza sa solunskom lukom.⁸⁵⁾ U prilici smo da na osnovu novih podataka bacimo više svjetla na ovaj problem i ukazemo kakva su u tom pogledu bila stanovišta ministra rata, šefa generalštaba i vojnih komandanata u Bosni.

Izjasnivši se, kao i ostali vrhovni politički faktori Monarhije, neposredno prije okupacije, za to da direktni željeznički saobraćaj iz Austrije prema istoku mora da vodi neprekidno preko ugarskog teritorija, a zatim kroz Srbiju, ministar rata Bylandt-Uheydt je sada nastojao uvjeriti Mađare kako pruga Sisak—Dobrljin neće moći dobiti veći značaj od lokalnog, ističući da uopšte bosanske željeznice ostavljene po strani od svjetskih saobraćajnica neće nikada prevazići svoj lokalni karakter. On je u ljeto 1878. godine ukazivao da se sa produženjem željeznice dalje od

⁸²⁾ HHStA PA XL Interna K. 290 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 214 od 1/9 1878. Projekt gradnje direktne željezničke linije od Beča do Novog bio je dio projekta Beč—Novi—Solun. Međutim, samo je 1881. godine dovršena gradnja pruge Beč—Aspang (P. Mechtler, *Eisenbahnpolitische Spannungen zwischen Österreich und Ungarn nach dem Ausgleich (1867—1918)*, Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung (MIÖG) LX Wien 1952, str. 317.

⁸³⁾ »Aus diesem Gesichtspunkte ausgehend kann die ungar. Regierung der Concessionierung des Baues der Sissek-Doberlin'er Eisenbahnlinie umsoweniger beipflichten, weil durch die Conessionierung dieser Linie eine in ihren Folgen hinsichtlich Ungarns überaus wichtige Handels — beziehungsweise internationale Frage ihre endgültige Lösung fände«. HHStA, Kabinettsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz am 7/9 1878. K. Z. XXIV.

⁸⁴⁾ HHStA PA XL Interna K. 290 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 215 od 10/9 1878; GMKPZ 217 od 16/9 1878.

⁸⁵⁾ Vidi: E. Wertheimer, op. cit. Bd. III, str. 170—172, 210—211, 276—277; A. May, op. cit. str. 499.

Banje Luke može računati tek u dalekoj budućnosti s obzirom na terenske teškoće i visoke troškove gradnje.⁸⁶⁾

Car Franz Joseph I, koji je nastojao da razbije općenito bojazan Mađara od bosanskih željeznica, izražavao je 10. avgusta 1878. godine na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća svoje mišljenje da će možda jedna pruga doprijeti do Sarajeva, ali dalje sigurno neće, jer bi to bilo tehnički jedva izvodljivo a finansijski nemoguće.⁸⁷⁾ U tom pogledu car je godinu dana docnije samo utoliko korigovao svoje stanovište što je diskutujući o problemu gradnje željezničke pruge Zenica—Sarajevo izjavio da se priključak prema Mitrovici neće moći za duže vrijeme realizovati.⁸⁸⁾

Veoma je zanimljivo i gledište šefa austrougarskog Generalštaba FML Schönfelda o značaju trgovačkog puta kroz Bosnu i Sandžak prema Solunu, izraženom krajem ljeta 1878. godine u vezi sa problemom eventualnog produženja vojne akcije iz Bosne radi zaposjedanja Novopazar-skog sandžaka. Došavši do zaključka da se u toku 1878. godine ne može u tom pravcu preduzeti nikakva akcija, on je istovremeno dovodio uopšte u pitanje opravdanost i korisnost jednog takvog poduhvata. Ukazujući na očajno stanje komunikacija istočno od Sarajeva, Schönfeld je konstatovao da su saobraćajne prilike što se ide prema jugu sve gore. S obzirom na ogromne terenske prepreke na prostoru između Drine i Mitrovice, on je sumnjao da će se ikada realizovati željeznička veza između Sarajeva i Mitrovice.⁸⁹⁾

Vjerovatno i pod utiskom žestokih borbi i teškoća kojima je praćena okupacija Bosne i Hercegovine, kao i stanja komunikacija i političkog vrenja u Sandžaku, Schönfeld je smatrao da ne postoje razlozi komercijalne i vojničke prirode koji bi zahtijevali da se pod krajnje nepovoljnim uslovima Monarhija upušta u sandžačku avanturu. Razmatrajući političku stranu problema, on je izrazio mišljenja koja su u osnovi odudarala od stanovišta Andrásyja. Za Schönfelda područje koje razdvaja Srbiju i Crnu Goru, mada prošireno na Berlinskom kongresu u odnosu na odredbe San Stefanskog mira, zadržalo je i dalje karakter tjesnaca. Ono je za Austro-Ugarsku moglo imati značaj samo dok je Evropa za održanje Turske, a po njegovoj ocjeni izgledi u tom pogledu su se izmijenili. Smatrao je da će onda kada Bosna i Hercegovina ne budu više turske pokrajine od evropske Turske otpadati dio po dio, pa će se i pitanje Sandžaka samo od

⁸⁶⁾ Kao napomena 66.

⁸⁷⁾ »Wenn im Lande eine Besorgnis vor den bosnischen Bahnen herrscht, so sei dies nicht gerechtfertigt. Vielleicht kommt eine Bahn bis Sarajevo einst zu Stande, allein weiter gewiss nicht. Technisch wäre sie kaum ausführbar, finanziell aber unerschwinglich«. HHStA PA K. 290 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 208 od 10/8 1878.

⁸⁸⁾ KA Militärkanzlei S. M. des Kaisers (MKSM) $\frac{20-1}{7-3}$ /1879. Protokoll über die unter Ah. Vorsitze abgehaltene Vorbesprechung über die Modalitäten des Ausbaues der Bahnstrecke Zenica—Sarajevo am 17 ten Juli 1879.

⁸⁹⁾ »In Folge dessen steht es sehr zu bezweifeln, und hierüber erliegenden Reconnoscierung-Daten stimmen darin überein, ob gegenüber solchen Terrainschwierigkeiten eine Bahn Sarajevo—Novi pazar—Mitrovitza je zu Stande kommen wird, um am kürzesten Salonich zu erreichen«. KA KMSM 69 $\frac{20}{2}$ /1878. FML Schönfeld: Denkschrift über die militärische Lage in Bosnien überhaupt und die Besetzung des Sandschaks Novi pazar, Wien 6/9 1878.

sebe riješiti.⁹⁰⁾ Schönfeld je smatrao da bi se u slučaju postepenog raspada Turske mogao Novopazarski sandžak učiniti neškodljivim za Monarhiju. U protivnom, ako bi opstanak Turske bio osiguran, onda bi Srbija i Crna Gora bile odvojene na pogodniji način za Austro-Ugarsku.⁹¹⁾

Očito, stoga što je predimenzionirao značaj otpora okupaciji Bosne i Hercegovine, gibanja u Novopazarskom sandžaku i među Albanezima, šef austrougarskog Generalštaba nerealno je računao na mogućnost turske ofanzive, koja bi, mada kao posljednji trzaj Turske i islama, djelovala da se Srbija i Crna Gora još više približe Monarhiji. Tek tada, smatrao je Schönfeld, mogla bi parola »trgovački put do Soluna u rukama Austrije« postati stvarnost. Međutim, on je istovremeno ukazivao da mnogo pogodniji put do Soluna vodi kroz savezničku i Monarhiji obaveznu Srbiju nego kroz usko novopazarsko grlo.⁹²⁾

U svjetlu ranije izloženog lišene su svakog osnova tvrdnje o planovima vojske da 1878. godine iz Bosne nastavi pohod prema Solunu i tadašnjoj zabrinutosti Andrassyja zbog dalekosežnih vojnih planova.⁹³⁾ Ne ulazeći u docniju evoluciju ovog problema, možemo konstatovati da je u septembru 1878. godine šef austrougarskog Generalštaba sumnjao da li je uopšte pametno zaposjedati Sandžak i apelovao da se na Drini sačeka razvoj situacije, dok je Andrassy isticao vrijednost stacioniranja garnizona u Sandžaku za očuvanje interesa Monarhije na istoku i osiguranja docnijeg njenog prodora, naglašavajući značaj obezbjeđenja saobraćajne veze sa željeznicom Solun—Mitrovica. Andrassy je tada ujedno izrazio i mišljenje da pitanje zaposjedanja Sandžaka treba riješiti putem prijateljskog sporazuma sa Portom.⁹⁴⁾

Iz građe kojom raspolažemo može se takođe jasno vidjeti da ni ministar rata, niti šef Generalštaba nisu u vrijeme izvođenja okupacije ni pomišljali da se pristupi gradnji željeznice prema istoku preko Bosne i Novopazarskog sandžaka. Ni u docnijim mnogo ambicioznijim planovima vojnih komandanata i Generalštaba u pogledu izgradnje normalne željezničke mreže u Bosni i Hercegovini u 1878. godini i 1879. godini nije se neposredno predviđala gradnja željeznice istočno od Sarajeva prema Sandžaku.⁹⁵⁾ Doduše, u koncepcijama vojvode od Würtemberga o gradnji bosanskih željeznica, koje je on izložio u jednom memoaru krajem februara 1879. godine, određeno mjesto imala je i linija Sisak—Mitrovica. On je smatrao da bi transversalna pruga iz doline Vrbasa prema Sarajevu, koju je on ocjenjivao, inače, kao drugorazrednu bosansku saobraćajnicu, tek onda dobila značaj za trgovinu na veliko, ako bi se mogla produžiti do

⁹⁰⁾ Ibidem.

⁹¹⁾ Ibidem, Protokoll über die unter Ah. Vorsitze Seiner k. k. Apostolischen Majestät am 7. September 1878. abgehaltene Konferenz.

⁹²⁾ Kao napomena 89.

⁹³⁾ I. E. v. Wertheimer uzimao je ove tvrdnje sa izvjesnom rezervom. op. cit. Bd. III, str. 171, nap. 1 i str. 172.

⁹⁴⁾ KA MKSM 69 $\frac{20}{2}$ /1878. Protokoll über die unter Ah. Vorsitze Seiner k. k. Apostolischen Majestät am 7. September 1878. abgehaltene Konferenz; Uopredi Andrassyjevo pismo vojvodi od Würtemberga 6. 8. 1879. E. v. Wertheimer, op. cit. Bd. III, str. 271—276.

⁹⁵⁾ KA KM Präs 55 $\frac{23}{13}$ /1878. k. k. Generalstab — Ministarstvu rata 4/11 1878.

Drine i odatle prema Mitrovici, tako da bi postala dio najkraće željezničke linije koja spaja Solun—Beč—Pariz.⁹⁶⁾ Württemberg je, međutim, ostavljao otvorenim problem mogućnosti uspostavljanja željezničke veze između Sarajeva i Mitrovice i bio je, očekujući velike teškoće, mišljenja da se o tome moraju tek izraditi tačne studije, što se, uostalom, odnosilo i na cijelu rutu od Banje Luke prema Mitrovici.⁹⁷⁾

U literaturi se susrećemo i sa tvrdnjama da je Andrassy, imajući namjeru da u potpunosti iskoristi pravo na gradnju komunikacija u Sandžaku, ponovo u 1879. godini pokrenuo pitanje novopazarske željeznice, te da je pad Andrassyja povukao sa sobom i ovaj željeznički projekat.⁹⁸⁾ Međutim, u arhivskoj građi ne može se naći nikakav oslonac da bi se zaključilo kako je Andrassy 1879. godine aktualizirao problem gradnje sandžačke željeznice. Nasuprot tome, on je na sjednicama Zajedničkog ministarskog vijeća davao i takve izjave koje se mogu shvatiti i kao potpuno u principu odbacivanje ideje da se makar tek i u budućnosti izgradi željeznička veza sa Istokom preko Bosne i Novog Pazara, mada je s druge strane kao jedan od glavnih argumenata za svoju sandžačku politiku navodio osiguranje komunikacija za trgovinu Monarhije u pravcu Egejskog mora. Tako je Andrassy, povodom zabrinutosti ugarske vlade da se pruga Sisak—Dobrljin ne produži prema Sarajevu i Mitrovici, izjavio da se taj projekt ne može ozbiljno uzeti, jer je željeznica Sarajevo—Mitrovica tehnički neizvodljiva.⁹⁹⁾ Ovu izjavu Andrassy je dao na sjednici Zajedničkog ministarstva pod predsjedništvom cara 25. jula 1878, neposredno nakon odluke Berlinskog kongresa, kojom je Monarhiji načelno priznato pravo na gradnju željeznice kroz Sandžak. Pružajući podršku zahtjevima vojske da ugarska vlada odobri koncesiju za gradnju pruge Sisak—Dobrljin, Andrassy je i u proljeće 1879. godine kategorički tvrdio da budućnost pripada samo željeznici u dolini Morave i da se ne može pomišljati na produženje bosanske linije prema jugu.¹⁰⁰⁾

Ma koliko Andrassyjeve izjave bile uslovljene i taktičkim potrebama trenutka kada su davane, bilo onda kada je trebalo da što jače argumentiše i obrazloži svoju sandžačku politiku, ili da pomogne zahtjeve

⁹⁶⁾ Ovaj dio Würtbergova izlaganja bio je u Ministarstvu rata popraćen glosom »Fromme Wünsche!« KA KM Präs 55 $\frac{5}{4}$ /1879. Württemberg: Memoire über Eisenbahnen in den okkupierten Ländern. K. K. Generalkommando zu Sarajevo 28/2 1879.

⁹⁷⁾ Ibidem.

⁹⁸⁾ U tom smislu pisao je H. Kanner u knjizi *Kaiserliche Katastrophen-Politik*, Leipzig—Wien—Zürich 1922, str. 50 a njegove ocjene prihvatio je i D. Đorđević, *Austro-srpski sukob oko projekta novopazarske željeznice*. IČ knj. VII Beograd 1957, str. 218.

⁹⁹⁾ »Bezüglich Sissek—Doberlin wird von ungarischen Seite allerdings besorgt, dass sich daran die Linie Novi—Sarajevo—Mitrovitza schliessen könnte. Wien aber das ungarische Ministerium darüber Klarheit erhält, dass dieses Projekt nicht ernst genommen werden kann, weil eine Bahn Sarajevo—Mitrovitza technisch unausführbar ist, so dürfte es sich doch überzeugen, dass doch kein ungarisches Interesse verletzt wird.« HHSta PA XL Interna K. 290 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 207 od 25/7 1878.

¹⁰⁰⁾ »Der Minister des Äussern, indem er nachwies, dass die Zukunft nur der Moravabahn gehöre, dass an eine Fortsetzung der bosnischen Linien gegen Süden nicht zu denken sei und dass es nur darauf ankomme, die öffentliche Meinung in Ungarn darüber zu beruhigen, dass Sissek—Novi Bahn keine Umgehung Ungarns mit der Orientbahn bedeute«. Ibidem, K. 291, GMKPZ 233 od 22. IV 1879.

vojske za uspostavljanje neophodnih željezničkih veza prema Bosni, stoji van diskusije činjenica da on nije imao namjeru da se Monarhija u situaciji poslije Berlinskog kongresa koristi pravom na izgradnju željezničke pruge kroz Novopazarski sandžak.

Mada je car smatrao da sve treba pokušati kako bi se što prije izgradila pruga Sisak—Dobrljin, sva njegova uvjeravanja kao i zajedničkih ministara o neosnovanosti bojazni od izgradnje željezničke magistrale od Banje Luke prema Solunu nisu bila dovoljna da bi ugarska vlada izmijenila svoje gledište.

Grof K. Tisza i drugi ugarski ministri posebno su isticali konstitucionalne razloge zbog kojih oni ne mogu na svoju odgovornost dati odobrenje za građenje jedne željezničke linije, koju Sabor ne samo da nije ni u principu odobrio nego se protiv nje često i izjašnjavao. Istupajući protiv prijedloga o provizornoj gradnji željeznice isključivo za ratne potrebe, Tisza je ukazivao na okolnost da se jednom izgrađena pruga ne može napustiti. Inače, on je sredinom septembra 1878. godine izražavao uvjerenje da bi ugarski sabor jedva ranije mogao izmijeniti svoj negativan stav prema pruzi Sisak—Dobrljin prije nego što se izgrade srpske linije.¹⁰¹⁾

I grof J. Andrassy je bio došao takođe do uvjerenja da bi bila veća politička šteta ako bi se pristupilo gradnji pruge Sisak—Dobrljin, nego što bi ona bila od koristi za snabdijevanje vojske.¹⁰²⁾ On je strahovao da bi na ovom pitanju ugarska vlada mogla pasti.¹⁰³⁾ Budući da je pitanje izraslo u jedan veliki problem, Andrassy je smatrao da ugarska vlada ne može djelovati na vlastitu odgovornost. Stoga je držao da je bolje stvar kasnije podnijeti Parlamentu kad bude moguće uvjeriti javnost i predstavničko tijelo da ugarski interesi nisu ugroženi. Na ovu soluciju car je veoma teška srca pristao, ne samo zbog interesa armije nego i zato što je posebno isticao da će javno mnjenje u Austriji, a osobito u Hrvatskoj teško shvatiti zašto se mora odustati od predloženog projekta.¹⁰⁴⁾ Car se našao u delikatnijoj situaciji, jer se i pred jednom delegacijom iz Hrvatske izjasnio u prilog građenja pruge Sisak—Dobrljin.¹⁰⁵⁾

S obzirom na političke prilike u Cislajtani i postojanje samo provizornih vlada u oba dijela Monarhije,¹⁰⁶⁾ austrijska strana nije duže vremena bila u stanju da insistira na svojim specifičnim saobraćajnim interesima. Tek kada je okončana vladina kriza u Ugarskoj, a u Austriji u februaru 1879. poslije konačne demisije Auerspergova kabineta formirana

¹⁰¹⁾ Kao napomena 84.

¹⁰²⁾ HHStA PA XL Interna K. 290 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 217 od 16/9 1878.

¹⁰³⁾ »Minister des Äussern Graf Andrassy möchte nicht, dass ungarische Ministerium über diese Frage stürze, denn die inneren Zustände könnten dann bedenklicher werden, als die mangelhaften Kommunikationen«. Ibidem, GMKPZ 215 od 10/9 1878.

¹⁰⁴⁾ Ibidem, GMKPZ 217 od 16/9 1878.

¹⁰⁵⁾ Vidi: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates VIII Session, XII Bd. 418, Sitzung 23/1 1879. str. 13397.

¹⁰⁶⁾ Vidi: R. Charvat *Österreichs innere Geschichte von 1848. bis 1895.* Leipzig 1918, Bd. II, str. 19—27, 32—40; K. u. M. Uhlirz, *Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn.* Bd. II, Teil 2. Graz—Wien—Leipzig 1941. str. 947—949. E. v. Wertheimer op. cit. str. 170—173. 201.

prelazna vlada pod vođstvom Stremayra, bilo je moguće s austrijske strane odlučno zatražiti da se izgradi željeznička linija Sisak—Dobrljin, što je bio minimalni zahtjev u pogledu gradnje željeznica u specifično austrijskom interesu. U međuvremenu su austrougarske vojne vlasti, otpočevši radove 7. septembra 1878. godine rekonstruisale prugu Banja Luka—Dobrljin i 24. marta 1879. godine pustile je po cijeloj dužini u saobraćaj.¹⁰⁷⁾

Prilikom diskusija između austrijske i ugarske vlade o pitanju sklapanja trgovačkog i željezničkog ugovora sa Srbijom, vođenih u proljeće 1879. godine¹⁰⁸⁾ istovremeno sa obnovljenim pregovorima između obiju vlada o problemu utvrđivanja osnovnih principa upravljanja Bosnom i Hercegovinom,¹⁰⁹⁾ austrijska vlada je pokušala da svoju saglasnost za pregovore o srpskoj željezničkoj konvenciji učini ovisnom o izdavanju koncesije Südbahnu za prugu Sisak—Dobrljin.¹¹⁰⁾ Težnju austrijske vlade da ovu prugu vodi Südbahn koja je i docnije dolazila do izražaja, ocijenio je početkom 1880. godine tadašnji ministar inostranih poslova Haymerle kao želju austrijske polovine Monarhije da se realizuju njene trgovinsko-političke težnje u odnosu na povezivanje s Bosnom.¹¹¹⁾

Ugarska vlada odlučno se suprotstavila ovim austrijskim zahtjevima pozivajući se na Berlinski ugovor i Andrassyjevu konvenciju sa Ristićem od 8. jula 1878. godine. Ona je isticala da odluka o tome ko će i na koji način graditi liniju Sisak—Dobrljin pripada samo ugarskoj vladi, odnosno legislativi.¹¹²⁾ U toku pregovora postignut je sporazum prema kome su se obje vlade saglasile da interes Monarhije zahtijeva da se što brže ostvari veza turskih željeznica koje vode od Canigrada i Soluna sa željezničkom mrežom Monarhije i da se ona može najsvrsishodnije ostvariti linijom u dolini Morave. S druge strane, one su se obavezale da neće produžiti željeznicu od Banje Luke prema Solunu ili Carigradu, dok ne bude izgrađena veza dolinom Morave. Tek nakon izričitog priznanja austrijske vlade da srpski priključak na turske željeznice treba da prethodi bosanskom, ugarska vlada je prihvatila zahtjev da se gradi pruga Sisak—Dobrljin i izrazila spremnost da na jesen 1879. godine podnese zakonski prijedlog Saboru.¹¹³⁾

Izlazeći u susret prvenstveno željama ugarske vlade, Zajedničko ministarsko vijeće stalo je na stanovište da treba u pregovorima sa Sr-

¹⁰⁷⁾ A. Horn, *Die Bahnen in Bosnien und der Herzegowina*, Wien 1964, str. 7.

¹⁰⁸⁾ Vidi: F. Hauptmann, *Österreichs—Ungarn Werben um Serbien ...* str. 147 i dalje.

¹⁰⁹⁾ Vidi: Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine*. Radovi, ANUBiH XXXII, str. 176 i dalje.

¹¹⁰⁾ HHStA Kabinettsarchiv, Ung. Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz am 4/4 1879. K. Z. XVIII, PA XL, Interna K. 291. Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 233 od 22/4 1879, GMKPZ 236 od 25/4 1879.

¹¹¹⁾ HHStA PA XL Interna K. 291. Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 260 od 22/3 1880.

¹¹²⁾ Kao napomena 110.

¹¹³⁾ HHStA Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 23(21) Bosnien »Résumé der Beschlüsse der in der Zeit vom 21 bis 25 April 1. J. (1879 — napomena Dž. J.) stattgehabten gemeinsame Ministerkonferenz, rektifiziert nach dem Ergebnisse des unter Allerhöchsten Vorsitze vom 1. Maj d. J. abgehaltenen Ministerrates«; P. A. XL Interna K. 291 GMKPZ 236 od 25/4 1879.

bijom energično nastojati da se realizuju odredbe Berlinskog ugovora i konvencije sa Ristićem od 8. jula 1878. godine u pogledu željeznica.¹¹⁴⁾ Suprotno ranijim intencijama Andrásyja, koji je preferirao sklapanje trgovačkog ugovora željezničkoj konvenciji,¹¹⁵⁾ sad je priznato da je pitanje željezničkog priključka važnije nego pitanje trgovačkog ugovora sa Srbijom.¹¹⁶⁾ Nakon što je ugarska vlada svojevremeno odbila nacrt ugovora koji je samo bio od koristi izvozu industrijskih artikala i bescarinskom uvozu sirovina,¹¹⁷⁾ kao suprotan ugarskim interesima, obje vlade postigle su u proljeće 1879. god. sporazum da se skine s dnevnog reda pitanje carinske unije sa Srbijom, a umjesto toga da se teži poboljšanju status quo u postojećim odnosima.¹¹⁸⁾ Mada je ova odluka bila u velikoj mjeri uslovljena nereguliranim trgovačkim odnosima Monarhije sa inostranstvom, ona je u prvom redu odgovarala ugarskim agrarnim interesima.

S druge strane, načelni pristanak ugarske vlade da se u zajedničko austrougarsko carinsko područje uključi Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Istra, predstavljao je tada objektivno ustupak interesima austrijske industrije, iako se u ovom slučaju ne može govoriti da je to bila izravna kompenzacija prilikom pregovora o cijelom kompleksu balkanskih pitanja. Austrijska vlada je u proljeće 1879. godine naglašavala da vojnička vladavina nad Bosnom nužno uslovljava i ovladavanje njenom trgovinom, a glavnu korist od carinskog priključenja okupiranih zemalja ona je vidjela u jačanju industrije uslijed proširenja tržišta. Saglasivši se konačno da se Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Istra uključe u zajedničko carinsko područje, ugarska vlada će nastojati da svojim uticajem na željezničku politiku unaprijed osigura mađarske komercijalne interese. Mađari će vremenom posvećivati sve veću pažnju bosanskom tržištu, što je bilo uslovljeno rastom mađarske industrijske proizvodnje, postepenim porastom apsorpcionih moći bosanskog tržišta, kretanjima u evropskoj privredi i njihovim uticajima na ekonomske odnose unutar Monarhije.¹¹⁹⁾

Istovremeno, s postizanjem pomenutih načelnih sporazuma između austrijske i ugarske vlade o nizu problema u odnosu na privrednu politiku na Balkanu, obje vlade su se početkom maja 1879. god. sporazumjele i o nacrtu jednog paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom. Usvojeni nacrt je, u stvari, značio punu afirmaciju gledišta ugarske vlade o uklapanju uprave nad Bosnom i Hercegovinom u komplikovani sistem dualističke vladavine u Monarhiji. Njegove odredbe, koje su ozakonjene početkom 1880. god. bile su tako koncipirane da su onemogućavale gradnju pruga u Bosni i Hercegovini koje

¹¹⁴⁾ Kao napomena 110.

¹¹⁵⁾ F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien* str. 146.

¹¹⁶⁾ Kao napomena 110.

¹¹⁷⁾ HHStA Kabinettsarchiv, Ung. Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz am 10/5 1879. K. Z. XXIII.

¹¹⁸⁾ HHStA Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 23(21) Bosnien »Résumé der Beschlüsse der in der Zeit vom 21 bis 25 april 1. J. (1879 — napomena Dž. J.) stattgehabten gemeinsame Ministerkonferenz, rektifiziert nach dem Ergebnisse des unter Allerhöchsten Vorsitze vom 1. Mai d. J. abgehaltenen Ministerrates«.

¹¹⁹⁾ Dž. Juzbašić, *Izveštaj Hermana von Sautera...* Godišnjak XVIII, str. 54.

bi bile suprotne interesima jedne ili druge polovine Monarhije.¹²⁰⁾ To je, međutim, s obzirom na već u početku stečene prednosti značilo da su Mađari mogli onemogućiti izgradnju svake nepoželjne željeznice u Bosni i Hercegovini.

Pristajući na građenje pruge Sisak—Dobrljin, ugarska vlada je imala još u vidu da se istovremeno izgradi i linija Sisak—Karlovac, koja je bila već odobrena ugarskim zakonskim članom XXVI:1877. Istim zakonom bila je odobrena i gradnja linije Sisak—Sunja. Zapravo radilo se samo o tome da Ugarski sabor odobri izgradnju pruge od Sunje do bosanske granice kod Dobrljina. Prema koncepcijama ugarske vlade, istovremena gradnja pruge Dobrljin—Sisak i Sisak—Karlovac trebalo je da velikom dijelom saobraćaja iz Bosne i Vojne krajine otvori najkraći put prema moru i uz to doprinese podizanju rentabilnosti inače deficitarne linije ugarskih državnih željeznica Karlovac—Rijeka.¹²¹⁾ Pruga Sisak—Karlovac bi omogućila da se zapadna Bosna poveže sa Rijekom na pogodniji način, mimo linija Südbahna (Sisak—Zagreb i Zagreb—Karlovac) koje su se na putu prema Pešti i Rijeci bile uklinile između ugarskih državnih željeznica (Zakany—Zagreb i Karlovac—Rijeka). Tako je suprotno intencijama austrijske politike u pogledu uloge linije Sisak—Dobrljin u povezivanju Cislajtanijske s Bosnom, Dalmacijom pa i Orijentom, ona u mađarskim koncepcijama dobila posve drugi značaj.

U vezi sa postignutim sporazumom o gradnji željezničkog spoja Sisak—Dobrljin ugarska vlada je odlučila da se pozabavi i pitanjem otkupa linija Südbahna.¹²²⁾ U tom pogledu Mađari su prvobitno kao minimalni zahtjev imali u vidu da dođu u posjed bar pruge Zagreb—Sisak.¹²³⁾ Problem otkupa Südbahna ugarska vlada je aktuelizirala od sredine 1879. g. u okviru planiranih mjera radi zaštite ugarskih privrednih i trgovačkih interesa s obzirom na tendencije u njemačkoj saobraćajnoj i carinskoj politici usmjerene u pravcu agrarne zaštite. Već tada je i Tiszina vlada inicirala politiku što bržeg grupisanja željezničkih pruga u Ugarskoj i podržavljenja privatnih željeznica kako bi mogla uvesti takve tarife koje bi bile podesne da budu protuteža njemačkim tarifnim mjerama.¹²⁴⁾ Privatna željeznička društva, kao Südbahn i Staatsbahn, koja su imala svoje centrale u Beču, a željezničku mrežu u obje polovine Monarhije nisu bila spremna da ugarskom poljoprivrednom eksportu daju onakve tarifne olakšice kakve je zahtijevala velika svjetska konkurencija, niti da pruže odgovarajuću pomoć mladoj mađarskoj industriji. Sve što je u Ugarskoj docnije realizovano na planu razvitka željeznice i željezničkih tarifa, koje su vremenom postale jednake izvoznim premijama i djelovale kao zaštitne carine, bilo je učinjeno zahvaljujući djelatnosti

¹²⁰⁾ Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine*. Radovi ANU BiH XXXII, str. 181—183.

¹²¹⁾ HHStA Kabinettsarchiv, K. Z. Nr. 1931/1880. Vortrag des kgl. ung. Kommunikationsministers Paul v. Ordody; In Betreff des Gesetzentwurfes des Sissek—Dobrlin Eisenbahn. Budapest den 17. Mai 1880.

¹²²⁾ HHStA, Kabinettsarchiv, Ung. Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz am 6/6 1879, K. Z. XXVII.

¹²³⁾ Ibidem, Ministerkonferenz am 9/7 1879, K. Z. XXXII.

¹²⁴⁾ Kao napomena 122.

vlade.¹²⁵⁾ Dobro poznata mađarska politika ubrzane gradnje novih državnih željeznica i podržavljenje postojećih privatnih uz posebno protežiranje riječke rute i pomorskog eksporta poljoprivrednih proizvoda preko Rijeke bila je u svojoj osnovi već koncipirana sredinom 1879. godine.¹²⁶⁾

Zanimljivo je napomenuti da je ugarska vlada na početku pregovora sa Südbahnom izrazila sredinom 1879. pro foro interno čak spremnost da prugu Budimpešta—Zemun preda privatnom društvu pod uslovom da se osigura da privatne linije koje vode od Budimpešte prema Rijeci pređu u državne ruke.¹²⁷⁾ To pokazuje kako je sa ugarske strane već tada pridavan veći značaj ruti Budimpešta—Rijeka nego željezničkoj liniji prema Srbiji i dalje u pravcu istoka.

Koristeći se svojim ključnim položajem u željezničkom saobraćaju sa jadranskim lukama Südbahn je usmjeravao posebnim povlasticama promet na svoju prugu prema Trstu, iako je put do Trsta iz Ugarske i Hrvatske, kao i iz Bosne bio duži nego do Rijeke. S obzirom i na riječnu plovidbu, Sisak je postao značajan saobraćajni čvor, osobito za izvoz drveta u pravcu Trsta.¹²⁸⁾ Početak preokreta u tom pogledu označio je uspjeh ugarske vlade, koja je prinudila Südbahn da joj po ugovoru od 11. III 1880. proda liniju Zagreb—Karlovac. Time je, u stvari, bila inaugurisana riječka ruta ugarskih državnih željeznica. Međutim, moć Südbahna u trgovačkom prometu Mađarske sa Jadranom mogla je biti paralisana tek kada je koncesionirana pruga Budimpešta—Pečuj kao direktno konkurentska ugarskim linijama Südbahna i 1884. podržavljena dunavsko-dravska željeznica, čime je ujedno perfektuirano podržavljenje željeznice Alföld—Rijeka.¹²⁹⁾

Mada ugarska vlada nije uspjela da od Südbahna otkupi liniju Sisak—Zagreb, ugarskim državnim željeznicama pošlo je za rukom da 1. septembra 1881. sklope kartelni ugovor sa Südbahnom, koji je omogućio da znatan dio saobraćaja od Siska bude privučen na Rijeku, i to isključivo ugarskim željeznicama preko Karlovca.¹³⁰⁾ Kako je Südbahn obećao da će za trajanje ugovora usmjeravati saobraćaj preko Zagreba na Karlovac i nakon eventualne izgradnje linije Sisak—Karlovac, ugarska vlada je došla do zaključka da privremeno odustane od njenog izvođenja. Ona je smatrala da kartel pruža kako u finansijskom tako i u privrednom pogledu koristi koje se ne bi u takvoj mjeri mogle postići ni gradnjom pruge Sisak—Karlovac, povezanom sa teškim finansijskim žrtvama.¹³¹⁾

¹²⁵⁾ L. Jelinek, *Tarifwesen u: Geschichte der Eisenbahnen der österreich-ungarischen Monarchie*, III Bd. Wien, Teschen — Leipzig 1898. str. 437—438; vidi H. Benedikt op. cit. str. 79, 154, 172.

¹²⁶⁾ Kao napomena 122. O orijentaciji ugarske vlade na podržavljenje željezničke mreže vidi: F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien*, str. 148: O politici podržavljenja željeznica u Ugarskoj vidi J. Gonda, *Geschichte der Eisenbahnen in Ungarn u: Geschichte der Eisenbahnen der österreich-ungarischen Monarchie*, III Bd. Wien—Teschen—Leipzig 1898. str. 402 i dalje, P. Mechtler op. cit. str. 313, 314.

¹²⁷⁾ HHStA, Kabinettsarchiv, Ung. Ministerratsprotokolle. Ministerkonferenz am 21/8 1879. K. Z. XXXVIII.

¹²⁸⁾ Vidi: Zv. Jelinović, op. cit. str. 17, 18, 65, 66, 69.

¹²⁹⁾ J. Gonda, op. cit. Bd. III. str. 402.

¹³⁰⁾ HHStA, Kabinettsarchiv, Ung. Ministerratsprotokolle, K. Z. XLIII, od 18/9 1881, K. Z. XXI od 10/8 1887.

¹³¹⁾ Ibidem.

Ugarska vlada je odlagala da parlamentu podnese zakonski prijedlog o građenju željezničke pruge od Sunje do zemaljske granice kod Dobrljina, dok nije u proljeće 1880. g. nastala pogodnija atmosfera u Ugarskom saboru i iščezla bojazan da bi povezivanje željeznice Banja Luka—Dobrljin sa linijom Südbahna kod Siska moglo nanijeti štetu interesima Ugarske. Monarhiji je 9. aprila 1880. godine pošlo za rukom prinuditi Srbiju da potpiše poseban ugovor, kojim se ona definitivno obavezivala na gradnju svojih pruga i u kome su bili Vranje i Pirot označeni kao priključne tačke, gdje treba da se srpske željeznice povežu sa turskim i bugarskim. U ugovoru je utvrđen princip najvećeg tarifnog povlašćenja u internacionalnom saobraćaju, paritetnog tretmana stranih i domaćih transporta i slobode tranzita (što se odnosilo na cijelu rutu do Beča).¹³²⁾ Tiszina vlada je tek 10. aprila 1882. godine dovršila i pustila u promet prugu Sisak—Dobrljin kao liniju ugarskih državnih željeznica. To je učinjeno onda kad je ne samo bila osigurana gradnja pruge preko Srbije nego i nakon što su poslije pomenutih aranžmana između ugarskih državnih željeznica i Südbahna osigurani i na ovom pravcu ugarski prometni interesi u odnosu na Austriju. U posjedu pruge Sisak—Dobrljin i u kartelnom savezu sa Südbahnom došle su, prema riječima austrougarskog ministra rata Bylandt-Rheydta, ugarske državne željeznice u poziciju da faktički vladaju i željeznicom Dobrljin—Banja Luka.¹³³⁾

Mada je ovim pravcem uspostavljena željeznička veza imala sporednu važnost za trgovački promet Monarhije sa okupacionim područjem, s obzirom da je dosegala samo do Banje Luke, ona je razvitkom drvne industrije u zapadnoj Bosni vremenom dobila veći značaj za eksport bosanskog drveta na Rijeku. Održanje tarifnog dispariteta u korist Rijeke bilo je statuirano i u peage ugovoru Südbahna sa ugarskom vladom od 29. oktobra 1887. o zajedničkom korištenju pruge Zagreb—Sisak. Sklapanje ovog ugovora, koji je nadomjestio raniji kartelni sporazum, bilo je inicirano programom gradnje graničnih linija Sunja—Gradiška—Brod.¹³⁴⁾

Pruga Sunja—Gradiška—Sl. Brod imala je prvenstveno za cilj da putem već u 1878. godini izgrađene linije Brod—Vinkovci—Dalj—Osijek ostvari najkraću vezu ugarskih željeznica na lijevoj obali Dunava sa Rijekom. Međutim, ona je omogućila da se i bosanska željeznica Brod—Sarajevo poveže kraćim putem sa zapadom, što je s obzirom na pomenuti peage ugovor imalo veliki značaj za usmjeravanje bosanskog izvoza u pravcu Rijeke. Inače, propali su 1881. godine pokušaji da ugarske državne željeznice preuzmu u svoje ruke bosanske pruge Sisak—Dobrljin i Brod—Sarajevo, a također nije uspio ni austrijski plan iz 1884. g. o podjeli bosanskih željeznica.

¹³²⁾ R. G. Bl. Nr. 80: 1880; R. M. Dimtschoff, op. cit. str. 58, 63—64; D. Arnautovitch, *Histoire de chemins de fer Yougoslaves...* str. 58—68; F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien...* str. 177; W. Rechberger, Disertacija str. 189—193.

¹³³⁾ VAW HM Präs, Nr. 1508/1881 Bylandt-Rheydt Taaffeu 16/10 1881. (prep's note).

¹³⁴⁾ HHStA, Kabinettsarchiv, Ung. Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz, am 10/8 1878. K. Z. XXI; V. di J. Konta, *Geschichte der Eisenbahnen Oesterreichs u: Geschichte der Eisenbahnen der österreich-ungarischen Monarchie*. I Bd. II Teil, Wien—Teschen—Leipzig 1898. str. 376, J. Gonda, op. cit. Bd. III, str. 408.

Koncepcije ugarske vlade odnijele su punu pobjedu u realizovanju željezničke veze Monarhije sa Orijentom. Ugarska vlada je uspješno suzbila nastojanja Austrije da se priključak na srpske željeznice ostvari produženjem linije Staatsbahna od Kikinde do Zemuna i odlučila se na gradnju direktne linije ugarskih državnih željeznica od Budimpešte preko Subotice i Novog Sada do Zemuna.¹³⁵⁾ Pa i kada je austrijska vlada reducirala svoje želje za to da ugarska vlada da izjavu da će pruga Vinkovci—Mitrovica—Zemun biti izgrađena istovremeno sa linijom Budimpešta—Zemun i uslovljavala time početkom marta 1880. godine svoju saglasnost za nacrt željezničkog ugovora sa Srbijom,¹³⁶⁾ ugarska vlada je energično odbila taj austrijski zahtjev, naglašavajući da drugoj vladi ne dopušta nikakvu ingerenciju u željeznička pitanja Ugarske.¹³⁷⁾ Tiszina vlada je zauzela ovakav stav uprkos tome što je car pružio punu podršku austrijskom zahtjevu.¹³⁸⁾

Mada je linija Budimpešta—Zemun sa njenim ogrankom Indija—Sremska Mitrovica bila već dovršena krajem 1883. godine, Mađari su tek nakon što je ovim pravcem uspostavljena željeznička veza Monarhije i srednje Evrope sa Solunom i Carigradom (1888) pristupili gradnji pruge Sremska Mitrovica—Vinkovci i 8. oktobra 1891. godine pustili je u promet. Time je konačno preko Slovenije, Hrvatske, Slavonije i Srijema otvorena važna magistralna linija prema istoku. Njen značaj u mađarskoj saobraćajnoj politici bio je u tome što se uz korišćenje peage linije Sisak—Zagreb u rukama ugarskih državnih željeznica našla ruta Beograd—Rijeka, kao najkraća veza balkanskih zemalja sa Jadranskim morem.¹³⁹⁾ Nova magistrala igrala je važnu ulogu u srpsko-jadranskom saobraćaju i srpskom tranzitu u pravcu Italije.

Međutim, uzevši općenito, izostale su velike komercijalne koristi koje su u Monarhiji očekivali od uspostavljanja željezničke veze sa Solunom i Carigradom preko Srbije. Od očekivanog dominirajućeg uticaja na robni tranzit malo je pripalo austrijskim i ugarskim državnim željeznicama. Monarhiji nije pošlo za rukom da postigne jeftinije tarife u tranzitnom saobraćaju, pa su stari morski putovi i dalje zadržali svoju prednost.¹⁴⁰⁾ I poslije izgradnje orijentalnih željeznica situacija je bila takva da je najviše povlašćivala postojeću penetraciju engleskih i francuskih proizvoda s juga. I austrijskoj robi bio je korisniji put za Tursku ili južnu Bugarsku preko Trsta ili Rijeke na Solun, Dedeagač ili Burgas, nego željeznicom preko Beograda. Njemački eksport na Balkan kretao se ta-

¹³⁵⁾ Vidi: F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien...* str. 148—151; W. Rechberger. Disertacija str. 183.

¹³⁶⁾ HHStA PA XL Interna K. 292 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 259 od 8/3 1880; Kabinettsarchiv, Ung. Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz am 9/3 1880. K. Z. XIV. Pruga Vinkovci—Sremska Mitrovica—Zemun omogućila bi da se Austrija u saobraćaju sa istokom koristi linijama Südbahna na lijevoj obali Drave do Barcsa, a ne isključivo ugarskim državnim željeznicama kao na novoj ruti Budimpešta—Zemun.

¹³⁷⁾ HHStA Kabinettsarchiv, Ung. Ministerratsprotokolle, Ministerkonferenz am 9/3 1880 K. Z. XIV.

¹³⁸⁾ HHStA PA XL Interna K. 292 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 259 od 8/3 1880.

¹³⁹⁾ J. Gonda op. cit. Bd. III, str. 410.

¹⁴⁰⁾ I. Konta. op. cit. I Bd. II Teil str. 382.

kođe morskim putem preko Hamburga.¹⁴¹⁾ Stoga će Austrija i Ugarska posvetiti posebnu pažnju uzdizanju Trsta, odnosno Rijeke i razvoju pomorskih veza sa Solunom, ali će krajem XIX vijeka politički razlozi navesti vodeće krugove u Monarhiji da uzmu ponovo u razmatranje pitanje izgradnje nove željezničke veze sa Solunom preko Bosne.

THE QUESTION OF THE RAILROAD CONNECTION OF THE MONARCHY WITH THE EAST IN THE AUSTRO-HUNGARIAN POLICY OF THE CONSTRUCTION OF CONNECTING RAILROAD LINES IN THE DIRECTION OF BOSNIA AFTER THE CONGRESS OF BERLIN

Summary

The author first provided an extensive review of the faith of the plans to connect the Habsburg Monarchy with Turkey before the Congress of Berlin, dealing especially with Austro-Hungarian differences concerning the attempt at the realization of the plan to construct the railroad going through Bosnia. The Hungarians, on whose consent after the Agreement of 1867 depended the connection of Balkan railroads with Austrian railroads, stipulated at the beginning for the construction of the Bosnian line by a simultaneous building of a railroad through Serbia which would connect Budapest, in a most direct way, along Morava Valley, with Thessalonica and Istanbul. The Hungarian interests played a significant role in the steps taken by Andrassy, while, on the other hand, there was present for a long time in the Austrian general public a dilemma about the most favorable route for a railroad connection with the Orient. Otherwise, in Austro-Hungarian communications plans and policies, Bosnia before the occupation was considered primarily as a possible transit area on the route leading to the East; only secondarily was it considered in the light of an immediate economic interest when the question of a railroad connection between the Monarchy and Bosnia was raised.

In the new political arrangements after the Congress of Berlin the building of a railroad connection with Thessalonica and Istanbul via Serbia became an immediate aim of Austro-Hungarian politics, while securing the right for the building of a railroad through Sandžak could, at the Congress of Berlin, have a significance only for the future. However, in view of new difficulties and uncertainties relating to the realization of the railroad line along the Morava Valley, in the Austrian general public there could be heard voices demanding the construction of the Bosnian line, so that the polemic about the most favorable connection with the Orient was revived. This caused a suspicion with the Hungarians, who were decisively against a possible construction of the Bosnian line before the establishment of a railroad connection through Serbia. This influenced to a significant extent the formulation of Hungarian policy toward the construction of railroads in the direction of Bosnia on the territory of Hungary. The problem of the construction of connecting railroads from Sisak, Osijek, and Dalj, where railroad connections ended at the time, on to Dobrljin and Brod, represented a special episode in the Austro-Hunga-

¹⁴¹⁾ Dimtschoff, op. cit. str. 193—197.

rian railroad policy and overlapped with the basic questions of the Dual Monarchy Balkan politics and with the relationship between Austria and Hungary.

Immediately before the start of military operations for the occupation of Bosnia and Herzegovina, the Ministry of War demanded the establishment of a railroad connection between Dalj and Brod and planned the construction of a railroad from Brod in the direction of the Bosnia Valley where the main operation line was meant to take place. At the same time it also demanded the construction of the railroad between Sisak and Dobrljin and the reopening of traffic on the railroad between Dobrljin and Banja Luka. Although only the construction of the railroad Vinkovci—Brod had been legally agreed upon, the Hungarian government decided on its own responsibility to begin immediately the construction of the railroad Dalj — Vinkovci, having in view the fact that the construction of a railroad in the Bosnia Valley would best suit the commercial and transportation interests of Hungary. It considered desirable the building of the Bosnia Valley railroad before the establishment of the connection Sisak — Novi — Banja Luka, the more so because of the fact that the Serbian railroad had not yet been built. At any event, Hungary desired, as far as its relationship with Austria was concerned to ensure for itself a more suitable connection with the East by way of Bosnia.

The Hungarian government refused in 1878 to, circumventing the normal parliamentary procedure, grant the concession to Südbahn for the building and exploitation of the railroad Sisak — Dobrljin, doing this not only for constitutional reasons but also for fear that a main railroad line might be built from Banja Luka to Thessalonica, thus going outside the Hungarian territory. All the assurances on the part of the Emperor and ministers of both countries about the groundlessness of such fears were not sufficient to make the Hungarian government, which had to take into account the feeling in the Parliament, change its position. Count J. Andrassy came to believe that there would be more political harm in the construction of the railroad Sisak — Dobrljin than benefit in its use for military supplies. He was afraid that on this issue the Hungarian government might fall; therefore he deemed it better to submit the matter to the Parliament later, when it might be possible to convince the public and the representative body that Hungarian interests were not jeopardized. To this solution the Emperor also had to agree.

During the debates between the Austrian and the Hungarian government concerning the question of making a commercial and railroad treaty with Serbia, conducted in the spring of 1879 simultaneously with the renewed negotiations between the two governments about the establishment of basic principles of the rule over Bosnia and Herzegovina, the Austrian government tried to make its consent to negotiate about a Serbian railroad convention a condition dependent on the granting of the Sisak — Dobrljin railroad concession to Südbahn. The Hungarian government was decidedly opposed to this. During the negotiations an agreement was reached by which both governments were bound not to extend the railroad from Banja Luka toward Thessalonica or Istanbul before the completion of the railroad connection along the Morava Valley. Only after an express declaration by the Austrian government that the Serbian connecting line on to Turkish railroads ought to precede the Bosnian one, the Hungarian government accepted the demand for the constru-

ction of the Sisak — Dobrljin railroad and agreed to submit a bill thereon in its Parliament. The railroad mentioned just now was not completed until April 10, 1882, at which time the construction of the Serbian railroad line had already been assured and the cartel contract between the Hungarian state railroads and Südbahn (on September 1, 1881) had taken place, by which these railroads were placed in the position to actually control the Dobrljin — Banja Luka railroad as well.

The author described in the end how, generally speaking, it was the Hungarian government that won a decisive victory in the realization of a railroad connection of the Monarchy with the Orient.

UROŠ NEDIMOVIĆ

Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini u periodu 1921. do 1924. godine

Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini u periodu od 1921. do 1924. godine nisu u našoj historiografiji dovoljno obrađeni.¹⁾ Međutim, glavni momenti iz djelovanja sindikata u Jugoslaviji više su obrađeni u savremenoj historiografiji²⁾ gdje se nalazi i nešto podataka za Bosnu i Hercegovinu.³⁾ Zbog toga se autor u ovom članku opredijelio da prikaže djelovanje tih sindikata u BiH.

Poslije Obznane (29/30. XII 1920) i Zakona o zaštiti države (2. VIII 1921) ljevičari u radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini, pod rukovodstvom Komunističke partije, djelovali su u vrlo teškim uslovima. Komunistička partija, koja je prešla u ilegalnost, nastojala je da ostvari svoje uporište i u sindikatima, kao osnovnim formama klasnih borbenih

¹⁾ Dosta podataka o djelovanju Nezavisnih sindikata u Hercegovini nalazi se u radu Nedima Sarca, *Gojko Vuković*, Mostar 1959, 65 — 71. Pokušaj prikaza sindikata na »nezavisnoj« osnovi dat je u radu Uroša Nedimovića: *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine. Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, br. 1, Sarajevo 1965, 82 — 84, (u daljem tekstu U. N. *Radnički pokret*...). Isti autor je dao prikaz rada Saveza drvodeljaca u sastavu Nezavisnih sindikata u članku: *O ekonomskom položaju drvodeljskih radnika i djelovanju Saveza drvodeljaca u Bosni i Hercegovini 1921 — 1924. godine*. Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, VIII — IX, Sarajevo 1968/1969, 279 — 287. U daljem tekstu: U. Nedimović: *O ekonomskom položaju...* Hronološko praćenje i evidentiranje podataka o Nezavisnim sindikatima učinjeno je u *Hronologiji radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine*, Sarajevo 1971, 350 — 391.

²⁾ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, (u daljem tekstu *Pregled SKJ*), Beograd 1963, i Edib Hasanagić, *Nezavisni sindikati*, Beograd 1951.

³⁾ Josip Cazi, *Nezavisni sindikati*, I, II i III, Zagreb 1962, 1964, i 1967.

organizacija proletarijata. Ona je istakla da sindikati treba da budu u »punoj integralnoj zajednici saradnje i akcije« sa KPJ. Na interpelacije komunističkih poslanika u Narodnoj skupštini (8. i 22. IV 1921) i njihove intervencije kod predsjednika vlade (11. V), Ministarski savjet je na svojoj sjednici od 19. maja odobrio rad Centralnom radničkom sindikalnom vijeću Jugoslavije (CRSVJ) s tim da ono bude nezavisno od političkih partija. Odluka Vlade je realizovana naredbom Ministarstva unutrašnjih poslova 23. maja, kojom je omogućen legalan rad sindikatima u nezavisnim formama rada. Tako je krajem maja otpočeo rad u mnogim ljevičarskim sindikalnim organizacijama. Prihvatanjem baze političke nezavisnosti sindikalnog pokreta na Plenumu CRSVJ 19. i 20. VI, koje je organizovalo Centralno vijeće KPJ, ocrtan je put rada ljevičarskih sindikata.⁴⁾

U Bosni i Hercegovini, osnivanjem Pokrajinskog sindikalnog vijeća u Sarajevu pod rukovodstvom komunista i stvaranjem sindikalnih uporišta u nekim mjestima u Bosanskoj krajini i Sarajevu udareni su temelji sindikalnoj organizaciji. Istaknuti sindikalni ljevičarski funkcioneri Đuro Đaković, Bogoljub Čurić⁵⁾ i dr. ulagali su napore da se oživi rad i obnove sindikati. U tome im je pomagao komunistički poslanik iz Beograda Kosta Novaković, koji je krajem maja donio štampane letke Izvršnog odbora CRSVJ upućene radnicima s pozivom da se suprotstave obnovi rada desničarskog Glavnog radničkog saveza (GRS). Pomenuti leci su rasturani krajem maja i juna u Doboju, Zenici, Zavidovićima, Kaknju, Alipašinom Mostu, Sarajevu, Mostaru i Trebinju.⁶⁾

U ovome vremenu, kada su ljevičare u radničkom pokretu progonili režim i vlasti, Partija se opredijelila za formiranje Nezavisnih sindikata koji u BiH djeluju od avgusta 1921. godine do kraja 1924. godine. Sindikati su u tome vremenu bili glavni zaštitnik ekonomskih interesa ljevičarski orijentisane radničke klase, posredstvom koje je Partija provodila svoju politiku. Desničarski sindikati, Glavni i Opšti radnički savez GRS i ORS, bili su glavno uporište političkog djelovanja Socijalističke radničke partije (SRPJ) i Socijaldemokratske stranke (SDS) oko lista *Zvono* (do kraja 1921) i oni su ostvarivali uticaj na dio desničarski orijentisanih radnika. Zato se KPJ borila da ostvari svoju politiku kod ljevičarski orijentisanih radnika, kao protutežu desničarima.

Započeti proces osnivanja sindikata u prvoj polovini 1921. godine, nastavljen je u avgustu iste godine inicijativom Zamjeničkog izvršnog odbora KPJ. Pristupljeno je reorganizaciji sindikalnog pokreta i putem ob-

⁴⁾ U. Nedimović, *Radnički pokret...*, 82.

⁵⁾ Bogoljub Čurić, partijski i sindikalni funkcioner, bio je do 1925, aktivan u KPJ i ljevičarskom sindikalnom pokretu u BiH; prije oktobra 1921. određen je za oblasnog sekretara KPJ u BiH. Učestvovao je u radu I (3—17. VII 1922. u Beču) i II (9—12. V 1923) Zemaljske konferencije KPJ. Na Plenarnoj sjednici Centralnog vijeća KPJ u Grincingu (13—16. maja 1923) izabran je u Oblasni sekretarijat KPJ za BiH. Tokom februara i marta 1924, likvidirane su frakcije borbe u dvjema organizacijama KPJ u Sarajevu i odstranjena je iz njih desničarska opozicionarska grupa Bogoljuba Čurića. Na zboru sarajevskih radnika 1. V 1925. istupa kao ljevičarski sindikalni funkcioner. Kasnije se Čurić javlja u dokumentima kao desničar (*Glas slobode*, br. 167/1920; Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH) Veliki župan sarajevske oblasti (VZSO, Pov. br. 2486/1925. i br. 1203/1926; *Socijalist*, br. 23, Beograd 1921; Organizovani radnik, br. 36, Beograd 1925; Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo (AIS), fotokopije iz Arhiva Kominterne (KI).

⁶⁾ U. Nedimović, *Radnički pokret...* 83 — 84.

javljene rezolucije Saveza kelnerskih radnika u štampi 20. avgusta, jer on nije bio raspušten, upućen je apel svim radničkim sindikalnim organizacijama za obrazovanje Nezavisnih sindikata. Apel je prihvaćen na konferenciji predstavnika saveza akcionih odbora i pododbora u Beogradu 24. septembra i obrazovan je privremeni Međusavezni sindikalni odbor (MSO) s ciljem da sprovede u djelo spomenuti apel. Na Međusaveznoj sindikalnoj konferenciji 27. oktobra prihvaćen je Pravilnik MSO, a na konferenciji delegata iz Beograda, Zagreba i Sarajeva 8. januara 1922. u Zagrebu usvojena su pravila i odlučeno da se intenzivnije radi na obnovi sindikalnog pokreta.⁷⁾

Oblasni sekretarijat KPJ za Bosnu i Hercegovinu, na osnovu navedenih odluka, pokušao je da legalizuje Nezavisne sindikate. Prvo je počeo da radi Savez šivačkih radnika u Sarajevu, oko koga su se okupljali svi ostali radnici. Povratkom Bogoljuba Čurića u Sarajevo, sindikalni pokret se razvijao brže i u decembru 1921. na Međustrukovnoj konferenciji u Sarajevu prihvaćena je rezolucija o nezavisnosti sindikata.⁸⁾

Oblasno rukovodstvo u Sarajevu poslalo je Milana Perića⁹⁾ da održi sastanak sa partijskim aktivistima Banjaluke, na kome je zaključeno da traže od vlasti sindikalnu arhivu i imovinu. Njegovom intervencijom, dobijanjem arhive 22. novembra 1921, i pored smetnji GRS-ovog povjerenika Pante Krekića, započeo je rad organizacije Nezavisnih sindikata. Komunisti su organizovali 27. novembra zbor oko 670 radnika s ovim dnevnim redom: 1. Položaj radničke klase u Jugoslaviji, i 2. Nastavak rada radničkih sindikata. Pošto je policija raspustila zbor, jer je oko 60 socijalista izazvalo nered, komunisti su po preduzećima sakupili 670 potpisa za Rezoluciju kojom se traži povratak u posjed Radničkog doma, jer su ga prisvojile pristalice Socijaldemokratske stranke. Za predsjednika novosnovanog Mjesnog sindikalnog vijeća izabran je Nikola Vasić, krojački radnik, a za sekretara Lovro Vujić, limarski radnik. Za kratko vrijeme, u nekih 14 dana, osnovani su pododbori rudara, monopolaca, krojača, kožaraca i pilanskih (fabričkih) radnika i u Nezavisne sindikate se upisalo 560 članova. Na intervenciju članova SRPJ da komunisti održavaju veze sa Beogradom i Zagrebom, policija je zabranila rad banjalučkih sindikata 24. decembra, zaplijenila imovinu i pohapsila funkcionere, od kojih su neki kažnjeni i sa 2 mjeseca zatvora.¹⁰⁾

Iz Banjaluke Milan Perić je otišao u Jajce, gdje je krajem novembra 1921. na osnovu 330 potpisa na Rezoluciji radnika Fabrike karbića

⁷⁾ Detaljnije u *Pregledu SKJ*, 98 — 100; Josip Cazi, *Nezavisni sindikati*, I, Zagreb 1962, 132 — 136. Đuro Salaj, *Izveštaj Centralnog odbora Jedinjstvenih sindikata Jugoslavije*, referat na I kongresu jedinstvenih sindikata Jugoslavije, 1948. Beograd 1949, 27 — 29. Edib Hasanagić, *Nezavisni sindikati*, Beograd 1951, 36 — 37.

⁸⁾ Arhiv instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, fotokopije KI, omot 34, str. 50, MF 46/254/284 — 285; *Štampa*, br. 15. Zagreb 1921. 4.

⁹⁾ Milan Perić, partijski i sindikalni funkcioner u Sarajevu do kraja februara 1923. kada je isključen iz KPJ. Njegova organizacija od 16 članova je rasformirana, jer je pravio izborni kompromis sa Hrvatskom pučkom strankom (klerikalci) i dijelom HRSS u vezi sa izborima od 18. marta te godine. (AIS KI MF 46/254 (678 — 680); ABH PU Prez. br. 250/1923; *Glas slobode*, br. 7 i 17, Sarajevo 1923, 3, 5 — 6).

¹⁰⁾ AIS KI MF 46/254 (196), omot 18 dok. 13, 6. sjednica I nastavak, str. 3 i 4; *Organizovani radnik*, br. 8 i 11. Beograd 1921, 4, 3, br. 18 i 89/1922, 3; Uroš Nedimović *O ekonomskom položaju*. . . 281.

zahtijevano otvaranje sindikalne organizacije. Taj posao nastavio je brávarski radnik Pelić u decembru i pokušao da postigne sporazum sa GRS-om, ali je uhapšen i otpušten s posla, dok su svi sindikalni funkcioneri (ranije ili u to vrijeme) bili protjerani.¹¹⁾

Uz pomoć Alekse Rebrića iz Beograda u Zenici je krajem decembra 1921. održan sastanak komunista i radnika za obnovu podružnice Nezavisnih sindikata. Na konferenciji je usvojena rezolucija za obnovu sindikata na nezavisnoj osnovi i izabrana je ranija uprava.¹²⁾

Osnivačka pokrajinska konferencija Međusaveznog sindikalnog odbora za Bosnu i Hercegovinu održana je u Sarajevu 18. januara 1922. godine. Na njoj su učestvovali predstavnici Saveza saobraćajnih i transportnih radnika i službenika Jugoslavije (STR i SJ), kožarsko-prerađivačkih, prehrambenih, građevinskih, monopolskih, brijačkih, drvodjeljskih i metalskih radnika. Na konferenciji su usvojena Privremena pravila i Pravilnik Centralnog međusaveznog odbora i izabran Pokrajinski MSO za Bosnu i Hercegovinu. Za predsjednika je izabran Milan Dragosavljević, za sekretara Danilo Ponjarac, za blagajnika Marko Zdrinušić, za članove Ivan Anić i Ivan Gregor, a u finansijsku kontrolu Ivan Kralj, Živko Kotrošanin i Benjamin Rajh.¹³⁾ Novoobrazovani odbor, koji je bio drugi po redu u Jugoslaviji (u Zagrebu je osnovan prvi za Hrvatsku i Slavoniju 8. januara), napravio je znatnu prekretnicu u razvitku i djelovanju Nezavisnih sindikata. Uz pomoć Partije, u Sarajevu je 3. februara 1922. počelo izlaziti *Radničko jedinstvo*, koje je izlazilo zaključno do 15. juna 1923. godine.

Režim je nastojao svim sredstvima da spriječi rasturanje *Radničkog jedinstva* (zapljenama), progonima i hapšenjima radnika koji su ga primali ili rasturali. Redakcija se borila sa velikim finansijskim teškoćama i policijskim vlastima; u avgustu ili septembru 1922. vlasti su zabranile rad članovima redakcije: Đuri Đakoviću, Životi Jevtoviću, Bogoljubu Čuriću i Josipu Čižinskom. I pored teškoća, list je rasturan u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i jednom dijelu Dalmacije. Broj pretplatnika je postepeno rastao: u prvoj polovini 1922. u Sarajevu je bilo 750 pretplatnika, u Bosni i Hercegovini u septembru 1922. oko 2.000 pretplatnika, a u maju 1923. godine tiraž je iznosio 3.000 primjeraka.¹⁴⁾

Prve korake, Pokrajinski međusavezni sindikalni odbor je učinio kod vlasti, traženjem da se u Bosni i Hercegovini dozvoli rad Nezavisnim sindikatima. Početkom februara 1922, predstavnici odbora: Milan Dragosavljević, Danilo Ponjarac i Marko Zdrinušić predali su Pokrajinskoj upravi na odobrenje Pravila i Pravilnik MSO a »Kraljevski namjesnik u Pokrajinskoj upravi« dr Nikola Đurđević primio je predstavnike i obećao da će radnički zahtjevi biti uvaženi. U Privremenim pravilima Međusaveznog sindikalnog odbora Jugoslavije o zadacima odbora je stajalo: »Za-

¹¹⁾ AIS KI omot 18, dok. 13, 6. sjednica, 3 — 4; *Radničko jedinstvo*, br. 1, Sarajevo 1922, 4. *Radnik Radnik — Delavec*, br. 113, Beograd 1924, 6.

¹²⁾ *Organizovani radnik*, br. 21 i 28, Beograd 1922, 3.

¹³⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 2, Sarajevo 1922, 2 — 3.

¹⁴⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 6, 11 i 15/1922; AIS KI MF 46/254 (755 — 756), omot 18, dok. 13, IV sjednica, 4 str.; ABiH PU Prez. br. 349/1923. i VŠSO Pov. br. 1019/1925, pag. 132. Bibliografski podaci o Radničkom jedinstvu nalaze se u radu Pribulje Subhije, *Radnička štampa u Bosni i Hercegovini do 1941. godine*, («Bibliotekarstvo», časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine, br. 2, Sarajevo 1964, 9 — 10).

datak M.S.O. jeste da preko ujedinjenih sindikalnih Šaveza vodi nepomirljivu klasnu borbu i štiti ekonomske interese radničke klase u Jugoslaviji, i da udruženom akcijom u njemu ujedinjenih sindikata potpomogne ostvarenje ekonomskih ciljeva radničke klase«. Povodom ove akcije, uvođnik *Radničkog jedinstva* je pisao: »... u ime ogromne većine sindikalno organizovanih radnika u Bosni i Hercegovini, mi tražimo otvaranje radničkih organizacija i predaju kasa, arhiva i prostorija legitimnim njihovim predstavnicima, biranim na kongresima kako u Sarajevu tako i celoj pokrajini. Svaku smutnju i ne izvođenje ovoga, radnici će smatrati da je time vlast stavila radničku klasu van zakona i osudila je na potpunu propast u strahovitoj ekonomskoj bedi. Smatramo da na tom imamo pravo i za to tražimo svoje organizacije, tražimo i za radnike pravo na život«. ¹⁵⁾

Pokrajinski odbor razvijao je aktivnost i u unutrašnjosti. Njegovom inicijativom, do kraja februara 1922. u Tuzli je održano nekoliko zborova i na kraju opšta konferencija radnika posvećena otvaranju Nezavisnih sindikata. Na konferenciji je izabrano Mjesno sindikalno vijeće čiji je predsjednik bio Mahmut Altumbabić, a sekretar Franjo Kranjčec. U sklopu Mjesnog sindikalnog vijeća djelovali su Savez kožarsko-prerađivačkih, kovinarskih, šivačkih, prehrambenih, fabričkih i nekvalifikovanih radnika. Jedino nije bio dozvoljen rad Savezu rudara u Kreki. U Lukavcu je djelovala podružnica sindikata, a 25. februara otvoren je Radnički dom. Podružnica je dobijala radničke novine iz Zagreba, Beograda i Sarajeva. Do kraja godine i u Tuzli je otvoren Dom Nezavisnih sindikata. ¹⁶⁾

Komunisti u Zenici aktivno su radili na tome da se skine zabrana rada sindikatima. U tu svrhu, oko 24. januara 1922. rasturani su leci i pozivani radnici na konferenciju o pitanju dobijanja Radničkog doma, koji su držale pristalice SPJ. Zahtjev je ponovljen 5. februara na zboru radnika, posvećenom pitanju osnivanja Nezavisnih sindikata, u prisustvu Milana Dragosavljevića. Nekoliko dana prije zбора, u Zenicu je došao Franjo Raušer »desničar« i stavio u zadatak grupi radnika pristalice GRS da spriječe održavanje zбора. Osim ovih, kapelan Ratimir Blažević agitovao je protiv zбора komunista i uspio odvratiti izvjestan broj radnika da ne prisustvuju skupu. ¹⁷⁾

Zahtjevi da se dozvoli rad Nezavisnim sindikatima izraženi su na skupštini u Sarajevu polovinom februara 1922, gdje je stotine radnika tražilo dozvolu rada sindikata da se zaštite od poslodavaca. Zahtjev je ponovljen početkom aprila, kada su komunisti, posredstvom Radničkog inicijativnog odbora sazvali za 9. april zbor svih radnika Sarajeva koji su vlasti zabranile. Komunisti su rasturili letke »Radnici i građani«, kojim su radnici obaviješteni o zabrani zбора. Policija je sve letke zaplijenila, jer je u njima izražen oštar protest komunista protiv zabrane zбора. ¹⁸⁾

Radnici Jajca, uz pomoć Oblasnog sindikalnog rukovodstva, tri puta su do polovine aprila 1922. tražili posredstvom sreskog načelnika i od Pokrajinske uprave da se dozvoli rad Nezavisnim sindikatima i povrati sindikalna imovina. Predstavku je potpisalo oko 300 radnika, od 500 koliko je

¹⁵⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 2 i 3/1922, 1.

¹⁶⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 4 i 7/1922, 3; ABiH PU Prez. br. 24/1923. i VZSO Pov. br. 247/1926, pag. 64.

¹⁷⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 2/1922, 3; *Glas slobode*, br. 4, Sarajevo 1922, 4.

¹⁸⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 4 i 11/1922, 1; *Slobodna reč*, br. 24, Beograd 1922, 7.

bilo zaposleno u Tvornici karbita. Na kraju je sreski načelnik dozvolio rad GRS i predao mu sindikalnu imovinu, ali nije bio dozvoljen rad Savezu fabričkih radnika u okviru Nezavisnih sindikata.¹⁹⁾

Iste zahtjeve (kao i u Jajcu) postavili su radnici u Doboju aprila 1922. inicijativom ljevičara Joze Pavića. Do polovine juna, obrazovano je privremeno Mjesno sindikalno vijeće, ali je članovima vijeća zabranjeno da odlaze iz Doboja i vrše agitaciju. Izvjestan broj radnika u Travniku i Turbetu bio je pretplaćen na ljevičarske listove *Organizovani radnik*, *Radničko jedinstvo*, *Radničku štampu* i time orijentisan ka Nezavisnim sindikatima. To je omogućilo održavanje zbora radnika 27. aprila na kome su govorile pristalice GRS-a i Nezavisnih sindikata. Zbog zalaganja govornika da se dozvoli rad Nezavisnim sindikatima, predstavnik vlasti je tražio od direktora preduzeća da ih otpusti, a od žandarma njihovo hapšenje.²⁰⁾

Lokalne vlasti u Derventi predale su početkom aprila 1922. predstavnicima Nezavisnih sindikata imovinu, što je omogućilo početak rada organizacije. Uz pomoć Danila Ponjarca, održana je 9. aprila prva skupština radnika i osnivana organizacija sindikata. Do kraja godine, organizacija je razvijala aktivnost na sastancima, skupštinama, zabavama i skupljanju dobrovoljnih priloga za štrajkače u Brodu, gradnju Radničkog doma u Valjevu i pomoć gladnima u Rusiji. Kroz tu aktivnost, organizacija je do 31. decembra narasla na 114 članova, a do početka 1923. formiran je MSO u sastavu predsjednik Leon Abinum, krojački radnik, sekretar Slavko Mađarević, fabrički radnik i blagajnik Jozef Pjekni. MSO je osnovao podružnicu fabričkih radnika u Bos. Brodu, a naponi za potpunu obnovu sindikalnog pokreta u Doboju nisu uspjeli, jer su ideološki izrasliji radnici protjerani od policijskih vlasti.²¹⁾

Nezavisni sindikati posredstvom radničkih skupština razvijali su akciju za poboljšanje ekonomskog položaja svojih članova i regulisanje najamnina kolektivnim ugovorima. Takvi zahtjevi postavljeni su na skupštinama radnika u Lukavcu 25. maja i 25. avgusta 1922.²²⁾

Pokrajinsko rukovodstvo u organizacijama sindikata provodilo je akciju protiv skupoće, a kroz tu aktivnost one su se razvijale i učvršćivale. S tim ciljem komunisti u Sarajevu, preko Akcionog odbora, sazvali su 3. septembra 1922. zbor 200 radnika, gdje je trebalo da referiše Danilo Ponjarac, ali pošto je policija zabranila zbor, na poziv Đure Đakovića, radnici su se razišli. Mjesno sindikalno vijeće u Tuzli organizovalo je 10. septembra skupštinu radnika, gdje su referisali Milan Dragosavljević i Mašo Altumbabić. Rezolucija usvojena na zboru, zahtijevala je povećanje radničkih nadnica i smanjenje cijena. Istog mjeseca održana je skupština radnika u Derventi koju je organizovalo Mjesno sindikalno vijeće.²³⁾ Kroz

¹⁹⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 4, 9 i 11/1922 3.

²⁰⁾ Arhiv Bosanske Krajine (ABK) Banjaluka, Okružna oblast Banjaluka, br. 3453/1923; *Radničko jedinstvo*, br. 15 i 21/1922, 4.

²¹⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 10 i 11/1922, 3, br. 1 i 2/1923, 3 i 4.

²²⁾ ABiH PU Prez. br. 6554, 8678 i 10490/1922.

²³⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 30 i 32/1922, ABiH PU Prez. br. 10413/1922.

tu aktivnost Međusavezni sindikalni odbor je organizovao do 6. jula 1922. godine u Bosni i Hercegovini blizu 1.000 članova u Nezavisnim sindikatima.²⁴⁾

Proces stvaranja Nezavisnih sindikata u Bosni i Hercegovini išao je vrlo sporo. Vlasti su u većini sprečavale osnivanje organizacija, a česti su bili slučajevi hapšenja i saslušavanja istaknutih sindikalnih funkcionera, kao u Sarajevu početkom avgusta 1922. U ovim progonima i pristalice GRS-a su bile ponekad na strani policije: mjeseca avgusta Radnička komora u Sarajevu tražila je od vlasti da ometaju dalje djelovanje Nezavisnih sindikata, jer je Međusavezni sindikalni odbor prikazan kao politička organizacija.²⁵⁾ Ovome treba dodati da je većina starijih sindikalnih funkcionera iz 1919—1920. napustila ljevičare u radničkom pokretu i prišla GRS-u, pa su uz KPJ ostali većinom mlađi neizrasli funkcioneri, što je svakako uticalo na razvitak sindikalnog pokreta. U Sarajevu je bilo slučajeva da su radnici u međusobnim sukobima zaboravljali na klasnog protivnika, jer su između sebe vodili oštre i duge borbe. Stoga su poslodavci bez teškoća mogli da sprovode svoje namjere.

Zbog zabrane djelovanja radničkih organizacija, MSO je do kraja godine organizovao više protestnih zborova u Zagrebu, Ljubljani, Valjevu itd. protiv progona radnika u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji. Beogradski radnici održali su 27. novembra 1922. zbor i usvojili rezoluciju: »Zbor sa protestom i gnušanjem ustaje protiv nasilja u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Crnoj Gori i u ime jugoslovenskog proletarijata traži od Vlade povećanje zakonitosti u onim pokrajinama i omogućavanje radničkoj klasi da putem potpune slobode organizovanja zaštiti svoje moralne i materijalne interese.«²⁶⁾

Krizu u sindikalnom pokretu Jugoslavije i okupljanje rastrojenih sindikalnih organizacija trebalo je da razmotri I zemaljska konferencija Nezavisnih sindikata održana u Beogradu 27—29. januara 1923. godine. U prisustvu 120 delegata, koji su predstavljali oko 30.000 radnika organizovanih u Nezavisnim sindikatima krajem 1922. godine,²⁷⁾ konferencija je raspravljala o problemima organizacionog jačanja, sindikalnog ujedinjenja itd. Napori delegata, predstavnika ljevice u KPJ da se rad u sindikatima usmjeri na krupna preduzeća i industrijski proletarijat, kao i na učvršćenje rukovodeće uloge KPJ u sindikatima, naišli su na otpor rukovodećih predstavnika MSO, jer su oni podržavali stanovišta Sime Markovića da se veća pažnja obrati zanatskim radnicima i bili su protiv rukovodeće uloge Partije u sindikatima. Konferencija je donijela Statut i Rezoluciju o akcionom programu i taktici, organizacionom jedinstvu sindikata, jedinstvenom frontu radničke klase, štampi i radničkoj omladini. Na kraju je izabran Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije sa predsjednikom Jankom Petakovićem i sekretarom Milivojem Kaljevićem na čelu.²⁸⁾ Iz Bosne i Hercegovine u odbor su izabrani Života Jevtović i

²⁴⁾ AIS KI MF 46/254 (60 — 61) Izlaganje Ivana Anića i Marka Zdrinušića na I Zemaljskoj konferenciji KPJ.

²⁵⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 25 i 26/1922, 1, 3 i 4.

²⁶⁾ *Organizovani radnik*, br. 114, Beograd 1922, 1; *Radničko jedinstvo* br. 44/1922, 2.

²⁷⁾ AIS KI MF 46/255 (174 — 179); *Pregled SKJ*, 100.

²⁸⁾ *Pregled SKJ*, 101 — 102; Josip Cazi, n. d. 255 — 176.

Mahmut Altumbabić, jer su oni sa Danilom Ponjarcom učestvovali kao delegati na konferenciji. Života Jevtović je govorio na konferenciji i dao ocjenu rada Međusaveznog sindikalnog odbora.²⁹⁾

U takvoj situaciji konferencija nije mogla da riješi sva pitanja koja su bila na dnevnom redu. Osim toga, poslije konferencije Izvršni odbor (IO) KPJ nije davao uputstva, inicijativu i podršku sindikatima, jer oni nisu imali dobre odnose sa IO KPJ. Veze između Centralnog radničkog sindikalnog odbora (CRSO) i nekih saveza bile su slabe i nesigurne i zato nije postojala jasna sindikalna politika.³⁰⁾ Teškoće su nastale za vrijeme industrijske krize pošto je nastupila besposlica radnika. Pritisak kapitala je uzeo žestoke oblike i sindikati su mnogo izgubili od svoje akcione sposobnosti.

Prema poznatim dokumentima, odluke i zaključci I zemaljske konferencije Nezavisnih sindikata i II zemaljske konferencije KPJ, gotovo da i nisu sprovedene u sindikatima. Ipak, osnovna tendencija ogledala se u daljem razvitku organizacija i u zahtjevu nadležnim organima da se dozvoli nesmetani rad sindikatima. Zahtjev su uputili Ministarstvu socijalne politike radnici Jajca sa zбора održanog 30. januara 1923 (učestvovala su 253 radnika). U Sarajevu je početkom februara nastavljena ilegalna aktivnost na stvaranju strukovnih organizacija po gradskim četvrtima, održavanjem sastanaka, uplatom članarine i vođenjem poslova organizacije. Tako je do početka maja u Sarajevu djelovalo nekoliko ilegalnih sindikalnih organizacija, što je činilo osnovu budućih legalnih sindikalnih organizacija.³¹⁾ Legalne organizacije su i dalje djelovale u Tuzli, Derventi i sprovodile u djelo odluke CRSOJ-a. Na poziv CRSOJ 22. aprila da se održe protestne akcije zbog progona sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Dalmaciji i Vojvodini, kao i političko-socijalne obespravljenosti radničke klase, odazvali su se radnici u Beogradu, Derventi, Kreki, Zagrebu itd. Na zboru beogradskih radnika 22. aprila zahtijevan je prestanak proganjanja pripadnika radničkog pokreta i protestovano protiv progona istaknutih radničkih funkcionera Ivana Krndelja i Živote Jevtovića.³²⁾ Mjesno sindikalno vijeće Tuzle organizovalo je zborove rudara Kreke u aprilu i 27. avgusta s ovim dnevnim redom: »Položaj rudarskih radnika i sindikalni pokret«. Na prvom zboru je trebalo da referiše Mitar Trifunović, ali ga je policija zabranila s motivacijom da su komunisti organizatori skupa. Vijeće je dalo u štampu letak u kome je pisalo: »Rudarski radnici u Bosni i Hercegovini pretrpili su najteži pritisak i najstrašovitija nasilja... Rudarski radnici treba da ostanu vjerni sami sebi, treba da obnove svoju organizaciju.«³³⁾ Mjesno sindikalno vijeće razvijalo je aktivnost na zakonskoj zaštiti radnika radi postizanja osmočasovnog radnog vremena. U tom cilju Mitar Trifunović je održao javno predavanje

²⁹⁾ *Organizovani radnik*, br. 10 — 18/1923; Josip Cazi, n. d. 257.

³⁰⁾ AIS KI omot 31, dok. 40/22, 45/19. Zapisnik sjednice IO KPJ 18. i 19. VI 1923.

³¹⁾ AIS KI omot 34. Zapisnik II Zemaljske konferencije KPJ, 9 — 12, maja 1923, izlaganje Đ. Đakovića 52; *Organizovani radnik* br. 13. Beograd 1923, 3 — 4; *Radničko jedinstvo* br. 15/1923, 1.

³²⁾ AIS KI omot 34, str. 54; *Organizovani radnik*, br. 48, Beograd 1923, 1; Josip Cazi, n. d. 289.

³³⁾ ABiH PU Prez. br. 4151/1923; *Radničko jedinstvo*, br. 8/1923, 1; *Organizovani radnik*, br. 70/1923, 2.

29. aprila i tumačio stavke zakonskih propisa o zaštiti radnika.³⁴⁾ Drugom zboru u Kreki (27. VIII), prisustvovalo je oko 300 učesnika, na kojem su govorili Janko Petaković, sekretar Saveza rudara Jugoslavije i Mahmut Altumbabić. Pristalice SPJ nastojale su omesti zbor, ali u tome nisu uspjele. Zbor radnika Dervente organizovan od strane Mjesnog sindikalnog vijeća, uputio je vlastima zahtjev da dozvoli radnicima organizovanu borbu za provođenje zaštitnog radničkog zakododavstva, pravo na rad svim radnicima i veće nadnice.³⁵⁾

Pokrajinsko sindikalno rukovodstvo nastojalo je krajem 1923. godine da organizuje sindikalne organizacije u Travniku i Zavidovićima. Zbog toga je krajem novembra Ivan Anić boravio u Travniku sa ciljem da obnovi rad sindikalne organizacije, jer je tamo bilo zaposleno oko 2.000 radnika u okolini Travnika. Međutim, direktor firme »Ugar« oštro je progono i otpuštao radnike, koji su stupali sa Anićem u kontakt, pa nije postignut nikakav uspjeh. Ivan Anić je u decembru boravio u Zavidovićima i konstatovao da je tamo usljed teškog ekonomskog položaja 1.600 radnika bilo raspoložnije za Nezavisne sindikate. Međutim, organizacija se nije mogla stvoriti, jer usred zime radnici su se bojali otpuštanja i progona, ako se upišu u organizaciju.³⁶⁾

Zajednička želja rukovodstva GRS-a i Nezavisnih sindikata u drugoj polovini 1923. da se poradi na stvaranju jedinstvenog sindikalnog fronta, po uputstvima Kominterne, nije ostvarena u Bosni i Hercegovini. Inicijativom Nezavisnih sindikata, u Sarajevu je 14. avgusta održan sastanak predstavnika Nezavisnih sindikata, GRS-a, Saveza grafičara i sportskog kluba »Hajduk« sa ciljem da se organizuje zajednička zabava u korist pomoraca i rudara u štrajku. Predstavnici GRS-a su odbili takvu saradnju, jer je ideja o jedinstvenom sindikalnom frontu došla iz Kominterne.³⁷⁾

Građanske partije imale su izvjestan uticaj na radnike u Bosni i Hercegovini. U predizbornoj aktivnosti, februar—mart 1923, osjetila se politička orijentacija radnika Zenice ka Jugoslovenskom strukovnom savezu i drugim političkim strankama. Uticaj Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) na radnike Hrvate u Šumsko-industrijskom preduzeću Dobrljina bio je snažan, jer je ta Partija ostvarila među radnicima znatno uporište do početka marta 1923. godine. Iz toga su proizlazile teškoće Nezavisnih sindikata usljed ideološke razjedinjenosti radnika da razviju uporište u radničkom pokretu. Međutim, i pored ideološkog rascjepa, do maja 1923, u Jugoslaviji je bilo sindikalno organizovanih radnika: u Nezavisnim sindikatima 24.786, orijentisanih ka HRSS 4.000, Hrišćanskih socijalista 1.400 i u GRS-u 34.837 (31. XII 1923³⁸⁾).

Prva plenarna sjednica CRSOJ-a u Beogradu 27—29. januara 1924. godine raspravljala je o radu Izvršnog odbora i iznijela neke zamjerke na njegovu aktivnost. Zaključeno je da treba sprovoditi politiku sindikal-

³⁴⁾ Ljubiša Ristović, *Mitar Trifunović — Učo*, Sarajevo 1961, 114.

³⁵⁾ *Organizovani radnik*, br. 70/1923, 1; *Radničko jedinstvo*, br. 11/1923, 3.

³⁶⁾ *Borba*, br. 44 i 46. Zagreb 1923, 3 i 4; ABiH VZSO Pov. br. 247/1926, 69 — 70 str. pag. Zapisnik sa I sjednice PO Saveza drvodjeljskih radnika BiH, 2. I 1924; U. Nedimović, n. č. *O ekonomskom položaju*. . . 284.

³⁷⁾ *Organizovani radnik*, br. 97, 99 i 100/1923, 1; *Glas slobode*, br. 33/1923, 1 — 2.

³⁸⁾ ABiH PU Prez. br. 6137 i 2607/1923, AIS KI MF 46/254 (748 — 762) »Die Lage der unabhängigen Gewerkschaften in Jugoslawien«, 4; »Die internationale Gewerkschaftsbewegung« Nr. 1, Amsterdam 1925, 78.

nog jedinstva sa GRS-om, raditi na organizovanju industrijskog proletarijata i izradi Pravilnika Centralnog borbenog fonda.³⁹⁾

Odluke III zemaljske konferencije KPJ (1—4. I) Plenarne sjednice CRSOJ (27—29. I) i Plenuma oblasnog vijeća KPJ za BiH (9. III 1924) podstakle su brži rad na obnavljanju i razvijanju sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini. U Mostaru su komunisti osnovali do 17. marta Mjesno sindikalno vijeće i otvorili Radnički dom. U samom početku Vijeće je organizovalo 150 članova sindikata i radilo na osnivanju Saveza drvodjeljaca, monopolaca i rudara. Kao aktivni sindikalni funkcioneri, djelovali su Risto Samardžić, limar, Savo Medan, stolar⁴⁰⁾ i dr. Nekoliko komunisti iz partijske grupe u Tuzli ojačalo je rad Mjesnog sindikalnog vijeća (MSV) i do tog vremena učlanilo u Nezavisne sindikate oko 200 članova, od 3.000 radnika zaposlenih u Tuzli. Mada nije imalo podršku niti uputstva za rad Centralnog vijeća, MSV je organizovalo pododbore svih strukovnih saveza i u njima obuhvatio većinom mlađe najaktivnije članove. Stariji članovi sindikata, rudari, držali su se rezervisano, jer nisu imali povjerenja u rad sindikata zbog prodora deklariranih elemenata stanovništva u rudnike poslije slamanja husinske bune.⁴¹⁾ Zbog slabog rada partijskih organizacija u Sarajevu, u sindikatima je do marta vladalo gotovo potpuno mrtvilo. Bez pomoći Partije, samostalno su djelovale strukovne organizacije Saveza drvodjeljaca, šivača i građevinara. Progonom Đurića, (vjerovatno pseudonim za Đuru Đakovića), sindikalne organizacije su izgubile funkcionera, koji im je davao uputstva za rad i time su nastale još veće teškoće. Tek u martu u Sarajevu se osnivaju sindikalne frakcije u svim strukama iz kojih će izrasti Mjesna sindikalna frakcija koja će rukovoditi obnovom sindikata. Tako je na skupštini Saveza željezničara, P. Nikolić (vjerovatno pseudonim) trebao obezbijediti, sprovođenje rezolucije KPJ da Partija ostvari uporište ako obnovljeni Savez željezničara uđe u sastav GRS-a. Iz Mjesne frakcije (članovi KPJ u sindikatima) izrastao je privremeni odbor osnovan 9. maja, pod rukovodstvom Ivana Anića, drvodjeljca, i Asima Alajbegovića, krojača, koji je izradio Pravilnik Mjesnog sindikalnog vijeća. Vijeće je osnovano iz spomenuta tri strukovna saveza u sastavu: predsjednik Franjo Ciković, sekretar Ivan Anić, blagajnik Asim Alajbegović, a članovi: Ante Peić, Đuro Mirčeta, stolar, Julij Flah, stolar i Ico Banher. Vijeće je rukovodilo radom triju strukovnih saveza, ali je Policijska direkcija 20. juna zabranila a Ministarstvo unutrašnjih poslova potvrdilo do 3. jula zabranu Pravila MSV, jer sindikati, navodno, nisu imali dozvolu za rad.⁴²⁾

Zabrana djelovanja ljevičara u radničkom pokretu od 12. juna 1924. pogodila je i Nezavisne sindikate. U Tuzli je sljedećeg dana izvršen pretes i zatvoreni su Radnički domovi u Tuzli, Kreki i Lukavcu. Od 13—20.

³⁹⁾ *Organizovani radnik*, br. 7, Beograd 1924, 1 — 2.

⁴⁰⁾ AIS KI, omot 52, dok. 82/21, 1; Savo Medan, *Mostar, uvijek aktivno uporište*, 40 godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, 1917 — 1929, 1. Beograd 1960, 190.

⁴¹⁾ AIS KI omot 52, dok. 82/21, 1; *Glas slobode*, br. 15/1924, 3.

⁴²⁾ AIS KI omot 52, dok. 82/21, 2; *Organizovani radnik*, br. 43 i 47, Beograd 1924, 4; *Radnik Radnik — Delavec*, br. 119, 131/1924, 4 — 6; ABH VŽSO Pov. br. 2476/1924. pag. 27

juna zatvoreno je 27 radnika, ali su uskoro pušteni iz zatvora sem Mahmuta Altumbabića i sekretara sindikalnog vijeća Hasana Odobašića.⁴³⁾

Predstavnici CRSOJ-a intervenisali su 15. i 30. jula 1924. godine kod ministra unutrašnjih poslova da se dozvoli rad Nezavisnim sindikatima. Poslije tih zahtjeva, MUP je izdao naredbu da se povрати imovina svim sindikalnim organizacijama i dozvoli slobodan rad. Po uputstvu CRSOJ-a da se održe zborovi za obnovu rada sindikata, u Bosni i Hercegovini je održano nekoliko zborova, organizovanih od strane komunisti. Početkom septembra i 1. oktobra u Kreki su održani zborovi rudara, koji su zahtijevali da se dozvoli rad sindikatima; na prvom su govorili Mitar Trifunović i Mahmut Altumbabić, a na drugom, uz učešće oko 250 radnika, o položaju radničke klase govorio je Altumbabić.⁴⁴⁾ Zbor radnika Sarajeva najavljen je agitacionim letkom koji su rasturali komunisti. Zbor je održan 21. septembra. Pred oko 300 radnika govorio je Mitar Trifunović o potrebi »da se povede što odlučnija borba za povraćaj životnih prava proletarijata« i obezbijedio slobodan rad Nezavisnih sindikata. Ivan Drmač je pročitao rezoluciju, usvojenu na zboru, o zahtjevu za obnovu rada sindikata.⁴⁵⁾ Vjerovatno je takav zahtjev postavljen u Travniku, jer je početkom oktobra veliki župan dozvolio rad Mjesnom sindikalnom vijeću.⁴⁶⁾

Osuda politike HRSS, koja je pravdala svoju namjeru da uđe u vladu obećanjima povratka građanskih sloboda i zakonitosti, kao i zahtjev za ukidanje Zakona o zaštiti države izraženi su na zborovima radnika u Sarajevu (održanom prije 17. oktobra 1924. godine) i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Tom svojom političkom aktivnošću do 25. novembra Nezavisni sindikati su organizovali u Jugoslaviji oko 20 zborova (7 ih je zabranjeno) sa oko 15.000 učesnika.⁴⁷⁾

Ovako slab rad Nezavisnih sindikata u Bosni i Hercegovini nesumnjivo je proistekao iz nedovoljnog angažovanja Oblasnog sekretarijata KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Osim toga, u vodećoj grani — drvnoj industriji Bosne i Hercegovine, gdje je bilo zaposleno najviše nekvalifikovanih i gdje je bilo 60—70% nepismenih radnika, Nezavisni sindikati nisu imali jakog uticaja. U takvim prilikama, do 20. novembra, u Bosni i Hercegovini djelovale su samo 3 do 4 sindikalne organizacije, ali su one usljed progona bile nerazvijene. Pošto su desničari bili još sla-

⁴³⁾ *Organizovani radnik*, br. 56/1924, 3 — 4.

⁴⁴⁾ *Organizovani radnik*, br. 54 i 71. Beograd 1924, 1 — 2 i 3; *Okovani radnik*, br. 5, Beograd 1924, 6.

⁴⁵⁾ *Organizovani radnik*, br. 70/1924, 2; ABH VŽSO Pov. br. 1281/1925, pag. 4 — 13; *Glas slobode*, br. 38/1924, 3.

⁴⁶⁾ *Okovani radnik*, br. 10. Beograd 1924, 6. Prema biografiji Velimiru za lenjinsku školu (AIS KI MF 46/258/1000), u Brčkom je prije 1925. bila osnovana podružnica Nezavisnih sindikata, u čijem osnivanju je on učestvovao. Vjerovatno u tom vremenu je i ona djelovala.

⁴⁷⁾ *Radnička borba*, br. 6, Zagreb 1924, 3 — 4 AIS KI omot 65, dok. 95/9.

biji, organizacije Nezavisnih sindikata su ipak u izvjesnom smislu djelovale među radnicima i sprovodile partijsku sindikalnu politiku.⁴⁸⁾

Ideološki sukobi u Partiji preneseni su na sindikate i nepovoljno su uticali na njihov rad. Zbog tih slabosti, uticaj desničarskih i nacionalističkih sindikata je rastao. U Jugoslaviji su do kraja 1924. godine razvile djelatnost 9 sindikalnih grupacija i orijentacija sa oko 250 organizacija ljevičara i desničara, hrišćanskih sindikata pod rukovodstvom HRSS itd. Nezavisni sindikati za 5 mjeseci izveli su mnogo manje akcija od »desničara«. ⁴⁹⁾ To je uticalo i na brojčanost sindikalnih organizacija i članstva u njima.

I pored svih teškoća, tokom 1924. godine u Jugoslaviji je djelovalo 15 strukovnih saveza Nezavisnih sindikata, a od 1922. do kraja 1924. broj članova je varirao od 20—28.000.⁵⁰⁾ Tako su npr. decembra 1922. Nezavisni sindikati u Jugoslaviji brojali 26.481 člana,⁵¹⁾ a 1. jula 1924. godine 21.650 članova.⁵²⁾

Značajna aktivnost Nezavisnih sindikata razvijala se kroz 11 strukovnih saveza, organizovanih u Bosni i Hercegovini. Prva strukovna organizacija koja je u drugoj polovini 1921. godine započela djelovanje u Sarajevu bila je podružnica Saveza šivača. U Tuzli šivači su obnovili povjereništvo prije 28. aprila 1922. godine. Od 1. avgusta 1922. do marta 1925. pored ovih, osnovane su podružnice u Tuzli, Derventi i Mostaru (osnovana 22. novembra 1923), koje su uglavnom djelovale s neznatnim prekidima. Najaktivniji sindikalni funkcioneri u Savezu bili su Života Jevtović i Asim Alajbegović.⁵³⁾

Savez građevinskih radnika djelovao je samo kroz podružnice u Sarajevu, koja je osnovana na konferenciji 18. decembra 1921. godine na inicijativu Ivana Kralja a po instrukcijama Oblasnog rukovodstva KPJ. Od 70 radnika, koliko je prisustvovalo konferenciji, broj članova podružnice se povećavao i krajem januara 1922. imala je 137 članova.⁵⁴⁾

⁴⁸⁾ AIS KI omot 65, dok. 95/2 i 9. Prema aktu Policijske direkcije od 2. decembra 1924. (ABH VŽSO Pov. br. 247/1926), Ivan Anić i Asim Alajbegović zatražili su osnivanje Mjesnog sindikalnog vijeća i obnovu rada Saveza drvodjeljskih radnika u Sarajevu. Policijska direkcija je predložila VŽSO da ne dozvoli ponovni rad tim organizacijama. O djelovanju saveza drvodjeljskih radnika u sastavu Nezavisnih sindikata vidi U. Nedimović n. r. *O ekonomskom položaju...* 279 — 287.

⁴⁹⁾ AIS KI omot 65, dok. 95/9. Međusobna snaga i odnos u sindikalnom pokretu vide se po štampi jer je krajem 1924. u Jugoslaviji izlazilo oko 20 sindikalnih listova. Nezavisni sindikati su izdavali 2 desničari 8, HRSS 1, hrišćanski sindikati 1 i ostale grupacije po jedan list.

⁵⁰⁾ AIS KI omot 65, dok. 95/9; Josip Cazi, n. d. 341.

⁵¹⁾ J. Cazi, n. d. 339.

⁵²⁾ *Izveštaj za 1923 — 1927, podnesen I kongresu Nezavisnih sindikata (CRSOJ) održanom juna 1927. u Beogradu*, Beograd 1927, 21. Drukčiju cifru donosi J. Cazi (n. d. 339) da su Nezavisni sindikati u julu 1924. brojali 23.430, što se ne bi moglo prihvatiti s obzirom na cifru iz zvaničnog izvještaja Nezavisnih sindikata. Do 17. marta 1924. broj članova je iznosio oko 20.000 AIS KI omot 51, dok. 82/6 — prema izlaganju Lazića na sjednici IO KPJ od 17 — 19. III 1924.

⁵³⁾ *Organizovan radnik*, br. 93 i 100/1923, 3 i 4, br. 16/1924, 4; br. 20/1925, *Radničko jedinstvo*, br. 14/1922, 11; *Položaj radničke klase Jugoslavije, izvještaj Izvršnog odbora Centralnog Međusaveznog sindikalnog odbora za Zemaljsku konferenciju Nezavisnih sindikata*, Beograd 1923, 63.

⁵⁴⁾ *Glas slobode*, br. 33/1921, 2; *Radničko jedinstvo*, br. 1/1922, 4; AIS KI MF 46/254 (678 — 680), Protokol saslušanja Ive Dragića i Milana Perića u Beču 14. XI 1922.

Savez saobraćajnih i transportnih radnika i službenika Jugoslavije u Bosni i Hercegovini djelovao je samo kroz podružnicu u Sarajevu, koja je osnovana 21. decembra 1921. na konferenciji željezničara. U Savezu su gotovo podjednako uporište imali komunisti, desničari i nacionalistički sindikati. Zato Komunistička partija i nije uspjela razviti znatniju aktivnost željezničkih radnika. Poslije julske zabrane 1924. godine, komunisti su na skupštinama željezničara u Sarajevu, 24. avgusta i 10. septembra, nastojali obnoviti ovu podružnicu, zahtijevajući u prisustvu oko 300 radnika da vlasti dozvole rad podružnice.⁵⁵⁾

Savez grafičkih radnika u obnovljenoj podružnici u Sarajevu (do 3. februara 1922), razvijao je aktivnost članstva tumačenjem opšteg položaja radničke klase i potrebe sindikalnog organizovanja. Na godišnjoj skupštini podružnice, početkom jula 1924, dvojica komunista su nastojala da članstvo orijentišu ka Nezavisnim sindikatima i zadobiju što čvršće uporište Partije kod radnika te struke.⁵⁶⁾

Savez radnika prehrambene industrije imao je podružnice u Tuzli (obrazovana prije 24. marta 1922) i Derventi (osnovana prije 17. septembra). U prvoj polovini 1922. predsjednik podružnice u Tuzli bio je Stjepan Kranjčec a sekretar Luka Vukišić. Početkom 1924. godine, u toj struci u Tuzli bila su zaposlena 62 radnika. Napori da se organizuje Savez rudarskih radnika u Zenici vođeni od aprila 1922, nisu urodili plodom, jer vlasti nisu dozvoljavale njegovu djelatnost.⁵⁷⁾

Savez monopolskih radnika u Sarajevu obnovio je rad u prvoj polovini 1922, poslije jednog sastanka oko 350 radnika tvornice duvana, na kome je zaključeno da se otpočne sa radom. Na sastanku od 8. septembra izabran je odbor koji je vodio politiku Saveza. Na sastancima radnika od kraja 1922. do početka 1924. raspravljano je o potrebi jedinstva radničkog pokreta, pružana je pomoć radnicima radi zaštite od otpuštanja od strane uprave, itd. Na konferenciji radnika sarajevske fabrike duvana 5. decembra 1922. godine govorili su Danilo Ponjarac i Ivan Pavić o potrebi čvrste radničke organizacije i povećanju radničkih najamnina. Konferencija je izabrala radničke predstavnike Đuru Đakovića i Ivana Pavića i poslala ih u Beograd da traže povišicu radničkih plata. Od maja 1923. do početka aprila 1924, ljevičari predvođeni Jozom Pavićem, vodili su borbu s pristalicama GRS-a da zadobiju uporište kod radnika i izaberu radničke povjerenike ljevičare u čemu su i uspjeli.⁵⁸⁾

Inicijativu za početak rada Saveza drvodjeljaca dali su sarajevski komunisti u maju, ali tek 19. jula 1922, uoči plenuma Saveza drvodjeljskih radnika u Zagrebu, grupa komunista u Sarajevu održala je sastanak i us-

⁵⁵⁾ *Organizovani radnik*, br. 20/1922, 3, br. 68/1923, 4; *Glas slobode*, br. 34/1921, 3; ABH VZSO Pov. br. 1741, 2147 i 2282/1924, pag. 57 — 58; *Radnik Radnik — Delavec*, br. 111 i 117, Beograd 1924, 4.

⁵⁶⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 1/1922, *Radnik Radnik — Delavec*, br. 108/1924, 6 i *Glas slobode*, br. 27/1924, 3.

⁵⁷⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 8/1922; *Organizovani radnik*, br. 92/1922, 4, br. 22 i 33/1924, 4. O aktivnosti trgovinskih i ugostiteljskih radnika Bosne i Hercegovine, opširnije *Sa nepoznatih stranica Trgovinski i ugostiteljski radnici Bosne i Hercegovine u borbi za svoja prava*, Sarajevo 1964, 75 — 82, 231 — 236.

⁵⁸⁾ AIS KI omot 18, dok. 13, IV sjednica 2; *Glas slobode*, br. 38/1922, br. 24/1923, 3; 14/1924, 4. *Radničko jedinstvo*, br. 40/1922, 3, br. 1, 12 i 15/1923, 3; ABH PU Prez. br. 14180/1922.

vojila rezoluciju s potpisom 78 radnika o priznanju MSO. I pored borbe s GRS-om o primatu među drvodjeljcima, komunisti su 27. avgusta 1922. organizovali osnivačku skupštinu u prisustvu 60 radnika Sarajeva i izabrali privremenu upravu.⁵⁹⁾ To je omogućilo da početkom maja 1923. na Kongresu ujedinjenja drvodjeljskih radnika Jugoslavije u Ljubljani drvodjeljce iz Sarajeva predstavlja Ivan Anić. Čvršće organizaciono središte Saveza započelo je obrazovanjem Pokrajinskog odbora za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru i odobrenjem Pravila od strane Policijske direkcije 29. oktobra 1923.⁶⁰⁾ Poslije obrazovanja podružnica u Travniku i Tuzli, održana je Pokrajinska konferencija Saveza drvodjeljskih radnika u Sarajevu 9. novembra 1923, koja je izabrala pokrajinsku upravu u sastavu: predsjednik — Dušan Đuričić, potpredsjednik — Franjo Miličević, sekretar — Ivan Anić, blagajnik — Đuro Mirčeta i zapisničar — Josip Tadić.⁶¹⁾ Pokrajinski odbor je razvio aktivnost na daljem proširenju Saveza, i pored jakih smetnji od GRS-a, i to osnivanjem podružnice u Mostaru početkom januara i Banjaluci 20. februara 1924.⁶²⁾ Pošto se odbor Saveza na sjednici od 9. jula izjasnio i priznao principe Kominterne, po naređenju Ministra unutrašnjih djela (MUD) Savez je 21. jula 1924. zabranjen a imovina zaplijenjena.⁶³⁾ Poslije učešća Ivana Anića na plenumu Saveza drvodjeljaca u Ljubljani od 16—18. avgusta, komunisti i sindikalni aktivisti održavali su početkom oktobra mjeseca sjednicu i zaključili da Savez nastavi rad. Do decembra 1924. Pokrajinski odbor je obnovio 2 pododbora sa 120 članova, što je predstavljalo neznatnu cifru, jer je u 15 drvno-industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine u januaru 1924. bilo zaposleno oko 40.000 radnika.⁶⁴⁾ Analizom socijalne i kvalifikacione strukture radnika u šumskoj industriji, vidi se da je većina bila nekvalifikovana, da su je sačinjavali seoski proleter i pauperi i bosanski kmetovi. Zato Partija u razvijanju svoje aktivnosti nije postigla veći uspjeh kod ovog dijela radnika.

Savez fabričkih i nekvalifikovanih radnika obrazovao je pododbor u Derventi u aprilu 1922. sa 110 članova i podružnicu u Lukavcu, osnovanu najvjerovatnije na skupštini 29. novembra 1922. Na ovoj i sljedećoj skupštini, 16. januara 1923, govorio je Mahmut Altumbabić o potrebi organizovanja radničkog pokreta i pretjeranoj eksploataciji radnika od strane poslodavaca. Podružnica je do kraja godine narasla na 162 u Lu-

⁵⁹⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 18 i 32/1922, 4; ABH VŽSO Pov. br. 247/1926, pag. 63; *Organizovani radnik*, br. 70/1922, 4.

⁶⁰⁾ *Organizovani radnik*, br. 41/1923, 2; ABH VŽSO Pov. br. 247/1924, pag. 16. 20 i 28.

⁶¹⁾ *Organizovani radnik*, br. 93/1923, 4.

⁶²⁾ ABH VŽSO Pov. br. 247/1926, Zapisnik sa 2. i 3. sjednice Pokrajinskog odbora drvodjeljskih radnika Jugoslavije u Sarajevu; *Organizovani radnik*, br. 26, Beograd 1924, 3.

⁶³⁾ ABH VŽSO Pov. br. 247/1926, pag. 30, 49 i 65.

⁶⁴⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 33/1922, 1; *Organizovani radnik*, br. 2, 33 i 62/1924, 1—3. Detaljnije o Savezu drvodjeljaca, U. Nedimović, n. č. *O ekonomskom položaju* 279 — 287.

kavcu i na 23 člana u Tuzli. Pododbor saveza berberskih radnika osnovao je podružnicu u Tuzli 11. novembra 1923.⁶⁵⁾

Savez radnika metalne industrije i obrta imao je 30. septembra 1923. pododbore u Tuzli i Derventi, a 5. marta 1924. na konferenciji u Mostaru obrazovan je pododbor sa 40 članova, čiji je predsjednik bio Risto Samardžić.⁶⁶⁾

Savez kožarsko-prerađivačkih radnika imao je u Bosni i Hercegovini do kraja aprila 1924. godine 3 pododbora sa 98 članova, od kojih je jedan djelovao u Tuzli sa 20 članova i 4 učenika.⁶⁷⁾

Strukovne organizacije razvijale su djelatnost u cilju poboljšanja ekonomskog položaja članova, borile se za smanjenje radnog vremena i brinule o skupljanju novčane pomoći nezaposlenim radnicima. Članstvo podružnice učestvovalo je u tarifno-štrajkačkim akcijama, izvođenju prvomajskih proslava i drugim aktivnostima.

Gotovo sve organizacije, pod rukovodstvom Komunističke partije, učestvovala su u proslavi praznika rada. Prvomajska proslava 1922. izvedena je na zborovima, izletima i obustavom rada. U Sarajevu je štampan prvomajski letak i organizovana zabava, jer je zbor bio zabranjen; zborovi su održani u Derventi, gdje je govorio Ivan Anić, u Tesliću, Docu, Travniku i Turbetu (govorio Života Jevtović) i Tuzli (prisustvovalo 400—500 radnika), gdje su govorili Aleksa Rebrić, Stjepan Kranjčec i Mahmut Altumbabić. Obustava rada je izvedena u svim radionicama, duvanskoj tvornici, željezničkoj radionici u Mostaru, Usori i Doboju. Na izletima, zborovima i sastancima radnicima je tumačena potreba borbe za 8-satno radno vrijeme, potreba stvaranja jedinstvenog fronta proletarijata i pomoći gladnima u Rusiji.⁶⁸⁾

Centralni odbor Nezavisne radničke partije Jugoslavije (CO NRPJ) štampano je 29. aprila 1923. apel svim mjesnim organizacijama i potlačenom proletarijatu da izvedu prvomajsku proslavu. U apelu je stajalo: »Pod pritiskom reakcije... pred opasnošću besposlice i novih ratova, NRPJ smatra za svoju dužnost da prilikom ovogodišnje proslave Prvog maja pozove proletarijat Jugoslavije da na toj proslavi manifestuje svoju svest i svoju volju da se protivu tih opasnosti bori.«⁶⁹⁾ Odazivajući se tom pozivu Mjesna organizacija KPJ u Sarajevu organizovala je zbor, zabavu i izlet posredstvom Radničkog muzičkog društva »Sloboda«, ali je to policija zabranila. Ipak, sekcije Partije razvile su agitaciju za izlet, na koji je došlo oko 250 učesnika i na taj način proslavilo praznik rada. U proslavi je najaktivnija bila sekcija komunista tipografa, jer je u podružnici sprovela stanovište Partije. Radnici nekih sarajevskih fabrika djelimično su obustavili rad 1. maja i uzeli učešća u proslavi praznika rada.⁷⁰⁾

⁶⁵⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 2/1923, 4; *Organizovani radnik*, br. 100/1922, 4, br. 93/1923, 4, br. 35/1924, 4; ABH PU Prez. br. 13865/1922. i 1942/1923; *Položaj radničke klase, Izvještaj IOCMSO za Zemaljsku konferenciju Nezavisnih sindikata*, Beograd 1923, 65.

⁶⁶⁾ *Organizovani radnik*, br. 84/1923, 3, br. 18 i 22/1924, 4.

⁶⁷⁾ *Organizovani radnik*, br. 27, 28 i 34/1924, 3 i 2.

⁶⁸⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 15 i 16/1922, 1 — 2; *Položaj radničke klase*, Beograd 1923, 81 — 82; *Organizovani radnik*, br. 56/1922, 3.

⁶⁹⁾ *Borba*, br. 18/1923, 1.

⁷⁰⁾ AIS KI omot, 34, str. 53 i 55 i dok. br. 6, str. 4 — 5; ABH VŽSO Pov. br. 627/1923.

Partijska organizacija Mostara organizovala je radničku skupštinu, na kojoj je traženo stvaranje Nezavisnih sindikata i obustava rada u privrednim organizacijama. Komunisti su posredstvom kluba »Velež« pripremili uranak, popodne utakmicu a naveče zabavu.⁷¹⁾ Mjesno sindikalno vijeće u Tuzli organizovalo je zbor uz učešće oko 250 radnika, na kome su govorili Mitar Trifunović i Mahmut Altumbabić. Poslije podne je organizovan izlet a naveče zabava. Iste manifestacije izveli su radnici u Bijeljini, Derventi, Jajcu, Travniku, Docu i Turbetu.⁷²⁾

Prvomajska proslava 1924. izvedena je mnogo organizovanije nego ranijih godina. Mjesna organizacija NRPJ u Sarajevu organizovala je zbor uz učešće oko 700 lica. Na zboru su govorili Boško Lukić, Ivan Anić i Vaso Srzentić. Srzentić je govorio o stavu Socijalističke radničke internacionale prema ljevičarima u radničkom pokretu i istakao potrebu čvršćeg organizovanja jugoslovenskog radničkog pokreta u klasnoj borbi. U proslavi je učestvovalo muzičko društvo »Sloboda«, a pomoć je pružio i Pokrajinski odbor Saveza drvodjeljaca. Komunisti su nastojali da spriječe proslavu Mjesne organizacije SPJ cijepanjem izlijepljenih plakata po gradu, a prije početka zbora odvrćali su radnike pred Radničkim domom da ne prisustvuju zboru SPJ. Proslava u Mostaru započela je obustavom rada u privrednim organizacijama. Mjesna organizacija KPJ organizovala je zbor uz učešće od oko 500 lica. Poslije zbora, fudbalski klub »Velež« odigrao je utakmicu, a naveče je održana zabava. Proslava u Konjicu izvedena je izletom van mjesta gdje su dijeljeni prvomajski manifesti i sakupljeni dobrovoljni prilozi za žrtve terora. Na prvomajskoj skupštini u Derventi učestvovalo je oko 100 radnika a obustava rada je izvedena u većini preduzeća i u nekim zanatskim radionicama. Za vrijeme proslave omladinci su rasturili omladinski list *Iskru* i stoga su dva omladince uhapšena. U Bosanskoj Dubici proslavu je organizovalo Udruženje Saveza radničke omladine. Omladinci su proveli agitaciju među drvodjeljskim radnicima u Kozari i pilani »Una« dd. Radnička omladina u Dubici obustavila je rad 1. maja i manifestacijama kroz grad sa crvenim zastavama obilježila proslavu.⁷³⁾ Komunisti Tuzle i Kreke izveli su program proslave rada, iako su policijske vlasti nastojale da spriječe proslavu. Štampani su plakati kojima se građanstvo poziva na proslavu, ali je policija zabranila rasturanje i lijepljenje plakata. Ipak, oko 250 radnika došlo je na zbor posvećen proslavi Dana rada. Referat o značaju Prvoga maja podnio je Mitar Trifunović Učo, a uveče su tuzlanski radnici priredili zabavu. Policija nije zabranila zbor i zabavu, ali je u toku dana pojačala patrole po gradu. Zabilježeno je da su zaplijenjeni svi primjerci radničke štampe posvećene proslavi Prvoga maja.⁷⁴⁾ Od propagandnog materijala Nezavisni

⁷¹⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 11/1923, 1; AIS KI omot 34 (53 i 44) i dok. 6 (4 — 5 str).

⁷²⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 11 i 12/1923, i 1 i 4; ABH PU Prez. br. 703, 822 i 5598/1923.

⁷³⁾ *Radnik Radnik — Delavec*, br. 117, 118 i 119/1924, 3, 4 i 5 — 6; *Borba*, br. 17/1924, 3; *Glas slobode*, br. 17/1924, 3; ABH VŽSO Pov. br. 1203/1925, pag. 91, 97, 100 i 101.

⁷⁴⁾ *Organizovani radnik*, br. 33/1924, 2; Ljubiša Ristović, *Mitar Trifunović — Učo*, Sarajevo 1961, 116.

sindikati su oko 1. maja 1924. rasturili u Bosni i Hercegovini 350 primjere raka majskog spisa.⁷⁵⁾

Među najjača sredstva u ekonomskoj borbi radničkog pokreta spadalo je izvođenje tarifno-štrajkačkih akcija. U snažnim klasnim protivrječnostima građanskog društva, za vrijeme ilegalnog perioda Komunističke partije, kada su Nezavisni sindikati javno djelovali, Partija je nastojala povezati ekonomsku borbu radnika sa političkim zahtjevima radničkog pokreta. Time se razvijala i jačala borbena moć radničkog pokreta u borbi protiv klasnog protivnika, građanskog društva i stvarani su revolucionarni putevi za njegovo obaranje. U tim okolnostima i poslodavci i država bojali su se štrajkova, jer su oni značili smanjenje ili gubitak stope profita u ograničenoj proizvodnji za vrijeme štrajka. U većini slučajeva u slamanju štrajkova Nezavisnih sindikata poslodavcima su pomagale pristalice GRS-a i ORS-a, pošto su oni imali suprotna politička stajališta o izvođenju štrajkova. Desničarski teoretičari tumačili su da se sindikati u građanskom društvu moraju boriti za povoljnije uslove rada i bolji način iskorištavanja radne snage, a ne i za političke zahtjeve radničkog pokreta.

Produženje radnog vremena, smanjenje nadnica i kršenje radničkog zakonodavstva dovodilo je do tarifno-štrajkačkih akcija. Od decembra 1921. do novembra 1924. u Bosni i Hercegovini je, prema nepotpunim podacima, izvedeno oko 35 organizovanih tarifnih akcija, koje su gotovo u potpunosti uspjele. U istom vremenu izvedeno je oko 16 organizovanih štrajkova. Najduže štrajkačke akcije vodili su opančarski radnici u Derventi — 6 nedjelja polovinom 1922. i devet nedjelja šivački radnici Sarajeva u drugoj polovini 1922. koji su svoju akciju završili povišicom plata od 30%. Gotovo sve akcije organizovala je Komunistička partija Jugoslavije u Bosni i Hercegovini posredstvom Nezavisnih sindikata. Akcije su vođene za priznavanje organizacija, poštovanje 8-satnog radnog dana, povećanje najamnina, poštovanje radnih ugovora, protiv otpuštanja radnika i rđavog postupka poslodavaca prema radnicima.⁷⁶⁾ Prema izvještaju Inspekcije rada, u Jugoslaviji je izvedeno tarifnih akcija:

	Traženje povišice	Obuhvaćeno preduzeća	Broj radnika	Uspjeh	Neuspjeh
1921.	159	747	29.091	30	42
1922.	276	942	47.914	37	84
1923.	367	1.080	52.645	32	53
1924.	148	234	24.625	19	57

⁷⁵⁾ Izveštaj za 1923 — 1927. podnesen I kongresu Nezavisnih sindikata (CRSOJ) održanom jula 1927, u Beogradu. Beograd 1927, 28.

⁷⁶⁾ Radničko jedinstvo, br. 2, 3, 4, 25, 27, 29, 31, 32, 33, 35, 38, 40, 43, 44/1922, br. 8 i 12/1923; Organizovani radnik, br. 14/1921, br. 82, 90, 97, 98 i 118/1922, br. 32, 63, 64, 74, 76, 93/1923, br. 45 i 47/1924, br. 10 i 11/1925; Radnik Radnik — Delavec, br. 1 i 3/1922, i br. 122/1924; Radnička borba, br. 11/1924. i Glas slobode, br. 24/1924.

Štrajkova je izvedeno:

	Štrajkovi	Učesnika	Dana u štrajku
1921.	75	17.947	183.716
1922.	163	40.447	486.392
1923.	121	18.193	159.300
1924.	64	7.357	76.337 ⁷⁷⁾

Organizovana djelatnost Nezavisnih sindikata dovela je do re-ogovaranja režima na njihove akcije i izazivala represalije. Progoni, hapšenja sindikalnih funkcionera i pristalica sindikata uslijedili su poslije rasturanja sindikalne štampe i pokušaja izvođenja štrajkova itd. Samo do 30. novembra 1922. u Bosni i Hercegovini je iz raznih mjesta protjerano preko 1.200 radnika a do 29. aprila 1923. u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji je za godinu dana prošlo kroz zatvore oko 500 radnika. U rudniku Čevljanovići otpušteno je 14. marta 1924. godine 98 rudara, jer su pripremali mali štrajk zbog niskih najamnina.⁷⁸⁾

Progoni kao i ometanje vlasti u djelovanju Nezavisnih sindikata bili su uzrok što su organizacije brojno bile male i što radnici nisu bili mnogo zainteresovani za rad organizacija. U međusobnim sukobima radnika vođene su oštre i duge borbe, a klasni protivnik je ostavljen po strani, što je poslodavcima olakšavalo izvlačenje većeg profita. Ideološka pocijepanost je izazvala političku nezainteresovanost a to je pričinjavalo veliku teškoću u političkom okupljanju i sporom napredovanju sindikalnih organizacija. Uzaludni su bili pokušaji da se postignu sporazumna i kompromisna rješenja i stvore jedinstveni savezi. Do konačnog rješenja nije došlo. Sve se završilo na pokušaju.

Česte zabrane djelovanja ljevičara u radničkom pokretu donosile su promjene u strukturi rukovodećeg aktiva sindikata. Iz rukovodstva su se povukli stariji sindikalni funkcioneri, a u rukovodstva Nezavisnih sindikata su došli mlađi radnici, uglavnom omladinci. U nekim rukovodstvima (Banja Luka), preovlađivali su zanatski radnici, što je unosilo sitnoburžoaske tendencije u sindikate. I pored velikih smetnji u radu sindikata (policijski progoni, zabrane, jak uticaj katoličke crkve itd.). Pokrajinski Međusavezni sindikalni odbor za Bosnu i Hercegovinu od početka 1922, kada je pokrenuo *Radničko jedinstvo*, razvio je rad Mjesnog sindikalnog vijeća u Doboju, Derventi i Akcionog odbora u Sarajevu.

Industrijska kriza 1923—1924. pogodila je sindikate jer je kapital, otpuštanjem radnika, izvršio pritisak na sindikate i oni su gubili od svoje snage. Građanske partije, koristeći se svojim dominantnim položajima u političkom životu zemlje, postizavale su uspjehe kod ideološki neizgrađenih radnika, što je izazivalo slabljenje borbene moći radničkog pokreta.

⁷⁷⁾ *Izveštaj za 1923 — 1927*, Beograd 1927, 24 — 25.

⁷⁸⁾ *Radničko jedinstvo*, br. 42/1922, 8; br. 10/1923, 1; ABH VŽSO Pov. br. 723/1924.

Odluke III zemaljske konferencije KPJ (1—4. I), Plenarna sjednica CRSOJ (27—29. I) i Plenum Oblasnog vijeća KPJ za BiH (9. marta 1924) ubrzali su proces snaženja sindikalnih organizacija osnivanjem Mjesnog sindikalnog vijeća u Mostaru i Sarajevu, u prvoj polovini 1924. a početkom oktobra u Travniku. Međutim, nedovoljna pomoć Oblasnog sekretarijata KPJ za BiH sindikatima, prevlađivanje nekvalifikovanih i nepismenih radnika u vodećoj grupi industrije, drvnoj itd. veliki su razlog što je bio slab uticaj Nezavisnih sindikata na drvodjeljske radnike.

Ideološki sukobi u Partiji, prenošeni na Nezavisne sindikate, više grupacija raznih sindikalnih pravaca, od kojih je desničarski nesmetano djelovao, uticali su na izvođenje malenog broja ekonomsko-političkih akcija Nezavisnih sindikata u 1924. godini. Svim tim teškoćama treba dodati međusobne lične sukobe ljevičarskih i desničarskih radničkih funkcionera, što je ostavilo krupnih tragova i imalo štetnih posljedica na razvitak radničkog pokreta.

Nezavisni sindikati su kroz 11 strukovnih saveza nastojali da izbore povećanje najamnina, obezbjeđenje boljih uslova rada članova, vodili su borbu za suzbijanje uticaja SPJ u Savezima itd.

THE INDEPENDENT TRADE UNIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE PERIOD FROM 1921 TO 1924

Summary

After the Obznana (The Promulgation) of 29/30 th December, 1920 and the State Protection Law (August 2, 1921), the leftists in the workers' movement in Bosnia and Herzegovina under the leadership of the Communist Party, operated under very difficult circumstances. The Communist Party, which had gone underground, tried to secure its position in the trade unions as basic forms of class struggle organizations of the proletariat. It pointed out that the trade unions ought to be part of the »fully integrated community of action and cooperation« with the CPY, whereas in public it advocated their independence of political parties, as the authorities required. On such principles were created trade union footholds in Bosanska Krajina and Sarajevo in the first half of 1921, which were directed by the Regional Trade Union Council.

After August 2, 1921, the initiative for the creation of the Independent Trade Unions was continued (because the organizations from the first half of that year had been broken up after the passage of the State Protection Law) under the leadership of the Regional Secretariat of the CPY for Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. The association of Sarajevo tailors was the first to start functioning and all the other workers began to gather around it. Thereupon, towards the end of the year, the Organization of the Independent Trade Unions was created in Banja Luka, Zenica, whereas in Jajce an attempt was made in that direction.

The inaugural regional conference of the Inter-associational Trade Union Committee for Bosnia and Herzegovina, held at Sarajevo on January 18, 1922, elected the Inter-associational Trade Union Committee for Bosnia and

Herzegovina and effected a significant turning-point in the activity of the Independent Trade Unions. On February 3, with the aid of the CPY, the organ of the Independent Workers' Trade Unions, »The Workers' Unity«, was started, and was to come out until June 15, 1923. In Tuzla, the Local Trade Union Council was created at the end of February; in Doboj, the Temporary Local Trade Union Council was formed by the middle of June, 1922. In Derвента, the Local Trade Union Council was formed at the beginning of 1923. In Sarajevo, at the beginning of February, 1923, underground activity in the creation of trade union organizations was continued in the city's wards, so that at the beginning of May several organizations were formed, while the Temporary Committee of the Local Trade Union Council was not formed until May 9, 1924. In Mostar, the communists founded the Local Trade Union Council on March 17, 1924.

In addition to this, the Independent Trade Unions spread their activity through 11 trade associations in Bosnia and Herzegovina, organizing also the first of May celebrations from 1922 to 1924 and conducting tariff strikes, in which the CPY tried to tie together the economic struggle of workers with the political demands in the workers' movement.

The intensification of the CPY activity in the workers' movement in the first half of 1924 upset the authorities and they prohibited, on July 12, the activity of the Independent Workers' Party of Yugoslavia and that of the Independent Trade Unions, as well as the activity of those organizations under their leadership. In Bosnia and Herzegovina, in the second half of 1924, there were attempts and demands in some places (Kreka, Sarajevo, and probably Travnik) for the activity of the Independent Trade Unions in Bosnia and Herzegovina to be made legal again, but on July 13 a new prohibition of the Independent Workers' Party of Yugoslavia put a stop to the activity of the Independent Trade Unions in Bosnia and Herzegovina, which ended their activity for good. In the period from 1925 to 1929 the CPY secured a foothold in the rightist trade unions in Bosnia and Herzegovina and tried to carry out its policies among the workers organized in trade unions.

PERO MORAČA

Partizanski rat i selo u našem NOR-u*

Nisam izabrao ovu temu iz uvjerenja da je dovoljno izučena da bi se u jednom ovakvom sintetizovanom izlaganju mogao dati potpuniji odgovor na sva relevantna pitanja koja ona nameće. Poziv na ovaj naučni skup kojim su njegovi organizatori, imajući u vidu fenomen Semberije u NOB-i, inicirali tematiku sela i seljaštva u našem oslobodilačkom ratu i revoluciji, podstakao me je da saopštim one rezultate vlastitih istraživanja koja se tiču teme »Partizanski rat i selo u našem NOR-u«. S obzirom na to da se bavim izučavanjem NOB-a u širim, jugoslovenskim okvirima, da do sada nisam vršio specijalistička istraživanja ove teme i da nisam izučavao Semberiju više no druge oblasti i regione Jugoslavije, moj prilog ovom skupu mogao je jedino imati ovakav opšti karakter. Želim takođe da podvučem da je ovakva problematika u istraživanju našeg rata i revolucije još uvijek u drugom planu, da u istoriografiji još nemamo ozbiljnijih pokušaja analize uloge pojedinih društvenih klasa i slojeva i, posebno, da su sociološka istraživanja NOR-a još uvijek izvan sfere interesovanja naše sociološke nauke.

Istorija nas uči da je partizanski rat od davnina bio prirodan oblik otpora osvajaču i domaćem tlačitelju. Štaviše, novija i najnovija istorija, evropska, a posljednjih decenija i svjetska, pokazuju da je ovaj oblik rata imao i ima najširu primjenu. Veoma vidno mjesto koje u savremenoj vojnoj nauci ima partizanski rat, rezultat je njegove primjene u praksi, osobito počev od otpora Španije Napoleonu. Izučavajući iskustva i uvažavajući stvarni značaj i ulogu partizanskog rata, i buržoaska vojna misao, čak i u onim vodećim, imperijalističkim zemljama između

*) Referat podnesen na naučnom skupu *Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi*, održanom u Bijeljini 19. novembra 1971. godine.

dva svjetska rata, razvila je učenje o tzv. malom ratu, o gerili, poklanjajući mu pažnju ne toliko zbog moguće primjene u ratnoj praksi vlastite armije, koliko zbog izbora najefikasnijeg metoda suzbijanja takvog rata na osvojenim teritorijama. Iskustva drugog svjetskog rata, a zatim i svih lokalnih i regionalnih ratova poslije njega — od Indokine, preko Alžira do Kube, dali su tretmanu partizanskog rata u vojnoj nauci nov kvalitet. I na jednoj i na drugoj strani taj oblik ratovanja prihvata se kao već sasvim uobičajeni vid rata kojim brojno i pogotovo tehnički inferiorniji narodi vode borbu za konačno rješenje, za ostvarenje dalekosežnih oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva. Iskustva iz tih ratova pokazuju da je tzv. mali rat, gerila, partizanski rat u našem smislu, izrastao u pravi rat, u partizanski rat u širem smislu, u kombinovani rat, u ono što se danas već obično naziva opštenarodni rat.

Ovaj proces izrastanja gerile u opštenarodni rat, toliko karakterističan baš za noviju i najnoviju istoriju, nemoguće je objašnjavati nekakvim vojnim razlozima. Taj proces ima svoje duboke socijalno-političke uzroke. Nikako nije slučajno da se javlja u evropskoj stvarnosti 19. vijeka i u ovoj našoj eposi imperijalizma i socijalističkih preobražaja. Riječ je o takvim društvenim kretanjima u kojima sve vidniju ulogu dobivaju osnovni slojevi naroda. Taj su proces otvorili veliki socijalni pokreti obilježeni osobito francuskom revolucijom. Prirodno je da su tu uzroci pojavi masovnih armija i opšte vojne obaveze. Osnovna vojska buržoasko-demokratskih revolucija i pokreta takvog karaktera bili su široki slojevi naroda, prvenstveno seljaštvo. To im je davalo masovnost i opštenarodni karakter. Međutim, ma koliko da su oslobodilačke i demokratske ideje te prethodne epohe pokretale osnovne društvene slojeve, s tendencijom njihovog izrastanja u subjekt društveno-političkih određenja, ipak je klasna ograničenost vodećih snaga uslovljavala i ograničenost tih procesa. Marks i osobito Engels, koji se mnogo više bavio vojnim studijama oslobodilačkih i revolucionarnih ratova u 19. vijeku, uvijek su uzroke neuspjeha i nedosljednosti tih pokreta nalazili, prije svega, u unutrašnjim protivrječnostima društveno-političkih snaga koje su u njima učestvovala. Najkraće rečeno, vodeća buržoaska klasa uvijek je takvim pokretima namećala svoje, klasno ograničene ciljeve, sputavajući mnogo radikalnije težnje glavne vojske takvih pokreta — osnovnih narodnih slojeva. To su oni ilustrovali analizom oslobodilačke borbe Španije protiv Napoleona, buržoasko-demokratske revolucije u Njemačkoj, oslobodilačke borbe Pijemonteza protiv Austrije itd. S te tačke gledišta zaista je duboka Engelsonova analiza neuspjeha španskog partizanskog rata! O istim problemima i sa istim zaključcima dao je analizu bosansko-hercegovačkog ustanka 1875—1878. godine Veselin Masleša.

Uticaj klasnih protivrječnosti na razmjere i karakter partizanske borbe još je snažnije bio izražen u uslovima drugog svjetskog rata u mnogim okupiranim evropskim zemljama. Onaj dio vodećih snaga buržoazije ovih zemalja koje su bile antiokupatorski orijentisane nigdje nisu pokazale veću odlučnost za razvijanje partizanske borbe do razmjera svenarodnog rata. Svuda su te snage bile za pokret otpora sa ograničenim ciljem — da se podrže naponi savezničkih sila od kojih se očekivalo oslobođenje i obnova starog društveno-političkog sistema. Po srijedi je bio strah od ozbiljnijih unutrašnjih klasnih sukoba i socijalno-političkih pokreta

u uslovima veoma poljuljanog autoriteta vladajućih snaga uslijed njihovog kapitulantskog stava u pitanju odbrane nezavisnosti i takođe porasta uticaja Sovjetskog Saveza poslije 22. juna 1941. godine. To je bilo karakteristično čak i za takve zemlje kao što su Danska ili Norveška, Holandija ili Belgija, a još više za Francusku ili Italiju (od 1943), a pogotovo za strategiju buržoaskog antiokupatorskog tabora u Poljskoj, Čehoslovačkoj i, najzad, Jugoslaviji.

Iskustvo svih tih ustanaka, buna i pokreta u novijoj i najnovijoj istoriji pokazuje da je selo bilo njihova osnovna snaga i okosnica, izvor njihovih ljudskih i materijalnih potencijala. Oni su primali veći intenzitet i šire razmjere zavisno od toga koliko su se podudarale socijalne težnje i interesi tih masa i vodećih klasa i koliko su splašnjavali i upadali u oseke i krize, srazmjerno stepenu razilaženja tih težnji i interesa. Otud je prirodno da se u ovoj našoj eposi partizanski rat, predvođen novim društveno-političkim snagama, često i sve češće razvija do stepena opštenarodnog rata, kojeg nikakve teškoće, uključujući i frapantnu tehničku inferiornost, ne mogu slomiti. Iskustva svih tih ratova — od našeg do ovog posljednjeg na indokineskom potkontinentu, pokazuju da ključ njihovog uspjeha leži prije svega u neraskidivom jedinstvu širokih slojeva naroda, prvenstveno seljačkih masa i rukovodećih snaga pokreta.

Mislim da ne griješim ako kažem da je partizanski rat prvenstveno seljački rat. To je nesumnjivo svojstvo takvih ratova u novijoj i najnovijoj istoriji, i to onih koji su pokazivali tendencije izrastanja u trajan opštenarodni rat ili su i stvarno izrasli u takav rat. Štaviše, rekao bih da je ovaj već sada klasičan oblik partizanskog, opštenarodnog rata svojstven zemljama u čijoj socijalnoj strukturi seljaštvo zauzima vodeće mjesto, pa, saglasno tome, zemljama u kojima su u prvom planu oni društveni problemi koji se tiču sela i seljaštva, bez obzira da li je pri tome hegemon u takvim pokretima buržoazija ili radnička klasa. U takvim ratovima otpor u gradskim i industrijskim centrima samo je pomoćni dio glavnog oblika borbe — partizanskog rata. Sigurno je da u objašnjavanju specifičnih nepovoljnih uslova za širi razvitak pokreta otpora u nekim izrazito razvijenijim evropskim zemljama u drugom svjetskom ratu socijalna struktura stanovništva ima ulogu značajnog faktora. Razumije se da, pri postojanju svih drugih uslova, oblik partizanskog rata ne može biti istovetan u zemlji čiju strukturu stanovništva čini 80 odsto seljaštva i u onoj u kojoj seljaštvo čini samo 20 odsto. Štaviše, teško je i zamisliti oblike i tokove takvog višegodišnjeg rata u zemlji u kojoj gro stanovništva živi u gradovima i pripada gradskim slojevima.

Ne bi se moglo reći da je KPJ baš tako brzo i uspješno shvatila jugoslovensku društvenu stvarnost. Dosta je kasno ona počela da ozbiljno uzima u obzir one najznačajnije strane te stvarnosti i da na njima gradi svoj koncept revolucije. Vjerovatno ne griješimo ako početak tog zaokreta vezujemo za 1935. godinu, za ono izjašnjavanje za »narodnu revoluciju«, koje je počivalo na saznanju da su za korjeniti, revolucionarni preobražaj objektivno podjednako zainteresovani svi osnovni slojevi jugoslovenskog društva. Jer, protivrječnosti toga društva, na žalost, nisu prozivila zile iz toliko visokog stepena razvijenosti da bi produkcionni odnosi kočili dalji razvoj proizvodnih snaga, već, obratno, iz njegove zaostalosti, iz činjenice da su se bili stekli takvi međunarodni i unutrašnji uslovi u

kojima buržoaski društveni sistem ni poslije promjena nastalih 1918. godinom nije mogao osigurati puteve izvlačenja iz vjekovne privredne i kulturne zaostalosti. U cijeloj prethodnoj eposi, uprkos pokretima i borbama, nijedno od kardinalnih pitanja demokratsko-buržoaskog društvenog preobražaja nije bilo riješeno: nije bio ostvaren minimum demokratskih prava i sloboda, ni nacionalna afirmacija i ravnopravnost, nisu bile postavljene osnove moderne privrede, nije bilo riješeno ni pitanje osnovne pismenosti i narodnog prosvjećivanja itd. itd. Nisu, dakle, bili otvoreni putevi kakvog-takvog progressa na modernim osnovama, onim kojima su već poodavno kretale gotovo sve evropske zemlje. To su bili oni primarni faktori koji su davali pečat protivrječnostima jugoslovenskog društva. Za njihovo rješavanje objektivno nije mogao biti više zainteresovan ni jedan društveni sloj od onog milionskog radnog seljaštva koje je činilo prosječno blizu 80 odsto jugoslovenskog stanovništva.

Prirodno je da je proces spoznaje te istine u KPJ tekao sporo. Najprije je na dnevnom redu bila borba za takvu partiju koja će biti sposobna da na takvoj spoznaji razradi odgovarajući koncept revolucije. Zatim je slijedila duga i uporna borba KPJ za političko organizovanje, da tako kažem, vlastite, radničke klase do stepena njenog izrastanja u društveno-političku snagu sposobnu za ulogu hegemonu u predstojećoj revoluciji. I, najzad, trebalo je razraditi i širokim narodnim slojevima približiti jedan politički program koji bi one postepeno prihvatale i za čije bi se ostvarenje odlučno borile. Društveno-politički razvitak u godinama uoči rata pokazuje da su u svim ovim pravcima ostvareni značajni rezultati. U cjelini uzev KPJ je brzo izrastala u idejno-politički i organizacijski čvrstu avangardu koja je znalački vodila bitku za stvaranje širokog demokratsko-revolucionarnog pokreta. Ona je ostvarila prevashodno uticaj u radničkoj klasi i u njoj stvorila svoja značajna i veoma aktivna uporišta. Međutim, taj proces nije ni izbliza bio završen. U nekim dijelovima Jugoslavije, osobito onim zaostalijim, u kojima je radnička klasa bila izrazito razvijena i bez znatnijih tradicija, razvitak KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta s novom orijentacijom zabilježio je tek prve značajnije rezultate. U Bosni i Hercegovini, u Makedoniji ili na Kosovu još nije bila postavljena ni osnovna organizaciona struktura partije. Rukovodstva nisu bila učvršćena, neka od njih ni idejno čvrsto opredijeljena, a mreža lokalnih rukovodstava veoma prorijeđena i sa mnogim prazninama.

Otud je prirodno da se proces prodiranja uticaja KPJ u druge slojeve društva, posebno na selo, sporo razvijao. Ona ni politički ni organizacijski nije bila sposobna da efikasno slijedi ona sve vidnija pomjeranja u osnovnim narodnim slojevima ulijevo, a još manje da brzo popuni vakuum nastao poslije raspadanja Bloka udružene opozicije u 1939. godini. Otud, iako je svuda zapažao brži prodor uticaja Partije na selo, ipak do aprila 1941. taj prodor nije bio izražen u stvaranju njenih značajnijih uporišta. Mislim da se može reći da je organizovana akcija KPJ na selu išla iza stvarnih raspoloženja osnovnih seljačkih masa. U protivnom, ne bi bilo moguće objasniti ona tako vidno izražena socijalna stremljenja u ustaničkim masama, koja su već karakteristična za oružani otpor hercegovačkih seljaka ustaškim zločincima koji se spontano razvio u ustanak krajem juna 1941. godine. Nije, naravno, slučajno da ove mase na-

oružanih seljaka nisu tražile, a niti su prihvatale vođstvo tradicionalnih građanskih partija. O širem prodoru KPJ na selo može se govoriti jedino za Crnu Goru i za obalni pojas Dalmacije.

Ipak, sa stanovišta krajnjeg ishoda, pokazalo se da je bio ostvaren neophodni minimum uslova za odlučnu bitku koja se približavala. Mislim da je tu, pored objektivnih uslova koji su išli u prilog takvom razvitku, od presudnog značaja bila činjenica da je KPJ znalački sagledala stvarne probleme jugoslovenskog društva i da je, oslobođena naslijeđenih šema revolucije koje je tako agresivno nametao dogmatski staljinizam, umjela da razradi politički program i odgovarajuću strategiju i taktiku u borbi za njegovu realizaciju. Nema potrebe da se ovdje o tome podrobnije govori. Dovoljno je podsjetiti na njenu koncepciju narodnog fronta, na njen zaista široki program borbe za demokratizaciju zemlje u kojem se ukazivalo na puteve razrješavanja osnovnih društvenih problema — od nacionalnog do problema očuvanja ugrožene nezavisnosti zemlje.

Ma koliko još nejasna i sa stanovišta širih narodnih slojeva čak i nerealna, nepokolebljiva orijentacija KPJ na oslobodilačku borbu, proklamovana još u danima aprilskog rata, bila je, s jedne strane, izraz saznanja da slom Kraljevine Jugoslavije predstavlja onaj istorijski trenutak kada postaje neminovna smjena vodećih društveno-političkih snaga, i, s druge strane, izraz svijesti da mira u zemlji okupiranoj od fašističkih sila ne može biti. Takva orijentacija navodila je, zatim, i na iznalaženje adekvatnih odgovora na sva pitanja političke platforme i puteva njene realizacije, odnosno razrade odgovarajuće strategije i taktike.

Prije nego se u vrhovima Partije i počelo diskutovati o partizanskom ratu, stavovi Majskog savjetovanja nedvosmisleno su upućivali sve snage Partije na borbu za jedinstvo najširih slojeva naroda. Iako se još nisu mogli jasnije precizirati oblici i putevi oružane borbe, iako je u KPJ još bila prisutna koncepcija »barikadne taktike« i juriša na osnovne pozicije neprijatelja, već u periodu priprema sve se više zapaža pomjeranje KPJ ka selu. Uostalom, ta se pojava javlja najprije spontano — znatan broj komunista, skojevaca i pripadnika radničkog pokreta u aprilskom ratu i neposredno poslije njega napušta centre, odlazi iz preduzeća, sa univerziteta itd. i vraća se u selo, gdje nastavlja s političkim radom. Kasnije su takva pomjeranja rezultat svjesne akcije Partije u pripremanju za oružanu borbu.

Sam kurs na oslobodilačku borbu protiv fašističkog okupatora još je više usmjerio Partiju na selo. Sada se još neposrednije isticalo mjesto i uloga osnovnog dijela naroda. Više nije moglo biti sumnje u to da milionsko seljaštvo mora postati najmasovnija snaga borbe za oslobođenje. Na to je ukazivalo istorijsko iskustvo uopšte, i iskustvo oslobodilačkih pokreta, ustanaka i ratova u novijoj istoriji naših naroda posebno.

I onda kada su se u KPJ, poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, pojavile iluzije u brz završetak rata, kada su ne samo u zabačenim krajevima Bosne i Like očekivali sovjetske padobrance, već su se i u Beogradu pripremali za odlučnu akciju, a bjegunci iz Kerestinca pošli u Zagreb, istinska oružana borba počela je tamo gdje je to jedino bilo moguće i realno — na terenu, sa osloncem na selo i seljaštvo. Čak i u Banatu, u kojem kurs na ustanak predstavlja najizrazitiji primjer avantu-

rizma u našoj tadašnjoj praksi, uzrokovan strahom da se u odnosu na Crvenu armiju ne zakasni, oružana borba primila je tipične oblike partizanskog rata. Ma koliko intenzivne, borbene akcije u centrima, od početka oružane, partizanske borbe, otišle su u drugi plan.

Već u nekoliko prvih nedjelja borbe otpale su sve dileme. Dovoljne su bile prve akcije malih i malobrojnih partizanskih odreda, pa da u mnogim krajevima zemlje izbiju vulkanskom snagom masovni (seljački) ustanci, koji su svojim razjmerama i uspjesima objektivno izrasli u dominantnu pojavu na jugoslavenskom tlu. Mi često s pravom ističemo da su ovi ustanci potvrdili pravilnost kursa KPJ na oružanu borbu, a također da je KPJ inicijator i inspirator tih ustanaka. Međutim, u ozbiljnoj analizi stvarnih društveno-političkih tokova mi ne možemo preći preko činjenice da do ovih ustanaka nije dolazilo, prije svega, tamo gdje je uticaj KPJ bio jači i presudniji. Staviše, ako izuzmemo Crnu Goru i neke rijetke oaze (da pomenem Drvar kao jednu od najjačih), ustanci su izbijali u krajevima u kojima su bile veoma slabe, pa i najslabije organizovane snage KPJ. Nije trebalo mnogo vremena, pa da se uskoro pokažu negativne posljedice te činjenice. Čak i tamo gdje je uticaj KPJ bio znatniji, kao što je slučaj s Crnom Gorom ili Drvarom, a da ne govorimo o drugim ustaničkim žarištima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, ustaničke seljačke mase su ispoljile sklonost da prihvate i svako drugo ponuđeno rješenje koje bi im kako-tako garantovalo mir i bezbjednost.

Još dramatičniju bitku morala je voditi KPJ za razgaranje oslobodilačke borbe u onim dijelovima zemlje, u kojima iz različitih objektivnih razloga, pri čemu je znatan uticaj imala i politika okupatora, selo nije izražavalo spremnost da prihvati put oružane borbe onim tempom kako je to KPJ željela. Tu je dolazilo do obrnute pojave od one koju smo imali u ustaničkim krajevima. Partija je na selo slala partizanske odrede, ali oni nisu nailazili na aktivnu podršku seoskog stanovništva. Ni njena upornost da već jednom razbijene odrede obnovi, kako je to reljefno pokazalo iskustvo iz nekih oblasti Slovenije ili Hrvatske, pa i drugih krajeva iz 1941. godine, nije donosila rezultate. To iskustvo je još reljefnije pokazalo da bez aktivne podrške sela nije moglo biti ne samo šireg ustaničkog pokreta već ni kontinuirane partizanske akcije. Prvi uslov za to bilo je da u selo prodre oslobodilačka platforma KPJ. Zbog toga, uprkos onom insistiranju iz Glavnog štaba NOPOJ i CK KPJ iz perioda jul—septembar 1941. da se čim prije rasplamsa partizanska borba u svim krajevima, u taktici, Partije moralo je doći do ozbiljnih promjena, saobrazno realnim odnosima političkih snaga i raspoloženjima na selu. Iskustvo je pokazalo da se moralo najprije ići na stvaranje političkih uporišta na selu i onih oblika organizovanja narodnooslobodilačkog pokreta koje je selo prihvatilo. Onda kada su takva uporišta bila spremna da sama regrutuju partizanske borbe i da im obezbijedi svaku podršku, partizanska borba mogla je da stekne trajan karakter, da traje i da se razvija, bez obzira na sve teškoće i sve nepovoljne uslove. Samo u tom slučaju bilo je moguće naći i adekvatna rješenja u organizovanju narodnooslobodilačkog pokreta, bez obzira da li je riječ o ravnom Sremu ili Semberiji ili nekom planinskom besputnom kraju.

Ova iskustva i sa ustaničkim oblastima u 1941. godini i sa oblastima u kojima, uprkos upornosti KPJ, partizanska borba nije uzimala šire raz-

mjere, pokazuju da je uticaj Partije na selu u cjelini uzev bio skroman, da je postojao još znatan raspon između njene koncepcije NOB-a i stvarnih raspoloženja u širokim slojevima seljaštva. Tamo je, kao što je sam razvitak pokazao, bio još snažan uticaj građanskih idejno-političkih pogleda i, još više, tradicionalizma koji je nastao u uslovima izrazite zaostalosti, vjerske i nacionalne isključivosti i drugih negativnih nasljeđa prošlosti. Naravno, bili bismo jednostrani ako pri tome ne bismo imali u vidu da je riječ o trenutku nesumnjivo historijskog preloma, o odluci najsudbonosnijeg značaja. Za takav korak, vidjeli smo, nije bilo dovoljno ni samo antiokupatorsko raspoloženje, pa ni spremnost za otpor fašističkim zločinima. To su bile samo pretpostavke za postepenu realizaciju jedne po metodima borbe i ciljevima dalekosežne koncepcije oslobodilačkog i revolucionarnog rata.

Uprkos svim pomenutim i drugim teškoćama, za KPJ nije bilo drugog puta. Ona se svom svojom snagom morala da baci u bitku za selo. U pogledu angažovanja najjačih snaga i uporišta Partije i revolucionarno-demokratskog pokreta koja su se do aprilskog rata nalazila prvenstveno u radničkim centrima nije bilo ozbiljnijih dilema. Svuda tamo gdje je partizanska borba uzimala sve šire razmjere intenzitet borbene aktivnosti u okupiranim centrima, karakterističan za početnu etapu, postepeno je opadao. Takva aktivnost imala je prvenstveno moralno-političko značenje i uticaj, dok je njen stvarni borbeni efekat bio veoma skroman. Štaviše, najčešće su se uspjesi borbenih akcija u centrima plaćali neizmerno velikim žrtvama. Otud već ujesen pojačan kurs na povlačenje radnika i drugih antifašista na teren, u partizanske odrede. Vrhovni štab je na tome osobito insistirao poslije njemačkih zločina u Srbiji, osobito poslije pokolja u Kraljevu i Kragujevcu. To se postavljalo i kao efikasna mjera na liniji jačanja uticaja borbenih i političkih svjesnih elemenata u partizanskim odredima.

Ako je pod uticajem oseke ustanka i diferenciranja u ustaničkim seljačkim masama podstaknutim ofanzivama i represalijama okupatora i akcijom snaga starog poretka i bilo pojava nevjerice u mogućnost organizovanja seljačkih masa na platformi narodnooslobodilačkog pokreta, koja je u redovima KPJ imala svoj korijen u poznatom stavu o kolebljivoj prirodi sitno-sopstveničkih slojeva, praksa je brzo pokazala da je svaki pokušaj da se traži neko drugo rješenje vodio neuspjehu. Nema potrebe da se ovdje podrobnije osvrćem na mišljenja koja su se negdje krajem 1941. godine mogla čuti u Ekzekutivi Kominterne kada je bila riječ o mjestimičnim osekama našeg ustanka o tome da je KPJ ponovo zapala u avanturizam svojom orijentacijom na razvijanje ustanka sa osloncem na selo. Korisnije je da podsjetimo na sudbinu inicijative delegata CK KPJ pri PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu da se, u vrijeme one oseke ustanka u istočnoj Bosni potkraj 1941. godine, izlaz traži u prodiranju u rudarske bazene i druge industrijske centre ove oblasti da bi se mobilizacijom radničke klase uticalo na dalji razvoj ustanka. Njegovo iskustvo je po drugom put pokazalo da se izlaz nije mogao tražiti u masovnom pokretanju radnika u oružanu borbu, u pretvaranju radničkih centara u poprišta rata. Cjelokupno naše iskustvo je pokazalo da je dugotrajnu, iscrpljujuću partizansku borbu s tendencijama njenog izraštavanja u trajan opštenarodni rat

bilo moguće voditi samo pod uslovom ako takvu borbu svjesno prihvati selo i ako se u njoj do kraja i nesebično angažuje.

Takav kurs je već jasno bio izražen u Titovom planu iz avgusta 1941. da se u zapadnoj Srbiji ide na stvaranje oslobođene teritorije, a zatim još odlučnije izlaskom najvišeg vojnog i političkog rukovodstva jugoslovenskog NOP-a na oslobođenu teritoriju u drugoj polovini septembra 1941. godine. To je bila njegova legalizacija i ujedno izraz odlučnosti da se istraje do kraja. Mislim da ne pretjerujem ako kažem da je to bio i rješavajući potez u prenošenju težišta borbe na selo. S tog puta bez pobjede nije više moglo biti povratka.

Pogledajmo i drugu stranu ovog procesa. Upućivanje partijskih aktivista na teren, u selo u periodu priprema i pokretanja oružane borbe, prerasta u jesen 1941. godine u veoma intenzivan proces pomjeranja organizacijske strukture Partije i njenog prilagođavanja uslovima vođenja partizanskog rata. To su osobito podstakle odluke i stavovi savjetovanja u Stolicama. U njima je jasno bio izražen kurs za razvijanje partizanskog rata do razmjera opšteg narodnog ustanka i izgrađivanje takve njegove vojne i političke organizacije koja će mu dati karakter permanentnog opštenarodnog rata za ostvarenje dalekosežnih ciljeva. Time su konačno otpale i posljednje dileme u pogledu puteva razvitka narodnooslobodilačke borbe. Odbačene su tendencije da se partizanski rat zadrži na nivou gerile, prisutne u krajevima u kojima su bili izrazito nepovoljni uslovi za razvitak šireg ustaničkog pokreta, a takođe i sve one dileme koje su se javljale na ustaničkim žarištima u pogledu vojne organizacije i taktike i odnosa prema drugim političkim snagama i vojnim formacijama, prvenstveno prema četnicima. Odmah zatim slijedili su i stavovi o organizaciji oslobođenih teritorija kao baza za vođenje rata i za jasnije izražavanje društveno-političke orijentacije narodnooslobodilačkog pokreta.

Logično je da je kurs izražen ovim odlukama i stavovima zahtijevao još odlučnije angažovanje cijelog aktiva Partije i, još više, njegovo gotovo totalno organizacijsko prestrukturiranje. Ne samo da je podstakao prenošenje sjedišta rukovodstava iz gradskih centara već i intenzivnu akciju za stvaranje mreže rukovodstava i organizacija koja bi bila saobražena zahtjevima najefikasnijeg usmjeravanja ustanka. Do kog je stepena ovo bilo prorađeno u praksi, dovoljno je da podsjetim na formiranje okružnih komiteta KPJ na teritoriji partizanskih odreda. To je omogućavalo sinhronizovanu aktivnost partijskih i vojnih rukovodstava na cijeloj teritoriji. Na istom principu provedena je organizacija SKOJ-a, a zatim i masovnih političkih organizacija. U isto vrijeme razvijao se intenzivan proces stvaranja mreže organizacija KPJ i SKOJ-a u partizanskim formacijama i na terenu. Bio je to dotad neslućen prodor KPJ na selo, koji je veoma brzo uslovio korjenitu promjenu njene socijalne strukture u korist seljaštva, što će ostati karakteristično sve do kraja rata.

To je bio put postepenog, aktiviranja milionskog seljaštva u društveno-političkim zbivanjima koje je nametnula okupacija i narodnooslobodilačka borba. Iskustvo je potvrdilo realnost takve orijentacije KPJ. Narodnooslobodilački pokret primao je karakter stabilnosti i trajnosti saobrazno prihvatanju njegove vojne i političke organizacije u masama se-

ljaštva. Tako su nastajala trajna ustanička žarišta koja više nikakve teškoće i nevolje kojim je obilovao naš rat nisu mogle slomiti.

Utoliko je selo bilo i osnovno poprište one dramatične bitke čiji su nosioci bile antagonističke klasne snage još odranije konfrontirane do tog stepena da ni u uslovima okupacije nije bilo moguće, u interesu oslobodilačke borbe, potisnuti unutrašnje klasne antagonizme. I te snage, kao uostalom i okupator i kvislinzi, koji su prije svega, koristeći se nacionalnom i vjerskom netrpeljivosti, nastojali da izazovu bratoubilački rat, našli su svoje oslonce na selu. Drama te četvorogodišnje bitke nije zahvatila tako intenzivno ni jedan društveni sloj kao seljaštvo. Dovoljno je da podsjetim na one frontove koji su u nekim našim krajevima za duže vrijeme činili granice između pojedinih sela — srpskih i hrvatskih, srpskih i muslimanskih, srpskih i albanskih, crnogorskih i albanskih itd. Podrobnijom studijom našeg rata zapazićemo da su brže ili sporije ovi frontovi primali drugačija društveno-politička obilježja. Postepeno su gubili karakter nacionalne i vjerske konfrontacije i primali oslobodilački i po suštini klasni karakter izrastajući u granice između kvislinških i kontrarevolucionarnih, s jedne i partizanskih snaga, s druge strane. Na taj način elemente međunacionalnih i vjerskih sukoba potiskivali su elementi građanskog rata. I još nešto. I bratoubilački sukobi, i pogotovo kasnije građanski rat, bili su u cjelini uzev samo neminovna, propratna pojava u osnovnom sukobu između okupatora i narodnooslobodilačkog pokreta, i ostali su i sve su izrazitije bili u sjenci oslobodilačke borbe.

U svemu ovome treba tražiti uzroke što naša istorijska nauka nije još gotovo ni načela problem uloge pojedinih klasa i slojeva u oslobodilačkom ratu i revoluciji, iako je već obiljem literature dala pouzdanu osnovu za pristup tome problemu. Nije takođe slučajno da o tom problemu u internim diskusijama slušamo razna tumačenja, sve do onih kojima se na našem primjeru dovodi u pitanje valjanost marksističke teorije revolucije i uloge pojedinih klasa u njoj. Istina, neki revolucionarni i oslobodilački pokreti poslije rata — od Vijetnama i Kube do Kambodže, olakšavaju da se shvati suština društvenih preobražaja u mnogim, često veoma zaostalim i nerazvijenim zemljama, u kojima se jedva zapažaju socijalni i politički elementi modernog društva. Činjenica je da u našem oslobodilačkom ratu i revoluciji ipak nije bilo takvih procesa koji bi doveli u pitanje marksističko učenje o socijalističkoj revoluciji, ali je isto tako činjenica da su upravo praksa i iskustvo naše revolucije zadali prvi odlučan udarac staljinističkom dogmatizmu koji je bio zacario u redovima Komunističke internacionale.

Najzad, razmatranje ove teme bilo bi nepotpuno ako se ne bi postavilo i pitanje uloge i ponašanja u oslobodilačkom ratu i revoluciji pojedinih slojeva onog društvenog konglomerata koji čini seljaštvo. Poznato je da je to onaj najbrojniji društveni sloj koji se po imanentnim zakonima klasnog društva kontinuirano diferencira i odliva u osnovne antagonističke društvene klase i da upravo u tom društvenom sloju ima najviše socijalnog šarenila.

Sem ogromnog procenta koji je činilo u predratnoj Jugoslaviji, ovdje je dovoljno da podsjetimo da je osnovna karakteristika našeg seljaštva bila u tome što ga je veoma izrazito činio sitni i srednji posjednik, sa često više bezemljaša i tankim slojem kulaka i još tanjim slojem veleposjednika. Ako pri tome imamo u vidu ono što smo rekli u početku o položaju i objektivnoj zainteresovanosti ogromne većine seljaštva za korjenitim društvenim preobražajem, odmah možemo postaviti i hipotezu — da nije slučajno da svaki pokušaj da se nađu nekakvi realni kriterijumi za diferencirano posmatranje uloge i držanja pojedinih slojeva seljaštva vodi u ćorsokak. Naravno, riječ je o osnovnoj masi seljaštva, a ne o sloju kulaka, a još manje veleposjednika. Moram istaći da i ovdje zabuna i zbrka počinje od već ranije naučenih šema o ponašanju sela u revoluciji i revolucije prema selu koje je staljinizam, uopštavajući praksu oktobarske revolucije i građanskog rata u Rusiji, podigao na nivo teorijskih načela, da bi zatim svako odstupanje od njih proglasio za jeres.

Nikako nisam sklon da potcjenjujem ulogu tradicija u našem oslobodilačkom ratu i revoluciji, a ta je sklonost za nas bila više nego karakteristična. Tim prije kada imamo u vidu da tradicije čuva i da je njima izrazito zadojena upravo seoska sredina. U cjelini uzev, mislim da nismo ni izbliza sagledali njihovo mjesto i uticaj i u pozitivnom i u negativnom smislu u našem ratu i revoluciji. Da ne pominjem tradicije četništva ili cijeli kompleks tradicionalizma Crnogoraca, skrenuo bih pažnju na ulogu onog pojasa koji čine oblasti: Srem, Slavonija, Banija, Kordun, Lika i Bosanska krajina, to jest područje stare vojne granice i poprište mnogih ratova, buna i pokreta od turskih osvajačkih pohoda do najnovijeg vremena.

Pozitivne slobodarske borbene tradicije našeg sela u uslovima njegovog sve bezizlaznijeg položaja u Kraljevini Jugoslaviji i osobito pod okupacijom imale su nesumnjivo značajno mjesto u njegovom opredjeljenju za narodnooslobodilački pokret. I te tradicije i još uvijek mutne i nejasne socijalne težnje mase seljaštva koje su svuda bile vidno izražene u ustancima u ljeću 1941. godine oplemenile su ideje narodnooslobodilačkog pokreta i razvile ih do stepena saznanja o stvarnim ciljevima narodnooslobodilačke borbe i putevima njihove realizacije. Činjenica je da je proces trajne stabilizacije NOP-a bio uslovljen stepenom sazrijevanja svijesti osnovnih masa seljaštva o istinski nacionalno-oslobodilačkim i socijalnim ciljevima borbe. To je bio spiritus agens uspješnog savladavanja krize ustanka izazvane okupatorskim ofanzivama i represalijama i akcijom snaga starog poretka, ali isto tako i postepenog širenja oslobodilačke borbe u onim krajevima u kojima su iluzije i sklonost da se prihvate od okupatora nametnuta rješenja duže ili kraće vrijeme kočile uključivanje sela u narodnooslobodilački pokret. Za ove druge još je bilo od presudnijeg značaja saznanje o ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta, uvjerenje da taj pokret ne vodi obnovi starog ugnjetavskog sistema, za što nisu bile dovoljne samo deklaracije, već i neposredna živa praksa ustanka.

Nema pouzdanih pokazatelja koji bi pokazali da su se prema tako postavljenim ciljevima i praksi NOP-a različito ponašali različiti slojevi osnovnog dijela seljaštva. Obrnuto, mnogo uvjerljivije djeluju oni toliko očevidni podaci koji nesumnjivo isključuju takav pristup. Mnogo takvih podataka daje upravo naša Bosna. Uporedimo Janj i Manjaču ili, ako hoćete, bogatiju Kozaru ili Podgrmeč i siromašniju Manjaču, bogatiju Semberiju i siromašnu oblast Han Pijeska i Srebrenice, ili, ako hoćete, ovu i takođe siromašni Birač, a zatim, šire — Bosansku krajinu i centralnu Bosnu, Kninsku krajinu i Bukovicu, istočnu i jugoistočnu Srbiju itd. pa pokušajmo naći tu nekakve zakonomjernosti koje bi počivale na klasnoj pripadnosti ovog ili onog sloja seljaštva. Štaviše, u svojim istraživanjima ste kao sam dosta čvrsto uvjerenje da se za NOP lakše i brže opredjeljivalo seljaštvo imućnijih krajeva. Na to me je navelo iskustvo Srema, Semberije, Kozare, Podgrmeča i na drugoj strani Manjače, Bosanskog Grahova, dijela Hercegovine itd., mada ni to nije jedini ni isključivi kriterijum, jer kako bi onda razumjeli Birač, Janj, kupreški ili livanjski kraj itd. U pokušaju da objasnim pomenutu pojavu, nametnuli su mi se takvi faktori, kao što su izvjesni stepen prosvijećenosti i političke pismenosti, višeg stepena pozitivne nacionalne svijesti i slični u pomenutim, imućnijim oblastima, u poređenju sa krajnjom zaostalošću izrazito siromašnih krajeva. Uostalom, činjenica je da su baš kod nas u Bosni i Hercegovini, i ne samo tu, četnici stvorili svoja najjača uporišta u nekim najzaostalijim i najsiromašnijim regionima. Zbog svega toga s velikim interesovanjem primio sam poziv na ovaj naučni skup koji za temu ima razvitak rata i revolucije u Semberiji.

Značajno je, dakle, istaći da pripadnost osnovnim slojevima na selu nije bio kriterijum opredjeljivanja. Štaviše, svaki pokušaj da im se diferencirano prilazi, da se odnos prema njima zasniva na šemi: bezemljaš — sitni seljak — srednjak, pa čak i kulak (po ondašnjim našim mjerilima) vodio je sektaštvu, koje je bilo u nekim slučajevima jedan od ozbiljnih uzroka kriza i neuspjeha.

THE PARTIZAN WAR AND THE VILLAGE IN THE PEOPLE'S LIBERATION WAR

The invitation to the scholarly meeting on Semberija in the People's Liberation War gave me an incentive to work a little more on the problem of the partizan war as a phenomenon of our time and on the role of peasantry in the People's Liberation War as well as in the socialist revolution.

The topic which is dealt with in this paper has been dealt with only superficially in Yugoslav historiographic literature. But history teaches us that the partizan war has from times immemorial been a natural form of resistance to the invader or native oppressor. Moreover, the experience of the Second World War, then of all regional and local wars after it, gave the phenomenon of the partizan war a new quality. The essence of this quality is

not to be explained by whatever military reasons, for it is determined, above all, by social and political motives. In this paper I want to bring out my knowledge and reflections on this matter.

This is illustrated also by the experience of all uprisings, rebellions, and movements in older as well as in more recent history, which unambiguously confirms the fact that the village and peasantry were their fundamental force and pivot. These uprisings, rebellions, and movements gained in intensity and scope depending on how much social aspirations and interests of the masses corresponded to those of the leading classes which took part in these events. They, on the other hand, lost intensity and fell to low tides and crises depending on the degree of differences in these aspirations and interests. Hence it is natural that in our era the partizan war, which no difficulties, including extreme technical inferiority, can destroy, frequently grows into an all people's war when led by a number of socio-political forces. A series of partizan wars — from the Yugoslav to the latest one, on the Indochinese subcontinent — show that the key to their success lies, above all, in the firm bond between broad popular masses, primarily peasant masses, and the leading forces of the movement. In the comments to follow, I intend to illustrate this thesis with an example from Yugoslav actuality.

MILE KONJEVIĆ

Mjesto i uloga „Hrvatskog državnog sabora“ u ustaškoj politici 1942. godine

U nizu akcija i mjera koje su ustaše poduzimale radi učvršćenja svoga režima i izgradnje ustaškog pokreta pokušaju s »Hrvatskim državnim saborom« pripada posebno mjesto, a tim više što do njegova ustanovljenja dolazi u 1942. godini koja je trebalo biti godina »ustaške izgradnje i produblivanja«, odnosno »stališke izgradnje ustaške Hrvatske«. Ustanovljen je Zakonskom odredbom o Hrvatskom državnom saboru od 24. siječnja i, uz veliku pompu, otvoren 23. veljače 1942. da bi već 28. prosinca iste godine bio raspušten.

Postavlja se pitanje što u kontekstu »stališke izgradnje« znači egzistiranje »Sabora« i da li je ono u skladu s općim konceptom ustaškog modela nacionalsocijalizma koji, skladno principima autoritativnog i korporativnog sustava, nastoji razviti kao kompilaciju njemačkog i talijanskog fašizma? Da li »Hrvatski državni sabor« predstavlja samo oblik okupljanja svih »nacionalnih snaga« radi pokušaja konsolidacije ustaškog pokreta i njegova pretvaranja u hrvatski nacionalni pokret? Kakvu funkciju u njegovu stvaranju imaju igra s tradicijom i državnopravna komponenta? U kakvoj su korelaciji »Sabor« i pokušaji usporavanja procesa političke likvidacije ustaštva? Utječu li diferencijacioni procesi u Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS) i jačanje pozicija narodnooslobodilačkog pokreta na ustaško manipuliranje s imenom i značenjem sabora kao tradicionalne institucije hrvatskog naroda? I uopće, da li »Sabor« predstavlja izraz snage ili slabosti ustaštva? To su samo neka pitanja koja traže odgovor u vezi s njegovim egzistiranjem i nastojanjima ustaša da uspore proces svoje političke likvidacije.

Predmet ovoga priloga je, prije svega, odnos ustaša prema HSS, odnosno njihovo nastojanje da njezin politički prestiž i utjecaj iskoriste za jačanje svojih pozicija, a sam »Hrvatski državni sabor«, s haesesovskom većinom, za sankcioniranje ustaške politike i prakse te stvaranje privida kako iza njih stoji cijeli hrvatski narod.¹⁾

I

Ustaštvo je do uspostavljanja »Nezavisne Države Hrvatske«, prema vlastitom priznanju, predstavljalo nacionalističko-separatističku i zavjereničko-terorističku organizaciju i ostvarivanje svojih namjera i planova vezalo za razne oblike pomoći i volju svojih fašističkih seniora.²⁾ Nakon preuzimanja vlasti u toj kvivlinškoj tvorevini, svjesno svoje ekskluzivnosti i mogućnosti skorog političkog sloma i u konfrontaciji sa stvarnim interesima hrvatskog naroda, nastoji ostvariti širi i čvršći oslonac u raznim strukturama stanovništva s ambicijama da preraste u hrvatski nacionalni pokret i da, identificirajući se s hrvatstvom, u njemu okupi sav hrvatski narod. Stoga, ustaše i govore o »ustaškoj revoluciji«, kojom su u travnju 1941. godine došle na vlast, i ustaškom pokretu koji i za njih postoji samo nominalno, pa bi tek trebao nastati u procesu »stališke izgradnje« ili ostvarivanja ustaškog modela totalitarnog sustava.

Nakon 10. travnja 1941. godine, »na svim područjima u svome političkom i nacionalnom smislu«, ustaštvo se označava, »koliko legalan, toliko još više konstruktivan pokret« i kao »politički pokret sa svojim posebnim vlastodržačkim odlikama (autoritativni režim), pa zatim ideološki sa svojim antisemitskim i rasnim stavom, te kulturni i prirodni sa svim osebina novoeuropskog kulturnog i priradnog pokreta«.³⁾ S obzirom na to da je, prema ocjeni ustaških ideologa, protekla 1941. kao »najsudbonosnija« godina, težište izgradnje ustaškog pokreta imalo je pasti u 1942. godinu u koju je ustaštvo ušlo s velikim nadama i ambicijama. U vezi s tim Pavelić je, povodom prve godišnjice »Nezavisne Države Hrvatske«,

¹⁾ Na rad »Hrvatskog državnog sabora«, u okviru radova koji se njime nisu posebno bavili, dali su širi osvrt: Fikreta Butić — Ivan Jelić, *Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942 — 1943. godine*, Putovi revolucije, br. 1 — 2, IHRPH, Zagreb, 1963, str. 341 — 343; Ferdo Čulinović, *Organizacija vlasti i oružane snage u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«*, Vojnoistorijski glasnik, br. 3, VII, Beograd, 1968, str. 139 — 141; Isti, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, VII, Beograd, 1970, str. 266 — 267. Vidi i: Mile Konjević, *O nekim pitanjima politike ustaša prema Hrvatskoj seljačkoj stranci 1941. godine*, neobjavljeni rukopis, str. 20 — 21; Isti: *O diferencijaciji među pristaaama Hrvatske seljačke stranke 1942. godine*, neobjavljeni rukopis, str. 2 — 7.

Prema ocjeni Fikrete Butić i Ivana Jelića, »Sabor« je trebao »dati državnopravni karakter čitavoj politici« ustaša i poslužiti »samo za proklamiranje dotadašnje ustaške politike, kojoj je na taj način trebalo dati neko službeno opravdanje« (n. dj. str. 341 i 343).

Ferdo Čulinović je istakao da je pomoću »Sabora« Pavelić tražio »pristanak naroda Hrvatske na osnutak i postojanje »Nezavisne Države Hrvatske« i pokušao na taj način da je predstavi svijetu kao organiziranu državu (*Organizacija vlasti i oružane snage u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«*, n. dj. str. 140 i *Okupatorska podjela Jugoslavije*, n. dj. str. 266).

²⁾ Naime, prema ustaškoj ocjeni, nakon uspostave »Nezavisne Države Hrvatske«, ustaštvo prestaje biti »legalna revolucionarna, teroristička i destruktivna organizacija« (*Hrvatska smotra*, br. 7 — 8, Zagreb, 1942, str. 400).

³⁾ *Hrvatska smotra*, br. 7 — 8, Zagreb, 1942, str. 400.

simbolično istakao da drugu godinu njezina postojanja treba iskoristiti za »zidanje zidova«, a zatim ustašku zgradu i »iznutra namjestiti.«⁴⁾ U tako, bez realiteta, zamišljenom procesu značajno mjesto imalo je pripasti i »Hrvatskom državnom saboru«, koji po svojim osnovnim koncepcijama, ne isključujući mu i druge namjene, predstavlja samo produžetak ustaške politike iz 1941. godine da se pridobijanjem pristaša HSS osigura šira i masovnija podrška ustaškom režimu. Naime, koncept »stališke izgradnje« dolazi u vrijeme kada je cjelokupno nastojanje u tom pravcu dalo slabe rezultate, pa stoga predstavlja još jedan pokušaj i izraz ukupnih nastojanja da ustaštvo osigura utjecaj u svim strukturama hrvatskog naroda.⁵⁾ Pri tom, zagovarajući klasnu harmoniju i deproletarizaciju radnika u smislu onemogućavanja klasne borbe, nude put kojim bi se, uz arbitražu ustaške države, izbjegla i kapitalistička eksploatacija i diktatura proletarijata. Dakle, ustaštvo hrvatskom narodu nudi ekonomski i politički korporativizam protkan hrvatskim nacionalizmom.⁶⁾ Ali, na toj relaciji nužna je konfrontacija i sa samim građanskim strukturama, a prije svega s HSS koja, s jakim demokratskim tradicijama, orijentacijom na zapadne demokratije i vlastitim političkim koncepcijama pruža otpor takvom kursu. To se prenosi i na ostale strukture, što je shvatljivo ako se ima u vidu da je HSS, bez obzira na prestrukturiranja u svojoj bazi u predratnom razdoblju procesa diferencijacije, još uvijek imala veliki utjecaj na znatan dio hrvatskog naroda. Upravo s tim utjecajem ustaše se sukobljavaju od uspostave svoje vlasti u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« nastojeći ga svladati i podrediti svojim političkim interesima. U tom pogledu »Hrvatski državni sabor« samo je jedan od pokušaja osvajanja pozicija u hrvatskom selu i nije slučajno što je u svojoj zastupničkoj strukturi trebao okupiti najveći broj predstavnika HSS. Dakle, sve evidentnijem distanciranjem pristaša, pa i rukovodilaca HSS od ustaškog pokreta i jačanju pozicija narodnooslobodilačkih snaga trebalo je suprotstaviti paru o okupljanju hrvatskog naroda pod ustašku zastavu. »Sabor« je, mada njegova egzistencija nije u duhu ustaških načela i programa izgradnje nacionalsocijalizma, trebao poslužiti ne samo za podizanje autoriteta i davanja legitimiteta ustaškoj vlasti već i asociirati na tradicionalnu saborsku formu stvarajući privid o izrastanju hrvatske nezavisne države u skladu s povijesnim težnjama i principima hrvatskog povijesnog prava i tako psihološki djelovati na mase. Okupljanjem, pored ustaša, građanskih

4) *Hrvatski narod*, br. 320 od 8. 1. i 399 od 12. 4. 1942.

5) Odredbom o osnutku staliških i drugih postrojbi u okviru Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta, predviđeno je da njihov Glavni savez obuhvaća 16 raznih saveza počevši od Hrvatskog saveza radnika i Hrvatskog saveza seljaka do Hrvatskog saveza dobrotvornih društava. Istovremeno, »ustrojbe« imaju biti ustrojene na načelu postavljenog vodstva, politički nadzirane po ustaškom pokretu, a stručno vođene po višim ustrojbennim i stručnim predstavnicima« (*Narodne novine*, br. 187 do 25. 11. 1941).

6) U stvari, ustaštvo »teoretski zadržava sve što i kapitalizam«, ali cjelokupnu privredu stavlja pod nadzor i kontrolu ustaške »političke i društvene« moći (*Hrvatska smotra*, br. 7—8, Zagreb, 1942, str. 409). Ali, »društvenog sadržaja«, ističe Pavelić, »ne može imati za jedan narod ništa, što nije njegovo nacionalno, jer ispuniti svoju nacionalnost tuđim sadržajem, znači svoju nacionalnost u početku ubiti« (Isto, str. 412). Očito je, međutim, da Pavelić ovdje poistovećuje ustaštvo i hrvatstvo predstavlja-jući se zagovornikom hrvatskih narodnih interesa.

političkih struktura (pravaša, haesesovaca) i proustaški orijentiranih Muslimana i pojedinih Srba spremnih na saradnju sa ustaškom vlasti nastojalo se pokazati da »Nezavisna Država Hrvatska« predstavlja povijesni interes i ostvarenje vjekovnih težnji hrvatskog naroda i da ustaštvo predstavlja konačan izraz i sublimaciju svih narodnih htijenja od sredine XIX stoljeća do 1941. godine.

U cjelokupnoj igri oko »Hrvatskog državnog sabora« značajno mjesto pripada funkciji, ugledu i utjecaju narodnog zastupnika HSS. Naime, njezini narodni zastupnici su najneposrednije vezani uz pojedine sredine i strukture, a i raspolagali su s daleko većim autoritetom od pojedinih ustaških prvaka koji održavanjem »pouzdanličkih sastanaka«, nastoje pridobiti seljake za svoju politiku. Stoga nije neobično što je u vrijeme pripremanja »Sabora« došlo do prave potjere za pojedinim narodnim zastupnicima HSS s ciljem da ih, često i pod pritiskom, privole na podršku ustašama. U stvari, sve je podređeno osnovnom cilju: suzbijanju sve većeg utjecaja narodnooslobodilačkog pokreta i masovnog opredjeljivanja hrvatskog naroda za narodnooslobodilačku borbu. U vezi s tim može se postaviti i pitanje u kakvoj su korelaciji previranja u HSS i igra oko ustaškog sabora 1942. godine? Iz toga se, nadalje, nameće i pitanje nije li »Hrvatski državni sabor« izraz kompromisa prema HSS, a pogotovo kada se zna da nisu uspjeli raniji pokušaji pretakanja njezinih pripadnika u ustaški pokret. Čini se da je pri tom teško izdvojiti samo HSS, ali je očito da je »Sabor« izraz slabosti, a ne snage ustaškog režima. Isto tako on nije potvrda izgradnje ustaškog pokreta, već pokušaj da se prikrije njegova izolacija i služenje protuhrvatskim narodnim interesima. Daljnje odgovore na ta pitanja daju i neki podaci o karakteru ustaškog pokreta, ulozi seljaštva u koncepciji ustaške države i zamišljenoj strukturi »stališkog sustava«.

Kada se razmatra položaj »Sabora« u ustaškoj državi, mora se poći od činjenice da nacionalsocijalizam koji podržavaju i ustaše, kao izrazito anti-parlamentaran pokret ne priznaje liberalnu demokraciju. Takvo stajalište zastupa i ustaška država koja, kako kažu, »spada u red suvremenih autoritativnih država vođenim po snažnim narodnim pokretima, zasnovanim na načelu Vođe«, pri čemu ustaški pokret »treba predstavljati političku elitu hrvatskog naroda«. Zato »Sabor« i nije osnovan na načelima parlamentarne vladavine, a to ne može biti ni u budućnosti.⁷⁾ Uzevši u cjelini, ustaški ideolozi su u 1942. godini opsjednuti glorifikacijom funkcije države, te odnosom države i prava, države i seljačkog pokreta, države i ustaštva baveći se i pitanjem »Što je to zapravo država hrvatskom narodu — ne u međunarodnopravnom smislu nego i u psihološkom.«⁸⁾ U svim tim kombinacijama »ustaška Hrvatska« imala je postati, dakako u fašističkom taboru, »uzor — država.«⁹⁾ Razrađujući te kombinacije, ustaška štampa je puna tekstova o organizaciji i izgradnji ustaške države

⁷⁾ Aleksander Seitz, *Put do hrvatskog socijalizma*, Zagreb, 1943, str. 19 — 26.

⁸⁾ *Hrvatska smotra*, br. 3 — 4, Zagreb, 1942, str. 125.

⁹⁾ Isto, str. 172.

ističući u prvi plan principe totalitarnosti i autoritativnosti, pri čemu do mistifikacije uzdiže ulogu Poglavnika.¹⁰⁾

Što, dakle, za ustaše i njihovu politiku predstavlja »Hrvatski državni sabor«? Mada nije osnovan na parlamentarnim principima, on bi trebao biti nastavak tradicije i »čuvar neprekinute hrvatske državnosti«,¹¹⁾ pa je stoga i ustanovljen »na temelju hrvatskog poviestnog prava« s naročitom brigom da bude »naglašena veza i neprekinutost hrvatskih sabora u prošlosti i sadašnjosti«. ¹²⁾ Posebno je trebao uspostaviti »državnopravnu vezu, koju htjedoše prekinuti u prošle 23 godine«, pa je za ustaše i Poglavnikova odredba od 13. ožujka 1942. godine »poviestni zakon«, jer ozakonjuje zaključak »Sabora« od 28. veljače »o proglašenju ništetnim svih državnopravnih čina od 1. prosinca 1918. do stvaranja Nezavisne Države Hrvatske i o prihvaćanju svih čina stvorenih od 10. travnja«. ¹³⁾ Ne može se, međutim, prihvatiti mišljenje da je »Sabor« osnovan zbog očuvanja kontinuiteta neprekinute hrvatske državnosti« s obzirom da za takvu tvrdnju nema osnova a, s druge strane, takav »kontinuitet« može osigurati ustaška država onakva kakva je bila prije i poslije postojanja toga kvazi sabora. Ipak, ne treba zanemariti ustaški kompleks kontinuiteta, te osjećaj izoliranosti i odbačenosti od životnih tokova i interesa hrvatskog naroda. Zato nije slučajno ni njihovo stalno naglašavanje tobožnje istovetnosti pravaškog, seljačkog i ustaškog pokreta kao ni neprekidno identificiranje s hrvatstvom. Čini se, međutim, da je važnija funkcija »Sabora« koja proizlazi iz sustava »stališke izgradnje«, mada ona nije došla do izražaja zbog propasti iluzija o okupljanju hrvatskog naroda u ustaškom pokretu. Inače se izričito navodi da »Hrvatski državni sabor nije uspostavljen kao institucija demokratskog političkog sustava nego kao predstavništvo hrvatskih narodnih stališa po suverenom obliku i sadržaju«. Dakle, takva njegova funkcija pretpostavlja »stališke postrojbe« tako »da svaki Hrvat mora biti obvezatno član svoje stališke postrojbe«. I tako se »Sabor«, bez ikakve zakonodavne inicijative, označava samo kao »suradnik i pomagač Poglavnika (...) u svim državnim poslovima«. ¹⁴⁾ Ali kako je Poglavnik za sve isključivo sam odgovoran, nije jasno u čemu se sastoji ta pomoć i suradnja. Jer, Poglavnik je taj koji ima zakonodavnu vlast i, štaviše, njegove »državno-pravne izjave i enuncijacije« koje se tiču »ustava i ustavne organizacije« imaju prema interpretaciji ustaških prvaka ustavnu sankciju. ¹⁵⁾

U vrijeme pripremanja i rada »Sabora« ponovo se aktualizira odnos ustaške politike prema selu. Naime, ustaše su već u toku »skupštinskog pokreta« u 1941. godini, kojem je bio cilj pridobijanje seljaka, poglavito pristaša HSS, za ustaški pokret, nastojale uvjeriti narod kako Poglavnik

¹⁰⁾ Evo nekoliko karakterističnih izjava: »Poglavnik nije nikada pogrješio otkako je u svoje ruke preuzeo upravljanje sudbinom hrvatskog naroda«, »Štogaod Poglavnik čini to je za dobrobit sviju nas«, »Nitko od nas nemože biti veći rodoljub od Poglavnika«, »U ustaškoj Hrvatskoj pripada vođenje politike jedino i samo Poglavniku«, »Poglavnik ima uvijek i u svakoj prilici pravo« (*Hrvatski narod*, br. 453 od 18. 6, 454 od 19. 6, 456 od 21. 6. i 471 od 9. 7. 1942).

¹¹⁾ *Hrvatska smotra*, br. 3 — 4, Zagreb, 1942, str. 226.

¹²⁾ Isto, str. 228.

¹³⁾ Isto.

¹⁴⁾ Isto, br. 9, Zagreb, 1942, str. 529.

¹⁵⁾ Isto, str. 525 — 527.

»postaje nosilac hrvatske narodne volje i oporuke Stjepana Radića«. ¹⁶⁾ Rado se ističe kako je već u ustaškim načelima naglašen položaj seljaka kada se navodi da svi »stališi u hrvatskom narodu, kojih su članovi pripadnici hrvatske krvi, imaju ne samo svoj korjen i porjetlo, nego i trajnu obiteljsku vezu sa selom«. ¹⁷⁾ Općenito, ustaška politika pridaje veliki značaj selu koje se također ima uklopiti u »stališke potrojbe« u čemu se i odražava »hrvatski korportivizam« ¹⁸⁾ odnosno totalitarnost ustaškog pokreta. ¹⁹⁾ Uloga seljaka u »Hrvatskom državnom saboru« posebno se naglašava uz stalno podvlačenje tobožnje identičnosti ustaštva i seljaštva te isticanje da je seljaštvo »našlo svoje smirenje u ustaštvu« i da je ono u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« u većini pa »prema tome u hrvatskoj sabornici imaju biti seljaci kao najbrojniji« (podvlačenje nije moje — MK). ²⁰⁾ Jer »bez djelatne suradnje hrvatskog sela ne može biti ni ostvarenja hrvatske narodne zajednice u suvremenom obliku« (podvlačenje nije moje — MK). Seljaku se istovremeno obećava »novi poredak« na principima »europskog socializma« koji se razlikuje od »znanstvenog socializma« i »nema ništa zajedničko s internacionalističkim socializmom«. U skladu s tim »hrvatski socializam ima biti nacionalan«. ²¹⁾

Postavlja se pitanje kakve je rezultate donijela ustaška orijentacija prema selu i HSS, a posebno u 1942. godini kada dolazi do razbijanja politike »čekanja«, čija je temeljna zamisao počivala na izgradnji uporišta za različite političke kombinacije pomoću kojih je prozapadno orijentirana hrvatska buržoazija trebalo povratiti izgubljene pozicije po završetku rata. Očito su i ustaše kalkulirale s kompromitacijom politike »čekanja« nastojeći privući mase koje napuštaju tu politiku. Drugim riječima, one i te kako računaju s diferencijacionim procesima u HSS, pa se u borbi za mase moraju konfrontirati s projugoslavenskom, odnosno mačekovskom strujom u stranci i narodnooslobodilačkim pokretom. Ali, ustašama je bilo jasno da im u ovom razdoblju prava opasnost dolazi od narodnooslobodilačkog pokreta, jer hrvatske mase, osuđujući i napuštajući jednu kontra-revolucionarnu politiku, nisu mogle prihvatiti politiku koja neposredno služi fašizmu i koja je uperena protiv životnih interesa hrvatskog naroda. Stoga pokušaji ustaškog manipuliranja s autoritetom i popularnošću narodnih zastupnika HSS nije moglo donijeti rezultate, jer pridobiti dio funkcionera nije značilo dobiti i bitku za mase. Pored toga, pojedini narodni zastupnici i funkcioneri stranke, zahvaljujući političkoj kompromitaciji ustaštva, počeli su trezvenije odmjeravati i određivati svoj odnos prema ustaškom režimu. Upravo u tome i jeste razlika između pristupanja nekih predstavnika stranke ustaškom pokretu u kolovozu 1941. godine i njihovog učešća u »Hrvatskom državnom saboru«. Te razlike naziru se u kontekstu ustaške propagande, koja je 1941. godine naglašavala kako su

¹⁶⁾ *Hrvatski narod*, br. 125 od 19. 6. i 171 od 4. 8. 1941.

¹⁷⁾ *Hrvatska smotva*, br. 3 — 4, Zagreb, 1942, str. 148.

¹⁸⁾ *Isto*, br. 9, Zagreb, 1942, str. 531.

¹⁹⁾ *Hrvatski narod*, br. 397 od 10. 4. 1942.

²⁰⁾ Franjo Bubanić, *Seljaštvo i ustaški pokret*, Zagreb, 1942, str. 92 — 102; »Seljaštvo i ustaštvo su jedno« naglašava Bubanić potežući ustaštvo od Matije Gupca i navodeći da je osnivanjem »Nezavisne Države Hrvatske« tobože nestalo izrabljivanje i pljačkanja seljaštva. Cjelokupan sklad vidi u stihovima: »Plug i brana Hrvatu su hrana a ustaša to mu je obrana« (*Isto*, str. 6 — 77).

²¹⁾ Aleksandar Seitz, n. dj. str. 26 — 30.

predstavnicu pojedinih organizacija i dijela aparata HSS na svoju inicijativu i s oduševljenjem pristupili u ustaški pokret, dok se sada ne krije da su ustaše inicijatori i organizatori saborske farse. To će u toku rada »Sabora« priznati i sam Poglavnik.

II

»Hrvatski državni sabor« uspostavljen je na temelju »hrvatskog poviestnog državnog prava«, a u njega ulaze: narodni zastupnici posljednjeg hrvatskog sabora iz 1918. godine, narodni zastupnici izabrani na Mačekovoj listi 1938, osnivači i doživotni članovi Glavnog odbora bivše Hrvatske seljačke stranke, članovi Vijeća bivše Hrvatske stranke prava izabrani 1919. godine, doglavnici, poglavnici i povjerenici Glavnog ustaškog stana te dva predstavnika Njemačke narodne skupine. Sastavljanje popisa članova »Sabora« povjereno je predsjedniku vrhovnog suda Nikoli Vukeliću s tim da u popis ne mogu ući osobe »koje su se ogriješile o probitke Nezavisne Države Hrvatske ili povriedile čast i ugled hrvatskog naroda.«²²⁾ Ovo je bilo upereno, prije svega, protiv dijela vodstva i onih narodnih zastupnika HSS koji su podržavali jugoslavensku kraljevsku vladu u Londonu.²³⁾ Naime, u kontinuitetu ustaške kontrarevolucionarnosti, početkom 1942. godine, u njihovoj politici ima primat nacionalističko-separatistička komponenta, pa stoga u projugoslavenskoj orijentaciji HSS vide glavnu opasnost s obzirom na to da u centralističko-hegemonističkim koncepcijama, kojih se ne odriče srpska buržoazija, nema mjesta za ustašku državu, a isto tako, jugoslovenstvo u bilo kojem obliku predstavlja negaciju ustaštva. Međutim, sve brži razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije prisililo je reakcionarne snage na međusobno približavanje i stvaranje kontrarevolucionarnog tabora. Tada i u ustaškoj politici više dolazi do izražaja kolaboracija u okviru bloka jugoslavenske buržoazije potiskujući, ali samo u taktičkom pogledu, nacionalističko-separatističku komponentu i stišavajući, samo djelomično, šovinističke strasti. U tim uvjetima dolazi do realizacije ideje o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi, a drugačije se ne može objasniti ni četničko-ustaško sporazumijevanje s obzirom na to da im se nacionalistički interesi međusobno sukobljavaju. Na toj relaciji priprema se i teren za približavanje HSS s ciljem da se njenim posredstvom osigura eventualna podrška zapadnih demokracija.

²²⁾ Zakonska odredba o Hrvatskom državnom saboru od 24. siječnja 1942, Narodne novine, br. 22 od 27. 1. 1942.

²³⁾ Tako predsjednik ustaškog vrhovnog suda u obrazloženju popisa članova »Hrvatskog državnog sabora« navodi da u popis nisu ušli oni koji su: napustili područje »Nezavisne Države Hrvatske (...) koji su se, iako od naroda izabrani, dali naknadno imenovati ili birati za senatore (...) koji su dobili vjerodavnice, iako nisu dobili potreban broj glasova« i »koji su neposredno prije uzpostave Nezavisne Države Hrvatske uzradili proti uzpostavi, napose stupivši dobrovoljno u prevratničku vladu generala Simovića, koja je vlada bivšu državu uvela u rat proti saveznicima, i koji su hrvatske vojnike pozivali, da se bore proti saveznicima«. Inače, od osnivača bivše Hrvatske seljačke stranke u popis su ušla samo dva živa člana. Popis izričito govori o članovima Sabora, dok su ih neki ustaški ministri kasnije nazivali i zastupnicima (Popis članova Hrvatskog državnog sabora, Narodne novine, br. 31 od 7. 2. 1942).

Trajanje »Sabora« ustanovljeno je do kraja 1942. godine s tim da se donese nova zakonska odredba »o ustrojstvu i zasjedanju Hrvatskog državnog sabora«. Predviđeno je da će se njegov rad odvijati prema poslovniku koji je vrijedio za sabor iz 1918. godine.²⁴⁾

U popisu koji je sastavio Nikola Vukelić našlo se 203 člana od kojih je, prema socijalnoj strukturi, bilo: 67 seljaka, 11 odvjetnika, 10 obrtnika, 9 trgovaca, 9 kanonika i župnika, 8 činovnika, 7 doglavnika, ministara i oponuemoćenih ministara, 6 profesora, 4 velika župana, 3 oficira, 3 općinska načelnika, 3 posjednika, 3 liječnika, 2 novinara, 2 radnika, 50 bez oznake zanimanja i 6 ostalih profesija. Dakle, socijalna struktura »Sabora« ukazuje da je njegovim tvorcima više bilo stalo da mu osiguraju proustaški karakter i onemoguće eventualnu pojavu opozicije, a manje da ga uredi po sistemu »staliških postrojbi«, mada ima članova iz gotovo svih socijalnih kategorija. Najviše je seljaka, ali su po brojnosti na drugom mjestu oni bez oznake zanimanja. To su mahom proustaški orijentirani intelektualci, ustaški funkcioneri i ideolozi kao, na primjer: Mijo Bzik, Eugen Kvaternik, Blaž Lorković, Ademaga Mešić, Ivan Oršanić, Ante Pavelić, Aleksandar Seitz, Lovro Sušić i drugi. I broj svećenika, profesora i odvjetnika nije proporcionalan njihovom udjelu u ukupnoj strukturi stanovništva. Nasuprot tome, u »Sabor« su ušla samo dva »radnika« od kojih je jedan Alojz Pećnik, dugogodišnji funkcioner HRS, a drugi činovnik na željeznici.²⁵⁾ Takav »Sabor« trebao je Paveliću, s jedne strane, poslužiti kao neka vrsta parlamentarne kulise i inkarnacija hrvatske državnosti, a s druge, kao izraz i dokaz učvršćenja ustaškog pokreta. Međutim, njegova egzistencija je izraz upravo obrnutog stanja i koncesija koje ustaše čine na razne strane. Za ovaj prilog je važna ona njegova funkcija koja, poigravajući se s ugledom sabora kao vjekovne institucije hrvatskog naroda, treba stvoriti utisak o novoj političkoj klimi u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« i o njezinom tobožnjem prerastanju u državu hrvatskog naroda.

Što se tiče načina izbora članova »Sabora« prema predsjedniku Vrhovnog suda, odnosno volji ustaškog vodstva, očito se, prema njihovoj ocjeni, dosta zastupnika izabranih na prosinačkim izborima 1938. godine ogriješilo »o probitke Nezavisne Države Hrvatske«.²⁶⁾ Naime, od ukupnog broja tih zastupnika svega 51 ih je ušlo u »Hrvatski državni sabor«. Kako je taj broj znatno manji od broja seljaka i odvjetnika koji su mahom predstavljali HSS, treba zaključiti da su proustaški predstavnici stranke ušli u »Sabor« po drugom osnovu. U stvari, to su oni koji su među prvima pristupili ustaškom pokretu i sudjelovali u stvaranju »Nezavisne Države Hrvatske«. To je potrebno istaći, jer se ni onim narodnim zastupnicima HSS koji su se odazvali zasjedanju »Sabora« ne može

²⁴⁾ Zakonska odredba o Hrvatskom državnom saboru od 24. siječnja 1942, *Narodne novine*, br. 22 od 27. 1. 1942.

²⁵⁾ Popis članova Hrvatskog državnog sabora, *Narodne novine*, br. 31 od 7. 2. 1942.

²⁶⁾ Od narodnih zastupnika, izabranih na Mačekovoj listi, u prosinačkim izborima 1938. godine u Hrvatski državni sabor nisu izabrani, osim nekih iznimaka, zastupnici srpske nacionalnosti te oni koji su podržavali jugoslovensku orijentaciju vodstva. Tako su otpali mnogi istaknuti prvaci HSS kao: Josip Torbar, Ivan Pernar, Toma Jamčiković, Mihovil Pavlek Miškina, Antun Babić, Ivan Andres, Bariša Smoljan, Paško Kaliterna i drugi. Uporedi o tome popis članova Hrvatskog državnog sabora, (*Narodne novine*, br. 31 od 7. 2. 1942) i obavijesti o rezultatima prosinačkih izbora 1938. godine (*Jutarnji list*, br. 9659 od 15. 12. i br. 9660 od 16. 12. 1938).

poreći proustaška orijentacija, mada su neki od njih pod pritiskom došli u Zagreb. Prema tome, navedenu razliku treba tražiti u grupi bez oznake zanimanja i među doglavniciima, poglavnim pobočnicima i povjerenicima Glavnog ustaškog stana.²⁷⁾

»Odpis« Poglavnika od 11. veljače 1942. godine sazvan je »Hrvatski državni sabor« za 23. veljače iste godine.²⁸⁾

Iako u Zakonskoj odredbi o »Hrvatskom državnom saboru« stoji da će on poslovati po poslovniku sabora iz 1918. godine, ipak je Zakonskom odredbom od 20. veljače 1942. godine donesen Poslovnik kojim se regulira način otvorenja, konstituiranja i rada »Sabora«. Posebno je preciziran način otvorenja i to tako da će »dobni« predsjednik pozvati prvog bilježnika koji će pročitati Poglavnikov »odpis« o sazivu »Sabora«, a zatim odrediti 19 članova koji će otići po »državnog poglavara« i kada se on pojavi, rad se nastavlja svečanim otvorenjem i čitanjem »poglavarove« poslanice.

Prava i dužnosti članova »Sabora« uglavnom se svode na prisustvovanje saborskim i odborskim sjednicama i na mogućnost postavljanja upita i prijedloga putem saborskih odbora kojih je ustanovljeno 9, i to za: rizničarske poslove, narodno gospodarstvo i promet, nastavne poslove, pravosudne i bogoštovne poslove, zdravstvene poslove, društveno-udružbene poslove, molbenice, ovjerovljenje i nepovrijeđivost i saborske poslove.²⁹⁾

Nakon velikih priprema, »Sabor« je svečano otvoren 23. veljače 1942. godine. Uoči početka njegova rada, pred Poglavnikom je održan »mimohod«, a zatim je on, prema Poslovniku, pozvan u Sabornicu gdje je pročitao svoju poslanicu. Pošto je Marko Došen, »dobni« predsjednik »Sabora« izrazio zahvalnost Paveliću na riječima koje je uputio posredstvom poslanice, svi prisutni krenuli su u crkvu sv. Marka, gdje ih je uz misu zahvalnicu pozdravio nadbiskup Alojzije Stepinac, dok je dovu za članove-muslimane održao zagrebački muftija Ismet Muftić.³⁰⁾

I tako Stepinac u vrijeme kada se u raznim sferama vrši sve evidentnije distanciranje od ustaškog režima, bezrezervno pozdravlja inauguriranje ustaškog sabora riječima:

²⁷⁾ Od narodnih zastupnika, izabranih na Mačekovoj listi, u prosincu 1938. godine u Hrvatski državni sabor su predviđeni: Ivan Sigurnjak, Matija Moguš, Rudolf Sušić, Lovro Sušić, Franjo Borić, Ante Cividini, Ivan Robić, Franjo Novosel, Ivan, Banković, Karlo Mrak, Stjepan Tonković, Ivan Martinčić, Ante Odić, Đuka Kemfelja, Juraj Antolović, Ljudevit Tomašević, Dane Malić, Mato Domović, Ivan Petković, Tomo Baburić, Franjo Hegeduš, Andrija Pavlić, Filip Markotić, Tomo Vojković, Luka Ileković, Mijo Stuparić, Emil Tanay, Stjepan Hefer, Martin Mesarov, Mijo Ipša, Josip Palačić, Ignac Terihaj, Stipe Matijević, Ivan Majcen, Stipo Balentović, Stjepan Martinović, Milutin Mayer, Alojz Pećnik, Andrija Papa, Mesud Kulenović, Nilko Ljubičić, Stipe Radman, Mato Nikić, Ivan Petar Mladineo, Mato Goreta, Josip Berković, Niko Bjelovučić, Pavao Krce, Ante Budimirović, Ivan Čelan i Živan Kuvedžić. Usporedi o tome Popis članova Hrvatskog državnog sabora (*Narodne novine*, br. 31 od 7. 2. 1942) i obavijesti o rezultatima prosinačkih izbora 1938. godine (*Jutarnji list*, br. 9659 od 15. 12. i br. 9660 od 16. 12. 1938).

²⁸⁾ *Narodne novine*, br. 34 od 11. 2. 1942.

²⁹⁾ Isto, br. 43 od 21. 2. 1942.

³⁰⁾ *Hrvatska smotra*, br. 3 — 4, Zagreb, 1942, str. 260 — 261.

»Poglavniče!

U času kad hrvatski sabor, taj starodrevni simbol hrvatske državnosti, idući svijetlim tragovima prošlosti, želi zajedno s Vama, glavarom Nezavisne Države Hrvatske, na svoj rad sazvati blagoslov Boga Stvoritelja, ne mogu a da ne progovorim i ja kao predstavnik crkve božije.³¹⁾ Nešto kasnije, on će u pismu papi tvrditi da je »katolicizam usko vezan za opstanak Hrvatske Države, njegov opstanak uz njezin opstanak, njegov spas uz njezin.«³²⁾

U spomenutoj poslanici Pavelić se s kraljevske visine obraća članovima ustaškog sabora riječima: »Častni, poštovani, poglaviti, velemožni, ugledni i plemeniti, mudri i obzirni, ljubljani i vjerni!«³³⁾ Inače, veći dio njezina sadržaja odnosi se na značaj saborske institucije, ali se istovremeno, u toj »poviestnoj poslanici«, ne zaboravlja izraziti zahvalnost »velikim i bogodanim« vođama Hitleru i Musoliniju. Zatim se ukazuje na karakter i strukturu »Sabora« kada se ističe da su u njemu zastupljeni predstavnici Hrvatske stranke prava i Hrvatske seljačke stranke, koje predstavljaju »pokret hrvatskog državnog prava i pokret hrvatske seljačke čovječnosti«, te ustaša koji su, kako kaže, objedinili i ostvarili težnje oba »pokreta«. Posebno je naglašena uloga sela koje je »najveći činbenik u našem narodnom životu« pa će stoga i raditi na »podizanju seljačkog gospodarstva i namicanju svega onoga, što seljak u svom gospodarstvu treba«. Pošto je zamolio božiji blagoslov, Pavelić je proglasio »Sabor« otvorenim.³⁴⁾

III

Rad je nastavljen razmatranjem izvještaja verifikacionog odbora, koji je utvrdio da zasjedanju prisustvuje svega 133 člana »Sabora«. Naknadnim priznavanjem »vjerodajnica«, taj broj je povećan na 143, što znači da se ravno 60 članova nije odazvalo zasjedanju.³⁵⁾ U toku rada još je bilo pojedinačnog priznavanja »vjerodajnica« i naknadnog imenovanja članova »Sabora«, ali to nije moglo bitnije utjecati na njihov ukupni broj. Zanimljivo je da se od 51 člana, koji su stranački pripadali HSS, njih 24 nije odazvalo zasjedanju. Jedni su kao razlog nedolaska naveli bolest, prometne poteškoće, neprimanje »vjerodajnica«, drugi su se zahvalili opravdavajući se starošću i slično, a treći se uopće nisu javljali. Neki od ovih posljednjih su pristupili narodnooslobodilačkom pokretu, kao što je to učinio Pavao Krce, koji će kasnije na prvom zasjedanju AVNOJ-a biti i član njegova radnog predsjedništva. Stoga se čini da je

³¹⁾ Sudenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagreb, 1946, str. 201.

³²⁾ Isto, str. 306.

³³⁾ Brzopisni zapisnik I sjednice Hrvatskog državnog sabora održane dne 23. veljače 1942 (dalje: Brzopisni zapisnik...), *Narodne novine*, br. 44 od 23. 2. 1942;

Sabor je trebao razvijati reminiscencije na prošlost. »Zato je vanjski oblik otvorenja sabora bio u skladu s tradicijom« (*Hrvatska smotra*, br. 3 — 4, Zagreb, 1942, str. 228).

³⁴⁾ Brzopisni zapisnik I sjednice od 23. 2. 1942, *Narodne novine*, br. 44 od 23. 2. 1942.

³⁵⁾ Brzopisni zapisnik II sjednice od 23. 2. 1942, *Narodne novine*, br. 45 od 24. 2. 1942.

tačna informacija Ive Lole Ribara od 17. ožujka 1942. godine kada navodi da se zasjedanju nije odazvalo 37 zastupnika HSS, dok je grupa od 35 njihovih drugova zajedno s grupom starih starčevićanaca obrazovala »neku stidljivu opoziciju« koja je tražila oslobođenje Mačeka, raspuštanje koncentracionih logora, te prestanak progona Srba i Židova. Pavelić se na to nije ni osvrnuo, već je samo objasnio razloge Mačekove konfincije.³⁶⁾ Što se tiče broja zastupnika HSS u »Saboru«, po ovoj računici proizlazi da ih je u njega bilo imenovano oko 70, od kojih se polovica nije odazvala na zasjedanje.³⁷⁾ Utvrdili smo da je u »Sabor« nominiran 51 član HSS, ali ih je dio ušao i po drugom osnovu. To dalje znači da je podatak koji navodi Ivo Lola Ribar gotovo istovetan s ustaškim izvorima i da se može smatrati vjerodostojnim. Inače, od ukupnog broja članova, mnogi nisu prisustvovali narednim sjednicama, pa je predsjednik »Sabora« morao konstatirati na V sjednici »jednu žalosnu činjenicu, da na ovim sjednicama jučer i danas fali preko 30 naših drugova, koji su na prvoj sjednici u ponedjeljak prisustvovali.«³⁸⁾

»Sabor« je prvo saslušao ekspoz ministra vanjskih poslova Mladena Lorkovića, koji je, govoreći o položaju »Nezavisne Države Hrvatske«, podvukao da ona leži na »svjetsko-historičkom razmeđu zapada i iztoka«, što se u ustaškoj politici i propagandi često lansira kao protuteža napuštanju pomorske orijentacije. Naime, Rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941. godine, Pavelić je prepustio Italiji gotovo sav hrvatski pomorski prostor. Dakle, granicom na Drini ustaše tobože drže »stražu na unutrašnjem bedemu mediteransko-srednoeuropskog prostora prema opasnoj i za europsku uljudbu često pogubnoj dinamici iztoka«. Veliki dio izlaganja odnosi se i na aktivnost ustaške organizacije između dva rata pri čemu se bez skrupula tvrdi da politika »Nezavisne Države Hrvatske odgovara osnovnom pravcu hrvatske europske orijentacije stare preko tisuću ljeta«. Što se tiče jadranske orijentacije, ustaškoj državi je dovoljno iskreno i tijesno prijateljstvo mediteranskog fašističkog imperija. To, što je tome savezniku poklonjena gotovo cijela jadranska obala, ustaše uopće ne smeta. Štaviše, oni u Rimskim ugovorima vide jedan od

³⁶⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 5. Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955, 157 — 158.

³⁷⁾ Usporedi popis predsjednika Vrhovnog suda, *Narodne novine*, br. 31 od 7. 2. 1942;

Inače, teško je utvrditi tačan broj članova »Sabora«, jer su podaci o broju onih koji se nisu odazvali na zasjedanje, kao i o razlozima njihova nedolaska veoma kontradiktorni. O nekim članovima ustaše jednostavno nisu imale nikakvih podataka. Praktično je na zasjedanjima prisustvovao broj članova koji se našao u Zagrebu. Jedino su poznanije informacije o onima koji su se »zahvalili« i povratili »vjerodajnice«. To su: Ivan Robić, Ivan Banković, Franjo Novosel, Franjo Škrinjar, Adam Jurić, Karlo Mrak, Marko Marković, Andrija Pavelić, Ivan Martinčić, Martin Mesarov, Franjo Rafaj, Fabijan Lenard, Niko Bjelovučić, Ljudevit Tomašić (Arhiv Hrvatske Zagreb — dalje: AHZ, k. 6, Predsjednički spisi br. 342, Dopis predsjedništva HDS od 24. 3. 1942. Predsjedništva vrhovnog suda), Mijo Ipša, Ivan Božičević, Jakob Zoko (Isto, br. 465, Dopis predsjedništva HDS od 7. 4. 1942. Predsjedništva vrhovnog suda), Ivan Petar Mladineo, Marko Suton i Kazimir Kušnjajić (Isto, br. 740, Dopis predsjedništva HDS od 17. 4. 1942, Predsjedniku vrhovnog suda).

Za one koji se uopće nisu javljali ustaše su tražile od područnih vlasti da utvrde razloge njihovog nedolaska.

³⁸⁾ Brzopisni zapisnik V sjednice od 25. 2. 1942, *Narodne novine*, br. 48 od 27. 2. 1942.

temeljnih stupova svoje egzistencije i to svoje gledište nastoje prenijeti na hrvatski narod uvjeravajući ga kako je sve to učinjeno u njegovom interesu.

Interesantne su Lorkovićeve reminiscencije na ulogu ustaša u travanjskom ratu 1941. godine. Tih dana, kako kaže, »planuo je obći hrvatski narodni ustanak, u toku kojeg su hrvatski vojnici, ustaše, te građanska i seljačka zaštita u nevjerovatno kratko vrijeme posvuda preuzeli vlast i raztjerali potučene skupine srbske vojske i dočekivali sa oduševljenjem dolazak savezničkih njemačkih i talijanskih četa«. Taj tobožnji ustanak je »doprinio znatan udio toliko brzom slomu Jugoslavije«. Ovim se, očito, želi istaći kako su ustaše od početka uživali podršku širih slojeva hrvatskog naroda. Stoga ne prezaju ni od iskrivljavanja historijske istine.

Inače, u toku 1942. godine ustaške nade za opstanak njihove kvislinske tvorevine sve više se vežu uz očekivanu pobjedu Njemačke na istočnom bojištu. Ta očekivanja počivala su na uvjerenju da Sovjetski Savez nije iskoristio rusku zimu i da će u toku proljeća uslijediti nova inicijativa njemačkih snaga. Zaključujući svoje izlaganje, Lorković je istakao da je Hrvatska stoljećima krvarila za Evropu i da je sve žrtve »naplatila« 10. travnja 1941. godine.³⁹⁾

Zatim je govorio Andrija Artuković i podvukao kako je taj sabor značajan činilac, mada je riješen bilo kakve zakonodavne inicijative i mogućnosti znatnijeg utjecaja na zbivanja u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. Njegovu simboličnu funkciju, u tom pogledu, posredno je potvrdio i sam Artuković označivši ga samo suradnikom Poglavnika i ustaške vlade.⁴⁰⁾

Mirko Puk, ministar bogoštovlja i pravosuđa, suprotstavio se stajalištu da je autoritativna država ustrojena na principu diktature. Pri tom je tražio mjesto i za »Sabor« navodeći da je ustaška država »osnovana na principu vladanja najboljih (...) država vladanja vođe kao najboljeg u narodu, uz saradnju ostalih dobrih i ponajboljih članova zajednice jednog naroda, prema kojoj pravnoj formi vođa odlučuje nakon saslušanja tih svojih suradnika i stvara sam svoje odluke«. Ovdje Artuković očito vidi ustaštvo kao političku elitu, ali i mjesto »Hrvatskog državnog sabora« koji bi, prema tome, predstavljao nešto poput Velikog fašističkog vijeća kod Mussolinija. Zadržavajući se na vjerskim pitanjima, osporio je starokatoličkoj crkvi prava »zakonite« vjere priznajući samo katoličku »zapadnog i istočnog obreda«, muslimansku i evangelističku augsburške vjeroispovijesti.⁴¹⁾ Praktično se favorizira rimokatolička vjeroispovijest, a islamska se s njom samo formalno izjednačuje. Treba se samo podsjetiti da je prelaz na islam ograničavan, dok se nasuprot tome, vršilo nasilno pokatoličivanje.

Slijedeći govornik bio je Vladimir Košak, prema kojemu je osnovni kriterij društvenih odnosa: »Država iznad svega«. Poanta njegova izla-

³⁹⁾ Brzopisni zapisnik III sjednice od 24. 2. 1942, *Narodne novine*, br. 46 od 25. 2. 1942.

⁴⁰⁾ Isto.

⁴¹⁾ Brzopisni zapisnik IV sjednice od 25. 2. 1942, *Narodne novine*, br. 47 od 26. 2. 1942.

ganja je da uz krvne žrtve narod mora snositi i materijalne troškove ustaškog aparata i države.⁴²⁾

Poslije Košakova izlaganja, a na prijedlog Kvaternika, zaključeno je da svi prisutni prisustvuju predaji automobila Poglavniku koji mu je stigao kao Hitlerov poklon.⁴³⁾

Potom je »Sabor« nastavio rad izlaganjem Dragutina Totha, ministra trgovine, obrta i veleobrt, koji je doveo u funkcionalnu vezu potrebe kapitala i rada u korporativnom sustavu. Pri tom se naročito založio za što veći opseg proizvodnje, jer se tobože time udaraju temelji nove države. U stvari, riječ je o proizvodnji za ratne potrebe fašističkih država. Hrvatska seljačka gospodarska zajednica, prema njegovim riječima, osnovana je na načelima Radićeva učenja s ciljem da se »selo gospodarski organizira«. Međutim, očito je da se selo ističe u prvi plan zbog problema prehrane, jer ustaška vlada neće »dopustiti da ostanu bez kruha djeca i žene onih, koji danas s puškom u ruci brane krvlju stečenu slobodu!« U skladu s mjerama racioniranja, javlja se ideja da se za potrebe radnika i seljaka izrađuje »jednolična obuća« i odjeća. Usprkos sve većim poteškoćama ustaše obećavaju »vratiti« seljačku kupovnu moć. Toth je na kraju naveo da je najvažniji trgovački partner »Nezavisne Države Hrvatske« Njemačka, ali je skrivao da je ona sistemom klininga, u stvari, financirala ratne potrebe njemačke industrije.⁴⁴⁾

Josip Dumandžić, ministar seljačkog gospodarstva, ponavljao je ustaške fraze o tome kako je seljaštvo »temelj i izvor narodnog života« i kako gospodarska snaga ustaške države počiva na seljačkim gospodarstvima. Potom je govorio o pojedinim granama poljoprivredne proizvodnje zalažući se za što intenzivniju obradu zemlje i što veće prinose. Na kraju je najavio petogodišnji plan kao gospodarsku osnovu za cijelu državu.⁴⁵⁾

Ivica Frković je u svom izvještaju eksplicirao značaj šuma i ruda.⁴⁶⁾

Zatim je govorio Lovro Sušić, »ministar udružbe«, koji je isticao da su hrvatski radnici od osnutka »Nezavisne Države Hrvatske« pokazali divne primjere narodne svijesti i samostege« i tobožnju brigu ustaške države za njih.⁴⁷⁾

O problemima zdravlja govorio je Ivo Petrić.⁴⁸⁾

Na narednoj sjednici Hilmija Bešlagić, ministar javnih radova opširno je nabrajao prometnice koje će se rekonstruirati ili izgrađivati.⁴⁹⁾

U dotadašnjem radu »Sabora« njegovi članovi su samo primali na znanje ministarske izvještaje, ali se najednom Vladimir Prebeg usudio primijetiti da je promet na željeznici »strašan« radi zakašnjenja vlakova, prenatrpanosti i hladnoće u vagonima. Međutim, predsjednik i neki čla-

⁴²⁾ Isto

⁴³⁾ Isto.

⁴⁴⁾ Brzopisni zapisnik V sjednice od 25. 2. 1942, *Narodne novine*, br. 48 od 27. 2. 1942.

⁴⁵⁾ Isto.

⁴⁶⁾ Isto

⁴⁷⁾ Brzopisni zapisnik VI sjednice od 26. 2. 1942, *Narodne novine*, br. 49 od 28. 2. 1942

⁴⁸⁾ Isto, *Narodne novine*, br. 50 od 2. 3. 1942.

⁴⁹⁾ Brzopisni zapisnik VII sjednice od 26. 2. 1942, *Narodne novine*, br. 52 od 4. 3. 53 od 5. 3, 54 od 6. 3, 55 od 7. 3, 56 od 9. 3. i 57 od 10. 3. 1942.

novi »Sabora« odmah su ga upozorili da se »ovdje ne može upuštati u razprave o izvješćima pojedinih ministara jer je ovo ustaška država, a nikakva demokracija.«⁵⁰⁾

O problemima odgoja i obrazovanja govorio je Stjepan Ratković zadržavajući se na njihovim ciljevima koji su određeni duhom ustaške ideologije.⁵¹⁾

Ivo Bulić je obećao sanaciju ratnih posljedica, melioracione radove, izgradnju cesta, željeznica i stanova.⁵²⁾

Na istoj sjednici govorio je Slavko Kvaternik, »ministar hrvatske državne oružane snage«, dokazujući da su »Hrvati ratnički narod od vjeka« i obećavajući da će »nova hrvatska vojska« biti »stvorena do kraja ove godine«. Posebno je odao priznanje »četama, koje se već mjesecima bore sa četničko-komunističkim bandama« ne krijući ulogu fašističkih država u održanju ustaške države. Stoga je izrekao posebnu zahvalnost Führeru i Duceu.⁵³⁾

Na posljednjoj IX sjednici održanoj 28. veljače 1942. godine govorio je i sam Pavelić. On je ponovio ranije izrečene tvrdnje da je hrvatski narod »konačno postigao svoj najviši politički cilj, državopravni cilj, stekavši uskrsnulu Nezavisnu Državu Hrvatsku. Čini se da je u kontekst propagandne parole o približavanju države narodu stavio u službu i »Sabor«. Stoga u cjelokupnoj kampanji treba gledati nastojanje da se prevlada jaz između ustaša i hrvatskog naroda. Ne naglašava se bez razloga da je došlo vrijeme da u radu države »sudjeluju svi«, a u prvom redu članovi »Sabora« koje on identificira s ustašama. Ali, suprotno tome, on je »nepozvan po nikome, nesiljen, pa niti i nemoljen od nikoga« donio odluku da se uspostavi »Hrvatski državni sabor« taj »starodrevni hrvatski državni i narodni ustavni činbenik«. I opet nije jasno u čemu je ustavna funkcija »Sabora«. Pored toga, Paveliću je smetalo (a i postavljeno mu je pitanje) kako uskladiti egzistiranje »Sabora« s autoritativnim sistemom. Međutim, u svom govoru nije dao odgovor na to pitanje, kao ni na dileme zašto je zapravo ustanovljen i sazvao taj kvazi sabor. Samo je naveo da nema okoline u izvršavanju državnih dužnosti i »da je ipak potrebno imati okolinu«. Opširno je odgovorio na pitanje što je s Mačekom. Pri tom je ponovio raniju ustašku ocjenu kako je vodstvo HSS u travnju 1941. godine »zatajilo«, a pogotovo je iznevjerilo očekivanja ulaskom u Simovićevu vladu. Izražava bojazan da su neki htjeli doći u vezu s Mačekom i »stvoriti takvu situaciju, da i on može doći pod udar kaznenog zakona i protiv svoje volje«. I zato je za njega odredio »jedan prisilni boravak u toliko, da bude onemogućen ovaj i ovakav kontakt, u interesu njegovom, u interesu naroda i u interesu državnom«. Vraćajući se na rad »Sabora«, podvukao je da su ministri izložili svoje, a da zastupnici sada u saborskim odborima mogu »iznieti svoje prijedloge«. I to je sve što mogu učiniti. Zatim je govorio o

⁵⁰⁾ Isto, *Narodne novine*, br. 58 od 11. 3. 1942.

⁵¹⁾ Isto, *Narodne novine*, br. 59 od 12. 3, 60 od 13. 3, 61 od 14. 3. i 62 od 16. 3. 1942.

⁵²⁾ Brzopisni zapisnik VIII sjednice od 27. 2. 1942, *Narodne novine*, br. 63 od 17. 3, 64 od 18. 3, 65 od 20. 3, 66 od 21. 3, 67 od 23. 3, 68 od 24. 3, 69 od 26. 3, 70 od 27. 3. i 71 od 28. 3. 1942.

⁵³⁾ Isto, *Narodne novine*, br. 72 od 30. 3. 1942.

vjerskim i jezičkim pitanjima, a potom napao predstavnike HSS, koji sjede u londonskoj vladi. Na kraju je naveo da u »hrvatskom narodu« seljaštvo nije samo izvor svakoga dobra i bogatstva nego je i samo po sebi narod, koji znade gospodariti i odlučivati, a ne samo biti sredstvo izrabljivanja.⁵⁴⁾

Nakon Pavelićevog govora, prihvaćena je izjava: »Hrvatski državni sabor, kao predstavnik hrvatskog naroda u svom njegovom historijskom i državnom opsegu, izjavljuje, da su svi državni čini, koji su od 1. prosinca 1918. g. i poslije toga sve do osnutka Nezavisne Države Hrvatske dana 10. travnja 1941. godine doneseni, a tiču se hrvatskog naroda i državne njegove samobitnosti, za nj bez svake pravne moći i zato ništetni. Ujedno ovaj državni sabor izjavljuje, da sve državne čine, donesene prigodom osnutka Nezavisne Države Hrvatske i poslije toga do danas, pozdravlja i prihvaća u punoj moći i čitavom državnim području hrvatskog naroda.«⁵⁵⁾ Postavlja se pitanje nije li upravo ovakva izjava nedostajala ustašama u moru njihove zakonodavne djelatnosti u nastojanju da se formalno utvrde tobože isti interesi hrvatstva i ustaštva. O tome naročito govori drugi dio izjave kojim »Sabor« pozdravlja i prihvaća sve ustaške čine od osnivanja »Nezavisne Države Hrvatske« do 28. veljače 1942. godine.

»Sabor« se ponovo sastavio i nastavio s radom 10. travnja 1942. godine svečanom sjednicom povodom godišnjice ustaške države. U uvodnom izlaganju njegov predsjednik se potužio, ali samo posredno, na poteškoće koje ustašama zadaju snage narodnooslobodilačkog pokreta. Zatim je govorio Pavelić. Spominjući značaj godišnjice, zahvalio je Führeru i Duceu i njihovim vojskama, a zatim istakao da su u proteklih godinu dana udareni temelji »hrvatskoj vojsci« i ustaškoj upravi u zemlji. »Hrvatski državni sabor« Pavelić ubraja među značajnije tekovine ustaške politike i na kraju izražava potpunu podršku svojim fašističkim saveznicima. Kada govorio o ustaškoj državi, Pavelić poručuje revolucionarnim snagama hrvatskog naroda kako je tobože hrvatski narod »htio i tražio« uspostavu »Nezavisne Države Hrvatske« i da se stoga neće »dati zavesti bolestnim boljševičkim idejama« protiv kojih su se ustaše spremne boriti i na istočnom ratištu.⁵⁶⁾

⁵⁴⁾ Brzopisni zapisnik IX sjednice od 28. 2. 1942, *Narodne novine*, br. 74 od 1. 4. 1942.

Prema tome Pavelić je prvi progovorio o ulozi »Sabora«, ali se o tome kasnije razgovaralo u pojedinim odborima i u ustaškim vrhovima. Htjelo se da on bude »točka spojnica prošlosti, sadašnjosti i neposredne budućnosti« uz isticanje da je »razpadom Jugoslavije nastao upravo kao u slučaju raspada Habsburške Monarhije« t. j. da se sabor »tada nije zaključio nego na neodređeno vrijeme odgodio«. Očito je, međutim, da se ustaški pravnici nisu pri tom pozivali ni na kakve pravne norme. Isto tako je bilo pokušaja da se objasni uloga sabora u autoritativnoj državi pri čemu se pošlo od kombinacija da je NDH »sretna kombinacija« autokratskih i demokratskih tendencija. Ali, ovakva pitanja u javnosti nisu pokretana, jer čim se traži mjesto sabora u državi, nameće se problem podjele vlasti. Ustaše, međutim, za to nisu htjeli ni čuti (AHZ, Predsjednički spisi, k. 2, br. 331).

⁵⁵⁾ Brzopisni zapisnik IX sjednice od 28. 2. 1942, *Narodne novine*, br. 74 od 1. 4. 1942.

⁵⁶⁾ Brzopisni zapisnik X sjednice od 10. 4. 1942, *Narodne novine*, br. 81 od 13. 4. 1942.

Nakon Poglavnika, govorio je Mate Jagatić izražavajući nadu da će sada biti lakše, jer je tobože sav narod prihvatio ustaški režim. I on je ustvrdio da je »nemoguće posijati razdor u hrvatskim narodnim redovima«. ⁵⁷⁾

Naredna sjednica održana je 11. travnja i na njoj je saopćeno da je 14. zastupnika povratilo svoje »vjerodajnice«. ⁵⁸⁾ Zatim je podnio izvještaj Mirko Košutić, predsjednik pravosudnog i bogoštovnog odbora, koji je za raspadanje kućnih zadruga okrivio pretjerani individualizam. Da se to spriječi preporučio je, po ugledu na njemački »zakon o nasljednom domu«, donošenje zakona o seljačkom domu koji bi, polazeći od patrijarhalnih načela, davao prvenstvo muškim potomcima. Zatim je govorio o još nekim mjerama u vezi s proizvodnjom na seljačkim gospodarstvima. ⁵⁹⁾ U stvari, ove mjere su u skladu s ustaškim shvaćanjem klasne harmonije, koju suprotstavljaju klasnoj borbi, i nastojanjima da spriječe proces proletarizacije seljaštva.

Tomo Vojković je podnio izvještaj o radu odbora za gospodarstvo i promet uz ogradu da se odbor odlučio na razmatranje onih pitanja za koja je smatrao da su najvažnije i najhitnije naravi. Na osnovu toga, čini se da je prehrana jedan od osnovnih problema u to vrijeme. To pokazuje i činjenica da je u gradovima i pasivnim krajevima snižen obrok kruha na svega 15 dkg. Inače, prilikom oduzimanja viškova za vlastitu upotrebu ostavlja se i manje od 250 kg krušarica po osobi godišnje. Sve više se razvija krijumčarenje i šverc živežnim namirnicama. ⁶⁰⁾

»Sabor« se posljednji put sastao 28. prosinca 1942. godine i to samo da sasluša Pavelićev govor. On je, po običaju, počeo sa stvaranjem ustaške države, navodeći da je, tobože, njenom uspostavom ispunjen vjekovni san hrvatskog naroda. Osvrćući se na rad »Sabora«, istakao je da njegova egzistencija znači učvršćenje pojma »Nezavisne Države Hrvatske« i da, navodno, nije služio na ruglo ni Hrvatskoj ni Evropi. Ipak, Pavelić nije mogao izbjeći osvrt na stvarnu poziciju »Sabora« njegovo prirepaštvo ustaškoj vlasti. Izlaz je našao u formuli da je to »prelazni sabor« i da se u »iznimnim prilikama primjenjuju (...) i iznimni zakoni«. Zatim se osvrnuo na indiskreciju zastupnika Kovačevića, koji je naveo da mu se učinilo »kao da bi vlada želila da prenese odgovornost na članove »Sabora«, uzvikujući: »... ne, ja protestiram protiv toga! Ja nosim odgovornost sam za sve«. Na kraju se zahvalio pristašama HSS — članovima »Sabora«, a isto tako »zastupnicima muslimanske organizacije (...), zastupnicima pravoslavnim« i predstavnicima Njemačke narodne skupine. ⁶¹⁾

⁵⁷⁾ Isto.

⁵⁸⁾ Brzopisni zapisnik XI sjednice od 11. 4. 1942, *Narodne novine*, br. 82 od 14. 4. 1942.

Usp. bilj. 37.

⁵⁹⁾ Brzopisni zapisnik XI sjednice od 11. 4. 1942, *Narodne novine*, br. 83 od 15. 4. 1942.

⁶⁰⁾ *Narodne novine*, br. 84 od 16. 4. 1942.

⁶¹⁾ AHZ, k. 36, Brzopisni zapisnik XII sjednice od 28. 12. 1942.

Inače za ocjenu rada »Sabora« interesantna je spomenuta indiskrecija zastupnika Ivice Kovačevića. On je, naime uoči XII sjednice, u odboru za saborske poslove, izjavio: »U čemu se sastojao rad toga sabora? Imali smo sreću poslušati čitanje ekspozice gg. ministara, a koji mimo poslovnika nisu bili razdijeljeni među narodne zastupnike da se o njima razpravlja. Imali smo sreću saslušati Poglavnika, da sabor ovaj, naj-

Posljednje zasjedanje zaključio je Marko Došen pošto je usvojen njegov prijedlog da se Pavelićev govor tiska u 100.000 primjeraka i razdijeli kao novogodišnji proglas hrvatskom narodu.⁶²⁾

Prema tome, »Sabor« je u tri maha sazivan samo zato da čuje Pavelića i njegove ministre i nema nikakve sumnje da je on bio u potpunoj moći i službi ustaške izvršne vlasti. O tome svjedoče i brojne primjedbe na sjednicama odbora, što znači da je i njegovim akterima bila jasna uloga koju su im ustaše namijenile.⁶³⁾

U pojedinim odborima održane su brojne rasprave, ali i po pitanjima koja su razmatrana, i po načinu pristupa njihovom rješavanju, odbori su bili samo mjesta u kojima su zastupnici iznosili svoja mišljenja i konstatirali stanje. Međutim, svi važniji zaključci donosili su se mimo njih i bez obzira na njihovo mišljenje.⁶⁴⁾

Okupljanjem zastupnika građanskih stranaka, ustaše su nastojale stvoriti privid da su uz njih i »predstavnici naroda«, ali su svojim ignorisanjem tih zastupnika ubrzo razbili takve iluzije. I pokušaji da se zastupnici iskoriste za izlazak među narod »da ga hrabre i moralno podižu« nisu uspjeli, a naročito s obzirom na činjenicu da su ti zastupnici već samim ulaskom u »Hvatski državni sabor« izdali interese hrvatskog naroda.⁶⁵⁾

Postojale su kombinacije u vezi s novim »Saborom«, ali nije bilo jasno kako treba izgledati njegova struktura i kako pristupiti izboru njegovih članova. U vezi s tim je odlučeno da zbog kontinuiteta ne prestaje s radom Predsjedništvo koje tako nastavlja s radom i narednih godina.⁶⁶⁾

veće ustavotvorno tijelo naše države korporativno sudjeluje kod predaje automobila koji je vođa njemačkog naroda Hitler dao našem Poglavniku. Konačno smo imali sreću čuti i odobriti prijedlog zastupnika dr. Mirka Košutića, da svemu onome, što se radilo, ovaj sabor kaže 'amen', tj. da s tuđih leđa sve daće i ne daće prima na svoja leđa (Riječ je o izjavi usvojenoj na IX sjednici dana 28. 2. 1942. — MK). Uz to istodobno, visoki sabore, ja vas ne trebam podsjećati, što se i kako kod nas radilo« (AHZ, k. 36, Zapisnik sjednice Upravnog odbora od 28. 2. 1942).

Što su o »nezavisnosti« ustaške države mislili Pavelićevi saveznici, svjedoče riječi kardinala Tisseranta, dobrog poznavaca političkih prilika u NDH, koji je Nikoli Rušinoviću rekao: »Vaši prijatelji fašisti smiju se Vašoj samostalnosti i slobodi, kao i egzistenciji hrvatske države (...). Vaš kralj Vojvoda od Spoleta, nikad neće doći u Hrvatsku. On kaže da neće ići u Hrvatsku, jer su ga učinili kraljem kraljevine koja nije kraljevina, jer je ovčinska o Njemačkoj kao i o Italiji. U Hrvatskoj svatko vlada više nego Hrvat« (Sudenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, n. dj. str. 317).

⁶²⁾ *Hrvatski narod*, br. 616 od 29. 12. 1942.

U posebnom uvodniku povodom završetka rada »Sabora« *Hrvatski narod* ističe da je on »može biti po poviestnom značenju najvažniji atribut« za postojanje NDH (Isto).

⁶³⁾ Usp: AHZ, k. 19, Zapisnik XXI sjednice odbora za rizničarske poslove od 18. 5. 1942, k. 32, Zapisnik I sjednice odbora za molbenice od 13. 4. 1942; k. 21, Zapisnik 88 sjednice odbora za rizničarske poslove od 11. 11. 1942. itd.

⁶⁴⁾ Stajalšte ustaške izvršne vlasti prema »Saboru« najjasnije je iznio ministar Toth navodeći da on nema ni zakonodavne ni izvršne vlasti »pa sliedom toga ne može provoditi nikakove istrage uopće«. Zatim je bio još jasniji: »Izvor svake vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj je Poglavnik. Svi ostali u Državi imaju samo onoliko i onakove vlasti kakovu im Poglavnik dodjeli zakonskim propisima« (AHZ, k. 1, predsjednički spisi, Predstavka ministra za obrt, veleobrt i trgovinu od 24. 2. 1942. Predsjedništvu HDS).

⁶⁵⁾ AHZ, k. 1, predsjednički spisi, Predstavka ministra za obrt, veleobrt i trgovinu od 12. 5. 1942, Predsjedništvu HDS.

⁶⁶⁾ AHZ, k. 36, Zapisnik sjednice Upravnog odbora od 28. 12. 1942.

Međutim, »Hrvatski državni sabor« iz 1942. godine bio je posljednji ustaški sabor. Čini se da je tome uzrok ne samo teška politička i vojna pozicija ustaštva već i kompromitacija njegova kvazi parlamenta.

IV

Analizirajući egzistiranje »Hrvatskog državnog sabora«, namijenjenu mu društvenu i političku funkciju, te cjelokupan rad u 1942. godini možemo izvesti zaključak da njegovu pojavu treba tražiti u vanjsko i unutrašnjopolitičkim poteškoćama ustaške države, pri čemu posljednje imaju dominantan značaj, ali ne treba zanemariti ni nastojanje da tu ustašku tvorevinu svijet primi kao organiziranu državu. Naime, ono u kontekstu budućih političkih kombinacija, koje izbijaju na površinu u vezi s perspektivom sloma fašizma, ima poseban značaj. Inače, pojava »Sabora« nije ostavila dublji utisak na ustaške fašističke saveznike, a kamo li na hrvatski narod. On, čak, nije prihvaćen ni od ustaša koji su ga, u borbi za svoje pozicije, na svakom koraku ignorisali. Stoga su se zastupnici, koji su gajili iluzije o društvenoj i zakonodavnoj funkciji »Sabora«, smatrali prevarenim.

Kada je riječ o unutrašnjopolitičkim odrednicama ustaške politike, treba istaći da su politički motivi bili u prvom planu prilikom donošenja odluke o uspostavi »Sabora«. Takav zaključak proizlazi iz činjenice da je osnovni kurs ustaštva na unutrašnjem planu izražen nastojanjima za njegovo prerastanje u hrvatski nacionalni pokret i da se na taj način identificira s hrvatstvom. Ali, upravo na tim relacijama i nastaje osnovni problem ustaške politike s obzirom na to da nju nije bilo moguće identificirati s interesima hrvatskog naroda. Naprotiv, ona je u cijelosti antihrvatska i kontrarevolucionarna. I zato ustaški pokret ne može izrasti u znatniju snagu, pa prema tome ne može nositi atribute ni hrvatskog ni seljačkog ni socijalnog agensa. Ustaštvo ostaje ono što je uvijek bilo: antihrvatska kontrarevolucionarna organizacija i produžena ruka fašizma. Stoga se i konfrontira s vitalnim interesima hrvatskog naroda, pa ga ne odbacuje samo njegovo revolucionarno jezgro, već i pojedine građanske strukture. »Sabor« je trebao privući upravo te građanske elemente i u tom kontekstu poigravanje s autoritetom stare institucije hrvatske države predstavlja samo pokušaj da se ustaštvo spasi od izolacije i političke likvidacije. Nije, dakle, slučajno što se najviše insistiralo na »Hrvatskom državnom saboru« kao vrhovnom izrazu i dokazu postojanja hrvatske države i istovetnosti interesa hrvatstva i ustaštva. Intenzitet naglašavanja tih njegovih funkcija upravo je proporcionalan razvoju narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije u Hrvatskoj. Drugim riječima, što su više gubile tlo pod nogama, ustaše su više naglašavale značaj i funkciju »Sabora«. Stoga nisu postojali nikakvi izgledi da iz ustaške političke farse izraste hrvatski sabor. Ali i pored toga, ustaše bezobzirno manipuliraju s vjekovnim težnjama hrvatskog naroda za stvaranjem njegove suverene države. Obraćanje seljaštvu, zbog njegovih ekonomskih i političkih pozicija, trebalo je stvoriti utisak o pomirenju HSS i ustaštva. Jer, imati iza sebe HSS, odnosno njezine mase, značilo bi imati znatan oslonac u dijelu hrvatskog naroda koji je još bio pod njenim utjecajem. Međutim, ustaše su izgubile i tu bitku. Poraz je tim teži ako se ima u

vidu da upravo na selu u isto vrijeme jačaju pozicije narodnooslobodilačkog pokreta i da se prema njemu sve više okreću i mase HSS. Općenito bi se moglo reći da »Sabor« predstavlja pokušaj spasavanja ili makar usporavanja političke likvidacije ustaštva i neuspjelu političku akciju protiv jačanja narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije u Hrvatskoj.

Dakle, »Hrvatski državni sabor« bio je potpuno u domenu ustaške politike i ta činjenica determinirala je njegovu cjelokupnu funkciju i značaj. U vezi s tim se ne smije zaboraviti činjenica da je on korišten kao javna tribina ustaške propagande i forma kojom se pokušava pridobiti hrvatski narod. Tradicije pravaštva i HSS trebalo je da posluži upravo toj svrsi. Pored toga, »Sabor« postaje sredstvo i okvir za izgradnju ustaškog pokreta i ustaške države, pa o podizanju njegova ugleda nije moglo biti ni govora, bez obzira na manipuliranje s državnopravnim tradicijama i značajem zastupničke funkcije. Štaviše, zastupnička funkcija je do kraja kompromitirana, pa se djelomično i time može objasniti osipanje broja članova »Sabora«. Prema tome, »Sabor« nije mogao ispuniti političku funkciju koju su mu ustaše namijenili.

Međutim, ne treba zanemariti ni državnopravne motive, mada su predstavnička i zakonodavna funkcija »Sabora« ravne nuli. Naime, to je predstavljalo problem i za njegove osnivače, pa su često morali slušati prepirke oko pitanja nadležnosti i »vrhovništva«, pri čemu se uvijek pokazalo da je ustaška izvršna vlast uvijek iznad »Sabora«. Ali bez obzira na sve probleme, ustaštvo muči kompleks kontinuiteta i ono ga nastoji riješiti saborskom institucijom. To se naročito postavlja stoga što su ustaše došli na vlast uz pomoć oružja i volje fašističkih država. U početku su takav dolazak tumačili kao trijumf, ali se s vremenom, u sklopu državnopravnih i političkih pozicija ustaške države, sve više aktualizira problem legitimiteta. U vezi s tim ustaše naročito naglašavaju svoju vezu s pravaštvom i seljačkim pokretom, a egzistiranje svoje tvorevine prikazuju kao ostvarenje vjekovnih težnji hrvatskog naroda. Dakle, uporedo s nastojanjima da se politički afirmira kao hrvatski narodni pokret, ustaštvo istovremeno nastoji i u državnopravnom smislu postati legitiman činilac. U vezi s tim »Sabor« je trebalo da sankcionira i uspostavu »Nezavisne Države Hrvatske« s cjelokupnom ustaškom politikom uključujući tu njihovo sluganstvo fašizmu, izdaju hrvatskih interesa i negiranje, ma u kom obliku zajednice jugoslavenskih naroda. Zato je jedan od najvažnijih zaključaka i bio proglašenje ništetnim svih državnih čina u Kraljevini Jugoslaviji i prihvaćanje državnih čina ustaške države od 10. travnja 1941. godine.

Prema tome, »Hrvatski državni sabor« je služio trenutnim ciljevima ustaške politike u sklopu njihovih ukupnih nastojanja da se identificiraju s interesima hrvatstva, da svojoj državnoj tvorevini osiguraju atribute kontinuiteta i legitimiteta, da tu istu tvorevinu svijet primi kao organiziranu državu, da osiguraju pravnu podlogu za eventualne političke kombinacije u vezi s perspektivom sloma fašizma i da se, na taj način, suprotstave razvoju narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke re-

volucije. Ali, s obzirom na političku poziciju ustaštva, koja je potpuno određena njegovim služenjem protuhrvatskim narodnim interesima, »Sabor je ostao samo jedna njegova neuspjela konstrukcija i vanjska manifestacija njegovog političkog sloma.

THE PLACE AND ROLE OF THE »HRVATSKI DRŽAVNI SABOR« (CROATIAN STATE PARLIAMENT) IN THE USTASHA POLITICAL MANEUVERS OF 1942

Summary

The attempts to build an Ustasha movement in accordance with their general politics of 1942 basically amount to an attempt to identify the Ustasha movement with Croatia in the framework of a counter-revolutionary concept with the expression »totalitarni sustav« (totalitarian system) as the model of the Ustasha variant of nationalsocialism. However, the development of the uprising forced the Ustasha regime to change its tactics and, by various forms of propaganda, small concessions, and certain compromises, to attempt to effect a calming down of the situation, and thus to prevent the allegiance of the Croatian people from going en masse to the people's liberation movement. In the context of these attempts on the one hand, and of the conditions of break-outs of uprisings on the other hand, the Ustasha regime came upon the ideal of the establishing of a »Croatian State Parliament« as the highest expression of continuity and legality of its state and of the totalitarianism of the Ustasha movement. Politically the »parliament« represented an organizational framework for unification of proustasha groups, especially from the ranks of the Party of Rights and the Croatian Peasant Party, under Ustasha leadership with the aim of showing supposed strengthening of the Ustasha movement by means of pacification of various Croatian bourgeois structures. Thus the parliament became one of the bearers of the counter-revolutionary function of Ustasha political maneuvers in that it was to save the Ustasha movement from political liquidation, to represent it with a legitimate factor and, with its authority, to serve as a means against the revolutionary orientation of the Croatian people. Therefore, the Ustasha propaganda glorifying the »Sabor«, as the supposed highest expression and representation of the existence and legality of the Ustasha government and the embodiment of the idea of the Croatian political and historical justification far outdistanced the working domain of the body which was spent in listening to speeches and messages of Ustasha leaders. Its councils, in which there was maintained a working atmosphere, were turned into organs of related ministries and eventually into objects of manipulation of certain ministers. Thus the existence of the »Sabor« was, in spite of the wishes of its protagonists, subject to the

political position of the Ustasha. When the attempts fail to turn the Ustasha way into a Croatian national movement, the politically compromised position of the »Sabor« becomes complete, and the need for it as an instrument of such policies disappears.

Thus, the attempt to construct the Ustasha movement as a totalitarian organization of the Croatian people ended in failure and contributed to its exposure as an anti-Croatian, counter-revolutionary and fascist organization. Therefore the »Sabor« represented, even for the civic political structures which participated in its work, a completely compromised organization. Finally, it is not necessary to regard this organization as a representative body or as a lawgiving body, but rather as an attempt on the part of the Ustasha movement to appear as the Croatian national movement, to legitimize its self-dubbed attribute of a state, to create a supporting structure on which to build other possible political arrangements for its maintenance, and thus to counteract the strengthening and development of the peoples' liberation movement and the socialist revolution in Yugoslavia.

NUSRET ŠEHIĆ

Problemi nacizma u historiografiji Njemačke Demokratske Republike

Bogata bibliografija knjiga, studija i članaka u Njemačkoj Demokratskoj Republici o problemu nacizma, kao i o svim onim događajima i pojavama koje su prethodile uspostavi nacističke diktature 1933—1945, rječit su dokaz i potvrda velikog interesovanja istoričara ove zemlje za najnoviji period njemačke istorije. Gotovo da je analiza fenomena nacizma u novijoj njemačkoj istoriji dala općenit podsticaj za temeljito istraživanje njemačke istorije na prijelazu iz XIX u XX stoljeće, kao i za valorizaciju ranijih ocjena ovog razdoblja. Predmet naučnog interesa istoričara Njemačke Demokratske Republike (dalje: NJDR) u gotovo jednakoj mjeri su period neposredne vladavine nacista, kao i njena predistorija, čija vremenska granica seže do sedamdesetih godina XIX stoljeća.

U okviru ovog priloga pokušaćemo da markiramo neke najvažnije rezultate istorijske nauke NJDR iz oblasti novije njemačke istorije, odnosno perioda predistorije i istorije nacističke diktature i da ukažemo na one naučne radove koji još nisu pristupačni širem krugu naših naučnih radnika (riječ je o nepublikovanim doktorskim disertacijama).

Nacionalsocijalizam, kao ideologija, i kao pokret u Njemačkoj, prije nego je postao značajan politički činilac, pripremao se u određenim društveno-ekonomskim i političkim prilikama više decenija. On je, drugim riječima, imao svoju predistoriju. Istoričari NJDR, imajući to u vidu, pristupili su ispitivanju svih onih elemenata koji su omogućili i pospješili razvitak ekstremnog nacionalističkog pokreta, kakav je u svojoj suštini i bio nacionalsocijalistički pokret. Težišta tih nastojanja usmjerena su na istraživanje svih onih komponenti koje su pripremile pobjedu i dolazak ra vlast Njemačke nacionalsocijalističke partije 1933. Podvrgnute su kri-

tici ranije ocjene njemačke građanske historiografije o ulozi militarističke Prusije u ostvarenju ujedinjenja Njemačke 1871. i ukazano je na slabosti građansko-demokratske komponente u konstituisanju jedinstvene njemačke države i na presudan uticaj militarističkih krugova njemačkog društva uopće u njemačkoj politici na prijelazu iz XIX u XX stoljeće. Istoričari NJDR morali su koncentrisati pažnju na ispitivanje korijena njemačkog imperijalizma i militarizma i na razotkrivanje zabluda o nepobjedivosti njemačkog oružja koje su posebno došle do izražaja u prvom i drugom svjetskom ratu.¹⁾

Jedna od zabluda na kojoj je njemački imperijalizam i militarizam zasnivao svoj uticaj, i o kojoj građanska historiografija nije propustila a da ne piše, bila je legenda o zabijanju noža u leđa («Dolchstoß legend») njemačkom narodu i armiji koji je navodno njemački revolucionarni radnički pokret izvršio u toku prvog svjetskog rata. Ova legenda malazila je svoju podlogu u antiratnom stavu revolucionarnog radničkog pokreta Njemačke, prvenstveno revolucionarne grupe Spartak, koja se u njemačkom parlamentu suprotstavila odobravanju ratnih kredita, u štrajkačkom pokretu radnika, u pojavi rasula u vojsci i konačno u novembarskoj revoluciji 1918. Njen smisao je bio da se revolucionarna borba protiv imperijalizma i rata tretira kao izdaja nacionalnih interesa njemačkog naroda i da se time sačuva nimbus o nepobjedivosti njemačke armije. Time se ujedno skidala odgovornost sa vođstva njemačke armije za vojni poraz i za sve ono što je taj poraz sobom donio, a ujedno otvarala mogućnost da se u sljedećoj novoj situaciji ponovo militarističkom politikom gradi dalja budućnost njemačkog naroda.²⁾ Duhovni nosilac shvatanja koja su došla do izražaja u »legendi o zabijanju noža u leđa« bio je Svenjemački savez (Der

¹⁾ Ukazujemo na neke važnije rasprave u vezi sa ujedinjenjem Njemačke: 1. Seeber Gustav: *Forschungen zur deutschen Geschichte von 1871. bis zur Jahrhundertwende* in: Zeitschrift für Geschichte (1970), Sonderband »Historische Forschungen in der DDR 1960—1970.« 2. Gutsche Willibald; Laschitzka Annelius: *Forschungen zur deutschen Geschichte von der Jahrhundertwende bis 1917.* in: Zeitschrift für Geschichte 1970, Sonderband »Historische Forschungen in der DDR 1960—1970.« 3. Helmer Heinz: *Kriegspolitik und Strategie. Politische und militärische Ziele der Kriegführung des Preussischen Generalstabes vor der Reichsgründung (1859—1869)*, Berlin 1970. 4. Opitz Waltraut: *Friedrich Engels und der Kampf der deutschen Sozialdemokratie für Demokratie und sozialismus gegen Militarismus und Krieg in der ersten Hälfte der neunziger Jahre des 19. Jahrhunderts — Berlin*, Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED Phill. Diss. 1970. 5. Seeber Gustav (Wolter Heinz: 1870/71. *Die Gründung des Deutschen Reiches und die Arbeiterbewegung* in: Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung Nr. 1/1971. 6. Wolter Heinz: *Alternative zu Bismark. Die deutsche Sozialdemokratie und die Aussenpolitik des preussisch deutschen Reiches 1878. bis 1890.* Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften des Zentrallnstituts für Geschichte, Reiche I: Allgemeine und deutsche Geschichte Bd. 35. Berlin 1970. 7. Sreisand Joachim: *Bismark und die deutsche Einigungsbewegung des Jahrhunderts in der westdeutschen Geschichtsschreibung*, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaften. II. Jahrgang, 1954, Heft 3.

²⁾ Vidi detaljnije o tome: Petzold Joachim: *Die Dolchstoßlegende. Eine Geschichtsfälschung im Dienst des deutschen Imperialismus und Militarismus.* (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften des Instituts für Geschichte). Reiche I: Allgemeine und Deutsche Geschichte. Band 18. Akademie Verlag. Berlin 1963.

Alledeutsche Verband) koji je okupljao u svojim redovima i imao pod svojim uticajem brojne militarističke organizacije. Osnovna parola Sve-njemačkog saveza i raznih drugih militarističkih organizacija bila je: nje-mačka armija nepobijedena je u ratu («Im Felde unbesiegt»). Najradikal-niji predstavnik ovog shvatanja bio je Maks Bauer, koji je svojom cjelo-kupnom političkom djelatnošću utirao put nacizmu, a koji je svoju poli-tičku karijeru završio u neuspjelom Kapovom puču. Ipak, najpoznatiji predstavnici »legende o zabijanju noža u leđa« bili su Ludendorff, koji je često znao isticati »... die deutsche Armee ist von hinten erdolcht wer-den«, zatim Hindenburg, čiji je autoritet, za razliku od Ludendorfa, ostao u narodu gotovo neokrnjen i najzad niz generala i drugih viših oficira.

Među političkim organizacijama koje su u periodu Vajmarske Re-publike podržavale »legendu o zabijanju noža u leđa« njemačkom narodu bila je na prvom mjestu Njemačka nacionalna narodna partija (Deutsche nationale Volkspartei), koja je imala, naročito u predvečerje nacističke diktature, podršku teške industrije i istočno-labskih junkera, zatim Na-cionalsocijalistička stranka, koja je »legendu ...« u svojoj propagandi po-sebno plasirala u vrijeme velike svjetske ekonomske krize 1929—1933, prilagođavajući je potrebama njemačkog imperijalizma i militarizma i ide-jama Svenjemačkog saveza.³⁾

Po ocjeni historičara NJDR, neprihvatljiv je mehanički kauzalitet iz-među, s jedne strane pogoršanog položaja njemačke armije u prvom svjet-skom ratu, i revolucionarnog radničkog pokreta, s druge strane, kao što su to činili građanski historičari Njemačke. To ni kronološki ni geografski nije slijedilo jedno za drugim. Oba faktora djelovala su uzajamno tj. re-volucionarne akcije njemačkog radničkog pokreta u prvom svjetskom ratu slabile su opšte pozicije njemačkih imperijalista i militarista i porazi nje-mačke armije stimulatивно su djelovali na revolucionarni radnički pok-ret Njemačke. Međutim, revolucionarni radnički pokret razvijao se tamo gdje je bilo efikasnije djelovanje revolucionarnih snaga, a ne tamo gdje je bio najočigledniji vojni poraz.

Važna idejna komponenta nacizma bila je tzv. rasna teorija, koja je u konkretnoj političkoj praksi dobila sadržaj antisemitizma. Historičari Nje-mačke Demokratske Republike u više radova nastojali su da istraže i utvrde stvarne korijene antisemitizma u njemačkoj ranijoj historiji i da ujedno ukažu da se nacizam u tom pitanju, kao i nizu drugih njegovih idejnih komponentata, naslonio u potpunosti na raniju negativnu i reak-cionarnu historijsku tradiciju. Smisao svih tih istraživanja je da se istakne klasna suština antisemitizma i da se dokaže da je zločinačka praksa na-cističkih koncentracionih logora koncipirana daleko ranije prije Hitlera. U radovima na temu nacističke rasne teorije naglašava se da je njen smi-sao da prikrije ili otupi oštricu klasne borbe, pa stoga rasna teorija, od-nosno antisemitizam ne egzistira kao izolovana pojava, već je uvijek po-

³⁾ Krebs Wilhelm: *Der Alledeutsche Verband in den Jahren 1918—1939, ein politisches Instrument des deutschen Imperialismus*. Berlin, Phil Diss. 1969.

vezan sa konkretnim političkim prilikama i sa određenim političkim programom. U svojoj suštini antisemitizam je kontrarevolucionaran.⁴⁾

Istoričari antisemitizma na tlu Njemačke utvrdili su njegovu pojavu još iz rimskog perioda njemačke historije, što uostalom i nije karakteristično samo za taj prostor. U srednjem vijeku na tlu Njemačke Jevreji su tretirani kao građani drugog reda. Bilo im je zabranjeno da se u to vrijeme bave vitalnim privrednim granama (zemljoradnjom i stočarstvom) i stoga su bili upućeni da se bave trgovinom i sličnim posredničkim poslovima. Znanje jezika olakšavalo je Jevrejima trgovinu, naročito sa Levantom. U toku križarskih ratova Jevreji su bili izloženi čestim masovnim masakrima. Feudalci su za svoje neuspjele novčane špekulacije okrivljavali Jevreje i te optužbe često religijski motivirali. Tretman Jevreja, kao drugorazrednih građana u toku historije, utirao je put njihovom specifičnom socijalnom i kulturnom razvitku. Tome je išla u prilog činjenica da su živjeli u getima i čvrsto organiziranim religioznim zajednicama.

Prvi koraci u pravcu emancipacije Jevreja na području Njemačke datiraju od prvih decenija XIX stoljeća. Konkretno, ediktom Napoleona Bonaparte od 11. maja 1811. učinjen je prvi potez u tom pravcu. U revoluciji 1848—49. jevrejsko pitanje stalno je bilo na dnevnom redu Frankfurtske skupštine. Skupština je donijela odluku o građanskoj emancipaciji Jevreja, ali je to bilo bez praktičnog značaja.

U drugoj polovini XIX stoljeća emancipacija Jevreja na tlu Njemačke dobila je konačno značaj državnog zakona ujedinjenjem svih njemačkih državnica u jedinstvenu državu 1871. U suštini jevrejsko pitanje ni tada nije bilo definitivno riješeno. Različito je primjenjivan zakon o emancipaciji u pojedinim krajevima države. Ipak, ozvaničenom emancipacijom nestala su ranija socijalno-ekonomska ograničenja za Jevreje. Oni nisu više kao ranije prinuđeni da žive u getima, njihove do tada dosta čvrste vjerske zajednice počele su da slabe, počinju da usvajaju njemački jezik kao svoj i integriraju se u njemačku kulturu. Mnogi su se počeli pokrštavati kako bi još brže razbili izolaciju. Međutim, ovaj proces u Njemačkoj ipak je zaostajao, na primjer, za sličnim procesom u Francuskoj i drugim zapadnoevropskim zemljama. To se takođe može konstatovati za istočnu Evropu. Gdje je političko ugnjetavanje bilo veće, tu je još uvijek antisemitizam živ, a samim tim Jevreji su trajnije zadržavali svoje nacionalne osobine i jezik. Proces asimilacije Jevreja u Njemačkoj tekao je utoliko sporije jer je stalno bio praćen antisemitiskom kampanjom i za pojam Jevreja tu se uvijek vezivalo nešto loše.

Proces emancipacije Jevreja u Njemačkoj ipak je doprinio da potomci stanovnika nekadašnjih geta nisu više bili ni politički ni socijalno

⁴⁾ Važnije rasprave o antisemitizmu u DDR su: 1. Mormann Walter: *Die Rolle des Antisemitismus in der Politik der deutschen Reaktion (1871—1923)*, Berlin, Humboldt-Universität, Phil. Diss. 1971. 2. Schleier Hans/Seeber Gustav: *Zur Entwicklung und Rolle des Antisemitismus in Deutschland von 1871—1914*, in: *Zeitschrift für Geschichte*, Berlin Heft 7, 1966. 3. Meier Kurt: *Kirche und Judentum*, Halle, 1968. 4. Heise Wolfgang: *Antisemitismus und Antikomunismus* in: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, Berlin, Jgh. 9, Heft 12. 5. Haymann Stefan: *Marxismus und Rasenfrage*, Berlin 1948. 6. Heise Wolfgang: *Aufbruch in die Illusion. Zur Kritik der bürgerlichen Philosophie in Deutschland*. VEB, Deutsche Verlag der Wissenschaften Berlin 1964; S. Kahn: *Antisemitismus und Rassenhetze*. Berlin 1948.

homogena grupa i od sada su se oni stapali sa ostalim njemačkim stanovništvom. U skladu s tim, Jevreji počinju da slijede različitu političku orijentaciju i religiozno su ili ostali u svojim zajednicama koje su temeljno reformisali ili su napustili te zajednice i prešli na kršćanstvo, pretežno na protestantizam. Tradicija se u pojedinim mjestima (a Jevreji su se pretežno naseljavali u velike gradove gdje je postojala manja mogućnost da budu neposredno maltretirani) različito njegovala ili je ostajala kao istorijski relikv. Dugogodišnjim procesom asimilacije nestajali su tragovi jevrejske nacionalne samosvijesti koja je u vrijeme postojanja geta bila očigledna.

Poslije ujedinjenja Njemačke i kratkotrajnog privrednog poleta, pojavljuju se znakovi privredne krize koju prati pojačana koncentracija i centralizacija kapitala. Time su stvorene pretpostavke za polet radničkog pokreta, ali su porasle i antisemitske tendencije. To se manifestuje u pojavi antisemitske literature, a Gobinoova rasna teorija stavlja se u promet dnevne političke potrebe. Ekonomsko i političko nezadovoljstvo njemačkog malograđanina uveliko se koristilo za raspirivanje antisemitizma. Razvijana je teorija o hiljadugodišnjem ratu židovstva protiv germanstva u kome je germanstvo konačno doživjelo svoj Sedan («... das Germanthum hat sein Sedan erlebt»). A kada se u političkom životu Njemačke osjetila pojačana opozicija liberalno raspoloženog građanstva, antisemitizam je samo dobro došao vladajućem aparatu.

1879. u Njemačkoj je osnovana antisemitska liga čiji je, navodno, bio zadatak da Njemačku spasi požidovljenja («... Deutschland vor der vollständigen Verjudung zu retten».) Liga je već naredne godine brojala preko 60.000 članova. Jevreji su tada okrivljavani za ekonomsku krizu, pripisivalo im se da ostvaruju 90% kapitala špekulacijama. Općenito, u antisemitskoj kampanji dolazile su do izražaja sve one socijalno-demagoške konstrukcije koje su kasnije u nacističkoj propagandi igrale veliku ulogu. Na stupcima tadašnjeg katoličkog lista *Germania* raspirivana je antisemitska kampanja i propagirani progoni Jevreja. To je trebalo biti protest germanske rase protiv prodora ljudi stranog porijekla.

I pojedine političke partije koje su se borile protiv Bizmarkovih centralističkih nastojanja, kao na primjer Konzervativna stranka, koja je okupljala većinom junkere, koristila se antisemitizmom da bi na taj način u određenim slojevima stanovništva ostvarila određen politički uticaj. I kršćanski socijalisti, predvođeni sveštenikom Štekerom, u težnji da prije svega pridobiju malograđanski dio stanovništva, operisali su sa antisemitizmom. Kršćanski socijalisti su u zajednici sa još nekim organizacijama razvili akciju za poništenje već ozakonjene emancipacije Jevreja u Njemačkoj.

Svi navedeni podaci upućuju na zaključak da je antisemitizam u Njemačkoj prije prvog svjetskog rata ne samo bio prisutan u spisima i na univerzitetima već je i različitim kanalima prodirao u duše ljudi, pa je tako našao zagovornike i u pisaca. U toku prvog svjetskog rata antisemitizam je bio u porastu jer je bio pripremljen još ranije spisima E. Diringa, H. Trajčkea, Paul de Lagarda, A. J. Langbena, Hjuston Stjuart Čemberlena.

Antisemitizam je predstavljao sastavni dio programa Nacionalso-cijalističke partije Njemačke. On je imao svoju podlogu u rasnoj teoriji

prema kojoj građanin zemlje može biti samo onaj ko je njemačke krvi. Ko to nije, on podliježe zakonu o strancima. Rasizam se prikrijavao mišticizmom, ali njegovu društveno-političku funkciju najbolje je izrazio sam Hitler kada je rekao »... wenn es die Juden nicht gäbe, müssten sie erfunden werden, weil man immer einen sichtbaren Gegner brauche«. ⁵⁾ Drugim riječima, kao ekstreman nacionalistički pokret nacizam je nužno morao imati jedan fiksiran objekat na kome je manifestovao svoju mržnju i netrpeljivost, jer to je u biti svih takvih pokreta. U nekom drugom slučaju to je mogao biti i neko drugi, a ne Jevreji. Za to je istorija dala i daje stalno nove primjere. Rasna teorija nacista predstavljala je naučnu krpariju i stoga u ovom pogledu, kao i drugim pitanjima ideologije nacionalsocijalizam nije ispoljio svoju originalnost.

U nekim radovima historičara i filozofa NJDR nastoje se objasniti i druge komponente ideologije nacizma. Posebno se želi ukazati na one elemente koji predstavljaju Hitlerovu demagošku mobilizaciju u pripremanju rata. Posebna pažnja posvećena je demagogiji pseudosocijalizma. ⁶⁾ Zanimljivo je da je nacionalsocijalizam istovremeno obećavao sva blaga socijalizma i privatno vlasništvo i ujedno jednu ideološku formulu njemačke »misije« nasuprot »plutokratiji Zapada« i »azijatskom komunizmu«. On se ovdje pojavljuje kao treći put, koji stvarni socijalizam interpretira kao socijalizam jednakosti, a liberalizam i demokratiju indentificira sa Vajmarskom Republikom. Ovaj pseudosocijalizam bio je u savezu sa antisemitizmom, a oba su akumulirali masovna antiliberalna i antikomunistička raspoloženja.

Ideologija nacizma direktno se nadovezala na tradicionalnu liniju šovinističke, antidemokratske ideologije XIX i početkom XX stoljeća. U periodu Vajmarske Republike nacionalsocijalizam sistematski se hranio idejama konzervativizma, i neokonzervativizma. Nacisti su u skladu sa »legendom o zabijanju noža u leđa« veličali ulogu njemačkih militarista u prvom svjetskom ratu, sistematski potkopavali Vajmarsku Republiku i konačno sa reakcionarnim monopolističkim krugovima pripremili njen pad. Krupna buržoazija čiji je neposredan cilj bio revizija rezultata Versajskog mirovnog ugovora i novembarske revolucije 1918. podržala je politička sredstva i metode nacista, koristila se pseudosocijalnom demagogijom Nacionalsocijalističke partije, čime je samo potvrdila svoj struktu-

⁵⁾ Die bürgerlichen Parteien in Deutschland Handbuch. Leipzig 1970, str. 394. Citirano prema: Hermann Rauschning: Gespräche mit Hitler, Zürich, Wien, New-York 1940. str. 223.

⁶⁾ Heise Wolfgang: *Aufbruch in die Illusion*. Berlin 1964; Lewerenz Elfriede: *Die Analyse von Wesen und Funktion des Faschismus in Vorbereitung und Durchführung des VII. Weltkongresses der Kommunistischen Internationale 1933—1935*. Phil. Diss. Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED, Berlin 1971.

U časopisu *Das Argument* (Zeitschrift für Philosophie und Sozialwissenschaften) koji izlazi u Zapadnom Berlinu i u kome takođe saraduju naučni radnici NJDR objavljeni su brojni članci i rasprave u kojima se tretiraju razni aspekti fašističke ideologije. Ovdje navodimo neke rasprave: Hanno Kremer: *Zur Psychologie des Antisemitismus*. Heft 16. Jgh II; Walter Benjamin: *Theorien des deutschen Faschismus*. Heft 30. Jgh IV.; Reinhart Westphal: *Psychologische Theorien über den Faschismus*. Heft 32. Jgh. VII; Wolfgang F. Hang u. a.: *Ideologische Komponenten in den Theorien über den Faschismus*. Heft 33. Jgh. VI; Rüdiger Greißenburg und E. H. Tjaden: *Faschismus und Bonapartismus*. Heft 4. Jgh. VIII; Dietrich Goldschmidt: *Zur Soziologie des Antisemitismus*. Heft 16. Jgh. II.

ralni labilitet i kriznu situaciju. Ona je u tolikoj mjeri u očima masa bila diskreditovana da više nije mogla starim političkim sredstvima mobilizirati mase apologetikom kapitalizma.

Princip vođe (tzv. Führer-Prinzip) imao je značajno mjesto u ideologiji i političkoj praksi nacista. Jasno izražena težnja za snažnim vođom u skladu je sa krizom kapitalizma i pojavom političke reakcije. Ideja »čvrste ruke« karakteristična je za sve nacionalističke i militantne pokrete. U nizu evropskih zemalja u razdoblju između dva rata pojavljuju se partije i pokreti u kojima je antidemokratski princip vođe činio svoju osnovu. To se u konkretnom slučaju Njemačke odnosilo na malograđanski dio stanovništva, koje je svoj spas vidjelo u autoritativnom diktatoru, koji se, tobože, nalazi iznad klasa. Kult vođe odgovarao je na određen način stepenu zrelosti tih slojeva i bio je svjesno korišten za njihovo obmanjivanje. S druge strane, »Führer-Prinzip« odražavao je istovremeno slabost i labilnost desnih ekstremnih organizacija, pošto su sve svoje nade vezivale za vođu, odnosno za njegovu ličnost.

Razni aspekti istorije Vajmarske Republike, kada se, u stvari, nazivam ideološki i organizaciono konstituirao, predmet su ozbiljnog naučnog interesovanja istoričara Njemačke Demokratske Republike. Znatna pažnja je posvećena ekonomskoj problematici i razvoju ekonomskih odnosa u to vrijeme. Monografski su obrađena pitanja razvoja banaka i industrijskih monopola u Vajmarskoj Republici; bankovnog kapitala u vrijeme velike svjetske ekonomske krize 1931/32; agrarna politika monopola; uloga njemačkog finansijskog kapitala u pripremanju otvorene diktature; udio i uticaj američkog kapitala u njemačkoj privredi tog vremena obuhvaćen je u nekoliko zanimljivih radova.⁷⁾

Zanimljiv doprinos osvjetljavanju istorije Vajmarske Republike predstavlja monografija o monopolističkoj buržoaziji i ustavu Vajmarske Republike.⁸⁾ Ona unosi polemički elemenat u tretiranju nekih pitanja koja imaju važno mjesto u novijoj njemačkoj istoriji. Odbacuje se shvaćanje izraženo u građanskoj literaturi, po kojemu se u pravilu demokracija i diktatura jedno drugome suprotstavljaju. Naglašava se da je ujediničenje Njemačke izvršeno odozgo i da je posljedica toga bilo konzerviranje polufeudalnih odnosa. S obzirom na to da njemačko društvo nije doživjelo potpunu buržoasku revoluciju, razumljiva je onda bila sprem-

7) Upućujem čitaoca na neke važnije studije i rasprave: Kurt Gossweiler: *Grossbanken Industrimonopole Staat. Ökonomie und Politik des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland 1914—1932*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin 1971; Mamach Klaus: *Der Übergang des deutschen Finanzkapitals zur Vorbereitung seiner offenen, terroristischen Diktatur*. Berlin, Humboldt-Universität Phil. Diss. 1963; Sonnemann Rolf; *Monopole und Staat in Deutschland 1917—1933*, in: *Monopole und Staat in Deutschland 1917—1945*, Berlin 1966. Klein Fritz: *Neue Dokumente zur Rolle Schachts bei der Vorbereitung der Hitlerdiktatur*; in: *Zeitschrift für Geschichte*. Heft 4/1957; Säberlich Hans: *Das Grossbankkapital und der Staat in der Weltwirtschaftskrise 1931/32 in Deutschland*. Diss. Berlin 1964. (Ms); Obermann Karl: *Die Beziehungen des amerikanischen Imperialismus zum deutschen Imperialismus in der Zeit der Weimarer Republik (1918—1925)*, Berlin 1952; Kuczynski Jürgen: *Studien zur Geschichte des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland 1918 bis 1945*, 2 unveränd. Aufl., Berlin 1965.

8) Müller Werner: *Die Monopolbourgeoisie und die Verfassung der Weimarer Republik. Eine Studie über die Strategie und Taktik zur Beseitigung des bürgerlich-parlamentarischen System (1927—1930)*, Phil. Diss. Humboldt-Universität Berlin 1970.

nost buržoazije da pravi kompromise sa pruskim junckerima. Ocjena koja je u ovoj monografiji data o karakteru vlasti u Vajmarskoj Republici znatno se razlikuje od one u *Istoriji njemačkog radničkog pokreta* koja je rezultat rada kolektiva autora, gdje se ističe da je Vajmarska Republika bila »... instrument monopolista, militarista i junkera za održavanje njihove klasne vlasti, za ugnjetavanje radničke klase, narodnih masa i za pripremu jednog novog rata«. ⁹⁾ Naglašava se da Vajmarska Republika predstavlja demokratsku tekovinu i općenito istorijski napredak. Sve ono što je kao tekovina demokratije ugrađeno u ustav Vajmarske Republike rezultat je novembarske revolucije 1918. i događaja poslije novembarske revolucije. Što se u okvirima Vajmarske Republike stabilizovao stari državni aparat i legalizovalo odvajanje izvršne od zakonodavne vlasti snosila je velikim dijelom krivicu Socijaldemokratska stranka i njene sindikalne organizacije.

Radnički pokret, posebno Komunistička partija Njemačke u vrijeme Vajmarske Republike obrađena je u više monografija, studija i rasprava. Cjelovitiji prikaz radničkog pokreta u Vajmarskoj Republici izložen je u četvrtoj svesci *Istorije njemačkog radničkog pokreta*. ¹⁰⁾ Problemi koji su obrađeni u ovoj, kao i drugim sveskama ovog obimnog djela, idu šire od jednostavnog prikaza istorije radničkog pokreta. Doduše, opšte ocjene o ulozi i djelatnosti Komunističke partije Njemačke (Dalje: KPNJ) ne idu dalje od ocjena koje su o komunističkom pokretu dali njegovi akteri. Očigledna je tendencija da se djelatnost Komunističke partije u određenoj mjeri ocjenjuje pravolinijski, nedovoljno kritički i s tim u vezi da se djelatnost ostalih političkih organizacija mjeri sa stanovišta političke prakse Komunističke partije Njemačke. To dolazi do izražaja u analizi odnosa Komunističke i Socijaldemokratske partije Njemačke, i to posebno u shvatanju dimenzija opasnosti nacizma i upozoravanja na tu opasnost od strane jedne i druge partije. Kada je, na primjer, riječ o inicijativama Komunističke partije Njemačke za stvaranje jedinstvene platforme radničkog pokreta u borbi protiv nacizma, onda se obavezno sav dio krivice prebacuje na Socijaldemokratsku partiju, a zanemaruje se ili nekritički ocjenjuje opšti stav Treće internacionale prema socijaldemokratskom pokretu (a on je posebno došao do izražaja u njemačkom radničkom pokretu), kao aktivnom faktoru fašizacije. Tek na februarском i majskom plenumu Komunističke partije Njemačke 1932. done-sena je odluka u pogledu stvaranja jedinstvenog antifašističkog fronta. Odluka je predstavljala ujedno platformu akcione saradnje Komunističke i Socijaldemokratske partije. Tada je utvrđen kao glavni cilj i pravac akcije borba protiv fašističke opasnosti u savezu sa drugim demokratskim snagama Njemačke i konačno odbačeno pogrešno shvatanje o

⁹⁾ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 3, von 1917. bis 1923. str. 243. Dietz Verlag Berlin 1966. Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der SED.

¹⁰⁾ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Band 4. Von 1924 bis Januar 1933. Dietz Verlag Berlin 1966. Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der SED.

Socijaldemokratskoj partiji Njemačke kao »... aktivnom faktoru fašizacije«. ¹¹⁾

Istorija nastanka, razvitka i političkog djelovanja Nacionalsocijalističke partije Njemačke do zaključno 1945. god. obuhvaćena je u Priručniku za istoriju građanskih partija i drugih građanskih organizacija u Njemačkoj. ¹²⁾ Tu su pregledno i koncizno obrađena sljedeća pitanja: nastanak Nacionalsocijalističke stranke, osnovne karakteristike njenog političkog programa djelovanje Stranke u uslovima relativne stabilizacije kapitalizma 1923—1928; zatim u periodu svjetske ekonomske krize kada je neočekivano naglo porasla društvena baza nacističkog pokreta, analizirani su odnosi Nacionalsocijalističke partije prema drugim građanskim strankama 1931—1932. i konačno Nacionalsocijalistička partija na vlasti 1933—1945. U ovom radu vješto su iskorišteni postojeći rezultati istoriografije NJDR o Nacionalsocijalističkoj partiji i sistematski izloženi ključni problemi istorije nacionalsocijalističkog pokreta Njemačke. Dokumentovano su prezentirani podaci o sprezi reakcionarnih monopolističkih krugova i nacističkog vođstva. Veoma minuciozno su analizirani unutrašnji sukobi u Nacionalsocijalističkoj partiji nakon neuspjelog puča nacista 8. novembra 1923; poslije tog događaja Hitler se konačno opredijelio za primjenu taktike legalne političke borbe, zatim sukobi sa braćom Štraser i kasnije, kada su nacisti bili na vlasti, sukob sa E. Remom. ¹³⁾ Svoju borbu za uticaj u masama nacisti su vodili u nekoliko pravaca: s jedne strane, orijentisali su se na pridobijanje malograđanskog dijela stanovništva u gradu i na male i srednje posjednike na selu i istovremeno su tražili podršku monopolističkih krugova, uvjeravajući ih da su oni najdostojniji protivnici radničkog pokreta. Posebnu pažnju nacisti su koncentrisali na pridobijanje deklasiranih slojeva radništva. U tome su išli tako daleko da su unutar kasarni pojedinih militarističkih organizacija, prvenstveno SS, organizirali besplatnu podjelu hrane. Proglasili su i pravo na rad i organizirali demonstracije radnika u vrijeme velike ekonomske krize sa gotovo istim parolama, kao i Komunistička partija Njemačke. To su bili demagoški potezi, što je lično potvrdio H. Gebels kada je izjavio jednom prilikom da je »... socijalizam u našem (čitaj: nacističkom — pr. N. Š.) programu samo ljepak za ptice »... der Sozialismus ist im unserem Programm nur der Leim, um damit die Vogel zu fangen«. ¹⁴⁾

Period nacističke diktature 1933—1945. obuhvaćen je cjelovito u veoma malom broju djela. To nisu sintetička djela i po sadržaju pred-

¹¹⁾ Heinz Karl: *Zur Entwicklung der Einheitsfrontpolitik der KPD Kampf gegen die Faschistische Gefahr in der Zeit des Februarplenums und des Maiplenums des ZK 1932*. Berlin, Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED Phil. Diss. 1969.

¹²⁾ *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland*. Handbuch zur Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlichen Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945. Band. II. VEB Bibliographisches Institut Leipzig 1970.

¹³⁾ Vidi detaljnije:

Gosweiler Kurt: *Die Rolle des Monopolkapitals bei der Herbeiführung der Röhm-Affäre*, Diss. Berlin 1963. (Ms).

¹⁴⁾ Citirano prema: *Die Weimarer Republik. Dokumente und Materialien*. Berlin 1963. str. 25

stavljaju više priručnike.¹⁵⁾ U svojim istraživanjima ovog perioda istoričari NJDR koncentrišu više pažnju na obradu pojedinih aspekata nacističke diktature pa su do sada objavljene ili obrađene teme i veće ili manje rasprave o organizaciji terorističkog i propagandnog aparata Nationalsocijalističke partije, o ulozi fašističkih koncentracionih logora 1933. do 1945, o prisilnom radu u fašističkoj ratnoj privredi, o njemačkoj ratnoj privredi 1939—1945, o kolaboraciji njemačkih i francuskih monopola u prvom periodu fašističke okupacije Francuske, o totalnom i munjevitom ratu Njemačke i brojni drugi radovi.

Djelatnost i razvitak radničkog pokreta u razdoblju nacističke diktature cjelovito je obuhvaćen u petoj svesci *Istorije njemačkog radničkog pokreta*. U ovom djelu, koje je dosta popularno pisano, učinjen je pokušaj da se objasne i važnije komponente nacističkog režima, tj. društveno-ekonomske promjene izazvane uspostavom nacističke diktature, promjene u stavu pojedinih društvenih klasa prema nacistima, unutrašnji sukobi i obračuni u vodećoj garnituri Nationalsocijalističke partije, spoljna politika Njemačke i konačno istorija Njemačke u drugom svjetskom ratu. Ipak, borba Komunističke partije Njemačke protiv nacističkog režima i u tom svjetlu odnosi Komunističke partije prema Socijaldemokratskoj partiji Njemačke zauzimaju centralno mjesto. U ovom djelu, kao i uostalom u većini studija i rasprava na ovu temu, provlači se kao crvena nit misao da su glavne teškoće u borbi za jedinstvo radničkog pokreta u to vrijeme proizilazile otuda što Socijaldemokratska partija Njemačke (dalje: SDPNJ) nije bila spremna da prihvati inicijative i ponude Komunističke partije usmjerene u tom pravcu.¹⁶⁾ O tome se doslovno kaže: »Von ihrer Entescheidung (SDPNJ — nap. N. Š.) war es letztlich abhängig, ob es gelingen würde, die Arbeiterklasse gemeinsam zum Kampf gegen die faschistische Diktatur zu führen.«¹⁷⁾ Stvarni razlog ovakvog stava vođstva SDPNJ imao je, prema navedenom djelu, svoju polaznu osnovu u njenoj odanosti građansko-kapitalističkoj državi, u jednom uvjerenju da treba u borbi protiv nacista primjenjivati legalne forme političke borbe u skladu sa legalno izvojevanom pobjedom Nationalsocijalističke partije u januaru 1933. Ovakav stav vođstva Socijaldemokratske stranke odrazio se neposredno i na mišljenje i ponašanje ostalih građansko-demokratskih snaga koje su bile sklone da u nacistima vide, prije svega, neprijatelje komunizma, a daleko manje protivnike građansko-

¹⁵⁾ *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. Band 5. Von Januar 1933 bis Mai 1945. Dietz Verlag, Berlin 1966; Bartel Walter: *Deutschland in der Zeit der faschistischen Diktatur 1933—1945*. (Volk und Wissen Volkseigener Verlag Berlin 1956); *Deutschland von 1933. bis 1939* (Von der Machtübertragung an den Faschismus bis zur Entfesselung des zweiten Weltkrieges). Lehrbuch der deutschen Geschichte (Beiträge) 11. Bd. Deutsche Verlag der Wissenschaften, Berlin 1969.; *Deutschland von 1939 bis 1945*. (Deutschland während des zweiten Weltkrieges) Lehrbuch der deutschen Geschichte (Beiträge), Berlin 1969.

¹⁶⁾ *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* Band 5. Wehling Wilhelm: *Kampf der Kommunistischen Partei Deutschlands gegen die faschistischen Diktatur der deutschen Imperialismus in der Jahre 1933 bis 1935*. Phil. Diss. Berlin 1959. Bednareck Horst: *Die Gewerkschaftspolitik der KPD 1935—1939*. Verlag Tribüne, Berlin 1969; Schumann Wolfgang: *Zur führender Rolle unserer marxistisch-leninistischen Partei und ihres Zentralkomites in Kampf gegen Faschismus und Krieg (1933—1945)* in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, Heft 15/1962.

¹⁷⁾ *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Bd. 5, str. 17.

-parlamentarne demokratije. I u cijelom periodu nacističke diktature, po navodima autora *Istorije njemačkog radničkog pokreta*, vođstvo Socijaldemokratske partije odbijalo je ponude Komunističke partije za akcionu saradnju i jedinstvo radničkog pokreta.

U *Istoriji njemačkog radničkog pokreta* dosta pažnje posvećeno je kritici stavova Socijaldemokratske partije, ali su istovremeno nedovoljno analizirani uslovi u kojima je realno djelovao radnički pokret. Malo ili gotovo nikako nije objašnjen fenomen zašto su tako dobro organizirane i masovne političke organizacije radničke klase, kakve su bile Komunistička partija i Socijaldemokratska partija uspostavom nacističkog režima gotovo preko noći iščezle iz političkog života, njihove organizacije rasturane, a vođstva obezglavljeni. Ne ukazuje li samo taj podatak na nedovoljno ozbiljno shvaćenu opasnost od nacizma od strane vođstva obje partije. Dalje, uslovi za djelovanje radničkog pokreta stabilizacijom nacističkog režima samo su se još više pogoršali. Moralo se djelovati u uslovima najdublje ilegalnosti i samo najodvažniji borci, a njih i nije moglo biti mnogo, održavali su, u uslovima najvećeg terora, kontinuitet revolucionarne borbe radničke klase.

Premda je izostala akciona saradnja vođstva Komunističke partije i Socijaldemokratske partije, u antifašističkom pokretu u Njemačkoj, kao i u španjolskom građanskom ratu rame uz rame borili su se članovi i pristalice komunističkog i socijaldemokratskog pokreta Njemačke.¹⁸⁾ Vođstvo Socijaldemokratske partije Njemačke odbacilo je ponude komunističke za saradnju koje su u zvaničnim prijedlozima vođstva KPD uslijedile 1935. poslije održanog VII kongresa Komunističke internacionale i Briselske konferencije Komunističke partije Njemačke, i kasnije poslije održane Bernske konferencije komunističke Njemačke 1939.

O politici vođstva Socijaldemokratske partije u vrijeme nacističke diktature zanimljive ocjene sadrži veoma iscrpna monografija o Socijaldemokratskoj partiji koja je branjena kao doktorska disertacija. Ona predstavlja kolektivni rad i autori su sebi postavili kao prvenstven naučni zadatak da ispituju subjektivne i objektivne pretpostavke koje su omogućile poslije završenog drugog svjetskog rata stvaranje Socijalističke jedinstvene partije Njemačke.¹⁹⁾ Osnovne zablude vođstva SDPNJ u vrijeme nacističkog režima autori ove monografije nalaze u nerazumijevanju od strane vođstva ove stranke suštine nacističke ideologije, i to i onda kada Nacionalsocijalistička stranka nije uspostavila svoju vlast. Na svom Lajpciškom kongresu 1930. vođstvo SPD definisalo je nacizam kao formu državne uprave, tj. kao oblik vlasti koji je iznad klasa. Kasnije se u dokumentima Stranke isticala određena sprega Nacionalsocijalističke stranke i reakcionarnih monopolističkih krugova, ali je izostala definicija karaktera fašističkog oblika vlasti. Po shvatanjima ideologa Stranke,

¹⁸⁾ Hager Kurt: *Ein Hohelied des proletarischen Internationalismus und wahren Patriotismus*. Zum 35. Jahrestag d. Gründung d. Internationalen, Brigaden in Spanien in ND 1971. Nr. 280.

¹⁹⁾ Heinz Nieman (Otto Findensein Dietrich Lange) Karl-Heinz Wild: *Socialdemokratische Partei Deutschland und Hitlerfaschismus*. Der Weg der deutschen Sozialdemokratie von 30. Januar 1933 bis zum 21. April 1946. Phil. Diss. Berlin 1965. o politici desnog vođstva SPD prema komunističkom pokretu Njemačke vidi detaljnije: Hilger Wolfgang: *Die Rolle des Antikomunismus in der antinationalen Politik und Ideologie der rechten SPD Führer*. Berlin, Phil. Diss. 1966.

zajednica interesa radničke klase i buržoazije rodila se iz suprotnosti fašizma i građanske države. Ovakva ocjena fašizma uticala je da se potcijeni ili gotovo ignoriše opasnost fašizma. Dalja konsekvenca toga je neprihvatanje ili potcjenjivanje politike aktivnog otpora fašističkoj opasnosti. Međutim, ovakva politika vođstva nije tekla bez unutrašnjeg otpora u redovima članstva stranke i pisci ove monografije posebno mjesto u svojim analizama posvećuju onom dijelu stranačkog vođstva i članovima SDPNJ, koje je realno procjenjivalo opasnosti od fašizma i isticalo potrebu akcionog jedinstva radničkog pokreta. To »revolucionarno« jezgro unutar SDPNJ bilo je po autorovom mišljenju, onaj stalno prisutni faktor, koji je utro put stvaranju jedinstvenog radničkog pokreta u NJDR, a koji se organizaciono izrazio u Socijalističkoj jedinstvenoj partiji Njemačke.

Uspostavom nacističkog režima, sudbina SDPNJ bila je indentična sudbini Komunističke partije Njemačke i ostalim građanskim strankama. Ona je bila ubrzo poslije uspostave nacističkog režima zabranjena, a obnavljanje stranke u inostranstvu i u uslovima ilegalne djelatnosti na tlu Njemačke praćeno je stalnim krizama koje su se najdrastičnije manifestovale u organizacionom rasulu, obrazovanju više partijskih centara van zemlje i frakcionaškoj borbi. Sa organizacionim rasulom i razgraničavanjem između pojedinih rukovodstava SDPNJ, raslo je i razgraničavanje u oblasti ideologije. Iako su kasnije vođstva SDPNJ u emigraciji evoluirala u svojim ocjenama karaktera nacističkog režima, pa se, na primjer, u proglasu stranke povodom treće godišnjice dolaska Hitlera na vlast 1936. nacizam ocjenjuje kao instrument krupne buržoazije i ističe parola borbe protiv nacističke diktature, ipak su ponude njemačkih komunista za zajedničku akcionu saradnju stalno odbacivane. Praško vođstvo SDPNJ odbilo je, na primjer, da zajedno sa KPD objavi proglas u kojemu bi se osudila intervencija fašističkih država u španjolskom građanskom ratu.

Zanimljiv i istovremeno instruktivan spis pod naslovom »Die Partei der Freiheit« iz pera socijaldemokrate Kurta Geyera ponešto otkriva prave razloge negativnog odnosa vođstva SDPNJ prema akcionoj saradnji sa komunistima. Osnovne teze spisa su: Njemačka nije više klasna država. U njoj vlada vojno-građanska kasta. U skladu s tim ideja slobode, a ne klasna borba, predstavlja pokretača društvenog razvitka. Dalje, ne socijalistička revolucija, već politika velikih sila određuje dalji istorijski hod. Revolucija koja predstoji Njemačkoj neće imati socijalno-revolucionarni karakter nego prvenstveno nacionalni, tj. da uspostavi slobodu. Doduše, osnovne teze ovog spisa odbacio je Radni odbor njemačkih socijalista i revolucionarnih socijalista Austrije u svom spisu »Der kommende Weltkrieg«, u kome se kao glavni cilj socijaldemokrata fiksira obaranje Hitlera, nacionalizacija velikih monopola i velikih zemljišnih posjeda i stvaranje revolucionarne partije proletarijata. Međutim, i ovaj spis je koncipiran sa antikomunističkih pozicija i u njemu se isključivala mogućnost akcione saradnje sa Komunističkom partijom Njemačke. Neosporna je činjenica da je u vođstvima SDPNJ preovladalo shvata-

nje da se dalja sudbina njemačkog naroda samo može sagledati poslije ishoda borbe antihitlerovske koalicije, a nikako u unutrašnjoj revolucionarnoj borbi radničkog pokreta. To autori monografije o njemačkoj socijaldemokratiji u razdoblju nacističke diktature doslovno konstatuju riječima: »Den Sturz der Hitlerherrschaft erwartete der Emigrationvorstand in erster Linie nur noch durch eine militärische Niederlage Deutschlands.«²⁰⁾

Događaji neposredno prije izbijanja drugog svjetskog rata i prvih godina rata, kao što su sovjetsko-njemački sporazum 1939, a zatim sovjetsko-finski rat samo su još više doprinijeli da se odnosi vođstva obje partije pogoršaju i prodube nesporazumima. Tada se vođstvo SDPNJ našlo pobuđeno da Komunističkoj partiji Njemačke da kvalifikativ antinacionalne snage, da je označi kao instrument sovjetske spoljne politike i da se unutar njemačke socijaldemokratije pothranjuje antisovjetska kampanja. U prvim godinama drugog svjetskog rata u vođstvu njemačke socijaldemokratije izražene su tendencije razlika i podvajanja i još snažnije političko i organizaciono slabljenje.

Iako se u njemačkoj istorijskoj literaturi veoma često operiše pojmovima antifašistička borba, antifašistički otpor i slično, ipak se ne može steći utisak da se o tome piše u nerealnim dimenzijama. Gotovo deciderano se konstatuje da su u antifašističkoj borbi njemačkog naroda, u kojoj su najviše doprinosili komunisti i ostali napredni krugovi njemačkog društva, učestvovali samo najsvjesniji pripadnici radničke klase i ostalih slojeva njemačkog društva, jer je veći dio njemačkog naroda bio zahvaćen šovinističkim pobjedničkim zanosom koji je sistematski raspirivan organiziranom propagandom nacista. Većina naroda, a to se posebno ticalo omladine, bila je obmanuta u pogledu pravih ciljeva rata. Svakako da to predstavlja jedan zanimljiv fenomen, čije objašnjenje treba da da ne samo istorijska nauka.²¹⁾

Kakva je bila uloga nacističke propagande u zabrinjavajućoj nacionalnoj euforiji koja je zahvatila značajan dio njemačkog naroda u vrijeme nacističke diktature i to posebno u prvim godinama rata kada se njemačka armija na svim frontovima nalazila u ofanzivi predstavlja neosporno važno pitanje za naučnu obradu. U pojedinim raspravama istoričara NJDR učinjeni su pokušaji da se to pitanje svestranije osvijetli. Došlo se do saznanja da je u fašističkom pokretu, a to se u osobitoj mjeri odnosilo na njegovu njemačku varijantu, demagoška propaganda prevazišla sve ono što su u tom pogledu do tada postigle građanske političke partije i pokreti. Posebno je malograđanski elemenat bio osjetljiv na nacističku propagandu. Razočarani građanskim parlamentarizmom, oni su gajili nadu da će naći rješenje svog položaja u okrilju militantne i dinamične Nationalsocijalističke partije. Među radnicima nacisti su svoju propagandu kombinovali terorističkim akcijama, pa su stoga teror i pro-

²⁰⁾ Heinz Niemann u. a. SPD und Hitlerfaschismus str. 71.

²¹⁾ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung Band 4, 5.; Martin Bartel, navedeno djelo: Deutschland von 1933. bis 1939. Lehrbuch 1969. Berlin.

paganda dvije neodvojive stvari u borbenoj taktici fašista.²²⁾ Neuspjeh pučnista od 8. novembra 1923. bio je značajna pouka nacistima da se u borbi za vlast koriste maksimalno svim sredstvima vješto organizirane propagande.

U svojoj propagandi među radnicima nacisti su prvo išli za tim da opovrgnu marksizam, posebno njegovo učenje o podjeli društva na antagonističke klase i da tome suprotstave rasnu teoriju kao nauku i ujedno ključ objašnjenja za cjelokupnu istoriju. Nacistički pogled na svijet bio je demagoški radikaln zbog socijalnog raspoloženja radničke klase i njemačkog malograđanina pogođenog inflacijom i uopće svim onim nevoljama izazvanim velikom svjetskom ekonomskom krizom 1929—1933. Svoju »antikapitalističku« kampanju nacisti su prvenstveno koncentrisali protiv rezultata Versajsko mirovnog ugovora, a zatim protiv Jevreja. U propagandnoj aktivnosti važilo je geslo: sve što služi cilju osvajanja i pridobijanja masa, dobro je i korisno. I svako sredstvo koje ne služi tome je slabo. Akcenat je bio na onim propagandnim sredstvima koja su oobezbjeđivala maksimalnu opijenost u masama i stoga su prednost nad pisanom riječi imali masovni mitinzi, parade, masovni marševi. Marš-muzika spadala je u obavezan ritual. Na skupštinama se aplaudiralo, ali ne i distukovalo, jer je važilo geslo: »Der Führer denkt für uns alle«.

Nagao porast nacističke štampe uslijedio je 1929. kada su nacisti izdavali 50 dnevnih i nedeljnih listova, da bi već naredne godine u tom pogledu taj broj dvostruko porastao. Plakate i brošure imale su tačke svoje određene funkcije u planu propagandne djelatnosti. U brošurama su najčešće štampani govori nacističkih vođa. U sličnu svrhu korišćene su gramofonske ploče koje su poštom dostavljane stanovništvu. Nacisti su shvatili golem značaj u političkoj propagandi medija radija i filma.

²²⁾ Navodimo samo neke značajnije radove na temu: propaganda i teroristička djelatnost nacista:

Kurt Gossweiler: *Der Terror und Propagandaapparat der NSDAP vor 1933*. I. Die Rolle von Terror und Propaganda in Faschismus (Eine Vorarbeit für die »Geschichte des deutschen Volkes«); Gerhard Nitzsche: *Deutsche Arbeiter im Kampf gegen faschistische Ausbeutung und Unterdrückung, Gestapomeldungen 1925, bis 1937*. in: *Beiträge zur Geschichte* Heft 1/1959. Janis Schmelzer: *Das hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandskampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten 1939—1945*. Phil. Diss. Wittenberg 1963; Kühnrich Heinz: *Der KZ-Staat. Role und Entwicklung der faschistischen Konzentrationslager 1933 bis 1945*. Berlin 1960; Seeber Eva: *Zwangarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft*, Die Deportation und Ausbeutung polnische Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939—1945) Berlin 1964; Drobisch Klaus: *Dokumente zur direkten Zusammenarbeit zwischen Flickkonzern und Gestapo bei der Unterdrückung der Arbeiter*, in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, Jhg. 1963. T. 3.; Wolfgang Bleyer (Klaus Drobisch): *Dokumente zur Ausbeutung ausländischer Zwangsarbeiter durch das deutsche Monopolkapital im zweiten Weltkrieg*. Bulletin des Arbeitskreises »Zweiter Weltkrieg Nr. 3. 1970. Izdavač: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin; Dieckmann Goetz: *Existenzbedingungen und Widerstand im Konzentrationslager Dora-Mittelbau unter dem Aspekt der funktionellen Einbeziehung der SS in das System der faschistischen Kriegswirtschaft*. Berlin, Phil. Diss. 1968; Demps Laurenz: *Zum weiteren Ausbau des staatsmonopolistischen Apparates des faschistischen Kriegswirtschaft in den Jahren 1943—1945. und zur Rolle der SS und Konzentrationlager im Rahmen der Rüstungsproduktion, dargestellt am Beispiel der unterirdischen Verlagerung von Teilen der Rüstungsindustrie*. Berlin, Phil. Diss. 1970.

Efikasnost propagande obezbjeđivale su i brojne druge masovne fašističke organizacije, prvenstveno organizacije omladine i žena. Stvarane su organizacije na profesionalnom principu (organizacija ljekara, pravnik, učitelja i dr.). U takve organizacije učlanjivale su se prvenstveno antisemitski orijentisane pristalice nacističkog pokreta.

Zanimljivo je konstatovati da Nationalsocijalistička partija sve do 1933. nije imala pod svojim uticajem i kontrolom masovnu organizaciju na selu, iako je svoje posljednje izborne uspjehe izvojevala prvenstveno glasovima seljaka. U literaturi se ta činjenica objašnjava nastojanjima nacista da ne stvaraju konflikte sa junckerima. Prve svoje organizacije među radnicima nacisti su počeli stvarati 1928. Osnivač prvih takvih organizacija bio je Johan Engel. Osim u Berlinu, slične organizacije stvorene su u Minhenu, Esenu i drugim mjestima u Saksoniji i Šleziji.

Nacionalsocijalistička partija stvorila je brojne terorističke organizacije, koje su skupa s njom predstavljale jedan kompletan sistem terora. To je bilo potpuno razumljivo ako se ima u vidu da je teror predstavljao sastavni dio nacističke propagande i jednu od bitnih funkcija nacističkog pokreta. U polemici sa istoričarima Savezne Republike Njemačke koji su iznosili mišljenje da su terorističke organizacije nacista prvenstveno služile interesima Nationalsocijalističke partije i bile njen instrument, istoričari NJDR podvlače da su te organizacije u prvom redu služile interesima monopolističke buržoazije, a tek u drugom planu interesima i ciljevima nacističkog pokreta.

Kolijevka većine terorističkih polunaoružanih ili potpuno naoružanih organizacija, koje su bile u većoj ili manjoj mjeri ovisne od Nationalsocijalističke partije, bila je Bavarska. Tako je jedna od vodećih terorističko-militarističkih organizacija SA (Die Sturmabteilungen), koja je osnovana 1921. i to prvo pod nazivom Turn-und Sportabteilung ograničena od 1923. u svojoj djelatnosti samo na Bavarsku. Takođe u svim pokušajima monopolističke buržoazije da likvidiraju Vajmarsku Republiku bavarski oružani savezi trebalo je da imaju odlučujuću ulogu.

SA kao i slične militarističke organizacije koje su saobražavale svoju djelatnost politici Nationalsocijalističke partije, fungirale su kao instrument nacista prvo u njihovoj borbi protiv radničkog pokreta, a i u borbi nacista protiv drugih političkih organizacija. Potpuna veza SA sa Nationalsocijalističkom strankom potvrđena je na kongresu nacističke stranke koji je 1926. održan u Vajmaru. Tada je potvrđeno da član SA ne može biti onaj koji nije član Nationalsocijalističke partije.

Između nacista i njemačke vojske stalno je vođena borba za uticaj u pojedinim poluvojnim i vojnim savezima. Njemačka vojska imala je interesa da, u uslovima kada još nije postojala opća vojna obaveza, u različitim poluvojnim oružanim savezima obezbjeđuje vojnu obuku stanovništva, bez obzira na socijalno porijeklo ili političko mišljenje članova tih saveza. Ali, njemačka vojska je takođe bila zainteresirana da veze tih saveza ne budu čvrste kako bi mogla uticati na njihovu sudbinu. Iz toga se rađao konflikt sa nacističkom strankom.

Uloga SA naročito je porasla u vrijeme velike ekonomske krize 1929—1933. tj. u toku neposredne pripreme nacista za preuzimanje vlasti. Sa pojačanom propagandom nacista slijedile su i pojačane terorističke akcije.

Stvaranje i drugih terorističkih organizacija pored SA, kao što je obrazovanje SS (Die Schutzstaffeln), imalo je svoj najdublji razlog u surotnostima socijalnog sastava SA. Drugim riječima, socijalni sastav SA sa znatnim brojem predstavnika siromašnih slojeva nije pružao dovoljno jemstvo da ta organizacija pouzdano i efikasno može djelovati u duhu interesa nacističkog pokreta. Temelj SS udareni su još 1923. obrazovanjem jedne štapske straže u okvirima SA. U redovima SS bile su okupljene najozloglašnije ubice i teroristi iz SA. Za učlanjivanje u SS važili su oštriji propisi nego za učlanjivanje u SA. Posebna funkcija SS bila je da djeluje kao policija unutar Nationalsocijalističke partije. Član SS obavezno je morao biti član nacističke stranke i strogo se vodilo računa da ne bude iz siromašnih slojeva. I po svom fizičkom izgledu, član SS morao je odgovarati predstavama o nordijskom tipu čovjeka.

Terorizam nacističkog režima na djelu, u praksi koncentracionih logora, u organizaciji prisilnog rada u drugim vidovima historiografija NJDR nije zanemarila. Tako unutar istorijske sekcije Humboltovog univerziteta u Berlinu djeluje pod stručnim rukovodstvom profesora Martina Bartela istraživačka grupa »KZ Dora« sa zadatkom istraživanja uloge SS u koncentracionim logorima. Istraživačka grupa dala je već neke konkretne rezultate. Pojavile su se i neke doktorske disertacije na tu temu. Postoje monografije o pojedinim koncentracionim logorima u vrijeme nacističke diktature.

Prisilni rad stranih radnika u Njemačkoj za vrijeme drugog svjetskog rata takođe je predmet naučnog istraživanja historičara NJDR. Deportacija milijuna stranih radnika u Njemačku i njihova eksploatacija imale su najdublje konsekvence na njemačku privredu, na njen ratni potencijal i na političku situaciju u Njemačkoj. Važna pretpostavka fašističkog sistema prisilnog rada bilo je likvidiranje i teroriziranje njemačkog radničkog pokreta i razbijanje njegovih klasnih organizacija. A takve pretpostavke stvorene su još prije izbijanja drugog svjetskog rata.

Najviša komanda njemačke vojske razmatrala je još 1938. mogućnost korištenja ratnih zarobljenika u njemačkoj industriji. Čehoslovački radnici bili su okupacijom njihove zemlje prve žrtve planirane deportacije stranih radnika na tlu Njemačke. Vodeći njemački monopolisti iz oblasti ratne industrije bili su inicijatori i korisnici ove prve primjene strane radne snage u ratnoj industriji.

Za vrijeme njemačko-poljskog rata preko 420.000 Poljaka palo je u njemačko zarobljeništvo i većina je upotrijebljena kao radna snaga u istočnom i centralnom dijelu Njemačke. Koncem oktobra 1939, tj. neposredno poslije objavljivanja radne obaveze za sve Poljake između 18 i 60 godina starosti, počeo je masovni transport poljskih radnika u Njemačku. Radnici su vrbovani ekonomskim pritiskom, demagoškim obećanjima, lažima pa i otvorenim nasiljem. Diskriminacija poljskih radnika bila je sveobuhvatna. Ona je dobila ekstremnu formu i bila je odjevena u ruho rasne teorije po kojoj njemačkom radniku pripada uloga predradnika u Evropi.

Osvajanjima njemačke armije rastao je i priliv strane radne snage u Njemačkoj. Već do kraja 1940. u Njemačkoj je radilo 3,5 milijuna radnika. Od tog broja otpadalo je te godine 1,4 milijuna na ratne zarobljenike, većinom iz Francuske.

Polemizirajući sa nekim zapadnonjemačkim historičarima, koji primjenu strane radne snage u njemačkoj ratnoj industriji u toku drugog svjetskog rata nastoje razgraničiti na period tzv. dobrovoljnog vrbovanja i na period nasilnog mobilisanja stranih radnika, historičari NjDR ističu da je prisilan rad, općenito, bio u sukobu sa životnim interesima ugnjetenih i opljačkanih naroda, da je bio u sukobu sa slobodom i dostojanstvom čovjeka i kao takav je bio stalan izvor pokreta otpora fašizmu.

Porazom Njemačke armije u bici pred Moskvom, konačno su u Njemačkoj pobijedile tendencije ka koncentraciji i centralizaciji ratne industrije. U skladu sa državno-monopolističkim regulisanjem privrede, slijedilo je i manipulisanje stranom radnom snagom. Ranije mjere za primjenu strane radne snage dopunjene su nizom novih propisa. Na prijedlog državnog ministra za naoružanje Špera, utvrđen je bio položaj generalnog opunomoćenika za radnu snagu na koje mjesto je postavljen Fric Saukel, raniji gaulajter Tiringije. Primjenom Saukelovog sistema vrbovanja strane radne snage, koji je obilježen krajnjim nasiljem i terorom, Njemačka je 1944. raspolagala sa 5,5 milijuna stranih radnika. Od tog broja je veliki dio otpadao na ratne zarobljenike, većinom iz Sovjetskog Saveza. Najveći i najznačajniji koncerni imali su prednost u korištenju strane radne snage. To je za njih predstavljalo izvanredan izvor prihoda i profita. Upotreba ratnih zarobljenika u njemačkoj ratnoj industriji bila je u suprotnosti sa međunarodnim ugovorima o postupku prema zarobljenicima.

Socijalni i politički položaj stranih radnika bio je van svih normi jednog civiliziranog društva. Radnici su bili smješteni u barake ograđene žicom i bez osnovnih sanitarnih uređaja. Hrana radnika, a to se posebno odnosilo na radnike iz Poljske i Sovjetskog Saveza, bila je svedena na minimum. Ista odjeća nosila se na radu i poslije rada. Bolesti i velika smrtnost kosila je u masama redove stranih radnika. Socijalnim uslovima adekvatno je bilo političko ugnjetavanje. Na snazi je bio batinaški sistem. Izvjesne promjene na bolje uslijedile su onda kada se njemačka armija našla u defanzivi na svim frontovima i kada su nacisti bili prisiljeni da napuštaju ranije okupirane teritorije. Od tada su nacisti počeli da više primjenjuju propagandna sredstva za vrbovanje strane radne snage i da više vode računa o radnoj kondiciji strane radne snage, jer je u novoj situaciji bilo znatno otežano pribavljanje nove radne snage. Počeli su još glasnije naglašavati ulogu nacističke Njemačke u odbrani evropske civilizacije od »komunističke« opasnosti i nastojati strane radnike uvjeriti da su oni životno vezani za Njemačku.

Koncem 1944. radilo je u Njemačkoj preko 8 milijuna stranih radnika, a sa zatvorenicima koncentracionih logora taj broj se penjao na 9 milijuna. Doduše, fluktuacija radnika bila je velika uslijed epidemija, nesreća na radu, bjekstva radnika i sl.

Položaj i stav pojedinih kategorija stanovništva Njemačke prema nacističkom režimu takođe je u fokusu istraživanja historičara NjDR. Zanimljive su studije o položaju žene u nacističkom režimu i ulozi tehničke

inteligencije i neke slične teme. Naučno-tehnička inteligencija bila je duhovno i ekonomsko-politički ovisna od monopolističkih krugova. Njen položaj samo se još više pogoršao uspostavom nacističke diktature. Teror, demagogija, bezobzirni progoni Jevreja i antifašistički orijentisanih naučnika dali su obilježje tadašnjem visoko-školskom sistemu Njemačke. Razorene su ranije demokratske akademske tradicije i zamijenjene sa tzv. »Führer-Prinzipom« ili principom vođe.

I studentski život se uspostavom nacističkog poretka ozbiljno izmijenio. Nauku i studij potisnule su vojne vježbe i sport (Wehr-dienst und Wehr-Sport). Zloupotreba nauke izazvala je i njeno zaostajanje. Nacističko vođstvo učinilo je velike napore da ideološkim uticajem pridobije naučnike za saradnju na naoružanju. U tim svojim nastojanjima oni su iskoristili njihovu kolebljivost, neodlučnost, političku neupućenost, izolovanost od radničkog pokreta. Nema primjera ili su rijetki da su profesori-naučnici pružali otpor nacistima i politici naoružanja.²³⁾

U ostvarivanju vanjskopolitičkih zadataka koji su bili u duhu pan-germanskih planova Svenjemačkog saveza nacistički režim angažovao je pored zvaničnog Ministarstva inostranih poslova i još sljedeće organizacije: ekspoziture Nationalsocijalističke partije u inostranstvu unutar kojih je trebalo staviti sve Nijemce u inostranstvu pod kontrolu i pripremiti ih da vrše ulogu »pete kolone« (»Fünfte Kolonne«); vanjsko-politička služba Nationalsocijalističke partije kojom je rukovodio A. Rozenberg, čiji je zadatak bio mobilisati sve fašističke, antiboljševičke i antisemitske organizacije u službu ratnih ciljeva Njemačke i najzad Ribentropov biro (prije nego je Ribentrop postao ministar vanjskih poslova nacističke Njemačke) koji je, u stvari, predstavljao štab agenata-nacista.

U prvim svojim istupima na planu diplomatske aktivnosti nacisti su istakli parolu »Deutschland Gleichberechtigung zu gewähren«. Koalicija sa fašističkom Italijom predstavljala je jednu etapu u pripremama za izmjenu političke karte svijeta.

U ekspanziji njemačkog imperijalizma stavljan je takođe akcenat na kulturnu i naučnu propagandu utoliko prije što politički sistem nacista sam po sebi nije imao privlačnosti. I inače svoju kulturnu i naučnu propagandu kao samostalnu granu svoje spoljne politike razvijao je njemački imperijalizam kao jednu konstantu poslije poraza njemačke armije 1918. U periodu Vajmarske Republike pokazala se kao efikasna praksa da se njemački revanšistički nacionalizam infiltrira preko granica Njemačke posredstvom njemačke nacionalne manjine, posebno na područje jugoistočne i istočne Evrope.

U pripremačkoj fazi svoje agresije od 1933. do 1937. nacizam je postojeći instrumentarij spoljne politike stavio u potpunosti u službu svojih osvajačkih planova. Specijalni centar za istraživanje jugoistočne Evrope obezbijedio je brz tempo političkih i privrednih odnosa pojačanih odnosima u oblasti kulture i nauke. U tome je imao vodeće mjesto tzv. Südostforschung koji je imao svoja sjedišta u Minhenu, Berlinu, Lajpcigu, Beču i Breslau. On se snabdijevao podacima posredstvom njemačke nacionalne

²³⁾ Jenak Rudolf: *Die Missbrauch der Wissenschaft in der Zeit der Faschismus Berlin, Phil. Diss. 1964.*

manjine u pojedinim zemljama jugoistočne i istočne Evrope. Pod pojmom »Südosteuropa« obuhvaćene su sljedeće zemlje: Albanija, Bugarska, Grčka, Jugoslavija, Rumunija, evropski dio Turske, Mađarska i Slovačka.

U nacističkoj kulturnoj politici značajno je oživljavanje kulta njemačkog romantizma sa njegovim reakcionarnim obilježjem. Antiboljševička agitacija, usmjerena prvenstveno na omalovažavanje Sovjetskog Saveza i radničkog pokreta bila je važna stavka u opštoj propagandi. Isticane su i neke analogije istorijskih procesa Njemačke sa zemljama jugoistočne Evrope, posebno zajednički poraz u prvom svjetskom ratu kao simbol indentiteta interesa. Osobito žustro je lansirana tvrdnja njemačke nacionalne manjine u zemljama jugoistočne i istočne Evrope o kulturnoj misiji i superiornosti njemačkog fašizma.

»Südostforschung« kojim se rukovalo iz Beča imao je veliki značaj u ostvarivanju ideološkog i privrednog prodora Njemačke na područje jugoistočne i istočne Evrope. U programu naučne propagande koja se bazirala na propagiranju rezultata tzv. egzaktnih nauka i na izgradnji jake mreže njemačkih naučnih instituta insistiralo se na dugoročnim ciljevima. Dodjelom visokih stipendija, vrbovani su u znatnom broju budući rukovodeći kadrovi jugoistočne Evrope na njemačke visoke škole da bi poslije mogli, bilo kao prijatelji Njemačke, bilo kao njeni povjerljivi ljudi, poslužiti nacističkom režimu. Ranija praksa iz vremena Vajmarske Republike da se kulturna i naučna politika najuže povezuje sa nacionalističkom politikom njemačke nacionalne manjine u vrijeme nacističkog režima dostigla je svoju najvišu tačku. U fazi otvorenih hegemonističkih zahtjeva nacističke Njemačke prema pojedinim zemljama jugoistočne Evrope, pojedini organi njemačke nacionalne manjine preuzeli su direktne zadatke iz oblasti međunarodnih odnosa (Rumunija) a cio njen rad reorganiziran je bio po njemačkom državnom uzoru.

Nacistička vlada Njemačke nije se ni najmanje ustručavala da kulturne veze sa pojedinim zemljama iskorišćava za svoje neposredne ratne ciljeve. Za takve potrebe rađene su specijalne karte na kojima su bila ucrtana rudna i druga nalazišta, važna za ratni potencijal Njemačke. Istočno-evropska politika njemačkog imperijalizma između dva rata i u toku drugog svjetskog rata obilježena je, prema tome, nastojanjima da se na tom prostoru maksimalno iskoriste svi resursi za ratne ciljeve Njemačke i da se politika otvorenog nasilja kombinuje tobožnjim savezništvom sa vladajućim klasama tih zemalja prvenstveno pod parolom borbe protiv komunizma i komunističke opasnosti.^{23a)}

Spoljno-politički aspekt njemačke istorije u razdoblju između dva rata naročito je dobio mjesto u radovima na temu o diplomatskim i privrednim odnosima Sovjetskog Saveza i Njemačke. U tome značajnu ulogu ima Istorijska sekcija Humboltovog univerziteta u Berlinu, i to njen poseban odio za izučavanje istorije SSSR-a i socijalističkog svjetskog sistema. Do sada su pristupačne naučnoj javnosti monografije o vanjskoj politici Njemačke u vrijeme oživljavanja intervencionističkih tendencija

^{23a)} O kulturnoj i naučnoj politici Njemačke u jugoistočnoj Evropi vidi detaljnije: Siebert Erich: *Die Rolle der Kultur — und Wissenschaftspolitik bei der Expansion des deutschen Imperialismus nach Bulgarien, Jugoslawien, Rumänien und Ungarn in den Jahren 1938 bis 1944. Mit einen Blick auf die vom westdeutschen Imperialismus wieder aufgenommene auswärtige Kulturpolitik.* Berlin, Phil. Diss. 1971.

1925—1927. protiv Sovjetskog Saveza; o privrednoj politici njemačkog monopolističkog kapitala prema SSSR-u 1933—1936; o diplomatskim odnosima Njemačke i Sovjetskog Saveza 1917—1939; monografija: Sovjetski Savez u publicistici Vajmarske Republike (1929—1932) i brojne druge monografije i rasprave.²⁴⁾ Zanimljivo da su izostali radovi na temu vojne saradnje Vajmarske Republike i Sovjetskog Saveza.

Privredni odnosi Njemačke i Sovjetskog Saveza u doba nacističkog režima 1933—1936. diktirani su potrebama njemačkih monopolističkih krugova koji nisu mogli biti ravnodušni prema ogromnom sovjetskom tržištu na kome su željeli obezbijediti glavne pozicije. Pored toga, uspješno završen petogodišnji plan privrednog razvitka Sovjetskog Saveza nudio je kapitalističkim poduzetnicima dobre eksportne mogućnosti. A kada je Sovjetski Savez uspostavio diplomatske odnose sa Sjedinjenim Američkim Državama i poboljšao privredno-političke odnose sa Velikom Britanijom, njemački monopolistički krugovi bili su još nestrpljiviji da ojačaju i obezbijede već stečene pozicije u sovjetsko-njemačkim privrednim odnosima. Svoje privredne veze sa Sovjetskim Savezom Njemačka je u periodu od 1933—1936. stalno svake godine obnavljala, iako su se politički odnosi između obje zemlje više ili manje pogoršavale. Loše mogućnosti u pogledu nabavke sirovina, postojanje još uvijek nezaposlenosti i potreba za devizama lično su Hitlera pobudila da podstiče privredne odnose sa Sovjetskim Savezom. U toku 1936. odnosi između obje zemlje ozbiljnije su se zaoštrili. Njemačka je ubrzanim tempom naoružavala svoju armiju. Potpisan je sa Japanom i nešto kasnije sa Italijom antikominterni pakt koji je bio usmjeren prvenstveno protiv Sovjetskog Saveza, a tako isto otpočela je intervencija fašističkih država u španjolskom građanskom ratu. Sve to reflektovalo se i na privredne odnose Njemačke i Sovjetskog Saveza koji se dalje razvijaju opterećeni političkim nesuglasicama.²⁵⁾

Neke značajnije spoljopolitičke poteze Sovjetskog Saveza neposredno prije izbijanja drugog svjetskog rata i u prvim godinama rata istorio-

²⁴⁾ Navodimo samo neke značajne monografije iz sfere sovjetsko-njemačkih odnosa kao rezultat rada Istorijske sekcije Humboltovog univerziteta u Berlinu: Rosenfeld Günter: *Sowjetrußland und Deutschland 1917—1922*, Berlin 1960; Laser Kurt: *Die Wirtschaftspolitik des deutschen Monopolkapitals gegenüber der UDSSR 1933—1936*. Berlin, Phil. Diss.; Klein Fritz: *Die diplomatischen Beziehungen Deutschlands zur Sowjetunion 1917—1939*. Berlin, Phil. Diss. 1952; Striegnitz Sonja: *Deutsche Kommunisten und Internationalisten in Sowjetrußland 1917—1918*, Berlin, Phil. Diss. 1970; Rosenfeld Günter: *Die Errichtung der faschistischen Diktatur in Deutschland und ihre Auswirkung auf die deutsch-sowjetische Freundschaft* in: Wiss. z. Humboldt-Universität Berlin Nr. 2/1970; Mentzel Friederich-Franz: *Die Sowjetunion in der Publizistik der Weimarer Republik (1929—1932)*. Ein Beitrag zur Geschichte des Antikommunismus und seiner Bekämpfung in Deutschland. Berlin, Phil. Diss. 1971; Anderle Alfred: *Die deutsche Rapallo-Politik. Deutsch-sowjetische Beziehungen 1922 bis 1929*, Berlin 1922. Vietzke Siegfried: *Deutschland zwischen Sozialismus und Imperialismus. Die Rolle Deutschlands in der Auseinandersetzung zwischen dem Weltimperialismus und der sozialistischen Sowjetunion (1917—1945)* Berlin 1967; Hampel Manfred: *Die imperialistische Aussenpolitik Deutschlands beim Wiederaufleben der anglo-französischen Interventionstendenzen gegenüber der UDSSR 1925—1927*. Berlin, Phil. Diss. 1957.

²⁵⁾ O tome detaljnije kod Kurt Lasera: *Die Wirtschaftspolitik des deutschen Monopolkapitals gegenüber der UDSSR 1933—1936*. Berlin, Phil. Diss.

grafija NjDR ocjenjuje u skladu sa ocjenama sovjetske diplomatske istorije. Tako je sovjetsko-njemački sporazum koji je pored ostalog sadržavao i klauzulu o podjeli Poljske 1939. ocijenjen kao nužan korak sovjetske vanjske politike, koji je omogućio Sovjetskom Savezu da stvori prema Njemačkoj odbrambenu liniju. Iako prema istoj ocjeni SSSR nije gajio iluziju o trajnosti pomenutog ugovora i u njegovu vjernost, posebno sa strane Njemačke, ugovorom je osujećeno stvaranje antisovjetskog fronta evropskih kapitalističkih zemalja i on je kao takav u suštini doprinio miru. A sovjetsko-finski rat, koji je trajao nekoliko mjeseci i koji je bio završen 12. marta 1940. istoriografija NjDR ocjenjuje kao smišljenu provokaciju vladajućih krugova Finske podstaknutu od strane zapadnih kapitalističkih zemalja i usmjerenu na kanalisanje daljeg toka rata protiv Sovjetskog Saveza. Zaposjedanje Estonije, Letonije i Litve od strane Crvene armije u junu 1940. obrazloženo je u istorijskoj literaturi NjDR doslovno sljedećom rečenicom: »... weil die Regierungen dieser Staaten ihre vertragliche Verpflichtungen gegenüber UDSSR verletzt hatten.« A kada su ove male baltičke zemlje priključene kao integralni dijelovi SSSR-a, onda se to obrazložilo željom naroda tih zemalja da se obrazuju kao sovjetske republike. Priključenje Moldavije, koja je do 26. juna 1940. bila integralni dio Rumunije i takođe Bukovine u sastav Sovjetskog Saveza našlo je u literaturi NjDR ovakvo obrazloženje: »... deren Bevölkerung bereits in Jahre 1918. den Anschluss an die Sowjetrepublik gefordert hatte.«²⁶⁾

Dosadašnji rezultati relativno mlade istoriografije NjDR u proučavanju novije istorije Njemačke neosporno su značajni. Posebno imponuje težnja da se podvrgnu marksističkoj kritici brojna pitanja o kojima je njemačka građanska istoriografija dala već svoj sud. Tu mislimo posebno na pitanje istorijske ocjene ujedinjenja Njemačke 1871, na ulogu njemačkog militarizma i imperijalizma u konstituisanju njemačke politike posljednjih decenija XIX i prvih decenija XX stoljeća, na istraživanje istorijskih korijena nacionalsocijalističke ideologije i brojna druga pitanja. Smatramo da samo temeljitije poznavanje sveukupnih rezultata istorijske nauke NjDR može jedino pružiti mogućnost za solidnu kritiku njenih dometa. Naš zadatak ovom prilikom više se iscrpio u informisanju naučne javnosti o dosadašnjim rezultatima rada istoričara NjDR u proučavanju jednog relativno vremenski kratkog, ali neosporno značajnog perioda novije njemačke istorije. Ipak u mogućnosti smo da konstatujemo i neke određene slabosti istoriografije NjDR za razdoblje između dva rata. Prvenstveno one dolaze do izražaja kada se analizira djelatnost Komunističke partije Njemačke u ovom razdoblju. U tom pogledu nedostaje potrebna naučna kritika i gotovo rijetko se dokumenti KPNj podvrgavaju onim kritičkim analizama, kao što se to, na primjer, čini kada se analizira djelatnost neke građanske političke organizacije ili, na primjer, Socijaldemokratske partije. Ocjene rukovodećih kadrova Komunističke partije Njemačke o dje-

²⁶⁾ Vidi o tome поближе kod Walter Bartela: *Deutschland in der Zeit der faschistischen Diktatur 1933—1945*. Berlin, 1956, str. 189, 191 i *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Band 5, str. 234, 242.

latnosti Komunističke partije za razdoblje prije i za vrijeme nacističkog režima najčešće su polazišta u radu historičara. Prema tome, prisutna su očigledna različita mjerila i kriteriji u analizi tih pitanja. Nije Komunistička partija Njemačke bila predodređena da djeluje bez određenih slabosti, lutanja i sl., iako se ona u svom radu rukovodi marksizmom kao ideologijom. Političke stranke su, pa naravno i komunističke, živ organizam, opterećene tekućom političkom borbom, pa se u tom svjetlu nužno moraju i njihovi politički programi i dnevna politička aktivnost podvrći kritici. Nije, na primjer, nepoznata činjenica da je III internacionala u razdoblju između dva rata činila određene krupne promašaje baš kad je riječ o radničkom pokretu u Njemačkoj, ali se u radovima historičara NjDR to pitanje zapostavlja ili prećutkuje. Izostala je, na primjer, analiza stanja u radničkom i komunističkom pokretu Njemačke poslije ostvarenog sporazuma između Sovjetskog Saveza i Njemačke iz 1939. Treba takođe konstatovati da se u istorijskoj literaturi NjDR sovjetskoj politici u međunarodnim odnosima i uopće izriču neprikosnoveno pozitivne ocjene i ona se identifikira u potpunosti sa interesima međunarodnog komunističkog pokreta. Smatramo da je za pravilno razumijevanje uspona i konačnog dolaska na vlast Nacionalsocijalističke partije Njemačke u januaru 1933. od izuzetnog značaja bilo stanje i odnosi u njemačkom radničkom pokretu. Upravo na suprotnostima u radničkom pokretu, odnosno na veoma oštrim sukobima socijaldemokratskog i komunističkog pokreta Njemačke Nacionalsocijalistička partija je u znatnoj mjeri gradila svoj politički uspjeh i uspon. Stoga je jasno da objektivna analiza obiju ovih komponenata u radničkom pokretu u to vrijeme istovremeno doprinosi boljem poznavanju fenomena nacizma u Njemačkoj u razdoblju između dva rata.

Poznata je stvar da se istraživači ne mogu koristiti vjerodostojnim dokumentima za razdoblje koje još živi kao naša savremenost. Pa ipak, u nizu inače veoma ozbiljnih doktorskih disertacija u NjDR u kojima se obrađuju određena pitanja iz novije njemačke istorije, konkretno, na primjer, iz socijaldemokratskog pokreta, prave se određena poređenja ili se utvrđuje kontinuitet sa poslijeratnim razvitkom u Saveznoj Republici Njemačkoj. Naučnik u takvoj situaciji prinuđen je da prihvata politički aktuelne, često paušalne, ocjene, jer nije u prilici da u analizi tog perioda primjenjuje sav onaj naučni postupak koji je mogao primijeniti u obradi razdoblja između dva rata ili za istoriju drugog svjetskog rata. Drugačije rečeno, istraživač je u situaciji da isforsira određene zaključke prilagođene i usklađene tekućim političkim ocjenama.

Intenzivan rad na naučnoj obradi najnovijeg perioda njemačke istorije, obilježen nizom naučnih rezultata, neosporno predstavlja ono najvrednije u dosadašnjim naporima historičara NjDR. Program naučnoistraživačkog rada koji se nalazi u procesu svoje realizacije, kao i do sada postignuti rezultati, svakako su najbolja pretpostavka za izradu sintetičkog djela najnovije njemačke istorije, u kojoj će sigurno razdoblje nacističke diktature imati istaknuto mjesto.

THE PROBLEM OF NAZISM IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC

S u m m a r y

An attempt was made in the work to describe some of the most important results of the historical science in the German Democratic Republic in the area of more recent German history, more precisely, the history of the period between the two wars in Germany, including the Nazi dictatorship and the events leading up to it. The author particularly wished to point out those scholarly works which are not yet available to Yugoslav scholarship, being still unpublished doctoral dissertations.

On the basis of the books, studies, and articles on the problem of Nazism published so far in the German Democratic Republic, the author came to the conclusion that the scholarly interest of the historians of the German Democratic Republic was directed toward the investigation of all those components that had contributed to the establishment of the Nazi dictatorship in Germany. In a number of works there is present a criticism of German bourgeois historiography, especially of those works concerning the role of the militaristic Prussia in the realization of the unification of Germany in 1871 and the role and general significance of militaristic circles of the German society in the German politics at the turn of the century. The historians of the German Democratic Republic concentrated their attention on investigating the roots of German imperialism and militarism as well as on exposing the illusions of the invincibility of German arms, which was especially true during the First and Second World Wars.

The author tried in his work to systematize according to certain problems the more important scholarly achievements of the historiography of the German Democratic Republic in the investigation of the Nazi movement. In the first place he pointed out those works dealing with the analysis of the main components of the Nazi ideology — race theory which in the political reality of Nazism assumed the forms of anti-semitism, pseudo-socialist demagoguery, role and function of the so-called Führer-Prinzip, and some other questions —, also the works dealing with various aspects of the history of the Weimar Republic, in which time Nazism constituted itself ideologically and organizationally as a movement; further, those works dealing with foreign and internal policies of the Weimar Republic, especially in the realm of economics and development of economic relations. The author analyzed fairly exhaustively the works dealing with the history of the workers' movement before and after the establishment of the Nazi dictatorship. In this respect and in this time an especially significant and interesting question represents the relationship between the communist and the social-democratic movements in Germany. The

author also pointed out some weaknesses in the historiography of the German Democratic Republic in dealing with that question, weaknesses reflected in the uncritical acceptance of former appraisals by the participants in the German communist movement which were often used by historians as a starting-point in their analyses and conclusions.

Stating that in the German Democratic Republic there did not yet exist a synthetic work on the Nazi movement, and especially on the Nazi regime, the author in the conclusion of his article says that the monographs, studies, and articles published so far, in which certain aspects of the Nazi regime are dealt with rather exhaustively, at any event represent the best foundation for the final composition of a complete work on the most recent history in which the period of Nazi dictatorship would certainly have a prominent place.

VI. 1903.

Prilozi : zbiranje imena krajov in čim v (Hrvatska)
Hrvatskog geografskog društva za 1903. godine

Zbiranje imena krajov i naseljenih mjesta od strane Društva za geografiju Hrvatskog geografskog društva, koje je bilo izvršeno u Hrvatskoj i u susjednim zemljama, a koje su imena zbirana u skladu s odlukom Društva, koja je donesena na 11. sjednici Društva, održanoj u Zagrebu, 12. prosinca 1902. godine. Imena su zbirana u skladu s odlukom Društva, koja je donesena na 11. sjednici Društva, održanoj u Zagrebu, 12. prosinca 1902. godine. Imena su zbirana u skladu s odlukom Društva, koja je donesena na 11. sjednici Društva, održanoj u Zagrebu, 12. prosinca 1902. godine.

prilozi

I. Daljnji razviti.

Ova zbiranja imena, prema tome, što su imena zbirana od strane Društva, koje je bilo izvršeno u Hrvatskoj i u susjednim zemljama, a koje su imena zbirana u skladu s odlukom Društva, koja je donesena na 11. sjednici Društva, održanoj u Zagrebu, 12. prosinca 1902. godine. Imena su zbirana u skladu s odlukom Društva, koja je donesena na 11. sjednici Društva, održanoj u Zagrebu, 12. prosinca 1902. godine.

Imena su zbirana u skladu s odlukom Društva, koja je donesena na 11. sjednici Društva, održanoj u Zagrebu, 12. prosinca 1902. godine. Imena su zbirana u skladu s odlukom Društva, koja je donesena na 11. sjednici Društva, održanoj u Zagrebu, 12. prosinca 1902. godine. Imena su zbirana u skladu s odlukom Društva, koja je donesena na 11. sjednici Društva, održanoj u Zagrebu, 12. prosinca 1902. godine. Imena su zbirana u skladu s odlukom Društva, koja je donesena na 11. sjednici Društva, održanoj u Zagrebu, 12. prosinca 1902. godine.

VLADO OŠTRIĆ

Veze i suradnja između tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog tipografskog društva do 1903. godine

Međusobne veze i suradnja, u rasponu od širenja ideja do organizacione suradnje, važna su sastavnica radničkog pokreta i u njegovim počecima i u svim fazama razvitka. Ova općenita konstatacija vrijedi, dakako, i za radnički pokret u jugoslavenskim zemljama. Međusobne veze između središta pokreta i perifernih točaka, međusobno povezivanje pojedinih središta, objašnjavaju nam u velikoj mjeri organizacioni, idejni i praktični razvitak pokreta unutar pojedine zemlje ili pokrajine. No od bitnog su značenja i one veze koje prelaze međe zemalja i pokrajina. Bez takvih veza, preko pokrajinskih, državnih, nacionalnih granica nema napretka nijednom radničkom pokretu. Pokret ne može živjeti u izolaciji, naprotiv, povezanost je preduvjet u njegovu postanku i daljnjem razvitku.

Ove odrednice vrijede, primjenjujući ih na razdoblje do prvog svjetskog rata, osobito za socijalistički radnički pokret, no u nekoj mjeri i za nesocijalističke struje u radničkom pokretu, a i za one protusocijalističke (nacionalističke i kršćansko-socijalne). Ovdje ćemo ih primjeriti posebnom slučaju tipografa.

Tipografi, u užem smislu, tj. vodeći sloj grafičkih radnika (slagari, sa strojarima) imaju znatnu ulogu u radničkom pokretu, prvenstveno s dva vida: njihove su organizacije među najstarijima u radničkom pokretu, uz potpurnu i kulturnu vrše i sindikalnu funkciju (i time se razlikuju od većine radničkih potpurnih i kulturnih društava), u daljnjem razvitku obično su čvrste, usprkos unutarnjim borbama, te imaju organizirane ogranke za različite posebne aktivnosti; jedan dio tipografa, sklon širem društvenom angažiranju, izvan strukovnog okvira, ima znatnu ulogu u radničkom pokretu, osobito u njegovim počecima, a i kasnije, dajući pokretu propagandiste, organizatore i publiciste. Za tipografe s kraja 19. i početkom 20. stoljeća je karakteristično da su različitim idejnih i političkih uvjerenja, socijalističkih, protusocijalističkih i ne-

socijalističkih (neutralnih). Šire angažirani tipografi djeluju u raznim strujama radničkog pokreta, no treba istaći da u svojim vlastitim organizacijama, iako se međusobno bore za utjecaj, manje-više ipak koegzistiraju, tj. borbe zbog različitih idejno-političkih uvjerenja ne razbijaju tipografske organizacije, nego one ipak vrše svoje potporne, kulturne i sindikalne funkcije za potrebe svih članova. Tipografi razvijaju jaku strukovnu svijest koja u određenim vidovima funkcionira i kao klasna svijest (u međusobnoj solidarnosti i u odnosima prema poslodavcima), a postepeno se kod šire angažiranih tipografa zaista i preobražava u modernu klasnu, radničku svijest.

Iz ovih odrednica proizlazi i jedno obilježje tipografa koje je za našu temu od posebne važnosti, naime izraziti strukovni internacionalizam kao zajedničko svojstvo angažiranih tipografa različitih uvjerenja.

Uz opći tipografski internacionalizam nalazimo i interes za veze i suradnju između tipografa na osnovi nacionalne i jezične istovjetnosti ili srodnosti, tj. između hrvatskih i drugih tipografa jugoslavenskih zemalja. Taj je interes u izvjesnoj vezi i sa određenim nacionalnim idejama, no u prvom se redu javlja kao funkcija tipografskog internacionalizma, kao njegova posebna primjena na tipografe jugoslavenskih nacija.

Spomenute okolnosti ukazuju da je korisno ispitivati međusobne veze i suradnju između tipografa, kao i između drugih strukturalnih elemenata radništva i radničkog pokreta. Ispitivanje veza i suradnje pomaže u razumijevanju općih i posebnih obilježja angažiranih tipografa a — obrnuto — ispitivanje tih obilježja pomaže u razumijevanju međusobnih veza i suradnje.¹⁾

Ovaj je rad jedan od mogućih priloga toj problematici. Obuhvaća razdoblje od prvih dodira hrvatskih i bosanskohercegovačkih tipografa do osnivanja tipografskog društva u Sarajevu — jedne od prvih radničkih organizacija u Bosni i Hercegovini, pa je, s obzirom na periodizaciju, naravno zakružen, a prema slijedu događaja podijeljen je na manje, povezane cjeline. — Treba spomenuti da se suradnja intenzivno nastavlja u razdoblju od 1903. do 1914.^{1a)}

Zagrebački tipografi su stvarali najprije »kućne« potporne bolesničke blagajne u pojedinim tiskarama. U Gajevoj tiskari god. 1839,²⁾ a imamo po-

¹⁾ Pristup problemima tipografa koji je ovdje naznačen, izražen je u još nekim posebnim radovima: V. Oštrić: *Hrvatski tipografi i tiskara Kurykta*, Krčki zbornik 3, Krk 1971, 177—187; Isti, *O vezama i suradnji između istarskih i sjevernohrvatskih grafičkih radnika do prvog svjetskog rata*, radnja za Znanstveni skup u povodu proslave 50-godišnjice »Libanske republike«, Rabac 1971 (primljeno za ediciju Sjeverojadranskog instituta u Rijeci, u tisku); Isti, *Veze tipografa u Crnoj Gori s hrvatskim tipografima do prvog svjetskog rata*, primljeno za *Istorijske zapise* potkraj 1971. U osnovnoj literaturi (V. Cević, *Historija organizacije i politička borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955*, Zagreb 1955), mnogi problemi nisu obuhvaćeni ili nisu razrađeni.

^{1a)} Značajan izraz te suradnje bila je i odluka skupštine »Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu« 12. III 1908, da će društvo sve svoje članove pretplatiti (uz sniženu pretplatu) na *Hrvatski tipograf* (v. u tom listu, 2. V 1908), čime je list i formalno postao glasilo bosanskohercegovačkih tipografa (stvarno je to bio od početka, tj. od 1898).

²⁾ Usp. M. Despot, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariske komune*, Pariska komuna. 1871—1971, 2, Beograd 1971, 968. God. 1837. u toj tiskari je uveden prvi radni i tarifni pravilnik. I. VI 1839. sklopljen je s Bolnicom milosrdne braće u Zagrebu ugovor o zdravstvenom osiguranju, što je očito moralo utjecati i na osnivanje potporne blagajne.

datak i za god. 1840,³⁾ u Županovoj tiskari 1848, a u Gajevoj 1849.⁴⁾ Obje su se tiskare kasnije (1856) spojile. Od god. 1868. radi jedan krug tipografa sklopnih društvenom angažiranju na stvaranju regularnog stabilnog i šire organiziranog društva s potpornim, kulturnim i sindikalnim funkcijama. God. 1869. su u vezi i s tipografima koji su prešli u Sisak, uspijevaju u prvom tarifnom pokretu, izdaju prvi, rukom pisani, list.⁵⁾ God 1870. društvo se konstituira kao »Tipografsko društvo za međusobno podupiranje i naobraženje u Zagrebu«, na osnovi odobrenih pravila, i djeluje kontinuirano do god. 1914, a s djelomičnim prekidom 1914—17. i do god 1920, nakon što je god. 1874. izričito (nazivom) proširilo svoj djelokrug na Hrvatsku, kao »Društvo tiskarah i slovarah u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji za uzajamnu podporu i obrazovanje«, a od god. 1879. kao »Hrvatsko tipografsko društvo«. ⁶⁾ Djelokrug društva bilo je područje Hrvatske i Slavonije (nakane da se obuhvati i Dalmacija, a kasnije Rijeka, nisu bile ostvarene), još od osnivanja,⁷⁾ pa se društvo time uklapalo u sustav tipografskih društava Austro-Ugarske monarhije prilagođen u osnovi, po djelokrugu i odnosima između društava, njenom dualističkom ustrojstvu. Stvaranje tog sustava zaključeno je reorganizacijom »Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu« u »Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu« (pravila su mu odobrena god. 1906). — Sustav su sačinjavala društva u svakoj austrijskoj pokrajini, od Bukovine do Vorarlberga i Dalmacije (u svakoj po jedno, izuzetno u Trentinu posebno, talijansko, društvo) povezana u savez, zatim međusobno nezavisna društva u Hrvatskoj i Slavoniji i u Ugarskoj (posebna društva u Bratislavi i u Rijeci priključila su se ugarskom društvu) i, dakako, u Bosni i Hercegovini.

Organiziranju tipografa u Bosni i Hercegovini prethodi, naravno, pojava modernog štamparstva u toj zemlji (god. 1866. — Sopronova pečatnja u Sarajevu, koja mijenja nazive, od 1867. Vilajetska štamparija, od 1878. C. K. vladina tiskara, od 1879. Zemaljska tiskara, od 1885. Zemaljska štamparija), dolazak prvih tipografa izvana i osposobljavanje prvih domaćih tipografa (prva četvorica već god. 1866). Nakon okupacije, tiskarstvo se brže razvija, a to povećava broj tipografa.⁸⁾

Prvi dodiri. Prvi kontakt između sarajevskih i zagrebačkih tipografa kojemu smo našli izvorni trag u vezi je s jednim općim tipografskim kulturnim običajem — proslavama J. Gutenberga. Sarajevski tipografi su obilježili Guten-

³⁾ Tipografska izložba u Budimpešti. Popis izložaka hrvatsko-slavonsko-dalmatinskim društvom tiskara i slovara priređenog posebnog odiela za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1878, 13 (autor: D. Lihl).

⁴⁾ Njena pravila donosi V. Cecić, n. dj., 53—54.

⁵⁾ Najviše izvornih podataka donosi N. Dogan, *Prinos k Spomenspisu Hrvatskoga Tipografskoga Društva u Zagrebu ili Prvi predsjednik Hrvatskog Tipograf. Društva*, Mitrovica 1898, zatim A. Krbavac, *Spomnespis o četrdesetogodišnjici života i rada društva 1870—1910*, Zagreb 1910, 29—46.

⁶⁾ Za razvitak društva v. A. Krbavac, n. dj., 46 i d. do 131, J. Kralj, *Spomnespis o pedeset-godišnjici života i rada društva 1870—1920*, Zagreb 1920, V. Cecić, n. dj., do 138.

⁷⁾ § 3. prvih pravila iz god. 1870. i drugih pravila iz god. 1874, a najizričitiye § 1. trećih pravila iz god. 1879. (A. Krbavac, n. dj., 46, 58, 66).

⁸⁾ Usp. D. Horvat, *Razvoj štamparstva u Bosni i Hercegovini, Trideset godina organizacionog rada grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini 1903—1933*, Sarajevo 1933, 6—9. U novijoj literaturi: H. Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918)*, Sarajevo 1969, 69—71 i 122—123.

bergov dan već god. 1884.⁹⁾ To su učinili i slijedeće godine, a na svečanost su pozvali i »Hrvatsko tipografsko društvo«. Društveni odbor se nije mogao odazvati nego je zaključio da se svečanost pozdravi brzojavom.¹⁰⁾

Pomanjkanje vlastite organizacije u Bosni i Hercegovini navodilo je pojedine tipografe na misao da se učlane u susjedno društvo. God. 1886. (ili potkraj 1885) javio je J. Koroschetz, strojar iz Sarajeva, da želi biti primljen u »Hrvatsko tipografsko društvo«, no odbor je to odbio, »budući je izvan obsega našega Društva«, tj. društvo je po slovu svojih pravila bilo ograničeno na Hrvatsku i Slavoniju.¹¹⁾

Iako u Bosni i Hercegovini još nisu bili organizirani, tamošnji tipografi su imali pozitivnih osobina koje obilježavaju angažirane tipografe. Prilikom generalnog štrajka zagrebačkih tipografa 1892/93. i sarajevski tipografi su sakupljali priloge za štrajkaše. Strojar Ferdinand Brosig sakupio je za tu svrhu 30 forinti u Zemaljskoj štampariji. Ta je akcija privukla pažnju vlade koja je pozvala upravitelja štamparije A. Henniga da to ispita. Razabire se da je vladu najviše zanimalo predstavlja li ta akcija izraz neke šire organizacije ili organizatorne akcije među sarajevskim tipografima.¹²⁾

Taj dokument pruža i važan podatak da u Zemaljskoj štampariji postoji »kućna blagajna« i da slagari daju za nju doprinose.¹³⁾ Budući da tu potpurnu blagajnu smatra *ilegalnim društvom* i zbog toga nedopustivom, vlada traži o tome istragu.¹⁴⁾

Osjetljivost vlade i na radničku agitaciju i na radničko organiziranje, ma u kakvoj se početnoj formi javljalo, pokazuju i represalije protiv tipografa Oskara Tenscherta, Stjepana Lapuha i Filipa Bratića u ožujku 1894. Te slučajeve treba ovdje spomenuti, jer su u vezi sa prostornom pokretljivošću tipografa u Hrvatskoj i Slavoniji i u Bosni i Hercegovini. F. Bratić (rođen u Sarajevu, 1894. je imao 20 godina) radio je 1893—94. (9 mjeseci) »kod uredništva ‚Srbobrana‘ kao mašinista«, tj. u Srpskoj štampariji u Zagrebu, gdje je tada tiskana i socijalistička *Sloboda*. Odatle bi mogli potjecati »socijalistički tiskopisi« koji su kod njega pronađeni, prilikom premetačine na sarajevskom kolodvoru, (nakon njegovog dolaska) 10. ožujka 1894, iako Bratić nije priznao da je socijalist, a u žalbi tvrdi da je donio samo *Srbobran* i »takav jedan kalendar«, kao uzorke koji su u vezi s njegovim poslom. Njegovim posredstvom policija je došla do S. Lapuha, saznajući očito od Bratića da ga poznaje i zaključivši odmah da su oni »u savezu« (u vezi) kao socijalisti. Ako F. Bratić

⁹⁾ P. Mitrović, *Slike iz kulturne istorije prvog radničkog pokreta Bosne i Hercegovine (1900—1914)*, Sarajevo 1956, 35.

¹⁰⁾ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, fond »Savez grafičkih radnika Jugoslavije« (dalje: AIHRPH, SGRJ), kutija 34, Zapisnici 1884—1889, 52 (sjednica odbora 24. lipnja 1885). Slično je učinjeno i u pogledu Gutenbergove svečanosti u Beogradu (isto, 53).

¹¹⁾ Isto, 69 (sjednica odbora 5. siječnja 1886).

¹²⁾ Grada o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1905 (Dokumentacija iz austrougarskih arhiva), Izbor, redakcija i prevod Vojislav Bogičević, Sarajevo 1956, dok. 133 i 134, str. 109—110, 388—389. Informacija o sakupljanju priloga datirana je 23. I, vladin upit 1. II 1893.

¹³⁾ Riječ je, dakle, o početnom organiziranju tipografa — vlastite, privatne i nestabilizirane potporne blagajne — kakvo nalazimo i drugdje i, kako smo vidjeli, u Zagrebu prije osnivanja tipografskih društava.

¹⁴⁾ Grada, n. dj., 110 i 389. Usp. i: I. Hadžibegović, *Prve radničke organizacije u Bosni i Hercegovini, Materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama — Osijek 1867«*, Slav. Brod 1969, 277.

zaista nije bio socijalist, mogao je Lapuha poznavati kao tipograf. S. Lapuh (rođen u Osijeku, 1894. je imao 24 godine) nije bio dugo u Sarajevu, jer je još 18. srpnja 1893. bio u Slav. Brodu. Tog je dana primljen u Hrvatsko tipografsko društvo,¹⁵⁾ vjerojatno nedugo nakon dolaska iz Pečuha. Budući da je »u svojih prijašnjih boravištih živo radio na promicanju socijalno-demokratskoga udruživanja«, u Pečuhu je mogao postati član Socijaldemokratske stranke u Ugarskoj, osnovane god. 1890, a i socijalisti u sjevernoj Hrvatskoj smatraju sebe, »de facto«, strankom baš god. 1893, povezujući to i sa shvaćanjem po kojemu je međunarodni socijalistički pokret međunarodna socijaldemokratska stranka.¹⁶⁾ Razumljivo je da je prilikom kućne premetačine kod S. Lapuha pronađeno »priličan broj spisa, novina, knjiga i brošura socijalističkog sadržaja«. Lapuh nam se pokazuje kao tipičan socijalist-internacionalist, koji djeluje kako umije i može u svakoj sredini u koju ga život donese. U Sarajevu je, dakako, mogao, u to doba, djelovati samo početnom, opreznom i pojedinačnom agitacijom. Prognan iz Bosne i Hercegovine dolazi u Osijek, gdje odmah sudjeluje u aktivnosti socijalista, u godini njihova sudjelovanja u osnivanju Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji,¹⁷⁾ a zatim odlazi u Zagreb gdje ulazi u Glavni odbor stranke i postaje urednik *Slobode* (od 3. XII 1896. do 8. IV 1897).¹⁸⁾ Sarajevska je epizoda, dakle, logična karika u nizu. — Lapuh u Sarajevu nije bio sam, kao tipograf-socijalist, jer je policija istovremeno pronašla da je i slugar Oskar Tenschert također socijalist, što je i on, kao i Lapuh, priznao, te je zajedno s Lapuhom protjeran u Hrvatsku i Slavoniju (između 19. i 23. ožujka 1894), a Bratić je, kao domaći čovjek, dobio »samo« 10 dana zatvora i stavljen je pod policijsku pasku. O Tenschertu, na žalost, nema drugih podataka.¹⁹⁾

Novčana pomoć štrajkašima od strane tipografa u Zemaljskoj štampariji i slučajevi Bratića, Lapuha i Tenscherta očito su povećali interes vlade i nje-

¹⁵⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 167 (sjednica odbora 18. srpnja 1893). Tu, i u drugim izvorima na hrvatskom jeziku, navodi se kao Stjepan Lapuh, pa se i ja toga držim.

¹⁶⁾ Za te poglede hrvatskih socijalista vrlo je instruktivan »Bericht der Kroatischen Sozialdemokratische Partei (podvukao V. O.) an den Internationalen Socialistischen Arbeiterkongress Zürich 1893«, do sada historiografski neupotrebljivan izvor. Korisnih uvodnih podataka donosi E. Tomac, *O primanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Drugu internacionalu, Putovi revolucije*, 6, Zagreb 1966, 161—162. Usp. i V. Oštrić, *Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj* (U povodu 70-godšnjice Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894—1964), *Putovi revolucije*, 5, Zagreb 1965, 141—153.

¹⁷⁾ Usp. V. Oštrić, *Sudjelovanje osječkih socijalista u osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, Materijali*, n. dj. u bilj. 14, 132—141.

¹⁸⁾ Usp. i optužnicu, sudsku raspravu i presudu u procesu u Sremskoj Mitrovici 20—22. VI 1897 (Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908. Sabrao i uredio Andrija Radenić, Novi Sad 1955, 218 i d. do 263). V. i saopćenje bana Khuena-Hédervárya Zemaljskoj vladi od 8. svibnja 1897. Građa, n. dj. 160—161.

¹⁹⁾ Za slučaj Bratića, Lapuha i Tenscherta usp. grupu povezanih dokumenata odvojeno objavljenih u dvije edicije građe, zapisnik sa molbom F. Bratića od 17. III 1894 (Građa — Bogičević, n. dj., 124), izvještaj Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu financija od 23. III 1894 (Građa — Bogičević, 123—124 i 399), saopćenje B. Kallaya D. Khuena-Hédervárya od 30. III 1894 (Građa — Bogičević, 125 i 399, samo jedna rečenica; Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867—1894, Izbor i bilješke Ive Mažuran, Osijek 1967, 398, cijeli tekst), saopćenje bana Khuena-Hédervárya velikom županu virovitičke županije od 11. IV 1894 (Građa — Mažuran, 399), — F. Bratić je 4. V 1903. primljen u Hrvatsko tipografsko društvo (AIHRPH, SGRJ, k. 35, Zapisnici 1901—1908, 119 — sjednica odbora 4. svibnja 1903).

nih organa za sarajevske tipografe. Baš u takvoj situaciji u Sarajevu se zaposlio upravo jedan od vođa zagrebačkog tipografskog štrajka i predsjednik Hrvatskog tipografskog društva Stjepan Timet.

Aktivnost S. Timeta u Sarajevu 1893—95. Stjepan Timet (1860—1909) je pripadao krugu zagrebačkih tipografa koji su početkom 90-ih godina, nakon duge stanke, obnovili zamrlu sindikalnu funkciju Hrvatskog tipografskog društva, što ovdje znači borbu s poslodavcima (posljednji takav slučaj zbio se u Zagrebu god. 1877). Biran je u upravni odbor društva, 28. srpnja 1891. postaje mu predsjednik, a već u jesen t. g. pokreće pripreme za tarifni pokret.²⁰⁾ Tarifni pokret je, međutim, pripremljen potkraj god. 1892. i pretvorio se u drugi opći štrajk zagrebačkih tipografa (prvi je bio 1871/72) 4. XII 1892-11. I (i dalje do potkraj mjeseca 1893).²¹⁾ Usporedo sa štrajkom, koji formalno nije bio stvar društva, u društvu je pokrenuta akcija osnivanja društvene tiskare. Štrajk nije uspio, a 70 štrajkaša koji su izdržali do kraja²²⁾ pretrpjeli su svakojaka masre-glovanja od strane poslodavaca, mnogi su morali »otputovati«, tj. potražiti posao izvan Zagreba. Zamisao o društvenoj tiskari bila je povod da se društvu nametne nadzor od strane posebnog povjerenika gradskog poglavarstva. Kom-esarijat je trajao od 30. prosinca 1892. do 30. ožujka 1896,²³⁾ a tipografi su bili izloženi napetim odnosima s poslodavcima i tek su god. 1896. mogli, do-nekle, obnoviti borbu s njima. Te odnose dobro ilustrira izjava jednog tipografa da su »skoro svi poslodavci zabranili svomu osoblju sudjelovati u odboru našega društva.«²⁴⁾ No, baš je na toj sjednici Timet, prilikom konstituiranja odbora, opet izabran za predsjednika. Izbor vode štrajkaša za predsjednika društva, neposredno nakon štrajka, izazvao je takav pritisak na Timeta da se morao povući iz Zagreba, bojkotiran od zagrebačkih poslodavaca,²⁵⁾ te je oti-šao u Sarajevo između 5. i 12. lipnja 1893.²⁶⁾

Razumljivo je da tipograf s takvim stupnjem društvene angažiranosti²⁷⁾ nije mirovao ni u sarajevskoj sredini gdje je »našao veoma desolatne prilike za knjigotiskarske radnike.«²⁸⁾ Pripremajući postepeno teren među sarajevskim tipografima, Timet je god. 1894. pokrenuo njihovu prvu zajedničku organiza-tornu akciju. Na skupštini koju su održali u prvoj polovini rujna t. g. pokrenuli su dva moguća rješenja svog »organizacionog pitanja :osnivanje vlastitog dru-

²⁰⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 79 (sjednica odbora 28. srpnja 1891), 86 (sjednica odbora 24. rujna 1891).

²¹⁾ Za ta zbivanja usp. V. Cević, n. dj., 88—91.

²²⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 190 (izvanredna glavna skup-ština 25. veljače 1894).

²³⁾ Isto, 138 i 238.

²⁴⁾ Isto, 159 (sjednica odbora 10. veljače 1893).

²⁵⁾ Hrvatski tipograf (dalje: HT), 17. travnja 1909. Stjepan Timet). Taj nekrolog sadrži niz korisnih podataka.

²⁶⁾ Prisutan je na sjednici 4. lipnja, dok već 12. lipnja potpredsjednik M. Mihel-čić izvještava odbor da je Timet otputovao i čita njegovo oprostajno pismo. »Odbor prima pismo bivšeg predsjednika na znanje sa sažaljenjem, da ga je stigla takva plaća kao borca za opću stvar«. — AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 163, 165. Da je Timet morao brzo i u nenormalnim okolnostima otputovati, pokazuje i to da ga, mimo običaja, nitko od drugova nije mogao ispratiti (isto, 172).

²⁷⁾ U jednom širem, sociološkom smislu, socijalist nije bio, a od god. 1895. ističe se kao njihov protivnik, okuplja pravaške radnike, god. 1896. pristupa Čistoj stranci prava. S. Lapuh i S. Timet, na primjer, postaju ogorčeni protivnici. No treba istaći da je Timet zadržao pozitivna obilježja angažiranog tipografa.

²⁸⁾ HT, 17. travnja 1909.

štva ili priključenje nekom drugom društvu, tj. susjednom Hrvatskom tipografskom društvu.²⁹⁾ Njihov je prijedlog razmotrio upravni odbor društva, uočivši odmah ozbiljne prepreke. Društvo je, po pravilima, bilo ograničeno na Hrvatsku i Slavoniju, pa bi moralo mijenjati pravila, ako bi to vlada dozvolila. To je bilo zaista malo vjerojatno u onoj situaciji, a i Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu bi morala to odobriti sarajevskim tipografima, što također nije bilo vjerojatno. Odbor je o tome zaključio: »Dopis se u načelu prima, ali će se prije izviditi, da li je većina sarajevskih drugova zato i da li će to vlade dozvoliti.«³⁰⁾

Usporedo, sarajevski tipografi su izradili nacrt pravila za samostalno »Knjigotiskarsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu« i podnijeli ga vladi na odobrenje.³¹⁾ Osim toga, društvo su provizorno i osnovali i započeli su s uplaćivanjem određenih doprinosa. Društvo je, dakle, stvarno počelo djelovati, čekajući formalno odobrenje koje bi mu omogućilo da se legalizira i konstituirira.³²⁾ Tipografi su počeli s uplaćivanjem »u nadi, da ćemo imati već neku svotu sakupljenu dok stignu odobrena pravila i da ćemo moći odmah podupirati potrebne drugove.«³³⁾

O ulozi S. Timeta u toj aktivnosti govori i ocjena jednog sarajevskog tipografa da je »S. T.« »to pitanje odlučno pokrenuo, te je znao i tadanje drugove za ovu ideju oduševiti i sjediniti tako, da su pravila već podnesena vladi, a i uplaćivanja uvedena bila, —.«³⁴⁾

Međutim, ta je djelatnost naišla na neprijateljstvo vlade. Uplaćeni novac je bio zaplijenjen, i kasnije dijelom vraćen uplatiteljima, a dijelom utrošen za sirotinjske potpore, daljnje je uplaćivanje zabranjeno, a na nacrt pravila nije bilo nikakvog reagiranja.³⁵⁾

Prethodno je, međutim, angažiranim tipografima zadan udarac uklañanjem Timeta. U dopisu iz Sarajeva kaže se da je Timet (»S. T.«) »morao odavde«, a malo dalje se spominje situacija nakon »nedobrovoljnog odlaska druga S. T.«,³⁶⁾ dok nekrolog daje više podataka koje ćemo citirati: »Njegovo djelovanje u tom smjeru bilo je pravi trn u oku tamošnjih principala [poslodavaca], te ga denunciraju policiji kao veoma pogibeljnog ‚socijalistu‘. Bude uapšen i odmah šupiran u Zagreb; jedva mu dozvoliše, da se oprosti od svoje tada teško bolesne supruge, koja je radi bolesti još dulje vremena morala ostati u Sarajevu. Došav u Zagreb nađe kondiciju [zaposlenjel] kod bivšeg svog suborionca i blagajnika u štrajku Franje Rulica.«³⁷⁾ Na nenormalne okolnosti Timetova

²⁹⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 205 (sjednica odbora 16. rujna 1894).

³⁰⁾ Isto.

³¹⁾ O organizatornoj akciji pišu, ukratko I. Ramljak, 1903—1918, *Trideset godina* n. dj. u bilj. 8, 10; R. Bitanga, 1888—1938, *Zivot i rad grafičkih radnika-ca u Hercegovini*, Spomenica 50-godišnjice prve tarife grafičkih radnika-ca u Bosni i Hercegovini, Mostar 1938, 43—44; N. Šarac, *Sindikalni pokreti u Bosni i Hercegovini do 1919. godine* (Hronika), Sarajevo 1955, 38—40; I. Hadžibegović, *Prve radničke organizacije*, n. dj. u bilj. 14, 277; Isti, *Uloga stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1906. godine*, Prilozi 5, Sarajevo 1969, 155—156.

³²⁾ HT, 17. travnja 1909. U nekrologu se kratko kaže da je društvo osnovano, što odgovara stvarnosti, tj. društvo je počelo funkcionirati i prije potvrde pravila.

³³⁾ HT, 15. siječnja 1898 (Sarajevo, 12. I 1898).

³⁴⁾ HT, 15. rujna 1900 (Sarajevo, početkom rujna).

³⁵⁾ HT, 15. siječnja 1898, 15. rujna 1900.

³⁶⁾ HT, 15. rujna 1900.

³⁷⁾ HT, 17. travnja 1909.

povratka u Zagreb ukazuju posredno i podaci da su drugovi u Zagrebu međusobno sabrali za njega »kolektom« (tj. cirkularnim sabiranjem) 45 forinti i 65 novčića, a društvo mu je naknadno isplatilo »dvostruki viaticum« (putnu potporu) od 5 forinti 20 novčića.³⁸⁾ Iz toga se vidi da je Timet morao otići iz Sarajeva nešto prije 24. veljače 1895. što bi značilo da je akcija sarajevskih tipografa tih dana i propala.³⁹⁾

Propast te akcije imala je loših posljedica među sarajevskim tipografima. Oni su se pasivizirali, a i međusobni odnosi su se pogoršali.⁴⁰⁾

Jedan je sarajevski tipograf zatražio da ga primi Hrvatsko tipografsko društvo, »pošto je on u Sarajevu uplaćivao nedjeljne doprinose. Odbor zaključuje da se imade pošto u Sarajevu društvo ne postoji prijaviti kao svaki novi član«. Taj se tipograf, Milan Mandić, zaista i prijavio kao novi član, te je primljen.⁴¹⁾

Svaka aktivnost sarajevskih tipografa ipak nije prestala. Timet je, ušavši opet u odbor Hrvatskog tipografskog društva, izložio problem sarajevskih tipografa i predložio da im se javi da bi društvo bilo voljno da promjenom pravila proširi svoj djelokrug i u Sarajevu osnuje filijalu. Odbor je u načelu primio njegov prijedlog.⁴²⁾

God. 1897, u svibnju, tipografi u tiskari »Bosanske Pošte«⁴³⁾ nastoje regulirati pitanje praznika (blagdana), te dolaze u sukob s upravom tiskare. Da bi osigurali solidarnost hrvatskih tipografa, javili su, preko Timeta, o sporu, i zamolili da, u slučaju da oni dobiju otkaz, zagrebački tipografi ne primaju posao u Sarajevu, odnosno da ne prime posao »izpod 14 for. stalne plaće«. Odbor je tu stvar uzeo na znanje.⁴⁴⁾

Suradnja preko Hrvatskog tipografa (1898—1903). Pokretanje *Hrvatskog tipografa* god. 1898. (izlazi neprekidno do 1914, a ponovno 1917—1920) omogućilo je tipografima u sjevernoj Hrvatskoj održavanje koherentnijih i raznovrsnijih veza s tipografima u drugim zemljama i pokrajinama. Novinska djelatnost nije bila regulirana točnim pravilima koja su omeđivala, pa i sputavala rad Hrvatskog tipografskog društva. Isto tako, tipografi čija je društvena angažiranost bila na nižoj razini, manje su mogli utjecati na novine nego što su utjecali na društvo. U odnosu na društvo list je imao prednosti jedne javne tribine, a njegovi urednici i suradnici su se tim prednostima i koristili. U listu, dakle, nalazimo šire i sustavnije raspravljanje i obavještavanje i o pitanjima

³⁸⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 213 (sjednica odbora 24. veljače 1895). Izgleda da Timet za boravak u Sarajevu nije pokrenuo članstvo u Hrvatskom tipografskom društvu.

³⁹⁾ Timet je kasnije i sam spomenuo da je policija konfiscirala sav novac, a pravila da su odbijena, no rekao je da je do toga došlo »usljed nesklada i tužbah«, tj. zbog međusobne nesloge a sigurno i nečijeg denunciranja (isto, 252, sjednica odbora 12. svibnja 1896).

⁴⁰⁾ HT, 15. I 1898, 15. IX. 1900.

⁴¹⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 222, 252, 258 (sjednice 12. V 1895, 12. V 1896). M. Mandić je spomenut među tipografima u tiskari Pacher i Kisić u Mostaru god. 1895 — v. Spomenicu 50-godišnjice prve tarife, n. dj. u bilj. 31, 43. God. 1896. se javlja Hrvatskom tipografskom društvu iz Sarajeva. — God. 1900. društvo je olakšalo upis slagaru Ivanu Krpanu, koji je u Zagreb došao iz Sarajeva, oslobodivši ga plaćanja upisnine baš zato jer u Sarajevu nije mogao biti član tipografskog društva (AIHRPH, SGRJ, k. 35, Zapisnici 1901—1908, 20 — sjednica odbora 12. listopada 1900).

⁴²⁾ Isto, 252 (sjednica odbora 12. svibnja 1896).

⁴³⁾ O njoj usp. D. Horvat, n. dj. u bilj. 8. 8. H. Kreševljaković, n. dj., 70.

⁴⁴⁾ AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 302 (sjednica 1 lipnja 1897).

tipografa u sjevernoj Hrvatskoj i o tipografima u drugim zemljama i pokrajinama. Upravo na području veza s tipografima izvan sjeverne Hrvatske list ima specifično značenje. Njime sjevernohrvatski tipografi mogu, mnogo slobodnije nego njihovo društvo, prelaziti međe Hrvatske i Slavonije, održavati veze, pa i imati izvjestan utjecaj na gledišta i djelovanje drugih tipografa. Budući da je *Hrvatski tipograf* bio jedini tipografski list na hrvatskosrpskom jeziku u Austro-Ugarskoj monarhiji, a neko vrijeme i na čitavom hrvatskosrpskom jezičnom području,⁴⁵⁾ razumljivo je da je funkcionirao i kao javna tribina brojnih tipografa izvan Hrvatske i Slavonije, prvenstveno pripadnika slijedećih grupa: (a) tipografa u drugim jugoslavenskim zemljama i pokrajinama, u Monarhiji i izvan nje (Srbija, Crna Gora),⁴⁶⁾ prvenstveno onih hrvatskosrpskog materinskog jezika, a i onih koji taj jezik znaju, organiziranih u vlastitim tipografskim društvima;⁴⁷⁾ b) tipografa hrvatskosrpskog jezika organiziranih u društvima koja djeluju i na jugoslavenskom prostoru u Monarhiji, no u kojima su ti tipografi u manjini;⁴⁸⁾ c) tipografa hrvatskosrpskog jezika zaposlenih izvan jugoslavenskog prostora, u Monarhiji ili izvan nje. Unutar svih triju grupa nalaze se i tipografi koji su porijeklom iz sjeverne Hrvatske ili su tamo radili, a otišavši iz Hrvatske i Slavonije, ostali su u vezi sa svojim društvima.

Sve te okolnosti prisutne su i u odnosima između tipografa Hrvatske i Slavonije i Bosne i Hercegovine. Budući da su zagrebački i sarajevski tipografi već ranije bili u vezi, ne iznenađuje da suradnja iz Bosne i Hercegovine počinje već u prvom broju *Hrvatskog tipografa* (br. 1, 15. srpnja 1898) što ukazuje i na to da su sarajevski tipografi bili upoznati sa zamišlju i pripremanjima za izlaženje lista. Tome je pogodovalo i to što je prvi urednik lista bio upravo S. Timet.

⁴⁵⁾ U Srbiji izlazi *Tipografski vesnik* 1893—1894, a *Tipografski glasnik* 1901—1903. i 1905—1914. (usp. R. Perović, *Prilog bibliografiji srpskog radničkog pokreta* (do 1919), Beograd 1956, 146, 148; A. Radenić, *Socijalistički listovi i časopisi u Srbiji (1871—1914)*, Bibliotekar, 1969, br. 4, 505, 506, 508). Tipografi u Srbiji koriste se ipak i *Hrvatskim tipografom* kao svojom tribinom u čitavom razdoblju 1898—1914.

⁴⁶⁾ O tipografima u Crnoj Gori *Hrvatski tipograf* piše 1906—1907 (usp., kad bude objavljeno: V. Oštrić, *Veze tipografa*, n. dj. u bilj. 1).

⁴⁷⁾ Vlastita društva, što ovdje znači društva u kojima prevladavaju, imaju tipografi hrvatskosrpskog jezika, osim u Hrvatskoj i Slavoniji, još i u Dalmaciji (Società dei Tipografi Dalmati—Društvo dalmatinskih tipografa; djeluje kao pokrajinsko društvo, od god. 1897, ali ima specifičan razvitak; sjedište mu je do god. 1912. u Zadru, a uprava u rukama pretežno italijansko-talijanaške grupe zadarskih tipografa, dok god 1912. sjedište prelazi u Split, a uprava u ruke pretežno hrvatske grupe splitskih tipografa, odnosno hrvatsko-srpske većine dalmatinskih tipografa, (dakako u Bosni i Hercegovini) od god. 1903. odnosno 1906), i u Srbiji (Družina tipografskih radnika..., zasnovana 1873. a odobrena 1875).

⁴⁸⁾ Società dei Tipografi del Litorale — Društvo tipografa Primorja (djeluje kao pokrajinsko društvo za Trst, Goricu i Istru od god. 1897), okuplja tipografe Talijane, Slovence, Hrvate i Nijemce. O tom društvu i o hrvatskim tipografima u njemu usp., kad bude objavljeno, V. Oštrić, *O vezama i suradnji*, n. dj. u bilj. 1. V. i V. Oštrić, *Hrvatski tipografi i tiskara »Kurykta«*, n. dj. u bilj. 1.

Tipografi u Rijeci su pretežno Talijani, Hrvati i Madari. Osnivaju 1898/99. samostalno društvo, Società tipografica fiumana, no god. 1905. se odlučuju za priključenje ugarskom društvu.

Ugarsko tipografsko društvo okuplja dakako i jugoslavenske tipografe koji rade u Ugarskoj (Bačka, Banat, Baranja, Budimpešta i drugdje), no oni su, razumljivo, u manjini prema tipografima mađarske, njemačke i drugih narodnosti.

Podržavanje veza s drugim tipografima dio je programske koncepcije lista: »S nemanjom ljubavlju pratiti ćemo odnošaje naših vanjskih, naročito one monarkije drugova. Kao članovi velike tipografske obitelji, imademo se doista razloga veseliti svakoj njihovoj stečevini, kaošto i žaliti svaki im neuspjeh. Njihove su tegobe i naše.«⁴⁹⁾ Prvi tekst što je uopće objavljen u važnoj rubrici »Dopisi«, stigao je upravo iz Sarajeva, pa ga uredništvo donosi uz bilješku u kojoj izražava stav prema toj suradnji: »Vrlo rado otvaramo našim sarajevskim drugovima stupce našeg lista. No molimo ih, da se vazda drže stvari, razpravljajuć objektivno i mirno, jer se po našem mnijenju samo na taj način može uspješno raditi. — Pozdrav svim drugovima!«⁵⁰⁾

Dopisnik, »Istinović«, pozdravlja namisao izdavanja posebnog hrvatskog tipografskog glasila, »u kojem će se pretresati samo naše stvari.« Ističe da je i za tipografe u Sarajevu vrijeme »da dobijemo glasilo na svom jeziku, pošto se ono svakako bude više čitalo, jer pretežna većina nas govori samo hrvatskim jezikom, a držim, da ćemo i šire občinstvo ovdje, koje se za nas zanima, laglje uputiti u naše odnošaje ovakvim listom«. Stoga želi uspjeh listu. Iz ovoga se razabire, što je važno za našu temu, da su sarajevskim tipografima bili poznati tipografski listovi na drugim jezicima (u prvom redu, može se prema drugim okolnostima prosuditi, bečki *Vorwärts*), te su ih, u duhu tipografskog, strukovnog internacionalizma, smatrali svojima, spremni su da *Hrvatski tipograf* prihvate kao svoje glasilo, što većini bolje odgovara, jer im je materinski jezik hrvatskosrpski (dopisnik je Hrvat, pa svoj jezik zove nacionalnim imenom, no nije nacionalno isključiv), a to ukazuje zajedno s drugim podacima, da su sarajevski tipografi u to doba većinom Hrvati, Srbi i Muslimani, bilo iz Bosne i Hercegovine, bilo iz drugih naših zemalja.⁵¹⁾

Sadržaj suradnje iz Bosne i Hercegovine u *Hrvatskom tipografu* raznovrstan je i ovdje ćemo ga prikazati prema temama.

Prilike u sarajevskim tiskarama. O ovoj temi se raspravlja s dva gledišta: radnih odnosa u tiskarama i odnosa između knjigotiskara.

Radne odnose obilježava niz nepovoljnih okolnosti. Plaće ne odgovaraju životnim troškovima u Sarajevu. Iznose 8—14 forinti, no plaće preko 12 forinti su rijetke. Većina tipografa radi u dvije veće tiskare, u Zemaljskoj i u privatnoj tiskari »Bosanske Pošte«, jer male tiskare Špindlerova i Savićeva zapošljavaju svega 2—3 pomoćnika. U tiskari »Bosanske Pošte« odnosi su korektni (u njoj radi i sam »Istinović«), no u Zemaljskoj štampariji radnici su izloženi mnogim nekorektnim postupcima upravitelja, pa i gubljenju posla. Sve to uzrokuje jaku fluktuaciju radnika. U Sarajevo se dolazi ako se mora i ostaje dok se mora.⁵²⁾ Nakon odlaska upravitelja tiskare »Bosanske Pošte« Vriğanina prilike su se pogoršale i u toj tiskari. Novi upravitelj, Čeh iz Os-

⁴⁹⁾ HT, 15. siječnja 1898 (Rieč našim čitateljima!). Timet je u jednom govoru, uz odobravanje prisutnih, istakao da su dužnosti lista »da svagdje brani interese hrvatskih knjigotiskara, kao i interese svih vanjskih knjigotiskara, koji sačinjavaju samo jednu veliku obitelj«. — AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1889—1900, 323 (skupština 24. travnja 1898).

⁵⁰⁾ Isto, (Sarajevo, 12. I 1898) Prvi dopis citira I. Hadžibegović, n. dj. — oba — u bilj. 31, 277, odnosno 156.

⁵¹⁾ Na drugom mjestu nalazimo procjenu da među sarajevskim slagarima — od njih 65—70 —ima trećina domaćih, tj. iz Bosne i Hercegovine (HT, 15. rujna 1900, Prilike u Sarajevu). Razliku od »trećine« od »pretežne većine« popunjavaju dakle slagari hrvatsko-srpskog materinskog jezika iz drugih naših zemalja i pokrajina.

⁵²⁾ Isto. Sarajevo ima tada 5 tiskara (o njima usp. D. Horvat, n. dj. u bilj. 8, 8).

trave Stepanek i Židov (Španjol) Eskinazi, istiskuju dosadašnje radnike, bez obzira na radni staž i dovode nove iz Ostrave. Dopisnik ističe da ne bi smetalo da dođe ovaj ili onaj novi radnik, »samo neka je čestit drug«, no ne valja neopravdano otkazivanje starim, oženjenim radnicima.⁵³⁾ U nekorektnostima je prednjačio prometni upravitelj Zemaljske štamparije Hennig. Od lipnja 1897. do ožujka 1898. u tiskaru je došlo 40 slagara, no samo su dvojica ostala na poslu. Gotovo svake nedjelje vrše se otpuštanja i primanja. Radnici pridolaze iz drugih zemalja ili pokrajina, obećava im se stalno zaposlenje, a nakon 2—3 tjedna prisiljeni su da odu, s malom otpremninom i željezničkom kartom do Bos. Broda. Na državljane Srbije vršen je pritisak da prijeđu u austrougarsko državljanstvo, a kad odbiju, maltretiraju ih i otpuštaju. Upravitelj špijunira radnike preko dvojice denuncijanata.⁵⁴⁾

U tiskari »Bosanske Pošte« odnosi su bili manje nepovoljni. Prilikom dolaska suvlasnika tiskare, Schmarde, iz Beča u Sarajevo, radnici su istupili sa zahtjevom da se 10-satni radni dan zamijeni 9-satnim. Taj je pokret uspio, te je od 1. svibnja 1898. uveden 9-satni radni dan. Poslodavac je tu tekovinu ipak umanjio ukidanjem zajutraka i užine (tj. pauza za jelo). Istovremeno je uveden 9-satni radni dan i u maloj Buchwaldovoj tiskari.⁵⁵⁾

Taj mali uspjeh ipak nije poboljšao druge odnose u tiskari »Bosanske Pošte«. Upravitelj, Stepanek, namjestio je dva rodaka, Richtera i Dvoržaka, kao poslovođe. Otpustio je većinu starih (po stažu) radnika. Nije dobar stručnjak, pa tiskara ima mnogo makulature (škarta). Početkom srpnja 1898. uveo je samovoljno novi cijeničnik. Cijena od 17 novčića na 1000 slova snizila je cijenu sloga od 16, 17 ili 18 forinti na 9, 10, 11 forinti, te ugrozila i stalne plaće, iako su već bile premalene. Sarajevo nije jeftinije od Zagreba, tvrdi dopisnik, pa ipak se slagarima nudi tarifa od 17 novčića, dok su slagari u Zagrebu nezadovoljni sa 22 novčića, a oni u Beču sa 24. Stoga slagari žele apelirati na vlasnika tiskare Schmarđu da to riješi, jer je novi cijeničnik neprihvatljiv.⁵⁶⁾ Dopisu je ovaj put dodan i urednički komentar. Kaže se da je uredništvo bilo, donekle, rezervirano prema takvim dopisima, jer je izgledalo nevjerovatno da je sve to tačno, no sada rezerviranost prestaje. Cijeničnik se zaista ne može prihvatiti, stoga treba da svi sarajevski drugovi ustanu protiv toga. Treba da se obrate vlasniku koji je human čovjek, a i vlastima u Sarajevu, pa i samoj vladi. Takvi bi cijeničnici uništili mlado bosansko knjigotiskarstvo.⁵⁷⁾

Prilike se, međutim, nisu popravile. Plaće padaju, dobiva se 12 forinti tamo gdje se nekoć dobivalo 18, 20, 22 forinte. Zaposlenja su nesigurna, više prolazna nego stalna, svatko tko nije u vezi s poslodavcem, može se svake subote nadati otkazu.⁵⁸⁾

U takvim okolnostima došlo je i do incidenta s bečkim tipografima. Upravitelj Zemaljske tiskare Hönig (Hennig) pribavio je iz Beča, preko »Prinzipal-Vereina« (društva poslodavaca) četiri slagara. Stigla su trojica. Prema ugovoru, trebalo je da oni imaju određene uvjete, povoljnije od sarajevskog pro-

⁵³⁾ HT, 31. siječnja 1898 (Sarajevo, 29. siječnja). To je drugi dopis »Istinovića«.

⁵⁴⁾ HT, 15. travnja 1898 (Sarajevo, 27. ožujka 1898). Pojavio se drugi dopisnik, » — č«.

⁵⁵⁾ HT, 30. travnja 1898 (Sarajevo, 23. travnja 1898).

⁵⁶⁾ HT, 15. srpnja 1898 (Sarajevo, početkom srpnja 1898). Javio se treći dopisnik, »Junior«.

⁵⁷⁾ Isto.

⁵⁸⁾ HT, 31. prosinca 1898 (Sarajevo, koncem prosinca).

sjeka, tako, stalnu plaću od 15 forinti. Upravitelj ih je nakon tjedan dana odlučio prebaciti »na računanje« (tj. na plaćanje po učinku) smatrajući da ne zarađuju svoju stalnu plaću. Jedan se slugar uspio sporazumjeti, a dvojica su otputovala nazad. U Vorwärtsu je tada izašla notica da je Sarajevo zatvoreno za organizirane tipografe zbog postupaka u Zemaljskoj štampariji, koju je prenio i *Hrvatski tipograf*. Potom je jedan Sarajlija razjasnio o čemu je bila riječ. »Zatvaranje Sarajeva« odnosilo se na zapošljavanje bečkih tipografa kojima sarajevski uvjeti i tako nisu odgovarali.⁵⁹⁾

Iako je u Sarajevu tih godina bilo 65—70 tipografa, a u punoj sezoni i više (80—90),⁶⁰⁾ oni nisu uspijevali poboljšavati radne odnose u tiskarama.⁶¹⁾

Za to je bilo više razloga. Jedan od njih je nesloga među tipografima, drugi neorganiziranost. Stoga treba razmotriti otkriva li nam suradnja iz Sarajeva u *Hrvatskom tipografu* štogod o *unutarnjim odnosima*.

Već korišteni prvi dopis ističe na prvom mjestu da među drugovima u Sarajevu vladaju »žalostni odnosi«. Sarajevski se tipografi ne sastaju na razgovore i dogovore o svojim prilikama. Dopisnik ističe jedan, nesumnjivo, važan uzrok takvih odnosa: »Ovomu stanju mnogo su krive iznimne prilike u okupiranim zemljama; pa se mnogi suzpreže, jer se boji, da bi mogao koji nezvani prijatelj što načuhnuti, pa možda gdje izopačeno izvjestiti, a onda — eto ti belaja!« No najvažnije je loše unutarnje stanje: međusobno nepovjerenje, do-dvoravanje nekih tipografa poslodavcima, nepovoljni odnosi između tipografa dviju većih tiskara.⁶²⁾ Kao jedina povoljna vijest o međusobnim odnosima, spominje se dogovor o održavanju pokladne zabave 1. veljače.⁶³⁾ Pozitivan su znak i srdačne riječi sarajevskog dopisnika upućene, u povodu ramazana, drugovima Muslimanima: »Našim muhamedovskim drugovima, koji su inače u svakom pogledu vriedni i požrtvovni sudruzi, srdačno čestitamo, uz želju da se i nadalje odlikuju dosadanjom kolegijalnošću.«⁶⁴⁾

I drugi dopisnik, »—ć.«, potvrđuje »Istinovićev« nepovoljni sud o društvenim odnosima među tipografima: nepovjerenje, strah od denunciranja poslodavcima ili vlastima, strah od izгона iz zemlje (tipografa pridošlih izvan Bosne i Hercegovine). Dopisnik tvrdi da su tipografi Zemaljske štamparije, »S-ć« i »K-ć« denuncijanti za račun upravitelja.⁶⁵⁾ Ta je tvrdnja izazvala Savu Sremčevića, koji je to demantirao, a izgleda da je i sakupljao potpise u Zemaljskoj štampariji (valjda za opovrgavanje optužbe). Uredništvo, međutim, nije htjelo te dopise objaviti, iznosi im samo smisao u jednoj notici i preporuča »da gopoda iznesu činjenice, da se izbjegne dugom međusobnom napadanju.«⁶⁶⁾

I treći dopisnik, »Junior«, spominje nepromijenjeni nehaj i mrtvilo, po-tiče sposobne drugove na veću odvažnost, podsjeća na veliko zaostajanje »za osvješćenimi drugovi u monarhiji.«⁶⁷⁾ Pola godine kasnije konstatira da nema ništa nova u odnosima. »Nepovjerenje vlada, odvažnog čovjeka koji bi pokrenuo osnivanje društva, kakav je bio »S. T.« (misli očito na S. Timeta), nema,

⁵⁹⁾ HT, 31. kolovoza 1899, 15. rujna 1899 (Sarajevo, 5. rujna).

⁶⁰⁾ HT, 30. lipnja 1900, 15. rujna 1900.

⁶¹⁾ O njima usp. i I. Hadžibegović, n. dj. — oba u bilj. 31, 278, odnosno 156

⁶²⁾ HT, 15. siečnja 1898 (Sarajevo, 12/I 1898).

⁶³⁾ HT, 31. siečnja 1898 (Sarajevo, 29. siečnja).

⁶⁴⁾ Isto.

⁶⁵⁾ HT, 15. travnja 1898 (Sarajevo, 27. ožujka 1898).

⁶⁶⁾ HT, 30. travnja 1898 (Dopisnica uredništva)

⁶⁷⁾ HT, 15. srpnja 1898 (Sarajevo, početkom srpnja 1898).

a i da ga ima nesloga bi ga onemogućila. Strah za zaposlenje još i pogoršava odnose.«⁶⁸⁾

Nesloga je došla do izražaja i u inače uspjeljoj akciji za skraćenje radnog dana u tiskari »Bosanske Pošte«. Po riječima dopisnika, da se zaključiti da je nesloga imala dva vida: stariji radnici, u brizi za zaposlenje, nisu sudjelovali u toj akciji, a pojavilo se i naglašavanje nacionalnih razlika. Dopisnik to ovako formulira: »Kao da i to ne bje dosta, već se iztakla i razlika narodnosti, kojoj je u tiskari najmanje mjesta.« Ipak, najviše su svi bili nezadovoljni 10-satnim radnim danom ali se nisu mogli složiti. Tako su akciju proveli mlađi slagari, Hrvati, zastupajući ipak interes svih tipografa u toj tiskari.⁶⁹⁾

Zbog nesloge među tipografima, ni proslava 500-godišnjice Gutenbergovog rođenja, inače provedena u međunarodnim razmjerima, nije imala većeg značenja. Sarajevski su tipografi u toj prilici priredili 24. lipnja 1900. izlet u okolicu (u »Vasin Han«), gdje je priređena zabava. Dopisnik (»Junior«) zamjera što nije bilo svečane proslave nego samo obična izletnička zabava. Ističe da je nesloga utjecala na program proslave, »jer nesretno strančarenje i skrajnja nesloga uvriježila se tako među ovdašnjim drugovima, da su tako zasliepljeni mržnjom jedan na drugoga, te će za volju svoga „ja“ dobroj ideji prije naškoditi nego li se odreći svoje taštine.«⁷⁰⁾ — U Mostaru je proslava bila svečanija i uspjelija. Osoblje »Hrvatske dioničke tiskare« priredilo je, u zajednici s hrvatskim pjevačkim društvom »Hrvoje«, zabavu s plesom u samom gradu. Program te zabave objavljen je u cijelosti, te je zanimljiv primjer radničke kulturne djelatnosti, a dodajmo i to da ga ne obilježava neka nacionalna isključivost. Stoga vrijedi zabilježiti ga i na ovom mjestu.⁷¹⁾

Organizaciono pitanje sarajevskih tipografa potaklo je uredništvo »Hrvatskog tipografa« da posebno razmotri i probleme organiziranja i probleme međusobnih odnosa. U tom redakcijskom članku ističe se da nehaj u pitanju osnutka društva i za zajednički rad treba žaliti pogotovo tamo gdje je organiziranost na samom početku. Veći je dio »sarajevskih drugova« došao izvana, te im je tipografska organizacija i njene prednosti poznata. Oni koji se vraćaju iz Bosne i Hercegovine moraju i opet apelirati na vanjske organizacije, tj. ponovno se učlaniti. Znatan dio izvana pridošlih tipografa ipak nastoji ostati: »Ti se više manje stope s domaćim strukovnim naraštajem, te s njim dieli svako dobro i zlo«. Stoga baš tipografi pridošli izvana ne smiju biti nehajni prema organiziranju, nego moraju biti vodiči, stajati na čelu pokreta za organiziranje. Organizaciono iskustvo stečeno izvan Bosne i Hercegovine treba da primijene u Sarajevu. »Oni ne bi smjeli zaboraviti, da organizujuć i najmanji dielak, doprinašaju neizrecive koristi celokupnoj knjigotiskarskoj obitelji. No ne samo cilini kao takovoj, već najviše samima sebi osobno«. S druge strane,

⁶⁸⁾ HT, 31. prosinca 1898 (Sarajevo, koncem prosinca).

⁶⁹⁾ HT, 30. travnja 1898 (Sarajevo, 23. travnja 1898).

⁷⁰⁾ HT, 30. lipnja 1900 (Sarajevo, koncem lipnja. Proslava 500-godišnjice rođenja Ivana Gutenberga u Herceg-Bosni).

⁷¹⁾ »Evo programa: 1. Ouvertura iz opere 'Prodana nevjesta', svira glasba, 2. 'Nešto o našem novinstvu i slagarstvu', govori g. Stj. Radulović; 3. 'Život i rad Gutenberga', govori g. A. Jukić; 4. I. Talich: Rasti, rasti, ružo mala', pjeva 'Hrvojev' mješoviti sbor; 5. Preradović: 'Braća', deklamuju gg. Mikulić i Žager; 6. Rubinstein: 'Melodija za brać i gusle, uz prašnju glasovira', izvađahu gg. Horvat, Talich i H. Vašica; 7. 'U civilu', šaljiva igra u jednom činu; 8. Talich: 'Burska ratna koračnica', svira glasba. — Ples.« (HT, 30. lipnja 1898).

dužnost je domaćih tipografa, »da u pitanju društva odlučno podupiru svako nastojanje svojih izvanjskih drugova«. Od drugih tipografa ne treba ih dijeliti nikakva pregrada ni predrasuda, »za sve neka bude samo jedna lozinka: osnutak društva.« Radeći na osnivanju i napretku društva, neka se domaći tipografi pripremaju i osposobljavaju da sami preuzmu u njemu upravu.⁷²⁾

Kako vidimo, u odnosima između sarajevskih tipografa ima nekoliko nepovoljnih elemenata: prisutne su izvjesne suprotnosti između starijih i mlađih tipografa, između tipografa pojedinih tiskara, između domaćih tipografa i onih koji su pridošli izvan Bosne i Hercegovine, pa donekle i između tipografa raznih nacionalnosti. Sve je to angažiranim tipografima otežavalo organiziranje.

Organizaciono pitanje sarajevskih knjigotiskara. Pitanje organiziranja u tijesnoj je vezi s radnim odnosima u tiskarama i s međusobnim odnosima knjigotiskara. Radni odnosi su izazivali razmišljanje o organiziranju, no nepovoljni elementi međusobnih odnosa otežavali su ostvarivanje tih zamisli. Ipak, među onim sarajevskim tipografima čija je svijest o društvenom angažiranju bila na višoj razini zamisao o organiziranju nije izgubila poticajni značaj. Veza sa zagrebačkim tipografima imala je i u tom pitanju određeno značenje.

Organizaciono pitanje pojavljuje se već na početku suradnje s *Hrvatskim tipografom*. Opažamo da su sarajevski tipografi, kad govore o potrebnosti vlastitog društva, zainteresirani prvenstveno za njegovu potpurnu funkciju, što je i razumljivo, jer radničko organiziranje na početnoj razini teži u prvom redu za ublažavanjem nekih primarnih životnih problema. Njihov je problem, međutim, u vezi sa posebnim državnopravnim statusom Bosne i Hercegovine i odnosom režima prema radničkom pokretu. Oni ne mogu biti članovi kojeg društva izvan Bosne i Hercegovine, pa moraju stvoriti vlastito društvo. Međutim, negativan ishod prvog pokušaja ukazuje im da ni to ne mogu učiniti, a i međusobni odnosi su se zbog toga pogoršali. Problem je ostao otvoren, jer u takvoj situaciji bolest i nesposobnost za rad baca u bijedu. U Sarajevu tada postoji jedno opće potporno društvo no tipografi ga iz više razloga ne smatraju pogodnim i za sebe. »Istinović« upozorava da to društvo i nije pravo potporno društvo, »dok uzdržaje jednu posebnu njemačku normalnu školu — što nije od potrebe uz dobre zemaljske. Tim se otuđuje zadatku humanitarnom, za koji tobož postoji; ono imade izvjesnu političku svrhu, a politika nam se kod humanitarnih društva nipošto ne sviđa.«⁷³⁾ Na te probleme ukazuje i drugi dopisnik »Junior«, koji podsjeća na poteškoće i nevolje koje se dešavaju sarajevskim tipografima zato što nisu članovi tipografskog društva, naročito onima koji su dulje vremena bolesni. »Ta i osim toga imade mnogo stvari, koje bi društvo popravilo«, upozorava taj dopisnik, pa zaključuje da bi se za društvo našao dovoljan broj članova, jer malo tko ne bi pristupio i predlaže da se ipak pokuša isposlovati mogućnost pristupanja kojemu vanjskom društvu, ako se već ne dozvoljava vlastito »humano društvo«.⁷⁴⁾ Iako su sarajevski tipografi bili obeshrabreni ranijim mjerama vlade protiv njihova organiziranja, postoji nada da bi vlada tada (1898) dozvolila osnivanje potpornog društva ili pristupanje kojem susjednom društvu.⁷⁵⁾

⁷²⁾ HT, 30. rujna 1900 (Prilike u Sarajevu, II).

⁷³⁾ HT, 15. siječnja 1898 (Sarajevo, 12. I 1898).

⁷⁴⁾ 15. srpnja 1898 (Sarajevo, početkom srpnja 1898).

⁷⁵⁾ HT, 31. prosinca 1898 (Sarajevo, koncem prosinca).

Sredinom svibnja god 1899. sarajevski tipografi ipak obnavljaju organizatornu akciju. Jedan od njih, Antun Hacker, sazvaio je tada okružnicom dogovor o osnivanju »Tipografskog bolesničkog i podpornog društva«. Na tom sastanku izabran je odbor za izradu pravila i dogovoreno održavanje skupštine 27. svibnja. Odbor je nacrt pravila izradio, pa je A. Hacker stvarno mogao tog dana sazvati skupštinu na kojoj je prihvaćen nacrt pravila i izabran privremeni odbor sa zadatkom da ih preda Zemaljskoj vladi na odobrenje; odbor je to potkraj svibnja i učinio.⁷⁶⁾ Uredništvo *Hrvatskog tipografa* je dodalo tom izvještaju noticu u kojoj srdačno pozdravlja tu akciju, preporuča ustrajnost u djelovanju i nada se daljnjem izvješćivanju.⁷⁷⁾

Akcija, ipak, nije bila nastavljena. Kada je oslabio početni impuls, zavladalo je staro stanje. »Ovo oduševljenje žalibože bilo je kratka vieka, jer već nakon nekoliko tjedana zavladao je opet stari nehaj, a danas je ovo životno pitanje — za nas — čisto ad acta stavljeno«. Ocjenjujući na taj način situaciju, »Junior« žali što boravak zajedničkog ministra financija B. Kallaya u Sarajevu u toku studenoga nije bio iskorišten da se akcija obnovi. Dopisnik upozorava da su neki tipografi »zamolili nekakav definitivum, mimoilazeći syeobći naš interes«. ⁷⁸⁾ Radilo se, može se prosuditi, o nastojanju grupe starijih tipografa da nekim posebnim aranžmanom s poslodavcima poprave svoj status, što je, razumljivo, ocijenjeno kao sebičnost koja može upropastiti zajedničku akciju.⁷⁹⁾

U kolovozu god 1900. akcija sarajevskih tipografa doživjela je neuspjeh, jer osnivanje društva nije dozvoljeno. Odbijanje je obrazloženo slijedećim argumentima: 1. U Sarajevu ima premalo tipografa da bi se društvo moglo održati. 2. U društvo bi trebalo uvrstiti knjigoveže i pomoćno osoblje, koji su stabilniji od tipografa (tj. misli se da je kod tog grafičkog radništva manja fluktuacija), a k tome su u dvije trećine domaći ljudi, dok su tipografi većinom stranci. 3. Tipografi bi trebalo da pristupe »Bolesničkom i podpornom društvu« u Sarajevu; to društvo traži manje prinose, a daje veću potporu od zasnovanog tipografskog društva; u tom su društvu, usprkos tim pogodnostima, ipak samo dvojica tipografa, pa vlada na osnovu toga pretpostavlja da u tipografsko društvo ne bi stupila ni polovica tipografa. Umjesto toga, vlada je tipografima preporučila da osnuju samo blagajnu za putne potpore, tj. za tipografe na putovanju kroz Sarajevo ili za one koji odlaze iz grada mijenjajući zaposlenje.⁸⁰⁾

Dopisnik odmah i polemizira s vladinom odlukom. Navodi da u Sarajevu ima 65—70 tipografa, a u punoj sezoni će ih biti 80—90, što je dovoljno za osnivanje društva, jer su drugdje osnivana društva i sa manje članova. Tipografi su na skupštini prihvatili da članarina bude i veća nego se u pravilima navodi. »Bolesničko i potporno društvo« u Sarajevu ne pruža pogodnosti koje bi pružalo tipografsko društvo. Na primjer, tipograf koji bi uplaćivao u tom društvu, a ne bi se koristio tom potporom, izgubio bi svoja prava odlaskom iz

⁷⁶⁾ HT, 15. lipnja 1899 (Sarajevo, koncem svibnja. Potpisan je »Junior«. Nacrt pravila, oko kojeg se angažirao S. Šremčević, spominje, a donosi i faksimil prve stranice, N. Šarac, n. dj. u bilj. 31, str. 40, 41.

⁷⁷⁾ Isto. Usp. i I. Hadžibegović, *Prve radničke organizacije*, n. dj. u bilj. 31, 278.

⁷⁸⁾ HT, 30. studenog 1899 (Sarajevo, koncem studenoga).

⁷⁹⁾ HT, 30. lipnja 1900 (Sarajevo, koncem lipnja). Potpisan je »Junior«.

⁸⁰⁾ HT, 15. rujna 1900 (Sarajevo, početkom rujna). Potpisan je »Junior«. U tom dijelu dopisa sažeto je iznesen sadržaj opširnog vladinog rješenja. Za opće bolesničko — potporno društvo što se ovdje i dalje spominje usp. T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878—1918*, Sarajevo 1960, 169.

Sarajeva (time bi, u stvari, financirao njemačku osnovnu školu što je društvo uzdržava), dok ih kao član tipografskog društva ne bi izgubio, jer bi mu vrijedila u drugom društvu na čije bi područje došao. K tome, tipografsko društvo podupire i udovice i siročad umrlih članova. U društvo bi, smatra dopisnik, stupili »svi drugovi, osim možda dvie tri iznimke«.

Zanimljiva su obrazloženja o sastavu društva. Dopisnik tvrdi: »Kao što ne bi nikakva činovnička udruga trpila, da se među njezine članove uvrste i nečinovnici, tako isto i 'Tipografsko društvo' ne može među svoje članove uvrstiti ljude drugog zvanja, kao što su u ovom slučaju knjigoveže, pogotovo pako pomoćno osoblje«. On, dakle, dijeli mišljenje većine slagara koji se smatraju posebnom grupom grafičkih radnika, te svoje organizacije stvaraju za pripadnike svoje struke, a ne za sve radnike grafičke industrije. To je shvaćanje doživjelo, u duljem razvitku, svoju pozitivnu transformaciju (definitivno je iščezlo u toku svjetskog rata), no na prijelazu stoljeća još uvijek dominira, iako je i transformacija u toku. Dopisnik još upozorava da i u tipografskoj struci ima domaćih ljudi, a da inače odnos domaćih i pridošlih radnika, kao i drugdje, ni u Sarajevu ne treba uzimati u obzir.

U opozicionom stavu prema vladinoj odluci »Junior« nije bio osamljen. Predsjednik privremenog odbora Kowanetz sazvaio je 25. kolovoza 1900. skupštinu, na kojoj je otklonjena vladina sugestija da se osnuje samo putna blagajna. Prisutni su izjavili da žele »Tipografsko bolesničko i podporno društvo« koje može uvesti i veće prinose nego što su u pravilima navedeni. Izabran je odbor četvorice da sastavi novu molbu za odobrenje društva i izloži neosnovanost vladine odluke. Skupštini je prisustvovala velika većina tipografa. Zapažen je ipak izostanak nekolicine, a među njima i nekih starijih tipografa.⁸¹⁾

Prilike u Sarajevu potakle su uredništvo *Hrvatskog tipografa* na jedno šire razmatranje kojim se željelo pripomoći rješavanju problema.⁸²⁾ Uredništvo upozorava da su u cijeloj Evropi osnovana posebna tipografska društva, koja napreduju usprkos početnim neprilikama. U mnogo slučajeva u društvo je stupao tek jedan dio tipografa, no društva su ipak napredovala. Svrha je tih društava »izključivo humanitarna i prosvjetna. Nikada agitatorno-politička«. Njihove su zadaće podupiranje bolesnih i nemoćnih članova, udovica i siročadi, nezaposlenih i putujućih članova, te obrazovanje članova. Takav rad, uz uzajamnost društava, ušteduje općinama i državi velika sredstva, a društveno je koristan.

I Hrvatsko tipografsko društvo imalo je težak početak. Osnovano je, god. 1870, sa 30—40 članova, bez ikakva imetka, bez knjižnice,⁸³⁾ no ipak god. 1900. ima oko 200 članova, oko 30.000 forinti imovine i knjižnicu od preko 2.000 knjiga, godišnje troši oko 4.000 forinti na potpore. U Sarajevu će u društvo stupiti bar 60 članova. Visine prinosa određuju se prema potrebama društva, kao njegova interna stvar.

Budući da su tipografska društva samo strukovna, a ne opća, knjigoveže ne mogu biti primljeni u društvo, jer ne spadaju u knjigotiskarsku struku,

⁸¹⁾ Isto. — U Sarajevu je podupiranje putnika stvarno funkcioniralo i prije osnivanja društva (I. Ramljak, n. dj. u bilj. 31, 10).

⁸²⁾ HT, 15. rujna 1900 (Prilike u Sarajevu), 30. rujna 1900 (Isto, II).

⁸³⁾ Usput izneseni podaci u članku nisu sasvim tačni. Društvo je prilikom osnivanja imalo 52 člana, imalo je i nešto imovine od dotadašnje potporne blagajne, a knjižnicu je solidno osnovao Dragutin Kale još god. 1869.

dok pomoćno radništvo »uobće ne spada među strukovno naobraženo [tj. kvalificirano] radništvo«. Ne bi im ni bilo od koristi da budu u Sarajevu u tipografskom društvu kad ih, u slučaju odlaska iz Bosne i Hercegovine, druga društva, kao isključivo tipografska, ne bi primila.

U Sarajevu će biti, od 65—70 slagara, oko trećina domaćih ljudi,⁸⁴⁾ što je dovoljno za budući razvitak koji će dovesti, manje-više, do iščezavanja stranog elementa u korist domaćeg.

Opće potporno društvo u Sarajevu nije pogodno za tipografe već i stoga što ima i političku svrhu. »Poznata bo je svrha toga društva, da ponjemčuje sarajevsku djecu, zato i uzdržaje njemačku pučku školu. Zadaća pako knjigotiskarskih društava nije ponjemčivanje, pomađarivanje, pohrvaćivanje ili što slična, već podporno-prosvjetna; a uplašeni radnički žuljevi imaju se lih u ove svrhe upotriebiti.«

List zaključuje da razlozi bosanske vlade ne stoje i pretpostavlja da je tome krivo nepoznavanje stvarnih potreba knjigotiskara. Savjetuje sarajevskim drugovima da ne sustanu, nego da podnose nova pravila i nastoje upoznati vladu s pravim stanjem stvari. Preporuča da se domaći i izvana prišli tipografi potpuno udruže u akciji. Podsjeća na dužnosti »što ih svaki knjigotiskar imade prema članovima vanjskih društava, naročito prema putnicima njihovim«. Sarajevski tipografi moraju organizirati putnu potporu ako žele da i sami budu podupirani kad putuju.

Na zanimljiv je način povezano organizaciono pitanje bosanskohercegovačkih tipografa sa organizacionim problemima Hrvatskog tipografskog društva. Društvo još uvijek ne uspijeva potpunije i stabilnije organizirati tipografe izvan Zagreba. To je, dodajmo, bio kroničan problem, osobito u sjeveroistočnoj Hrvatskoj (Slavonija i Srijem) gdje je bilo dosta tiskara, a samo su osječki tipografi imali dosta dobru organizaciju. Osobito ga je otežavala činjenica da je ta periferija tadašnje Hrvatske i Slavonije (osobito Srijem) bila okružena područjima sa slabijom organiziranošću tipografa. Stoga se u komentaru *Hrvatskog tipografa* kaže: »Izpitujući koji su tome razlozi, dođosmo do osvjedočenja, da krivnja leži u neorganizovanom susjedstvu. Južna Ugarska, Bosna-Hercegovina i Srbija, naročito prva i treća, šalju toliko neorganizovanih drugova, uz to nehajnih za svaku organizaciju, u naše pokrajinske gradove da nam se svako dosadanje nastojanje izjaloviti moralo«. Poslodavci ih iskorišćuju kao konkurenciju u organiziranim tipografima, a oni se obično ne dadu organizirati, pa stvaraju društvu probleme i u samoj Hrvatskoj i u odnosima s drugim društvima. Zbog tih problema, dodajmo opet, Hrvatsko tipografsko društvo je bilo posebno zainteresirano za proširenje i učvršćenje tipografske organizacije u Ugarskoj (u Banatu, Bačkoj i Baranji), u Srbiji i u Bosni i Hercegovini.

Članak »Prilike u Sarajevu« ovdje je potanje analiziran, jer najbolje pokazuje aktivan interes zagrebačkih tipografa za sarajevski. Njime je, svakako, pružena izvjesna pomoć sarajevskim tipografima, mada njihov organizacioni problem tada još nije mogao biti riješen.

⁸⁴⁾ Ovdje treba naglasiti da izraz »stranci« obično obuhvaća sve radnike koji ne potječu iz Bosne i Hercegovine, dakle i one iz Hrvatske i Slavonije, Ugarske, Austrije, Srbije itd.

Osobne veze sa sarajevskim tipografima također upotpunjuju sliku koju ovdje želimo predočiti, pa ćemo i njih iznijeti, već i zato što pružaju daljnji niz podataka o tipografima u Bosni i Hercegovini. Niz kraćih, prijateljski pisanih nekrologa upoznaje nas s pojedinim tipografima. — Jovo Petrović, Srbin, rođen u Sarajevu, izučio je knjigotiskarstvo još za turske uprave i radio je u tadašnjoj tiskari još prije 1878. Umro je u 45. godini, 13. travnja 1898.⁸⁵⁾ Ivan Mikulić, rođen u Mostaru, slugar u Zemaljskoj štampariji, morao je napustiti posao zbog sušice, te je doskora umro u Mostaru, 18. studenog 1899, u 29 godini.⁸⁶⁾ Rudolf Nistler, faktor (poslovođa) u Zemaljskoj štampariji došao je u tu tiskaru god. 1881. iz Beča kao slugar, a faktor je postao god. 1892. Može se prosuditi da je ostao u dobrim osobnim odnosima s tipografima, pa je 20. obljetnica njegova rada u tiskari 1. travnja 1901. svečano proslavljena, jednim »kolegijalnim sastankom« sarajevskih tipografa. Uredništvo *Hrvatskog tipografa* dodalo je noticu u kojoj mu čestita jubilej, pa kaže i ovo: »Znamo da i njegov život, kao što i svakog radnika, nije bio posut ružama; nu zato radnika napunja ponosom kada gleda na dugi niz godina sprovedenih u službi radništva, njegovog boljka i razvitka.«⁸⁷⁾ Abdullah eff. Dženetić rođen je u Erzerumu, a došao je god 1890. iz Carigrada u Sarajevo kao slugar za turski i arapski jezik, te je u Sarajevu i umro, 6. svibnja 1901. u 49. godini. S. Timet je toj vijesti dodao nekrološku bilješku u kojoj toplim riječima govori o pokojniku. Npr.: (Simpatične vanjštine, miran, ozbiljan, triezan, požrtvovan drug, vazda spreman otvoriti svoju mršavu radničku kesu, kada je trebalo pomoći biednom drugu — to su Abdullahove značajke.«⁸⁸⁾ Hinko Heilinger došao je u Zemaljsku štampariju iz Beča gdje je bio član društva, ali je doskoro umro, 16. prosinca 1901, u 21. godini.⁸⁹⁾ Milan Bugarinović, Srbin, bio je tipograf u tiskari Riste J. Savića, te je umro 20. veljače 1902. u 20. godini.⁹⁰⁾

Prilikom svečanosti posvete zastave Radničkog pjevačkog društva »Sloboda« u Zagrebu, došlo je i do jednog neposrednog prijateljskog kontakta i razgovora o prilikama tipografa, jer su iz Sarajeva došli, kao članovi »Trebevića«, tipografi Šimat, Petrović i Šoprek.⁹¹⁾

Tipografska je solidarnost umjela funkcionirati i izvan organizacijskih okvira. Zanimljivo je u tom smislu pismo Antuna Stankovića, koji je putovao iz Bosne preko Slavonije u Zagreb, te je bio u Požegi gostoljubivo primljen i novčano potpomognut, iako nije bio član društva.⁹²⁾

Osnivanje »Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu«. Veze prikazane u ovoj radnji logično se zaokružuju vijestima i komentarima o osnivanju tipografskog društva u Sarajevu.

⁸⁵⁾ HT, 30 travnja 1898 (Jovo Petrović). Jedan je od prve četvorice domaćih tipografa u Sarajevu (D. Horvat, m. dj. u bilj. 8, 6).

⁸⁶⁾ HT, 30. studenog 1899 (Ivan Mikulić).

⁸⁷⁾ HT, 31. svibnja 1901 (Sarajevo, svibnja 1901).

⁸⁸⁾ Isto (Abdullah eff. Dženetić).

⁸⁹⁾ HT, 21. prosinca 1901 (Umro).

⁹⁰⁾ HT, 20. ožujka 1902 (Milan Bugarinović). O njegovim kulturnim interesima zanimljivo piše P. Mitrović, m. dj. 17. Autor piše da je osnovao »prvu radničku biblioteku u Sarajevu«, koja je »postala maticom Tipografskog društva« (tj. valjda ju je društvo preuzelo), te je u tome sličan D. Kaleu, prvaku zagrebačkog radništva 60-ih/70-tih godina XIX stoljeća.

⁹¹⁾ HT, 31. svibnja 1899 (Posjeti drugova).

⁹²⁾ HT, 30. lipnja 1901 (Zahvala na putnim potporama). U Vukovaru mu doduše nisu htjeli pomoći bez društvenih isprava (HT, 31. srpnja 1901, Odgovor g. Stankoviću).

Prva glavna konstituirajuća skupština održana je 17. svibnja 1903, a došli su svi tipografi »uz dvie-tri iznimke«, te neki principali (poslodavci). Otvorio ju je Kowanetz, koji je još od ranijeg pokušaja bio predsjednik privremenog odbora. O društvu i pravilima govorio je S. Sremčević. U upravni odbor izabrani su na jednu godinu, aklamacijom: Franjo Stepanek, predsjednik (on je bio upravitelj tiskare »Bosanske Pošte«); Sava Sremčević, potpredsjednik; Rudolf Nistler, blagajnik (poslovođa Zemaljske štamparije); Benjamin Odvorac, hrvatski perovođa (tajnik, odnosno zapisničar); Antun Hacker (slagar u tiskari »Bosanske Pošte«), njemački perovođa; Leopold Riedl, Karlo Dvořak, Fran Šoprek, Sava Ždralović, odbornici; Nikola Bratić, Marko Raguz, Ante Kalemović, zamjenici odbornika; Franjo Kaminski, Vilim Zbořil i Ivan Glockner, članovi nadzornog odbora. U društvo su ušli, kako vidimo, i predstavnici poslodavaca, kako se to i drugdje dešavalo (pitanje uklanjanja štampara i poslovođa iz tipografskih društava razrješava se tek u kasnijem razvitku). Vlasnik tiskare »Bosanske Pošte« J. B. Schmarda poklonio je društvu 200 kruna, a F. Stepanek 50 kruna i jednu godišnju članarinu. Bolesnička potpora bila je 18 kruna tjedno, a putna potpora 6 kruna. Nakon skupštine prijavilo se oko 80 redovnih članova i nekoliko podupirajućih. Neki su poslodavci, posebno R. Savić, koji se i učlanio, obećali usluge društvu (besplatno štampanje društvenih tiskanica, posebnu godišnju potporu).⁹³)

Oba izvjestitelja o konstituiranju društva kritički spominju pravila, ocjenjujući ih kao neusavršena, u ponečemu nepovoljna, no ističu da je početak bio težak, akcija za osnivanje društva trajala je godinama, pravila su više puta ispravljana. Osnivanje društva imalo je protivnika koji su stvarali razne poteškoće. Da bi se već jednom počelo raditi, moralo se zadovoljiti pravilima takvim kakva su. Opstanak društva je ipak siguran, iako treba dosta učiniti da ono postane čvrsta organizacija i dođe na istu razinu sa organizacijama tipografa u drugim zemljama. Već u prvom izvještaju ističe se potreba da se djelokrug društva proširi na cijelu Bosnu i Hercegovinu što je kasnije i uspjelo (1906). Sa svoje strane *Hrvatski tipograf* konstatira »da je sarajevskim drugovima konačno nakon velikih napora ipak uspjelo osnovati začetak svoje organizacije«, čestita im i želi napredak. I odbor Hrvatskog tipografskog društva primio je sa zadovoljstvom na znanje obavijest o ustrojenju Tipografskog društva u Sarajevu, ali je javio društvu da će Hrvatsko tipografsko društvo održati s njim odnose kakvi su ranije bili, »dok ne stupimo putem međunarodnoga sekretarijata u užu svezu.«⁹⁴) Taj je problem doskora riješen, jer je sarajevsko društvo već 1. siječnja 1904. pristupilo Međunarodnom knjigotiskarskom sekretarijatu, što je omogućilo normalne veze uzajamnosti sa drugim tipografskim društvima.

Dobre su želje ponovljene i u povodu vijesti da društvo 10. listopada 1903. priređuje »prvu osnivačku slavu«. Na programu je bilo pjevanje, tambu-

⁹³) HT, 15. kolovoza 1903 (Sarajevo. Tipografsko bolesničko i podporno društvo u Sarajevu), 12. rujna 1903 (Sarajevo, koncem rujna). Drugi, opširniji dopis potpisao je »Junior«. Usp. za osnivanje društva i literaturu u bilj. 31 koja potvrđuje ove podatke, uz dopune u pojedinostima. I. Hadžibegović u navedenim radovima analizira društvena pravila. Pravila su odobrena 1. V 1903. Prihvaćanje i tekst pravila: Građa — Bogićević, 192 # 454, 218—219 i 476—477, 219—231 i 477—487.

⁹⁴) AIHRPH, SGRJ, k. 35, Zapisnici 1901—1908, 127 (sjednica 22. srpnja 1903).

ranje, predstava i ples, uz sudjelovanje Hrvatskog pjevačkog društva »Trebević i »Flugrada«.⁹⁵⁾

Situacija društva bila je za početak povoljna. Potkraj godine ima preko 80 članova, tj. »sve u tom gradu zaposlene drugove«. Prinos je 1 kruna tjedno. Radne prilike ocijenjene su kao povoljne. »Stalni novac«, tj. rad po stalnoj tarifi, iznosi 22—40 kruna tjedno, a tarifa »na računanje« iznosi 44—50 filira na 1000 slova. Omjer naučnika (šegrt) prema pomoćnicima ocijenjen je kao povoljan — 1:4—5. Društvo će, kaže se, dok prođe godina dana od konstituiranja, nastojati proširiti djelokrug i uvesti i druge potpore.⁹⁶⁾

Zakružujući ovu temu, možemo konstatirati da su tipografski internacionalizam, nacionalno-jezična srodnost i zajednički prostor horizontalne pokretljivosti pružali naravnu osnovicu za veze i suradnju između tipografa u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj. Hrvatsko tipografsko društvo predstavljalo je izvjesno zaleđe i oslonac sarajevskim tipografima koji su bili u početnoj fazi organiziranja i izloženi specifičnom pritisku Kallayeva režima. Zamisao o proširenju organizacije Hrvatskog tipografskog društva na Bosnu i Hercegovinu nije se mogla ostvariti, no društvo je podržalo samostalno organiziranje sarajevskih tipografa. Njegov je predsjednik, jedan od najagilnijih hrvatskih tipografa 90-ih godina, S. Timet, dospjevši u Sarajevo, predvodio prvu zajedničku organizatornu akciju 1894/95, oduživši se za solidarnost Sarajlija sa zagrebačkim štrajkašima 1892/93. kojima je Timet bio jedan od vođa. *Hrvatski tipograf*, kojemu je S. Timet bio prvi urednik, odmah postaje tribina sarajevskih tipografa, te ih podržava u usponima i krizama njihova angažiranja od 1898. do osnivanja sarajevskog društva 1903. U njemu sarajevski tipografi raspravljaju sami o sebi, a istovremeno zagrebački tipografi neposredno interveniraju u njihovim problemima podržavajući pozitivne tendencije i sudjelujući u kritici negativnih pojava. Taj uzajamni odnos pomogao je sarajevskim tipografima da savladaju poteškoće u organiziranju, posebno one nutarnje, tj. negativne elemente međusobnih odnosa, i da osnuju društvo koje će doskora zauzeti svoje mjesto u tipografskoj internacionali.

⁹⁵⁾ HT, 10. listopada 1903 (Tipografsko bolestničko i podporno društvo u Sarajevu...).

⁹⁶⁾ HT, 5. prosinca 1903 (Sarajevo). Za daljnji razvitak društva usp. literaturu u bilj. 31.

IBRAHIM KARABEGOVIĆ
ILIJAS HADŽIBEGOVIĆ

Uloga Glasa slobode u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini od 1909. do 1919. godine

(PRILOG IZUČAVANJU SOCIJALISTIČKE MISLI U BOSNI I HERCEGOVINI OD
1909. DO 1919. GODINE)

U našoj historiografiji još nije dovoljno ispitana uloga i mjesto radničke štampe u širenju socijalističke misli i formiranju socijalističkog pogleda na svijet. Štampa kao faktor u društvu ima različite uloge, ali se uvijek pojavljuje u dvije osnovne forme: prvo, kao sredstvo za prosvjećivanje, za vršenje uticaja i usmjeravanje javnosti, i drugo, kao »ogledalo društva«, u kojem se odražavaju svakodnevni problemi naroda. Time štampa postaje produkt društva, predstavnik i instrument javnosti ili jednog njenog dijela.

Radnička štampa, nastala u većini evropskih zemalja sredinom 19. vijeka, pokazivala je osobenosti i razlike u odnosu na građansku štampu. Te osobenosti su se različito ispoljavale u raznim zemljama i partijama, ali pri tome se nisu gubili neki zajednički elementi koji karakterišu radničku štampu.

U ovom kratkom saopštenju o ulozi *Glasa slobode* u širenju socijalističkih ideja prikazaćemo dvije razvojne etape koje se, sticajem istorijskih okolnosti, i formalno i suštinski znatno razlikuju. Prva etapa počinje pokretanjem lista, 29. aprila 1909, i traje do početka prvog svjetskog rata, odnosno do 6. oktobra 1914. godine, a druga počinje 30. juna 1917, a završava se Kongresom ujedinjenja u aprilu 1919. godine.¹⁾

Gotovo četrdeset godina poslije pojave *Radenika*, prvog socijalističkog lista u Srbiji i na Balkanu, bosanskohercegovački socijalisti pokrenuli su svoj *Glas slobode*, prvi socijalistički list u Bosni i Hercegovini.

¹⁾ Opširnije o *Glasi slobode* vidi: Ibrahim Karabegović, *Glas slobode od 1909—1929. godine i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini*, Prilozi br. 2, Sarajevo 1966. godine.

Do pojave *Glasa slobode*, radnički pokret u Bosni i Hercegovini koristio se brojnim socijalističkim listovima i časopisima iz susjednih zemalja (*Slobodna riječ*, Zagreb; *Radničke novine*, Beograd; *Borba*, Beograd; *Crvena sloboda*, Budimpešta; *Arbeiter Zeitung*, Beč; *Vorwärts*, Beč; *Hrvatski tipograf*, Zagreb itd.), ali s obzirom na specifične prilike, oni nisu mogli zadovoljiti potrebe bosansko-hercegovačkog radništva.

Naglasivši da je štampa jedno od najvažnijih sredstava za agitaciju i širenje socijalističkih ideja u širokim narodnim slojevima, pokretači *Glasa slobode* imali su na umu da se ovaj prvi socijalistički list u Bosni i Hercegovini neće ograničiti samo na radništvo. Zbog toga se, osim nastojanja da svaki organizovani radnik bude pretplatnik, težilo i tome da on prodre u svaki kutak, gdje bi mogli doći do izražaja njegova vaspitna uloga i uloga tumača socijalističkih ideja. Zahvaljujući ovakvim nastojanjima, a najviše zanimljivom i raznovrsnom sadržaju, već poslije dva mjeseca izlaženja, u julu 1909. tiraž *Glasa slobode* nije mogao zadovoljiti potrebe svih onih koji su se za njega interesovali.²⁾

Kao organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine *Glas slobode* je do prvog svjetskog rata imao ozbiljne društvene i socijalno-političke zadatke. Njih su, s jedne strane, određivali programski principi socijaldemokratije, a s druge, socijalni, politički, nacionalni i kulturni odnosi u Bosni i Hercegovini.³⁾ Pred listom su stajali svi zadaci jedne radničke partije u osnivanju: prosvjeđivanje radnika, širenje socijalističke nauke, isticanje nužnosti klasne borbe, propagiranje socijaldemokratskog programa, borba za građanske političke slobode, oštra kritika političkih i socijalnih odnosa u BiH, enerģični zahtjevi za opšte pravo glasa itd.⁴⁾

Brojni članci u kojima se govori o borbi za demokratskiju ustavnost i parlamentarizam, u kojima se razmatra nacionalno pitanje i zauzimaju stavovi prema sistemu vlasti, građanskim strankama i njihovoj štampi, klerikalizmu, ratu itd., sadržavali su drukčija rješenja od onih koja je čitaocu nudila građanska štampa.

Predistorija bosanskog ustava i sabora bila je ispunjena nevjericom u iskrene namjere upravljača da će suštinski izmijeniti postojeće stanje. *Glas slobode* je već u prvom broju, uključujući se u ustavnu i parlamentarnu diskusiju, najodlučnije zahtijevao ustav na osnovama jednakih prava s opštim i tajnim izbornim pravom.⁵⁾ Kada su se obistinila predviđanja o prividnoj ustavnosti i parlamentarizmu, list je upućivao oštre kritike i zahtijevao reviziju ustava i izbornog reda. Ove kritike su sasvim razumljive s obzirom na to da je socijaldemokratija svu svju metodologiju političke aktivnosti i taktiku gradila na parlamentarnoj borbi. Nakon izbornih uspjeha njemačke i austrijske socijaldemokratije, opšte pravo glasa dobija magičnu moć i postaje osnovni i svakodnevni politički zahtjev čitave socijaldemokratije.

²⁾ *Glas slobode*, br. 9, 15. jula 1909. godine (iz diskusije o stranačkoj štampi na Prvom kongresu SDS BiH).

³⁾ Prema popisu stanovništva iz 1910. godine, na selu je živjelo 85,44%, a u gradovima svega 14,66% stanovništva. Od poljoprivrede kao glavnog zanimanja živjelo je 86,57% stanovništva, a na sva druga zanimanja otpadalo je svega 13,43%. Od ukupnog poljoprivrednog stanovništva u kmetskim, polufeudalnim odnosima živjelo je preko 40%. U isto vrijeme u BiH bilo je svega 11,95% pismenih osoba starijih od sedam godina. (Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 10. oktobra 1910. Sarajevo 1912).

⁴⁾ *Glas slobode*, br. 1, 29. aprila 1909.

⁵⁾ Isto.

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine potpuno je usvojila načela internacionalizma i u svom organu prenosila teoretske rasprave i tumačila njegov sadržaj i značaj. Primjenjujući ovaj princip u bosanskohercegovačkim prilikama, list se zalagao za zbliženje Srba, Hrvata i Muslimana, koje smatra jednim narodom, i za jedinstvo nacionalno heterogene radničke klase.

Aneksija Bosne i Hercegovine dala je novi podsticaj jugoslovenskoj ideji koja se u godinama pred prvi svjetski rat ispoljavala u dva osnovna vida — kao jugoslovensko i kao balkansko pitanje. Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine do prvog svjetskog rata nije imala o ovim pitanjima izgrađene i konsekventne stavove. Kulturno i političko jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine vezano je za jedinstvo svih Južnih Slavena, koji se nalaze u sastavu Austro-Ugarske i na Balkanu. O tome je *Glas slobode* pisao: »Iako mislimo da bi trijalizam bio bolji od današnjeg stanja ipak se njime ne bi mogli odstraniti svi nacionalni sporovi, koji u Austro-Ugarskoj ometaju svaki koristan rad. Naše stanovište je federalističko, a to je preuređenje Austro-Ugarske u smislu nacionalnih autonomija, a svi Jugosloveni bi spadali pod jednu autonomnu zajednicu. To se stanovište bazira na rezoluciji I jugoslovenske socijalističke konferencije održane 1909. u Ljubljani.«⁶⁾ U ovome nije teško prepoznati stav austrijske socijalne demokratije o nacionalnom pitanju. On je zasnovan na Brnskom programu i predviđa preuređenje Monarhije na bazi nacionalnih kulturnih autonomija.⁷⁾ Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine se, međutim, kasnije stalno zalagala za balkansku federaciju.

Prva balkanska socijalistička konferencija i balkanski ratovi poljuljali su ovakav stav bosanskohercegovačke socijalne demokratije. *Glas slobode* donosi niz članaka najistaknutijih teoretičara Druge internacionale u kojima su dominantne dvije misli — oštra osuda rata kao društvene pojave, odnosno borba za mir i ideja »Balkan balkanskim narodima« koja bi trebala da bude ostvarena u balkanskoj federativnoj republici.

Mada su krupni historijski događaji pred prvi svjetski rat dobili istaknuto mjesto na stranicama *Glasa slobode* i mada su interpretirani u duhu socijaldemokratskog programa, list nikada nije zapostavio problem organizovanja proletarijata, njegovu ekonomsko-socijalnu borbu, podizanje kulturnog nivoa i buđenje klasne svijesti. U tom pogledu poseban značaj imaju prvomajski brojevi lista. Na prvim stranicama nalazili su se portreti i biografije najistaknutijih vođa međunarodnog radničkog pokreta od Marksa i Lasala do Bebel i Kauckog. Ovi brojevi donosili su opširne članke iz historije međunarodnog i domaćeg radničkog pokreta, kao i programske zahtjeve radničke klase Bosne i Hercegovine: osmočasovni radni dan, opšte pravo glasa, socijalno osiguranje, građanske slobode, ukidanje stajaće vojske i uvođenje narodne odbrane, itd.

Za bosanskohercegovačke društvene odnose poseban značaj imao je izraziti antiklerikalni stav *Glasa slobode*. Uz izdašnu pomoć zagrebačke *Slobodne riječi*, list se uspješno suprotstavljao klerikalizmu, zahtijevajući odvajanje crkve od države. Ukazujući na agresivnost klerikalizma i njegovu težnju da zaoštri nacionalne suprotnosti u Bosni i Hercegovini, *Glas slobode* je vodio oš-

⁶⁾ *Glas slobode* br. 27, 29. februara 1912. (Trijalizam i autonomija).

Na SDS BiH najviše su uticale rasprave o ovom pitanju koje su pisali i u usmenom kontaktu prenosili Juraj Demetrović i Etbin Kristan.

⁷⁾ Vidi prilog. Većina ovih članaka prevedena je ili preštampana iz teoretskih časopisa *Die Neue Zeit* i *Der Kampf, Borba*.

tre polemike sa glasnogovornikom klerikalizma, *Hrvatskim dnevnikom*, kao i sa *Srpskom riječi* propagatorom velikosrpskih ideja.

Za temu koju razmatramo od izuzetnog su značaja članci iz oblasti nauke i kulture. Iako ovi članci čine jedinstvo u formiranju socijalističkog pogleda na svijet, možemo ih podijeliti u tri grupe. U prvu grupu spadaju literarna djela sa socijalnom sadržinom (pjesme, pripovijetke i odlomci iz romana) svjetskih i jugoslovenskih pisaca (M. Gorki, L. N. Tolstoj, A. Frans, I. Cankar, Š. Bodler, M. Tven, E. Zola i drugi). U drugu svrstavamo članke koji na popularan način objašnjavaju osnovne faze u razvoju ljudskog društva i prednosti budućeg socijalističkog društvenog sistema. Na njihovu sadržinu ukazuje nekoliko karakterističnih naslova: »Šta hoće socijalisti«, »Kapital i rad«, »Klasna borba«, »O utopijskom socijalizmu kroz istoriju«, »Od anarhizma do socijalizma«, »Socijalizam i patriotizam«, »Prirodine nauke i socijalizam«, »Konačni cilj socijalizma«, »Razvitak ljudskog društva«, »O značaju socijalističke teorije«, itd. U nedostatku pristupačne socijalističke literature, radništvo je putem ovakvih članaka dobijalo osnovna znanja iz teorije naučnog socijalizma, što je *Glasi slobode* davalo i značajnu ulogu teoretskog organa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. U treću grupu spadaju članci od velikog kulturno-prosvjetnog značaja. Većina ih je prevedena sa njemačkog jezika i imaju osnovni smisao da prosvjećuju radničku klasu i ukažu na socijalno-zdravstvene i društvene posljedice alkoholizma, zločina i prostitucije.⁸⁾

Ovim kratkim prikazom o *Glasi slobode* do prvog svjetskog rata iznesen je samo dio od brojnih pitanja kojima je ovaj prvi radnički list u Bosni i Hercegovini počeo javno propagirati socijalističku misao i buditi klasnu svijest. Šireći socijalističke ideje u veoma nepovoljnoj strukturi radničke klase, *Glasi slobode* je odigrao izuzetno značajnu ulogu kao tumač teoretskih i praktičnih tekovina modernog socijalističkog pokreta u Evropi i kao organizator nezadovoljnih siromašnih društvenih slojeva u Bosni i Hercegovini. Velika zasluga ovog lista je i u tome što je jedini vodio dosljednu borbu protiv svakodnevnog naglašavanja vjerskih i nacionalnih razlika i razotkrivao socijalno-političke i klasne korijene šovinizma u Bosni i Hercegovini.

U periodu od polovine 1917. godine do Kongresa ujedinjenja, kada je ponovo obnovljena aktivnost radničkog pokreta, na orijentaciju Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine odlučujući uticaj imala su idejna kretanja u međunarodnom radničkom pokretu za vrijeme rata, a naročito pobjeda oktobarske revolucije u Rusiji. Oktobarskom revolucijom pokrenuta su mnogobrojna pitanja u međunarodnim odnosima i međunarodnom radničkom pokretu. Ujinevši najznačajnije promjene u socijalne pokrete u Bosni i Hercegovini, oktobarska revolucija izvršila je veliki uticaj i na orijentaciju, sadržaj i način pisanja *Glasi slobode*. Zbog revolucionarne orijentacije, koja ga karakteriše u drugom periodu izlaženja, ovaj socijalistički list s pravom je smatran »zametkom komunističkog pokreta« u krajevima bivše Monarhije neposredno pred kraj prvog svjetskog rata.⁹⁾ Bez obzira na tolerantniji stav vlasti prema ovom socijalističkom listu, bar što se tiče 1917. godine, činjenica da je on redovno donosio članke i vijesti o revoluciji u Rusiji i drugim revolucionarnim

⁸⁾ Vidi izbor članaka iz *Glasi slobode* koji je dat u prilogu ovog članka.

⁹⁾ Bogdan Stanojević, *Naša štampa, Nova Evropa*, knj. II, br. 13, Zagreb 1921, str. 494.

zbivanjima u svijetu i jugoslovenskim zemljama, učinila ga je veoma popularnim i traženim listom ne samo u Bosni i Hercegovini.

U periodu do Kongresa ujedinjenja, *Glas slobode* je, pored ostalog, donosio najviše priloga o februarskoj i oktobarskoj revoluciji u Rusiji, diferenciranju u međunarodnom radničkom pokretu, nacionalnom pitanju, stavu socijaldemokratije prema ratu, o imperijalizmu, problemima socijaldemokratije na Balkanu, kretanjima u jugoslovenskom socijalističkom pokretu, pitanjima ujedinjenja jugoslovenskog proletarijata itd. O navedenoj problematici *Glas slobode* je donosio i preštampane članke iz njemačkih, austrijskih (*Die Neue Zeit, Der Kampf, Arbeiter Zeitung*) i drugih socijalističkih listova i časopisa, čiji su autori najpoznatije ličnosti međunarodnog socijalističkog pokreta: Karl Kaucki, Anton Panekuk, Maks Adler, Krsta Rakovski, Eduard Bernštajn, Žan Žores, Robert Daneberg, Oto Bauer, Karl Renner, Karl Man, Georgi Kirkov i drugi. Ali, uporedo sa ovim, o navedenim problemima pisali su i raspravljali na stranicama *Glasa slobode* i najpoznatije ličnosti jugoslovenskog socijalističkog pokreta, najvećim dijelom srbijanskog i bosanskohercegovačkog. Uz uvodnike redakcije, koji odražavaju stavove Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, najčešći su autori: Dušan Popović, Filip Filipović, Jovo i Sreten Jakšić, Živko Topalović, Zdravko Todorović i Živko Jovanović.

Uz izbor odabranih članaka iz *Glasa slobode*, koji odražavaju osnovne teoretske preokupacije bosanskohercegovačke socijaldemokratije, namjera nam je da u najkraćim crtama ukažemo na značajnije momente karakteristične za list do Kongresa ujedinjenja. Čak i na osnovu letimičnog pregleda priloga u *Glasi slobode* 1917, 1918. i 1919. godine nije teško uočiti da je pažnja lista, a time i Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, bila pretežno usmjerena u pravcu popularisanja i objašnjenja februarske i oktobarske revolucije u Rusiji. U tekstovima o februarskoj revoluciji ona je ocijenjena kao događaj od najvećeg značaja u cijeloj svjetskoj istoriji i kao prekretnica kojom je počelo novo doba.¹⁰⁾ Shvativši je kao početak likvidacije kapitalističkog društvenog poretka, bosanskohercegovački socijalisti su od februarske revolucije u prvom redu očekivali ostvarenje trajnog mira među narodima.¹¹⁾ Ipak, iz informacije u listu da je ovom revolucijom proletarijat u Rusiji dobio političku vlast, možemo zaključiti da vođstvo Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, uglavnom, zbog nedovoljne obaviještenosti, nije u prvo vrijeme u potpunosti shvatilo suštinu i karakter februarske revolucije.¹²⁾

Prva reagovanja na oktobarsku revoluciju pokazuju nam da su bosanskohercegovački socijalisti uočili značajne promjene u razvitku revolucije. Za razliku od dotadašnjih priloga u listu, u kojima je najviše istican značaj revolucije u borbi za mir, sada se sve češće piše o diktaturi proletarijata. Revolucionarne promjene u Rusiji, izazvane oktobarskom revolucijom, uticale su i na promjenu stava vođstva Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema revoluciji uopšte. Izmjena društvenog uređenja, kao konačnog cilja radničke klase, shvaćena je koncem 1917. i početkom 1918. godine kao neophodna potreba,¹³⁾ a u prvomajskom broju 1918. godine *Glas slobode* je ukazao na mo-

¹⁰⁾ Manifest radničkoj klasi Bosne i Hercegovine, *Glas slobode* br. 1, 30. juna 1917. godine.

¹¹⁾ Novo doba, *Glas slobode*, br. 7. jula 1917.

¹²⁾ Socijalna demokratija, svjetski rat i svjetski mir, *Glas slobode*, br. 1, 30. juna 1917.

¹³⁾ U novoj godini, *Glas slobode*, br. 1, 3. januara 1918.

gućnost skorog ostvarenja socijalističkog društva.¹⁴⁾ Zbog ovakvog načina pisanja i izražavanja »ne samo socijaldemokratskog, nego i komunističkog stanovništva«, Zemaljska vlada je preporučila oštrije mjere protiv lista.¹⁵⁾

Neposredno poslije izbijanja i pobjede oktobarske revolucije, počela je i saradnja Filipa Filipovića u *Glasi slobode*.¹⁶⁾ Već 10. novembra 1917. godine, povodom izlaska knjige Ota Bauera, on je u organu Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine objavio članak »Ruska revolucija i evropski proletarijat«. U toku svoje plodne saradnje u *Glasi slobode* Filip Filipović je do kraja aprila 1919. godine objavio ukupno 13 članaka.¹⁷⁾ Nizom značajnih priloga o najaktuelnijim događajima i problemima međunarodnog i jugoslovenskog radničkog pokreta ovaj istaknuti revolucionar-marksist znatno je uticao na bosanskohercegovačke socijaliste da pristupe Cimervaldskom udruženju i prihvate ideje oktobarske revolucije.¹⁸⁾ U seriji članaka o internacionali i ratu i o načelu samoopredjeljenja naroda od posebnog su značaja oni u kojima se kritikuje stav austro-marksista o nacionalnom pitanju.¹⁹⁾

Propagiranje ideja oktobarske revolucije nastavljeno je i poslije stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Uporedo sa sve većim prilivom povratnika iz Rusije i aktivnih učesnika u revoluciji, a naročito nakon proglašenja Sovjetske Republike u Mađarskoj, uticaj oktobarske revolucije u Bosni i Hercegovini sve je više rastao. Pošto su ideje oktobarske revolucije najbolje izražavane posredstvom *Glasi slobode* i preko njega dopirale među radnike, seljake, vojnike i gradsku sirotinju, ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribićević je skrenuo posebnu pažnju Atanasiju Šoli, predsjedniku Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu na potrebu da se list *Glasi slobode*, zbog »glorifikovanja i isticanja boljševizma«, podvrgne strogoj cenzuri.²⁰⁾

Najznačajnije članke u kojima je, u granicama ondašnjih mogućnosti, čitaocima *Glasi slobode* objašnjavan značaj i karakter oktobarske revolucije napisali su: Filip Filipović, Nikola Kovačević i Živko Jovanović. Osvrnuvši se na jednogodišnje rezultate oktobarske revolucije, Filip Filipović je u članku »Ruska revolucija« pisao: »Na žalost, mi ne raspolažemo opširnim podacima o djelatnosti socijalističke vlade u Rusiji. Ali, i ono što nam je poznato samo iz novina i to nas može uvjeriti, kakvu veliku, istorijsku misiju vrši režim radničkih i vojničkih vijeća u Rusiji.«²¹⁾ Članci Nikole Kovačevića i Živka Jovanovića objavljeni su u fazi priprema za ujedinjenje jugoslovenskog proletarijata i predstavljaju značajan doprinos borbi za komunističku orijentaciju buduće jedinstvene radničke partije Jugoslavije.²²⁾

Da bi što bolje obavijestio čitaoce, prvenstveno socijalističko radništvo u Bosni i Hercegovini, o procesu diferenciranja u međunarodnom radničkom

¹⁴⁾ Socijalizam je ostvarljiv, *Glas slobode*, br. 33, 27. aprila 1918. godine.

¹⁵⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, privatna registratura br. 44/1918 (Informacija o načinu pisanja *Glasi slobode*).

¹⁶⁾ O vezama i saradnji Filipa Filipovića sa radničkim pokretom u BiH za vrijeme rata, vidi: Vujica Kovačev, *Delatnost Filipa Filipovića za vreme svetskog rata*. Prilozi za istoriju socijalizma 1, IRP Beograd, 1964.

¹⁷⁾ Vidi prilog na kraju članka.

¹⁸⁾ Vujica Kovačev, navedeni rad, str. 466.

¹⁹⁾ Filip Filipović, *Rennerovo samoopredjeljenje naroda*, *Glas slobode*, br. 29 i 30 od 13. i 17. aprila 1918. godine.

²⁰⁾ ABiH ZTS-P, br. 77 i 78/1919. (Zbirka telegrama Šola-Pribićević.)

²¹⁾ Filip Filipović, *Ruska revolucija*, *Glas slobode*, br. 33, 27. aprila 1918. godine.

²²⁾ Nikola Kovačević, *Sovjetska Rusija*, *Glas slobode*, br. 19, 25. januara 1919. godine; Živko Jovanović, *Boljševizam i Boljševici*, *Glas slobode*, br. 20—28/1919.

pokretu i o aktivnosti na stvaranju nove internacionale, *Glas slobode* je objavio niz članaka od raznih autora. Osim onih koji su već navedeni, za potpunije upoznavanje stavova Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine o ovom pitanju značajni su i ovi članci: »Internacionala za mir«, »Obnavljanje Internacionalne«, »Socijalistička internacionalna politika«, »Cimervald i Kintal«, »Preduslov Internacionalne«, »Socijalistička internacionala i rat«, »Cimervaldska pobjeda«, »Kraj Druge internacionale« itd.²³⁾ Od posebnog je značaja članak Jove Jakšića pod naslovom »Internacionala i rat«, u kome se iznosi zvaničan stav Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema tadašnjim najvažnijim zbivanjima u međunarodnom radničkom pokretu.²⁴⁾

Kada je riječ o ulozi *Glasa slobode* u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini, potrebno je istaći njegovu ulogu u borbi protiv socijal-patriotizma i ministerijalizma u jugoslovenskom radničkom pokretu. Člancima pod naslovom »Jugoslovensko izdanje socijalpatriotizma«, »Socijalistički ministerijalizam u Jugoslaviji«, »Ministerijalizam pred kongresom hrvatske Socijalne Demokracije«²⁵⁾ itd. i polemikom sa zagrebačkom *Slobodom*, *Glas slobode* je dao određen doprinos borbi za revolucionarnu orijentaciju radničkog pokreta u Hrvatskoj.

I na kraju, potrebno je naglasiti da se idejni uticaj *Glasa slobode* ne može mjeriti tiražom niti trenutnim političkim uspjesima izraženim u statističkoj slici, već na osnovu uloge koju je imao kao vaspitač i mobilizator radničke klase. S obzirom na to da je izlazio u nerazvijenoj sredini, list se u prvo vrijeme uglavnom oslanjao na autore i socijalističke listove i časopise iz susjednih i drugih zemalja. Prije svega, potrebno je istaći veliku pomoć koju je u tom pogledu *Glas slobode* imao od radničkog pokreta iz Srbije i Hrvatske.

Da bismo ukazali još konkretnije na najznačajniju sadržinu *Glasa slobode*, koja je najviše doprinijela širenju socijalističke misli u Bosni i Hercegovini, u drugom dijelu ovog priloga dali smo izbor od oko dvije stotine članaka.²⁶⁾

IZBOR ČLANAKA IZ GLASA SLOBODE

- Maksim Gorki — *Mi smo socijalisti*; *Glas slobode*, br. 2, 5. maja 1909. str. 1.
— Narodnosno pitanje i socijalna demokracija; *Glas slobode*, br. 5, 5. januar 1909. str. 2.
— *Socijalistička stranka*; *Glas slobode*, br. 5, 5. juna 1909. str. 3.
Edmondo de Amicis — *Šta hoće socijalizam*; *Glas slobode*, br. 5, 5. juna 1909, str. 4.
Dr. — *Zašto narod ne misli?* *Glas slobode*, br. 6, 15. juna 1909, str. 3.
P. N. — *U čemu leži pobjeda socijalizma?* *Glas slobode*, br. 11, 5. avgusta 1909, str. 2.

²³⁾ Vidi prilog na kraju članka.

²⁴⁾ *Glas slobode*, br. 16, 17, 18, 19, 20/1917. godinu.

²⁵⁾ Vidi prilog na kraju članka.

²⁶⁾ Ovaj izbor sadrži najznačajnije članke iz *Glasa slobode* 1909—1919 (do Kongresa ujedinjenja) koji odražavaju pravce u razvijanju socijalističkog pogleda na svijet i osnovne teoretske prokupacije bosanskohercegovačke socijaldemokratije.

- Dr Emil Vandervelde — *Alkoholizam i socijalizam; Glas slobode*, br. 17, 5. oktobra 1909, str. 2, 3.
- *Mi smo protivnici privatnog vlasništva; Glas slobode*, br. 18, 15. oktobra 1909, str. 2, 3.
- Dr Iskruljev — *Socijalizam; Glas slobode* br. 25, 25. decembra 1909, str. 2, 3.
- T. K. — *Radnička klasa i parlamentarna borba; Glas slobode*, br. 1, 2. 1; 7. januara 1910. str. 1, 2.
- *Šta hoće socijal-demokrati* (Tumačenje programa socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine) *Glas slobode*, br. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, od 7. januara do zaključno 10. maja 1910. godine. (Članke pod ovim naslovom, u kojima su tumačeni pojedini stavovi iz programa SDS BiH, napisao je Dragiša Lapčević. Vidi: Stojan Kesić, *Veze i odnosi između radničkih pokreta Srbije i Bosne i Hercegovine 1909—1914. godine*; *Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova* 4, Beograd 1967, str. 11, 12.)
- *Ustav i političke borbe; Glas slobode*, br. 11, 12, 13, 14 od 11. marta do zaključno 1. aprila 1910. godine.
- *Šta je socijalna demokracija; Glas slobode*, br. 14, 1. aprila 1910, str. 2, 3.
- *Buržoazija i proletarijat; Glas slobode*, br. 18, 1. maja 1910, str. 2.
- *Antiklerikalac — Socializam i laži klerikalaca; Glas slobode*, br. 29, 8. juna 1910, str. 2.
- *Klasna borba i položaj žene; Glas slobode*, br. 48, 13. avgusta 1910, str. 3.
- Džon Hobi — *Osnovni principi marksizma; Glas slobode*, br. 61, 28. septembra 1910, str. 3.
- Sr. (Sreten) Jakšić — *Borba klasa i agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini; Glas slobode*, br. 82, 83, 10. i 14. decembra 1910. godine, str. 1, 2. (Iz napomene redakcije vidi se da je ovaj članak prvo objavljen u časopisu *Borba*).
- Živko Topalović — *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini; Glas slobode*, br. 86, 87 od 24. i 28. decembra 1910. *Glas slobode*, br. 1, 2, 3, od 1. do zaključno 7. januara 1911. godine. (Iz napomene redakcije vidi se da je ovaj članak prvo objavljen u *Die Neue Zeit-u i Borbi*).
- Oto Bauer — *Naš internacionalizam; Glas slobode*, br. 12, 8. februara 1911, str. 3.
- *Razvitak ljudskog društva; Glas slobode*, br. 25, 28, 30, 32, 39, 41, 43, 46, 55 od 25. marta do zaključno 15. jula 1911. godine. (Pod ovim naslovom i podnaslovima: »Prometna vrijednost«, »O novcu«, »Cirkulacija espapa«, »Kapital i rad«, »Rad mašine«, objavljeno je niz članaka na čiji je značaj redakcija upozorila čitaoce u *Glasu slobode*, br. 25, 25. marta 1911).
- Z. — *Jedinstvo borbe; Glas slobode*, br. 56, 18. jula 1911, str. 1, 2.
- *O patriotizmu* (dopis iz Berlina) *Glas slobode*, br. 64, 16. avgusta 1911, str. 1, 2.
- *Revolucionarni dan; Glas slobode*, br. 33 (prvomajski) 29. aprila 1911, str. 1.
- *Fridrih Engels; Glas slobode*, br. 33 (prvomajski), 29. novembra 1911. godine, str. 1. 2. (Iz napomene redakcije vidi se da je članak napisao Živko Topalović za vrijeme boravka u Berlinu).
- *O kolektivizmu; Glas slobode* br. 68, 30. avgusta 1911, str. 2.
- *Sredstva klasne borbe; Glas slobode*, br. 70, 71, 6. i 9. novembra 1911, str. 2, 3.

- Vilhelm Libkneht — *Šta je štampa*; *Glas slobode*, br. 80, 11. oktobra 1911, str. 2, 3. (Članak je sa njemačkog preveo A. B.).
- *Ciljevi i putevi socijalne demokracije* (s njemačkog preveo B.); *Glas slobode*, br. 83, 84, 21. i 25. oktobra 1911, str. 2.
- Jerko Dorbić — *Utopistički i znanstveni socijalizam*; *Glas slobode*, br. 86, 1. novembra 1911, str. 2.
- *Rat i socijalna demokracija*; *Glas slobode*, br. 87, 4. novembra 1911, str. 1, 2. (Članak je preštampan iz »R. N.« — *Radničke novine*).
- A. Kr(s)tić — *Narodnosni problem u načelima socijalne demokratije* (s osobitim obzirom na Jugoslovane uopšte, te Srbohrvate napose); *Glas slobode*, br. 6, 7, od 11. i 13. januara 1912. godine, str. 2, 3.
- *Socijalizam kao kulturna sila*; *Glas slobode*, br. 13, 27. januara 1912, str. 2, 3.
- Živko Topalović — *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini i socijalna demokracija*; *Glas slobode*, br. 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 47, 48, od 2. marta do zaključno 18. aprila 1912. godine.
- *Lumpenproletarijat*; *Glas slobode*, br. 35, 36, 37, 38, 39 od 19. do zaključno 28. marta 1912. godine.
- *Imperijalizam*; *Glas slobode*, br. 43, 6. aprila 1912. str. 4, 5, (članak je preštampan iz »Sl. R.« — *Slobodna riječ*, Zagreb).
- Živko Topalović — *Ferdinand Lasal*; *Glas slobode*, br. 52, 30. aprila 1912, str. 2.
- A. Panekuk — *Pogled na svijet*; *Glas slobode*, br. 59, 9. maja 1912, str. 2, 3.
- *Utopije* (članak po G. Ekštajnu — Č.); *Glas slobode*, br. 62, 63, 64 od 25. maja do zaključno 1. juna 1912. godine.
- *Klasna borba i žensko pravo glasa*; *Glas slobode*, br. 64, 1. juna 1912, str. 1.
- *Šezdeseti rođendan Viktora Adlera*; *Glas slobode*, br. 75, 27. juna 1912, str. 1, 2.
- S. (Sreten) J. (Jakšić) — *Jugoslovensko pitanje i socijalizam*; *Glas slobode*, br. 85, 23. jula 1912. godine, str. 1, 2.
- Živko Topalović — *Nekolike uspomene*; *Glas slobode*, br. 96, 97, 98, od 19, 20. i 22. avgusta 1912, str. 1.
- Živko Topalović — *Balkanski problemi i socijalna demokracija*; *Glas slobode*, br. 110, 19. septembra 1912, str. 1.
- Klasna borba proletarijata*; *Glas slobode*, br. 115, 1. oktobra 1912, str. 3.
- Martov — *Klasa protiv klase*; *Glas slobode*, br. 117, 118, 119 od 5. do zaključno 10. oktobra 1912. godine.
- *Patriotizam proletarijata* (po Karlu Kauckom); *Glas slobode*, br. 123, 17. oktobra 1912, str. 3.
- *Socijalna demokracija i rat*; *Glas slobode*, br. 132, 9. novembra 1912, str. 1, 2.
- Karl Kaucki — *Rat i Internacionala*; *Glas slobode*, br. 135, 136 od 16. i 19. novembra 1912. godine, str. 1, 2. (U napomeni redakcije se kaže da je ovaj članak objavljen u *Die Neue Zeit-u*, br. 6 XXXI godina od 8. novembra).
- *Manifestacija međunarodnog proletarijata za mir* — *Manifest Internationale* (Zaključak međunarodnog socijalističkog kongresa u Bazelu 24—25. novembra 1912) *Glas slobode*, br. 141, 30. novembra 1912, str. 1.
- Anton Panekuk — *Mir na zemlji*; *Glas slobode*, br. 151, 24. decembra 1912, str. 1.
- Karl Renner — *Austrija i Jugoslovani*; *Glas slobode*, br. 3, 4 od 7. i 9. januara 1913. godine, str. 1, 2. (Članak preštampan iz *Der Kampf-a*). (Članak preštampan iz *Der Kampf-a*).

- *Socijalizam i patriotizam; Glas slobode*, br. 4, 9. januara 1913. godine, str. 3, 4.
- Gustav Erve — *Patriotizam; Glas slobode*, br. 5, 11. januara 1913, str. 2.
- *Klasna borba* (ropstvo, kmetstvo, kapitalistički način proizvodnje, socijalizam); *Glas slobode*, br. 6, 14. januar 1913, 3, 4.
- *Anarhizam i socijalizam; Glas slobode*, br. 12, 28. januara 1913, str. 3.
- Roza Luksemburg — *Jedinstvo pokreta; Glas slobode*, br. 17, 18, 19 od 8, 11. i 13. februara 1913. godine.
- Žan Žores — *Socijalizam i rat; Glas slobode*, br. 20, 15. februara 1913, str. 3, 4.
- Dr G. Slekov — *Prirodne nauke i socijalizam; Glas slobode*, br. 21. 18. februara 1913, str. 3, 4.
- Adolf Braun — *Uzajamnost političke i ekonomske borbe; Glas slobode*, br. 23, 22. februara 1913, str. 3.
- *Klasne suprotnosti i klasna borba; Glas slobode*, br. 24, 25. februara 1913, str. 3.
- *Tridesetogodišnjica smrti velikog učitelja radničke klase* (povodom 30 godina od smrti K. Marksa); *Glas slobode*, br. 32, 15. marta 1913, str. 1.
- Leopold Vinarski — *Karlo Marks; Glas slobode*, br. 32, 33 od 15. i 18. marta 1913, godine, str. 1, 2.
- *Jedan govor Karla Marksa; Glas slobode*, br. 32, 15. marta, str. 3.
- Anton Panekuk — *Naš Uskrs; Glas slobode*, br. 35, 22. marta 1913. str. 1.
- Sreten Jakšić — *Karlo Marks i njegovo djelo; Glas slobode*, br. 35, 36, 37 od 22, 27. i 29. marta 1913. (Predavanje održano u Sarajevu povodom tridesetogodišnjice smrti K. Marksa).
- Dušan Glumac — *Društveni preobražaj; Glas slobode*, br. 50. 1. maja 1913, str. 4.
- *Marks i radničke sindikalne organizacije; Glas slobode*, br. 74, 75 od 1. i 3. jula 1913, god. str. 3 i 4.
- Karl Kaucki — *Socijalizam; Glas slobode*, br. 94, 9. avgusta 1913, str. 5.
- *Utopija ili klasna borba; Glas slobode*, br. 94, 9. avgusta 1913, str. 5.
- Karl Kaucki — *Bebel kao parlamentarac; Glas slobode*, br. 99, 15. avgusta 1913, str. 1, 2.
- Avgust Bebel — *Socijalizacija društva* (iz knjige *Žena i socijalizam*), *Glas slobode*, br. 99, 15. avgusta 1913, str. 2.
- Živko Topalović — *Bebelova »Žena«; Glas slobode*, br. 99, 15. avgusta 1913, str. 2, 3.
- Anton Panekuk — *Ukidanje svojine; Glas slobode*, br. 114, 4. septembra 1913, str. 1, 2.
- *Jedno Engelsovo pismo o Bebelu i Marksu; Glas slobode*, br. 114, 4. septembra 1913, str. 2.
- *Internacionala i neutralizam u radničkom pokretu; Glas slobode*, br. 124, 125 od 17. i 18. septembra 1913. godine, str. 2.
- *Koje su glavne dužnosti socijal-demokrata; Glas slobode*, br. 133, 27. septembra 1913, str. 5.
- Moris Hilkvit — *Konačni cilj socijalizma; Glas slobode*, br. 133, 27. septembra 1913, str. 5.
- *Klasna borba; Glas slobode*, br. 148, 15. oktobra 1913, str. 1, 2.
- *Socijalizam i radnička klasa u Bosni i Hercegovini; Glas slobode*, br. 163, 1. novembra 1913, str. 5.

- *Šta hoćemo mi socijalisti; Glas slobode*, br. 180, 181, 183, 184, 185 od 22, 23, 26, 27. i 28. novembra 1913. godine.
- Franjo Raušer — *Sjećanja o Nikoli Vukojeviću; Glas slobode*, br. 184, 27. novembra 1913, str. 1, 2.
- Karlo Kaucki — *Marks i Engels tvorci naučnog socijalizma; Glas slobode*, br. 203, 19. decembra 1913, str. 1.
- F. V. Krejči — *Vjera i nauka; Glas slobode*, br. 207, 25. decembra 1913, str. 4.
- A. Panekuk — *Radnici i socijalistička nauka; Glas slobode*, br. 1, 1. januara 1914, str. 4.
- Alan L. Benson — *Šta je Socijalizam; Glas slobode*, br. 12, 20. januara 1914, str. 2.
- I. Štern — *Socijalizam i slobodna ljubav; Glas slobode*, br. 17, 26. januara 1914, str. 1.
- Dr S. Kunfi — *Narodnosni mir i klasna borba; Glas slobode*, br. 23, 3. februara 1914, str. 1, 2. (Članak je preštampan iz mađarske soc. revije *Socialismus*).
- *Rad i kultura; Glas slobode*, br. 29, 10. februara 1914, str. 1, 2. (preveo s njemačkog U-Lj).
- *Ideal i interes; Glas slobode*, br. 35, 17. februara 1914, str. 3.
- *Sindikati i partija; Glas slobode*, br. 40, 41, od 23. i 24. februara 1914. godine, str. 2, 3.
- Severak — *Društveni razvitak i socijalizam; Glas slobode*, br. 78, 9. aprila 1914, str. 2.
- Pol Lafarg — *Lične uspomene o Fridrihu Engelsu; Glas slobode*, br. 80, 81, od 11. i 14. aprila 1914, god. str. 1, 2.
- Hilerbrand — *Utopistički socijalizam; Glas slobode*, br. 83, 84, od 16. i 17. aprila 1914. godine, str. 1, 2.
- Emil Vandervelde — *Oružani mir; Glas slobode*, br. 98, 8. maja 1914, str. 1.
- Zdravko Todorović — *Stranka i klasa, Glas slobode*, br. 125, 126, od 13. i 15. juna 1914, str. 1, 2.
- *Dva genija XIX vijeka; Glas slobode*, br. 131, 132 od 20. i 22. juna 1914. godine, str. 1.
- *Manifest radničkoj klasi Bosne i Hercegovine; (Glavni odbor SDS BiH); Glas slobode*, br. 1, 30. juna 1917, str. 1.
- *Socijalna demokracija, svjetski rat i svjetski mir; Glas slobode*, br. 1, 30. juna 1917, str. 2.
- *Ruska revolucija; Glas slobode*, br. 1, 30. juna 1917, str. 2.
- *Novo doba; Glas slobode*, br. 2, 7. jula 1917, str. 1.
- Maks Adler — *Internacionala za mir; Glas slobode*, br. 2, 7. jula 1917, str. 1.
- *Ruska revolucija — djelo ruskog proletarijata; Glas slobode*, br. 5, 28. jula 1917, str. 2.
- Dr Krsta Rakovski — *Balkanska socijalna demokracija i mir; Glas slobode*, br. 7, 11. avgusta 1917, str. 1, 2 (iz petrogradskog socijalističkog lista *Novaja Žiznj*).
- *Agrarno pitanje u Rusiji; Glas slobode*, br. 8, 18. avgusta 1917, str. 1, 2.
- *Socijalistička internacionalna politika; Glas slobode*, br. 9, 25. avgusta 1917, str. 1, 2.
- Eduard Bernštajn — *Cimervald i Kintal; Glas slobode*, br. 14, 29. septembra 1917, str. 1, 2.
- *Šta hoćemo; Glas slobode*, br. 15, 3. oktobra 1917, str. 1, 2.

- *Internacionala i rat*; Glas slobode, br. 16, 17, 18, 19, od 6. do zaključno 20. oktobra 1917. godine.
- Dušan Popović — *Srpska socijalna demokracija za vrijeme rata* (iz *Arbeiter Zeitung-a*); Glas slobode, br. 16, 6. oktobra 1917, str. 1.
- *Ruska revolucija i mir* (iz *Arbeiter Zeitung-a*); Glas slobode, br. 16, 17, 18, od 6, 10. i 13. oktobra 1917, str. 2.
- *Posljednji čin*; Glas slobode, br. 17, 10. oktobra 1917, str. 1, 2.
- Žan Žores — *Socijalistička akcija za mir*; Glas slobode, br. 18, 13. oktobra 1917, str. 1.
- Robert Daneberg — *Obnavljanje Internationale*; Glas slobode, br. 21, 22, 23 od 24, 27. i 31. oktobra 1917. godine (iz *Der Kampf-a*).
- Karl Kaucki — *Oslobođenje nacija*; Glas slobode, br. 25, 26, 27, 28, 29, od 7. do 21. novembra 1917. godine, str. 1, 2.
- *Najnoviji događaji u Rusiji*; Glas slobode br. 26, 10. novembra 1917. str. 1.
- *Ruska revolucija i evropski proletarijat* (povodom izlaska knjige Ota Banera ovaj članak je napisao F. (Filip) F. (Filipović); Glas slobode, br. 26, 10. novembra 1917, str. 2.
- *Radnička vlada u Petrogradu*; Glas slobode, br. 27, 13. novembra 1917, str. 1.
- *Petrogradski događaji*; Glas slobode, br. 28, 17. novembra 1917, str. 1.
- J. (Jovo) J. (Jakšić) — *Nekoliko pogleda na savremena pitanja*; Glas slobode, br. 30, 31, 32 od 24. 28. novembra i 1. decembra 1917. godine, str. 1.
- *Jedan veliki internacionalist*; Glas slobode, br. 30, 24. novembra 1917, str. 1, 2.
- Sreten Jakšić — *Dimitrije Tucović i bosanski socijalistički pokret*; Glas slobode, br. 30, 24. novembra 1917, str. 2.
- Živko Topalović — *Uspomeni Dimitrija Tucovića*; Glas slobode, br. 30, 31, 32 od 24. 28. novembra i 1. decembra 1917. godine, str. 2.
- F. (Filip) Filipović — *Povodom trogodišnjice smrti D. Tucovića*; Glas slobode, br. 30, 24. novembra 1917. godine, str. 2.
- Zdravko Todorović — *Ko je bio Dimitrije Tucović*; Glas slobode, br. 30, 24. novembra 1917, str. 3.
- Karlo Kaucki — *Ustanak boljševika*; Glas slobode, br. 31, 28. novembra 1917, str. 1, 2.
- *N. Trocki o balkanskom pitanju*; Glas slobode, br. 32, 1. decembra 1917, str. 1, 2. (iz članka N. Trockog »O Balkanskoj federativnoj republici«, koji je objavljen u *Borbi* 1910. godine).
- *Revolucija, rat i međunarodni položaj*; Glas slobode, br. 33, 5. decembra 1917, str. 1.
- *Ruska socijalna demokratija i mir*; Glas slobode, br. 34, 7. decembra 1917. godine 1.
- A. (Anton) V. (Vučak) — *Šta su to boljševiki, menševiki i maksimalisti*; Glas slobode, br. 35, 12. decembra 1917, str. 1, 2.
- *Socijalna revolucija u Rusiji*; Glas slobode, br. 36, 15. decembra 1917, str. 1, (iz *Arbeiter Zeitung-a*).
- Oto Bauer — *Ruska socijalna demokratija*; Glas slobode, br. 36, 15. decembra 1917, str. 2.
- *Rat i mir*; Glas slobode, br. 38, 22. decembra 1917, str. 1.
- *Izgledi*; Glas slobode, br. 38, 22. decembra 1917, str. 1. (iz brošure *Socijalistička Internacionala i svjetski rat*).
- *Buržoazija i narod*; Glas slobode, br. 38, 22. decembra 1917, str. 1, 2.

- J. (Jovo) J. (Jakšić) — *Pismo iz Beča — Bankrotstvo socijalističkog oportunitizma u Austriji, Povraćanje internacionalizmu*; *Glas slobode*, br. 38, 22. decembra 1917, str. 4, 5.
- Oto Bauer — *Oslobodilački mir*; *Glas slobode*, br. 39, 29. decembra 1917, str. 1, 2. (Iz *Arbeiter Zeitung-a*).
- *Radnom narodu Bosne i Hercegovine!* (Proglas Glavnog odbora SDS BiH povodom pristupanja Cimervaldskom udruženju), *Glas slobode*, br. 1, 3. januara 1918, str. 1.
- Milica Đurić — *Dimitrije Tucović i ženski pokret*; *Glas slobode*, br. 2, 5. januara 1918, str. 2, 3.
- *Lenjinov dan*; *Glas slobode*, br. 3, 9. januara 1918, str. 1, 2. (Iz *Arbeiter Zeitung-a*).
- Nikolaj Rubakin — *Stvaralačke snage ruske revolucije*; *Glas slobode*, br. 5, 6, od 16. i 19. januara 1918. godine (iz *Internationale Rundschau Zürich*), str. 1, 2.
- Karl Man — *Preduslovi Internationale* (iz *Der Kampf-a*) *Glas slobode*, br. 9, 10, od 30. januara i 1. februara 1918. god. str. 1, 2.
- F. (Filip) F. (Filipović) — *Socijalistička Internacionala i rat*; *Glas slobode*, br. 20, 21, 22, od 9, 13. i 16. marta 1918. godine, str. 1, 2.
- F. (Filip), F. (Filipović) — *Proletarijat i samoopredjeljenje naroda*; *Glas slobode*, br. 23, 20. marta 1918. str. 1, 2.
- F. (Filip), F. (Filipović) — *Samoopredjeljenje naroda u praksi*; *Glas slobode*, br. 24, 23. marta 1918, str. 1, 2.
- V. (Vlado) Ostojić — *Kojim putem*; *Glas slobode*, br. 26, 30. marta 1918, str. 1, 2.
- F. (Filip), F. (Filipović) — *Marks i Prudon prema samoopredjeljenju naroda*; *Glas slobode*, br. 27, 6. aprila 1918, str. 1.
- F. (Filip), F. (Filipović) — *Rennerovo samoopredjeljenje naroda*; *Glas slobode*, br. 29, 30. od 13. i 17. aprila 1918. godine, str. 1.
- *Cimervaldska pobjeda*; *Glas slobode*, br. 29, 13. aprila 1918, str. 1.
- F. (Filip), F. (Filipović) — *Stanovište Rusa, Poljaka i II. Internationale prema samoopredjeljenju naroda*; *Glas slobode*, br. 31, 20. aprila 1918, str. 1, 2.
- Zdravko Todorović — *Novi svijet*; *Glas slobode*, br. 32, 24. aprila 1918, str. 1.
- *Socijalizam je ostvarljiv*; *Glas slobode*, br. 33, 27. aprila 1918, str. 2.
- F. (Filip), F. (Filipović) — *Ruska revolucija*; *Glas slobode*, br. 33, 27. aprila 1918, str. 2, 3.
- Oto Bauer — *Karlo Marks* (povodom stotog rođendana); *Glas slobode*, br. 34, 4. maja 1918, str. 1.
- F. (Filip), F. (Filipović) — *Samoopredjeljenje naroda i demokratija*; *Glas slobode*, br. 34, 4. maja 1918, str. 3.
- F. (Filip), F. (Filipović) — *Svjetska privreda i imperijalizam*; *Glas slobode*, br. 37, 15. maja 1918, str. 1.
- Maks Adler — *Socijalistička ideja oslobođenja*; *Glas slobode*, br. 37, 38, od 15. i 18. maja 1918. godine, str. 2.
- Georgi Kirkov — *Kraj Druge Internationale*; *Glas slobode*, br. 38 18. maja 1918, str. 1, 2.
- F. (Filip), F. (Filipović) — *Svjetska privreda i internacionalizacija kapitala*; *Glas slobode*, br. 39, 40. od 22. i 25. maja 1918. god. str. 1, 2.
- *Položaj u Rusiji*; *Glas slobode*, br. 40, 25. maja 1918. str. 1.
- *Lenjin o budućnosti Rusije*; *Glas slobode*, br. 41. od 29. maja 1918. str. 1, 2.

- Individualistički i kolektivistički kapitalizam; *Glas slobode*, br. 42, 1. juna 1918. str. 1, 2.
- Putovi i ciljevi; *Glas slobode*, br. 43, 44, 45, 46, 47, od 5. do zaključno 19. juna 1918. god. str. 1.
- Klasna borba u ruskom selu; *Glas slobode*, br. 43, od 5. juna 1918, str. 1, 2.
- Đorđe Valentinović Plehanov; *Glas slobode*, br. 48, 22. juna 1918, str. 1, 2 (iz organa tijesnih Rabotničeski Vjesnik).
- Jugoslovensko izdanje socijalpatriotizma; *Glas slobode*, br. 53, 10. jula 1918. str. 1, 2.
- Karlo Kaucki — Dva svijeta; *Glas slobode*, br. 54, 56, 57, 58, 59, od 13. do 31. jula 1918. godine, str. 1, 2.
- Proleterski režim u Rusiji; *Glas slobode*, br. 56, 20. jula 1918. str. 1.
- F. (Filip), F. (Filipović) — Svjetska privreda i nacionalizacija kapitala; *Glas slobode*, br. 64, 65, 66, od 17. do zaključno 24. avgusta 1918. godine, str. 1, 2.
- Lenjin; *Glas slobode*, br. 70, 7. septembra 1918. str. 1.
- Socijalizam i demokratija (s naročitim pogledom na boljševičku taktiku u Rusiji. Iz *Socijalistička Internacionalna Korespondencija*); *Glas slobode*, br. 74, 21. septembra 1918. str. 1.
- Novi duh; *Glas slobode*, br. 79, 9. oktobra 1918. str. 2.
- Jugoslovenska socijalistička konferencija u Zagrebu; *Glas slobode*, br. 80, 12. oktobra 1918, str. 1, 2.
- Sudbine nacionalnog pitanja u ratu i revoluciji; *Glas slobode*, br. 82, 19. oktobra 1918. str. 2. (Iz *Komunista* organa ukrajinskih boljševika).
- Rat buržoaske demokratije; *Glas slobode*, br. 82, 19. oktobra 1918. str. 2 (iz *Arbeiter Zeitung-a*).
- O Lenjinu i Trockom; *Glas slobode*, br. 84, 26. oktobra 1918. str. 2.
- Jugoslovensko balkansko pitanje i Socijalna Demokratija; *Glas slobode*, br. 86, 2. novembra 1918. str. 1, 2.
- Socijalna Demokratija prema aktuelnim pitanjima; *Glas slobode*, br. 87, 6. novembra 1918, str. 1, 2.
- Godinu dana socijalističkog režima u Rusiji; *Glas slobode*, br. 87, 6. novembra 1918, str. 1.
- Zlo rađenje, gotovo suđenje; *Glas slobode*, br. 87a, 7. novembra 1918. str. 1.
- Jugoslovenska kontrarevolucija; *Glas slobode*, br. 88b, 12. novembra 1918. str. 1.
- Na kapiji budućnosti; *Glas slobode*, br. 90, 16. novembra 1918. str. 1.
- Viktor Adler (povodom smrti); *Glas slobode*, br. 90, 16. novembra 1918. str. 1.
- Ličnost Viktora Adlera; *Glas slobode*, br. 92, 23. novembra 1918. str. 1, 2.
- Dušan Popović (povodom smrti); *Glas slobode*, br. 92a, 25. novembra 1918. str. 1.
- Revolucionarni val; *Glas slobode*, br. 92b, 93 od 26. i 27. novembra 1918. str. 1.
- Jovo Jakšić — Dvije rane — Dimitrije Tucović — Dušan Popović; *Glas slobode*, br. 93, 27. novembra 1918. str. 1.
- Socijalistički ministerijalizam u Jugoslaviji; *Glas slobode*, br. 103, 31. decembra 1918. str. 1.
- F. (Franjo) Ljuština — Svjetska socijalna revolucija i talijanski imperijalizam; *Glas slobode*, br. 11, 16. januara 1919. str. 1.
- Nikola Kovačević — Sovjetska Rusija; *Glas slobode*, br. 19, 25. januara 1919. str. 1.

- *Boljševizam i boljševici*; *Glas slobode*, br. 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28 od 27. januara do zaključno 5. februara 1919. godine (Ovo je, u stvari, brošura Živka Jovanovića. O tome vidi: Momčilo Zečević, «Jugoslovenska socijaldemokratija prema II i III internacionali», *Prilozi za istoriju socijalizma*, br. 1, Beograd 1964. str. 405).
- S. (Sreten) J. (Jakšić) — *Ministerijalizam pred kongresom hrvatske Socijalne Demokratije*; *Glas slobode*, br. 25, 1. februara 1919. str. 1.
- *Manifest (Treće) Komunističke Internacionalne*; *Glas slobode*, br. 68, 24. marta 1919. str. 1.

SLAVKO MIČANOVIĆ

O procesu političkog opredjeljivanja u Semberiji posljednjih godina pred rat i u toku rata*

Svrha i cilj ovog rada jeste da postavi neka pitanja u vezi sa političkim opredjeljivanjem masa u navedenom kraju i pokuša naći odgovore makar na neka od njih, odnosno da ukaže na moguće pravce daljeg istraživanja ovoga problema.

Imenom Semberija označen je, kao što je poznato, onaj krajnji sjeveroistočni ugao Bosne, omeđen sa istoka Drinom, sa sjevera Savom, a sa zapada i juga posljednjom terasom kojom se završava majevičko pobrđe i gdje nastaje ravnica koja ulazi u sastav Pánonske nizije. Tokom rata taj naziv se, iz razloga organizacionih potreba narodnooslobodilačkog pokreta, proširio na cijeli teritorij tadašnjeg bijeljinskog sreza, obuhvativši tako i jedan dio majevičkog pobrđa. Mi ćemo se u izlaganju pridržavati te činjenice te ćemo, govoreći o Semberiji, imati u vidu cijeli bijeljinski srez.

Uzima se kao utvrđena činjenica da je u Semberiji, govoreći globalno, narodnooslobodilački pokret dobio, od samog početka, snažnu podršku, i razvijao se ne gubeći kontinuitet i uspješno savladujući sve one mnogobrojne poznate krize. Mi ćemo pokušati da odgovorimo na pitanja zašto je bilo tako.

I

Semberija, odnosno bijeljinski srez, zahvata teritorij od oko hiljadu kvadratnih kilometara, na kome je, prema statističkom popisu stanovništva iz 1931. godine, živjelo 78.602 stanovnika u oko šezdeset sela, jednoj kasabi (Janja) i gradu Bijeljini, koji je bio centar sreza i koji je brojao 12.389 stanovnika. Prema istom izvoru, nacionalni sastav stanovništva bio je sljedeći: Srba 57.038, Hrvata 2.344, Muslimana 16.744, i Nijemaca 2.076 (Petrovo Polje, od-

* Ovaj rad je napisan za naučni skup *Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi* održan u Bijeljini 19. novembra 1971. godine

nosno Franz Josefs Feld). Napominjemo da je pomenuti popis nacionalni sastav zamijenio konfesionalnim (pravoslavni, katolici, muslimani, evangelisti), kako je to rađeno i za vrijeme austrougarske uprave, te zato, može biti, ovaj podatak o broju Hrvata neće biti posve tačan, pošto se on odnosi na sve katolike uopšte. Osim toga, ovaj popis nije posebno iskazivao Jevreje, a zna se da je uoči rata njih u Bijeljini bilo nešto oko dvjesta pedeset duša.

Po nacionalom sastavu, stanovništvo je na teritoriji sreza bilo raspoređeno na sljedeći način: Srbi su živjeli u oko šezdeset sela, u gradu Bijeljini i u Janji kasabi. Hrvati su živjeli u gradu, veoma malim dijelom u selima, i to uglavnom u onima koja su bila sjedišta opštine (Brodac, Dragaljevac, Zabrđe, Tavna). Muslimani su živjeli u Bijeljini (gdje su imali apsolutnu većinu, odnosno 7.035 stanovnika), u Janji kasabi (oko 4.000 stanovnika), i u nekoliko čistih muslimanskih sela (Atmačići, Glinje, Srednja Trnova, Janjari, Koraj).

Socijalna struktura stanovništva bila je sljedeća: od ukupnog broja stanovništva jedna petina otpadala je na gradsko, dok je sve ostalo bilo seosko stanovništvo.

Privreda cijelog kraja počivala je na seljačkoj poljoprivrednoj proizvodnji, čija je baza bila veoma nerazvijena i zaostala. Srez je bio relativno gusto naseljen, što je sa svoje strane dovodilo do cijepanja seljačkog posjeda s jedne i do nastajanja manjeg broja krupnijih seljačkih gazdinstava s druge strane, a to je opet uslovljavalo neprestano siromašenje sela koje, s obzirom na cjelokupnu privredno ekonomsku situaciju u zemlji, nije bilo sposobno da se samostalno reprodukuje, te se sve više zaduživalo i potpadalo pod zavisnost od mjesnih bogataša, banaka i gradskih trgovaca, koji su se pojavljivali kao kreditori poljoprivredne proizvodnje. Uopšte se može uzeti da je čitav period između dva rata bio period opadanja ekonomske moći semberskog seoskog proizvođača.

Grad Bijeljina, kao centar sreza, bio je njegovo tržište. Sasvim je jasno da je privreda toga centra morala odgovarati svojoj bazi, te je bila usitnjena, nejaka i u svakom pogledu nerazvijena. Nekoliko jačih trgovaca držalo je u svojim rukama cjelokupni promet poljoprivrednim proizvodima (žitom, voćem, mesom, vunom i kožom), a takođe i snabdijevanje poljoprivrednog stanovništva svim potrebama (alat, poljoprivredne sprave, obuća, odjeća, i ostalo).

Zanatstvo je u Bijeljini takođe bilo slabo razvijeno. Nekako su se održavale one grane koje su bile orijentisane gotovo isključivo na poljoprivredu (kovači, kolari, opančari), ali su i one, posljednjih godina pred rat, došle pod udar industrijske proizvodnje (naročito opančari, koji su počeli listom propadati), te je velik broj zanatlijskih radnji prestajao s radom, što je dovelo do još većeg umrtvljavanja ionako nerazvijene gradske privrede.

Ako izuzmemo četiri mlina, od kojih su dva bila srednjeg kapaciteta (naravno, s obzirom na opšte uslove) a dva posve malog, u Bijeljini nikakve industrije nije bilo, pa, prema tome, nije bilo ni industrijskog radništva.

Od novčanih zavoda koji su djelovali u Bijeljini treba pomenuti Filijalu Zemaljske banke, Srpsku štedionicu, Zemljoradničku banku i Muslimansku banku. Međutim, sredstva kojima su ti zavodi raspolagali nisu bila velika, a uz to još nisu bila orijentisana na oživljavanje privrede i podizanje opšteg privrednog potencijala kraja.

Što se tiče vanprivrednih djelatnosti, u Bijeljini je stanje bilo sljedeće: u gradu je bilo sjedište sreske vlasti, djelovao je sreski sud, poreska uprava,

katastar, gruntovnica, tehnički odjeljak. Grad je imao svoju opštinu (gradsko poglavarstvo), a bio je sjedište i takozvane seoske opštine, u čiji je sastav ulazilo nekoliko prigradskih sela.

U Bijeljini je garnizonirao 6. pješađijski puk »Kralja Aleksandra« jugoslovenske vojske.

Grad je imao dvije osnovne škole (četverorazredne), jednu za dječake i drugu za djevojčice, i jednu gimnaziju (mješovitu), koja je počela da radi 1919. godine (umjesto takozvane Trgovačke škole, osnovane za vrijeme Austro-Ugarske) i koja je do godine 1930. dala već tri generacije maturanata. Nikakvih drugih škola u gradu nije bilo.

Od društvenih organizacija koje su djelovale između dva rata treba pomenuti Zanatlijsko udruženje, kao stalešku organizaciju, Udruženje trgovaca, a onda studentsko udruženje (Udruženje jugoslovenske akademske omladine, osnovano 1927. godine), koje je, prema pravilima, imalo zadatak da razvija kulturno prosvjetni rad u narodu, zatim pjevačko društvo »Srbadija« (koje je u kontinuitetu djelovalo još od vremena Austrije, kad je bilo faktor jačanja nacionalne svijesti Srba, a između dva rata svelo se na hor koji je učestvovao u izvođenju liturgije), omladinsko društvo pozorišnih amatera »Scena«, osnovano 1928. godine, i kulturno prosvjetno društvo »Filip Višnjić«, sa bibliotekom i čitaonicom, osnovano 1919. godine.

Drugi kulturnih ustanova i organizacija u gradu nije bilo.

Radnički pokret je imao sindikalne podružnice, organizovane na principu struka, krojači, stolari, drvodjelje, itd.

Politički život u gradu, a takođe i u srezu, bio je relativno razvijen. Odmah poslije oslobođenja 1918. godine, u Semberiju su prodrle srbijanske građanske stranke — Radikalna, Demokratska, Zemljoradnička — koje su među bijeljinskim građanstvom našle svojih pristalica, aktivista i simpatizera, koji su, opet, posredstvom svojih poslovnih, rodbinskih, prijateljskih i drugih veza sa selom, širili krug svojih pristalica i snažno politizirali selo.

Treba naglasiti da je politika svih građanskih stranaka koje su iz Srbije prešle u Bosnu, bez obzira na to koliko su se one u svom programu međusobno razlikovale, imala u osnovi nešto zajedničko, a to je: vezivanje masa srpskog stanovništva u Bosni za Srbiju, odnosno pripremanje ostvarivanja onog političkog programa koji je utvrđen još tokom devetnaestog vijeka, a kome je cilj bio da Bosnu i Hercegovinu i stvarno i formalno pravno utvrdi kao srpsku zemlju, te su one, sve redom, posvećivale posebnu pažnju ovom graničnom području, svakako nastojeći da ga politički temeljito obrade. Njihova aktivnost u tom smislu svakako je jedan od faktora koji su djelovali da se kod srpskog stanovništva razvije snažna nacionalna samosvijest s jedne strane, i s druge, da se u Bijeljini pojavi relativno velik broj političara, prvaka pojedinih stranaka, njihovih korteša i agitatora, od kojih su mnogi politiku shvatili kao svoju osnovnu profesiju, posvetili joj svoje umne i materijalne snage, i tako postali ličnosti čija je riječ imala značaja i uticaja u srezu među relativno širokim krugovima pristalica.

Što se tiče muslimanskog stanovništva, posebno onog u selima, ono je u bijeljinskom srezu u političkom životu igralo drugostepenu ulogu. To se, s jedne strane, dá objasniti samim brojem toga stanovništva u srezu (ubjedljivo izražena manjina u odnosu na Srbe), a s druge, opštim položajem Muslimana u zemlji, koji je bio neodređen, nedefinisan i nesiguran. Samo to stanovništvo osjećalo se u nacionalnom pogledu kao nešto posebno, bez obzira na po-

jedinačne i ne mnogobrojne slučajeve oprečeljivanja za srpsku i, u još manjoj mjeri, za hrvatsku nacionalnost. Ono je, osim toga, bilo pod velikim uticajem begova, kojih je u Bijeljini bilo nesrazmjerno mnogo i koji su, uprkos agrarnoj reformi iz 1919. godine, koja je iz osnova promijenila njihov društveni položaj, predstavljali snažan ekonomski faktor, budući da je reforma samo djelimično riješila agrarno pitanje, isplativši bivšim feudalcima znatne sume na ime odštete a istovremeno im ostavivši na uživanje posjede znatnih površina (100, 200, 300, pa i mnogo više dunuma).

Bijeljinski begovi, zajedno sa nekolicinom trgovaca Muslimana i izvjesnim brojem islamskih sveštenih lica, bili su, dugo vremena, jedini politički aktivni faktor među Muslimanima, te su građanske partije, bilo da su na vlasti ili u opoziciji, nastojale da ostvare uticaj na tu kategoriju muslimanskog stanovništva, smatrajući da će samim tim dobiti uticaj među Muslimanima u cjelini. Kao politički faktor, begovi su bili kolebljivi, te su se opredjeljivali i izjašnjavali prema interesima trenutka, baš onako kako je to činila i osnovna muslimanska politička organizacija u zemlji, Jugoslovenska muslimanska organizacija, prelazeći iz opozicije u vladu, i obratno, dok su njihove mase ostajale do kraja dezorijentisane i potpuno neobaviještene.

Za hrvatsko stanovništvo bijeljinskog sreza može se reći da je ono, izuzev nekoliko pojedinaca među intelektualcima, mahom među advokatima, bilo potpuno van sfere političkog života. To je, svakako, posljedica njegove malobrojnosti, a osim toga i fizičke odvojenosti i udaljenosti od matične zemlje, koja bi mu mogla davati političku podršku.

Što se tiče njemačkog stanovništva, koncentrisanog u dva naselja (Franz Josefs Feld i Branjevo) nastala u vremenu kolonizacije koju je sprovodila austrougarska uprava, ono se nije osjećalo u političkom životu sreza kao neki poseban činilac. To će se stanje promijeniti poslije kapitulacije bivše Jugoslavije, kada će ovo stanovništvo, u euforiji pobjedničkog raspoloženja zbog spektakularnih uspjeha njemačkog oružja, svojim držanjem doprinijeti jačanju mržnje osnovnih masa stanovništva prema okupatoru.

Kao izrazita manjina, Jevreji se u političkom životu nisu osjećali. Oni će, tek u posljednjim godinama pred rat, na manje-više diskretan način izražavati svoje simpatije prema antifašističkom pokretu, a nekoliko njihovih mladih intelektualaca, mahom studenata, postaću prvoborci revolucionarnog radničkog pokreta i stupiti u redove narodnooslobodilačke vojske u svom kraju.

Završavajući ovaj kratki prikaz opšteg stanja u bijeljinskom srezu, koji se odnosi na posljednjih pet-šest godina pred izbijanje drugog svjetskog rata, možemo dodati još sljedeće: opšta karakteristika raspoloženja stanovništva bila je nezadovoljstvo. Nezadovoljne su bile sve kategorije stanovništva. Seljaci zbog niskih cijena svojih proizvoda i teškoća na koje su nailazili prilikom njihovog plasmana na tržištu, zbog poreza i ostalih davanja, trgovci zbog zavistnosti od velikih tržišta, nedostatka kredita i neprekidnog smanjivanja profita, zanatlije zbog prodora industrijske robe koja je njih sve efikasnije i surovije izbacivala iz igre i tjerala ih na prosjački štap, intelektualci zbog opšte čamotinje, neizvjesnih perspektiva i socijalne neizvjesnosti, radnici, koliko ih je bilo, zbog niskih nadnica, socijalne ugroženosti i političke obespravljenosti, koja je išla čak dotle da im je onemogućavala svaku organizovanu borbu za poboljšanje svoga položaja. Nezadovoljna je bila i intelektualna omladina, kojoj su na čelu bili studenti, jer joj postojeće stanje nije nudilo nikakve perspektive.

Može se reći da su jedino državni činovnici i oficiri bili, bar uglavnom, zadovoljni svojim položajem, jer im je on davao izvjesnu sigurnost, a novčana primanja koja su im bila zagarantovana omogućavala su im relativno udoban život, budući da su cijene osnovnih životnih potreba bile niske i postajale sve niže. To njihovo raspoloženje će se djelimično promijeniti u trenucima izbijanja rata u Evropi koji je, pored ostalog, doveo i do opšteg poskupljenja troškova života u cijeloj zemlji, pa tako i do uznemirenosti i ogorčenja i među onim kategorijama stanovništva koje su dotle bile pošteđene od najvećeg dijela onih teških posljedica jednog nerazvijenog kapitalističkog poretka koji je bio samo privjesak velikih svjetskih organizacija i prvi bio na udaru svim svjetskim poremećajima.

II

U ovom kraju okupator je, zajedno sa svojim satelitskim saradnicima i pomagačima, ustaškom državom a kasnije četničkim pokretom, postigao relativno male uspjehe, manje nego u većini drugih dijelova Bosne i Hercegovine. U dosadašnjim objašnjavanjima te činjenice nije se otišlo daleko. Obično se uvijek jednostavno polazilo od toga da je organizacija Komunističke partije, koja je tamo postojala i koja je bila zadužena da radi na izvršavanju i sprovođenju u život direktiva o organizovanju ustanka i vođenju narodno-oslobodilačke borbe, s uspjehom taj svoj zadatak izvršila. Takva konstatacija je, u svojoj osnovi, nesumnjivo tačna, ali ona stvar ne objašnjava, ona ne odgovara na pitanje: kako se došlo do tog uspjeha, koji su faktori djelovali u smislu da se on postigne a koji su djelovali u suprotnom smislu?

Kao i svugdje gdje je djelovala, partijska organizacija u bijeljinskom srezu djelovala je kao avangarda, kao organizator, a djelovala je pod određenim uslovima koji su na tom terenu postojali, koji su tu odranije nastajali, i koji su stvarali onu objektivno datu stvarnost sa kojom se trebalo sučeliti, koju je trebalo na određen način shvatiti i savladati i u njoj otkriti šta se može a šta ne može, šta treba činiti a čega se kloniti i šta izbjegavati.

Mi smo se u početku u izvjesnoj mjeri dotakli nekih činjenica koje su sastavni dio one stvarnosti, onih uslova, pod kojima je organizacija Komunističke partije bijeljinskog sreza imala da izvrši svoj zadatak, a sad nam se postavlja pitanje: kako je Komunistička partija mogla da postigne onaj uticaj koji je imala u kraju koji smo u osnovnim crtama opisali, u kome, prema uobičajenom načinu mišljenja, nije bilo uslova za nastajanje i razvitak revolucionarnog marksističkog pokreta, pošto u njemu nije bilo razvijene industrije, pa prema tome ni proletarijata u pravom smislu riječi, nego je to bio kraj sitnog i srednjeg seljačkog posjeda, prošaran tu i tamo sa većim i velikim posjedom, kraj sitnog zanatstva i male trgovine, malobrojnih intelektualaca lišenih veza sa većim centrima i osuđenih na duhovno siromašenje pod svakodnevnim pritiskom provincijalnog života, koji ubija čamotinjom i prijeti totalnom duhovnom degeneracijom.

Na ovo pitanje nismo u sadašnjem trenutku u stanju dati nikakav kategoričan odgovor, budući da dosad još nisu ni vršene one neophodne pretходne radnje koje bi nam omogućile da takav odgovor damo. Možemo samo pokušati da ukažemo na moguće pravce razmišljanja i istraživanja, da postavimo neke hipoteze, da navedemo neke faktore koji su za ovo pitanje od značaja i čije bi nam proučavanje, može biti, omogućilo da se približimo istini.

Kao što je rečeno, Semberija je kraj u kome je srpsko stanovništvo u ogromnoj većini. U tom stanovništvu je dugo vremena izgrađivana nacionalna svijest, prvo u onim decenijama devetnaestog vijeka, kada se u Srbiji stvarala srpska država u borbi sa Turskom carevinom. Ta borba se vodila, tako reći, pred očima srpskog seljaštva u Semberiji, koje je stenjalo pod feudalnim ropstvom, i koje nije moglo a da u toj borbi ne vidi svoju borbu i koje je svoje nade vezivalo za njezin ishod. Ta se svijest produbljivala duhovnim odjecima borbe u djelima narodnih pjevača (Filip Višnjić), i legendama o pojedinim vođima ustanka (Stojan Čupić, Miloš Pocerac, Buljubaša Zeko, itd.), i ličnostima kakav je u narodnom predanju ostao čuveni knez Ivo od Semberije. Ona je došla i do svoga akcionog izraza u vremenu bosansko-hercegovačkog ustanka, u poznatoj buni od 1876. godine, kada je došlo čak i do konkretne saradnje i zajedničkog dještva sa srpskom vojskom pod komandom kapetana Đoke Vlajkovića. Ona će se i dalje izgrađivati i učvršćivati u decenijama austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, kada će ovaj kraj uzeti izvjesnog učešća u najznačajnijoj srpskoj konspiraciji u vezi sa Sarajevskim atentatom na austrougarskog prestolonasljednika Franju Ferdinanda. Ta svijest je bila u osnovi patriotska i borbena, a ona će snažno doći do izražaja u onom trenutku kad se Srbi, stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske, budu našli pred realnom opasnošću od fizičkog uništenja.

Bilo bi suviše smjelo tvrditi da su pomenuta zbivanja i njihovi odjeci u duhovnoj i emotivnoj sferi srpskog stanovništva Semberije odigrali odlučujuću ulogu u procesu političkog opredjeljivanja masa u najnovijem vremenu, ali je, bez sumnje, sve to potrebno imati u vidu kad se istražuju uzroci koji su doveli do jedne određene pojave, a to je, u našem slučaju, masovno opredjeljivanje srpskih seljaka u Semberiji za narodnooslobodilački pokret.

Drugi faktor na koji bismo skrenuli pažnju jeste seljakovo doživljavanje države. Država se seljaku javlja kao faktor koji postoji i živi iznad i izvan njega, a dobrim dijelom i protiv njega, jer mu se miješa u život svojim mnogobrojnim zahtjevima izraženim u bezbrojnim zakonima i propisima. Ona mu dopušta i zabranjuje, ona od njega zahtijeva i uzima, te je on, kao trudbenik i posjednik u isto vrijeme, po prirodi stvari protiv države kao sile neprijateljske njemu i njegovim interesima. On bi volio da države uopšte nema. U isto vrijeme, on je svjestan da mu je država potrebna, jer mu baš ona, svojim poretkom i zakonima kojima taj poredak štiti, obezbjeđuje pravnu i imovinsku sigurnost, za kojom on osjeća veliku potrebu. Prema tome, država je i dobra. Ona bi bila još i mnogo bolja kad bi bila seljačka, kad bi postojala samo i isključivo radi toga da brani njega i njegove interese, jer su, u njegovim očima, upravo ti interesi jedino pravedni i opravdani, pošto na seljačkom znoju sve počiva i sve se hrani njegovim trudom.

Seljačko shvatanje razumno uredene države je, prema tome, utopističko, te je seljak vrlo prijemčiv za svaku kritiku države koja upravo postoji, jer ona nije dobra, i lako se odlučuje da svoje povjerenje i svoju podršku pruži takvim kritičarima. Lideri građanskih opozicionih partija, odnosno svih građanskih partija dok su i kad su van vlasti, veoma su dobro poznavali tu osobinu seljačkog shvatanja države, pa su na tom poznavanju izgrađivali svoju strategiju i taktiku agitacije i propagande, naročito u vremenu izbornih kampanja. Seljačke mase neprestano su doživljavale razočaranja, budući da se data obećanja nikad nisu ostvarivala, ali su one svejedno vazda bile raspolo-

žene da svoje povjerenje daju onima čija se kritika postojeće države odlikovala posebnim radikalizmom.

Na ovaj način čini nam se da je moguće objasniti onaj posebno jak uticaj koji je u bijeljinskom srezu, naročito u onom njegovom dijelu koji je bio najrazvijeniji — a to je Semberija u užem smislu — ostvarila Zemljoradnička stranka. Njeno desno i lijevo krilo (Joca Jovanović, odnosno Milan Gavrilović i Dragoljub Jovanović) našli su među semberskim seljacima veliki broj svojih pristalica i talentovanih agitatora, od kojih su neki postali veoma uticajni političari (na primjer, braća Kićančevići iz Broca, Drago Spasojević iz Bijeljine, Toša Kuđić iz Popova, Drago Perković iz Glogovca, Mihajlo Stanimirović iz Broca, i tako dalje), a neki vrlo vješti i uspješni agitatori, koji su umjeli da veoma slikovito govore sa masama («Kad seljak jede pile, onda znajte: ili je bolestan seljak, ili je bolesno pile!»), da otkrivaju slabosti režima i iznose ih svojim slušaocima na način koji je njih zabavljao i oduševljavao, da otkrivaju apsurdne, da demistificiraju vrijednosti (Đojo Perković iz Glogovca, Savo Jovanović iz Čengića, i drugi).

Građanske političke stranke i borba za vlast koju su one međusobno vodile, uvlačeći u tu borbu i politički aktivno stanovništvo Semberije, pojačavale su ono negativno osjećanje i stav seljaštva prema državi, jer su one, da bi pridobile raspoloženje birača, morale da vrše kritiku države, njenih institucija i organa. Time su one i nehotice gurale mase ka sve radikalnijoj kritici poretka i države.

U času kapitulacije bivše države, građanske političke stranke su iščezle sa pozornice. Ostala je Komunistička partija, najradikalniji kritičar postojeće države i poretka. Država protiv koje su komunisti pozivali u borbu veoma je brzo pokazala seljacima da je ona gora od svih dotada poznatih, pa je njihova iskonska mržnja, sad podstaknuta još i strahom, znatno doprinijela njihovom odlučivanju i opredjeljivanju.

U ovom njihovom opredjeljivanju ne mala uloga je pripala činjenici da se radilo, s jedne strane, o tradicionalnom neprijatelju (Nijemci, »Švabo«), i s druge, da su saveznici u borbi bili isti oni koji su to bili i u prvom ratu — Francuska, Engleska, Amerika i Rusija.

Pitanje Rusije (odnosno Sovjetskog Saveza) ovdje je od posebnog značaja. Bez obzira na to što se ovdje uglavnom radilo o iluzijama — velika slovenska zemlja, garant slobode i budućnosti malih slovenskih naroda, posebno srpskog — ne treba smetnuti s uma ni izvjesne činjenice koje ne spadaju u oblast iluzija. Naime, u bijeljinskom srezu bio je relativno velik broj seljaka — dobrovoljaca, koji su prokrstarili Rusiju uzduž i poprijeko, u času kad je u njoj plamtjela proleterska revolucija. Zbacivanje cara i uspostavljanje prve u historiji države radnika i seljaka, ostavili su u svijesti nekadašnjih dobrovoljaca uzbudljiva sjećanja i predstave o suštini događaja kojima su, sticajem okolnosti, bili svjedoci. Iako su ta sjećanja pod uticajem vremena već uveliko bila izblijedjela a predstave postale maglovite, ona su ipak djelovala na te ljude podstičući ih na razmišljanje o stvarnosti, o zamršenim putevima koji vode budućnosti. Nekadašnji dobrovoljci sjećali su se u burnim danima četrdeset i prve svojih doživljaja, pa ih prepričavali i u tom prepričavanju postepeno i spontano se bavili agitacijom za sovjetsku vlast radnika i seljaka i postajali prvi proroci propasti hitlerovske Njemačke.

Nosioce marksističke revolucionarne misli naći ćemo u Bijeljini relativno rano, naime već u prvoj godini poslije oslobođenja. Oni su tu došli iz dva izvora: iz radničkog pokreta koji je, mada nerazvijen i bez široke baze, o čemu smo već govorili, ipak postojao, i iz redova mladih intelektualaca, odnosno đaka koji su se školovali izvan same Bijeljine, u Beogradu, Zagrebu ili Sarajevu, i tamo dolazili u dodir i sa radničkim pokretom i sa revolucionarnim intelektualcima koji su se stavili u službu tom pokretu, pa su, vraćajući se u svoj zavičaj, nastojali da svoja uvjerenja prenose u mase i traže istomišljenike.

O glavnim karakteristikama radničkog pokreta u Bijeljini, o njegovoj stvarnoj političkoj snazi i sposobnosti da vrši uticaj na politički život svoje sredine, mi danas dosta znamo iz sjećanja i uspomena Rodoljuba Čolakovića, koje je on izložio u svojoj knjizi *Kazivanje o jednom pokoljenju*. Poznato nam je, inače, da se radnički pokret u Bosni i Hercegovini počeo razvijati još u vrijeme Austro-Ugarske, kao posljedica i prirodan rezultat razvitka jedne kapitalističke zemlje u kojoj se radnički pokret javlja spontano, kao odgovor na probleme koje postavlja kapitalistički razvitak pred sve kategorije društva, pa tako i pred radničku klasu. Radnička klasa Bosne i Hercegovine, koja se koncentrisala u nekoliko snažnijih industrijskih, rudarskih i šumskih centara, bila je, kao što znamo, pod snažnim uticajem takozvanog austro-marksizma, odnosno pod uticajem socijalne demokratije, čije su koncepcije, uglavnom, i dovele do toga da se radnički pokret u Bosni i Hercegovini razvija van opšteg razvitka zemlje, odvojeno od seljaštva i od građanske političke opozicije, koja je, i pored postojanja izvjesnih struja koje su se međusobno gložile, ipak imala izvjesne karakteristike nacionalno oslobodilačkog pokreta.

Uprkos tom vladajućem uticaju socijaldemokratije, radnički pokret u Bosni i Hercegovini postepeno se revolucionisao i spontano se povezivao sa opštim opozicionim pokretom protiv austrougarske vladavine, što će pokazati i događaji u poznatom štrajku iz 1906. godine, koji je u literaturi poznat pod nazivom »Generalni štrajk«, o čemu svjedoči i izvjesno učešće Petra Kočića u tim zbivanjima.

Neposredno pred samo oslobođenje od 1918. godine, a pogotovu poslije njega, u radnički pokret Bosne i Hercegovine sve snažnije prodire revolucionarna marksistička misao, što je svakako posljedica opšte revolucionarne situacije kako u Evropi tako i u samoj zemlji, izazvane velikom oktobarskom revolucijom u Rusiji a takođe i proleterskim revolucijama u Mađarskoj i Njemačkoj. Tako je došlo do toga da Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine odlučno doprinese da na poznatom Kongresu ujedinjenja dođe do stvaranja Komunističke partije Jugoslavije. Ta partija je, kao što se zna, djelovala legalno, učestvovala je u političkom životu zemlje, pojavila se na izborima i postigla velike uspjehe (preko pedeset poslaničkih mjesta u Skupštini), a onda je došlo do kontraakcije buržoazije novostvorene države, koja se donekle snašla u novoj situaciji i povjerovala da ima snage da raščisti i obračuna se sa radničkim pokretom i jednim mahom likvidira sve opasnosti koje su novom režimu prijetile od sve masovnijeg revolucionisanja radnog naroda. Došlo je do poznatih događaja — husinska buna, Obznana i atentat na bivšeg ministra unutrašnjih djela Milorada Draškovića.

Za revolucionarni marksistički pokret u Bijeljini od posebnog je značaja atentat na Milorada Draškovića, zato što su u njegovom organizovanju i izvršavanju učestvovali Bijeljinci, odnosno Alija Alijagić, Rodoljub Čolaković, Dimitrije Lopandić, Nikola Petrović i drugi. Poznato je kakve su bile posljedice akcije koju su izveli pomenuti ljudi, o svemu tome dosta je pisano, a o tome govori i sam Rodoljub Čolaković u svom djelu. Alija Alijagić je osuđen na smrt i obješen, a Rodoljub Čolaković i drugovi osuđeni su na dugogodišnju kaznu robije, dok je jugoslovenska buržoazija požurila da iskoristi tu veoma zgodnu priliku koja joj se pružila da Komunističkoj partiji nanese još teže i razornije udarce i da je baci u potpunu ilegalnost.

Za razvitak revolucionarnog komunističkog pokreta u zemlji u cjelini pokazala se, dakle, ta akcija bijeljinskih komunista kao štetna, ali, kad je riječ o samoj Bijeljini, stvar se mora posmatrati i ocjenjivati i iz jednog drugog, posebnog ugla. Naime, nama se čini da je ta žrtva koju su podnijeli mladi komunisti iz Bijeljine, i da je protest koji su oni javno izvršili, nešto slično onome što je nekad učinio Bogdan Žerajić pucajući na poglavara zemlje generala Varešanina, ili Princip pucajući na Franju Ferdinanda. To je bio izraz nemirenja sa porazom, to je bila pobuna protiv društvenog zla. Zato se oko glava atentatora-komunista zasijao oreol mučeništva, a mučeništvo u službi neke ideje uvijek stvara njene nove privrženike.

Ovdje se može reći i prigovoriti da mi na ovaj način idemo u iracionalnu sferu i da iracionalnom momentu pridajemo prevelik značaj u procesu opredjeljivanja. Međutim, nama se čini da stvar političkog opredjeljivanja i ne ide posve i bez ostatka u oblast racionalnoga, svjesnog i logičnog, i da je emocionalna sfera čovjekova, dakle iracionalno, jedan od faktora koji se u tom procesu ne može sasvim isključiti i koji se ne smije isključivati.

Do sada nemamo podataka koji bi potvrđivali kontinuitet u razvitku komunističkog pokreta u Bijeljini i bijeljinskom srezu od dana Obznane i atentata na Milorada Draškovića, ali, na osnovu sjećanja i doživljavanja generacija koje su došle poslije toga i razvijale se, a onda docnije postepeno ulazile u politički život svoje sredine, mi danas znamo da je djelo Alije Alijagića i drugova vršilo na te generacije svoj uticaj. Možda smijemo tvrditi čak da je to i neosporno, a ako smo u pravu, onda proizlazi zaključak da su smrt Alije Alijagića i robijanje Čolakovića i drugova imali svoje puno opravdanje i da su, kao takvi, ušli u oblast tradicije jednog kraja koja, kao što se zna, jeste jedan od faktora društvenog razvitka uopšte, pa tako i političkog opredjeljivanja ljudi.

Ne možemo tvrditi da je atentat na Draškovića sa svojim posljedicama djelovao na isti način i u selu, mada je jedan od učesnika bio dijete ugledne i uticajne seljačke porodice iz Semberije (Dimitrije Lopandić iz Dvorova), ali to u ovom slučaju nije ni važno. Ionako je komunistički pokret u selo došao iz grada.

O komunističkom pokretu u Bijeljini i Semberiji, kao o faktoru političkog opredjeljivanja masa, možemo sa malo više pouzdanosti govoriti o vremenu od godine 1932. pa dalje. U to vrijeme, naime, bilježi se snažan prodor marksističke misli na jugoslovenske univerzitete u glavnim centrima zemlje (Beograd, Zagreb), što nije ostalo bez vidljivog odjeka u mnogim manjim gradovima u zemlji, čiji su studenti, vraćajući se kućama za vrijeme raspusta ili poslije ispita, pokušavali da u svojoj sredini djeluju u skladu sa idejama koje su bili prihvatili. U samoj Bijeljini bilo je u to vrijeme nešto oko stotinu i

pedeset studenata, od kojih je velik broj prihvatio marksizam kao svoje uvjerenje. Ti studenti su stupili u dodir sa svojim mlađim drugovima, koji su se još nalazili u gimnaziji, pa je tako marksistička misao počela da se širi i među đacima.

U ovo vrijeme pada i povratak sa robije nekadašnjih atentatora, koji su, izdržavši kaznu, policijski bili upućeni u zavičajno mjesto kao mjesto stalnog boravka, pa je, nema sumnje, i to djelovalo na školsku i studentsku omladinu kao podsticaj.

Najzad, mislimo da je potrebno na ovom mjestu posebno pomenuti dolazak u Bijeljину Ivica Marušića, privatnog učenika sedmog razreda gimnazije, rodом iz Omiša, koji je kao organizator odigrao značajnu ulogu među mladim bijeljinskim komunistima.

Godine 1933. bijeljinski komunisti su stupili u akciju. Ta akcija je izvedena poslije odlaska Rodoljuba Čolakovića iz Bijeljine, koji je tada emigrirao. Policijske vlasti, koje su poslije akcije organizovale i vršile istragu, smatrale su tu akciju direktnom posljedicom boravka Čolakovićeва u Bijeljini i stavile su je na njegov račun. Da li je to zaista bilo tako, ostaje da se utvrdi.

Akcija o kojoj je riječ sastojala se u štampanju i rasturanju letaka. Leci su izrađeni pisačom mašinom, na matrici, pa su poslije umnožavani šapirografom. Njihova veličina iznosila je jednu četvrtinu arka. Sačuvao se do naših dana samo po jedan primjerak od svakoga — bilo ih je svega tri (Arhiv Bosne i Hercegovine), i u njima je na poseban način izražena interpretacija političkog programa Komunističke partije Jugoslavije, kako je taj program shvatala ova organizovana grupa. Mi ćemo ovdje donijeti jedan od njih, onaj koji je upućen radnicima-seljacima, (jedan je upućen rudarima, a jedan srednjoškolicima).

»Radnici-seljaci

Surovost bijede nas prati u stopu sa svakidašnjim nedaćama i nevoljama. Posljednje su godine iscrpele naše snage. Svakim danom padaju sve bješnji i krvaviji udarci na leđa potlačenih i isisanih masa, radnika-seljaka. Nasilja vojno-buržoaske diktature na čelu sa ubilačkim i krvavim kraljem, sa ministrima i narodnom skupštinom — bandom radničko-seljačkih otimača, varalica i lažnih političkih vođa režimskih i gospodskih opozicionara, slabi naše snage i vodi nas uništavanju. Dok mi radnici-seljaci na jednoj strani varani nacionalnim lažima trpimo i stenjemo u neorganizovanoj borbi za komad hljeba i opstanak, dotle na drugoj strani organizovana vlastitim interesima gospodska buržoazija pljačka i ubija nas radnike-seljake. Mi seljaci nismo vlasnici svoje zemlje, mi ne radimo za sebe, već za kamate gazda zelenaša i banaka, za državne prireze, namete, poreze i nasilno kulućenje. Potlačeni smo od današnje vladajuće klase. Dok mi gladujemo u neimaštini, vlastodršci-paraziti, bankari i fabrikanti (Vajfert, Dunderski, Bajloni i drugi) prosipaju novac koji pripada nama, a opljačkan nam je preko njihovih sluga ministara, generala, »narodnih« poslanika, popova, žandara, egzekutora, itd. Današnja režimska vojno-fašistička diktatura pomaže lopove pri otimanju našeg krvavo stečnog hleba. Naši trgovci su oni koji kupuju u bescijenje naše proizvode i pune vojne magazine da bi nas vojno-fašistička diktatura gurnula u novo klanje (rat) za interese onih kojima služi (kapitalistima). To su uzročnici krize, to su krivci prošlog i budućeg rata. Radnici-seljaci, sprečavajmo svoje propadanje organizovanom borbom protiv buržoaske vojno-fašističke diktature.

Hoćemo vladu radnika i seljaka, kao što je u radničko seljačkoj sovjetskoj Rusiji u kojoj nema gladi ni krize ni besposlenosti. Hoćemo svu vlast radnicima i seljacima. Branimo interese svoje radničko-seljačke klase jedino revolucionarnim otporom. Otkazimo državi plaćanja i odgovorimo silom na silu egzekutora i žandara. I samo oružanim ustankom (revolucijom) postignućemo svoj cilj, da sva vlast bude u našim rukama.

Dole krvava vojno-fašistička diktatura sa krvavim kraljem Aleksandrom na čelu. Dole pljačkaši.

Živela radničko-seljačka Sovjetska Rusija.

Živeo savez radnika i seljaka.

SELJAČKI SOVJET

Štamparija Seljačkog Sovjeta«.

Ostala dva letka sadrže manje-više istu kritiku postojećeg poretka kao i ovaj koji smo citirali, i na manje-više isti način pozivaju mase na ustanak, odnosno na obaranje postojećeg poretka putem oružane revolucije. Ne ulazeći ovdje u kritičku analizu njihovog sadržaja i u ocjenu pravilnosti parola upućenih masama, mi ćemo kazati samo to da je ovaj čin bijeljinskih komunista u političkom smislu bio značajan, jer je odjeknuo u svijesti već pokrenutih i političkih uzbuđenih masa, a naročito omladine.

Bijeljinska policija, kojoj je tada bio na čelu jedan sreski načelnik veoma revnosta u borbi protiv komunista, reagirala je energično na pojavu ovih letaka. Posluživši se spiskom sumnjivih i komunizmu sklonih lica koji je vođen u svakom načelstvu, sreski načelnik je odmah preduzeo hapšenja, koja su, kako se pokazalo, bila uspješna, jer su načelniku odmah pali u ruke pravi ljudi. Sreski načelnik je uspio da otkrije organizaciju i da, postepeno, dobije prilično tačnu sliku o cijelom događaju. Ovom prilikom uhapšeni su sljedeći komunisti: Marušić Ivica, privatni učenik VII razreda gimnazije u Bijeljini, rodom iz Omiša, Svetolik Gospić, svršeni maturant iz Gornjeg Crnjelova, Drago Tojić — Gango, radnik iz Crnjelova, Miroslav Filipović, student prava iz Bijeljine, Milenko Stojaković, privatni učenik VIII razreda gimnazije iz Bijeljine, Nenad Petrović, student prava iz Bijeljine, Milenko Jovičić, učenik VIII razreda gimnazije iz Bijeljine, Velimir Bibić, privatni učenik VIII razreda gimnazije iz Bijeljine, Nikola Spasojević, učenik VIII razreda gimnazije iz Patkovače, Dušan Jovičić, učenik VIII razreda gimnazije iz Ugljevika, Martin Koren, radnik iz Ugljevika, Maksim Strahinja, učenik VIII razreda gimnazije iz Bijeljine, Simo Đurković, inženjer hemije, rodom iz sela Donje Trnove, Gabriel Grinfeld, učenik VIII razreda gimnazije iz Bijeljine, Hajrija Alijagić, bolničarka iz Bijeljine (sestra Alije Alijagića), i Milorad Mojić, student tehnike iz sela Balatuna.

O samom toku policijske istrage, o angažovanju poznatih stručnjaka iz Uprave grada Beograda, sa čuvenim specijalistom za borbu protiv Komunističke partije Svetozarom Vujkovićem na čelu, koji je lično ispitivao pojedince i rukovodio torturom koja se tada nemilice primjenjivala kad se radilo o komunistima, ovom prilikom nećemo govoriti jer nije neposredno vezano za našu temu. Možemo, međutim, sa sigurnošću ukazati da je cijela afera praćena od strane javnosti sa budnim interesovanjem i da su se u širokim krugovima stanovništva javljale simpatije prema pohapšenim komunistima. Ljudske simpatije se veoma lako i na spontan način upućuju prema onima koji pate, a

ovdje je riječ o ljudima koji su se digli protiv jednog režima već uveliko kompromitovanog, protiv poretka koji se pokazao kao nerazuman i nepravedan i kojim je malo ko bio zadovoljan.

Prema tome, možemo sasvim osnovano smatrati da je ovo prvo veliko hapšenje komunista u Bijeljini (od kojih su neki docnije osuđeni pred sudom u Tuzli na kazne robije, a neki pušteni bez suđenja poslije policijske kazne), bilo jedan od faktora političkog opredjeljivanja masa u Bijeljini i bijeljinskom srezu, djelujući u smislu jačanja političke opozicije i širenja uticaja revolucionarnih ideja marksizma. Udarac koji su policijske vlasti zadale komunističkoj akciji izbacio je, doduše, iz stroja njene prve nosioce, ali je doprinio sa svoje strane aktivnijem odnosu dotadašnjih simpatizera, koji će ubrzo sa više odlučnosti i elana pokušati da svoje simpatije prema revolucionarnom pokretu potvrde i djelom. Ovo se, kako smo već rekli, prije svega odnosilo na dake i studente, ali isto tako i na neke starije građane koji su nekada, u mladosti, pripadali radničkom pokretu i bili u njemu manje-više aktivni, pa se povukli poslije Obznane i stavljanja van zakona Komunističke partije. Ovdje je posebno interesantan krug ljudi oko Abdulaha Pjanića, sajđžije iz Bijeljine, oko koga su se okupljali njegovi prijatelji i poznanici — Abaz Muharemagić, nožar, Husein Ismić — Huka, pekar, Aljo Berbatović, zidar, Sulejman Mehmedović, zidar. Sve su to bili ljudi veoma zainteresovani za stvar revolucionarnog pokreta, koji, doduše, nisu imali nekog teorijskog kontakta sa marksizmom kao revolucionarnom filozofijom, ali su duboko osjećali njegov istorijski značaj i ulogu koju mu je istorija namijenila, pa su se vezali za njega emotivno, po liniji osjećanja pravde i osjećanja svoje ljudske obaveze da se bore za ljudsko dostojanstvo. U ovaj krug spadaju takode još i Nikola Ostojić, nekadašnji opančar, a poslije crkvenjak srpsko pravoslavne crkve, pa onda Ljubo Petrović — Krompir, opančar, Poznan Stefanović, krojač, i još neki drugi čija imena u ovom trenutku nismo u mogućnosti da navedemo.

Ovdje ćemo samo dodati da su ovi ljudi, povezani s komunističkom organizacijom svojim ličnim vezama, bili spremni da obavljaju sve zadatke agitacije i propagande za revolucionarni i uopšte opozicioni politički pokret, da su oni te zadatke i obavljali, i tako odigrali ulogu koja dosad još nije dobila svoju pravu ocjenu, a koja je, nema sumnje, bila veoma značajna. Krećući se među svojim poznanicima i prijateljima u gradu, a zatim dolazeći, poslovno, u kontakt i sa ljudima izvan toga kruga, posebno sa seljacima, oni su, samoinicijativno, iskorištavali svaku priliku koja bi im se pružila da navedu razgovor na opšta pitanja života i da onda plasiraju svoje političke ideje i potrude se da pridobiju još jednog novog istomišljenika. Oni se nisu ustručavali da razgovaraju i s nepoznatim ljudima, jer su vladali velikom vještinom da prozru i očišene svakoga s kim bi se susretali, pa su onda prema toj svojoj ocjeni i podešavali razgovor. Pošto su to sve bili ljudi sa izvjesnim manje-više određenim položajem u društvu, manje-više obezbijedene materijalne egzistencije i nezavisni, njihove su riječi imale veliku specifičnu težinu i primane su od strane slušalaca s povjerenjem.

Posebno treba istaći ulogu grupe oko Abdulaha Pjanića u prvim nedjeljama poslije okupacije i stvaranja Nezavisne Države Hrvatske. Odbijanje širokih krugova muslimanskog stanovništva u gradu da pruži aktivnu podršku politici Nezavisne Države sigurno je dobrim dijelom rezultat dugogodišnjeg rada ovih ljudi koji su bili nepomirljivi borci protiv svakog šovinizma i koji su vazda pozivali na slogu i saradnju u borbi za zajedničku sreću svih.

Zbivanja u Evropi posljednjih godina pred rat takode su imala velikog uticaja na razvitak političke situacije u Jugoslaviji, pa tako i u kraju koji posmatramo. Tu treba, u prvom redu, imati u vidu pobjedu nacionalsocijalizma i dolazak na vlast Adolfa Hitlera u Njemačkoj, što je u jugoslovenskoj politici, vremenom, dovelo do revizije tradicionalnih koncepcija, a kasnije i do radikalnih promjena i posve drukčije orijentacije. Te promjene odraziće se i u unutrašnjoj politici zemlje, a sa tim prvim odrazima susrećemo se odmah poslije atentata na kralja Aleksandra u Marselju, oktobra mjeseca 1934. godine. Unutrašnja politika još radikalnije i drastičnije skreće na puteve diktature, što sa svoje strane zaoštava unutrašnje političke probleme, a posebno takozvano Hrvatsko pitanje. Poslije neuspjeha Bogoljuba Jeftića, javiće se u jugoslovenskoj unutrašnjoj politici nove kombinacije, a te nove kombinacije najočiglednije će izraziti politika Milana Stojadinovića, tvorca takozvane Jugoslovenske radikalne zajednice (poznate Jereze), stranke koja je trebalo da okupi sve snage zemlje koje se slažu s novim kursom i u isto vrijeme da razbije stare srbijanske stranke u opoziciji (Demokratsku Ljube Davidovića, Radikalnu Ace Stanojevića, odnosno Miše Trifunovića, Zemljoradničku Joce Jovanovića i Milana Gavrilovića, pa čak i Jugoslovensku nacionalnu stranku koja je doskora bila vladajuća stranka). Dolazak na vlast Milana Stojadinovića u Jugoslaviji je nagovještavao fašizaciju zemlje, njeno potpuno priklanjanje osovini Rim-Berlin, i, u vezi s tim, pojačan pritisak protiv svih revolucionarnih snaga, koje su, međutim, uprkos svim dotadašnjim pritiscima, već bile doživjele snažan uspon. Komunistička partija već je bila uspjela da preboli sve svoje krize i da organizaciono i kadrovski toliko ojača da je mogla s uspjehom da vodi akciju organizovanja Narodnog fronta i stvaranja Partije radnog naroda. Osim toga, ona je postala snaga i u međunarodnim razmjerama, pošto je mogla da uzme veoma aktivnog učešća u pokušaju svjetskog revolucionarnog pokreta da prihvati bitku sa fašizmom na teritoriji Španije. Treba konstatovati da je bijeljinska organizacija Komunističke partije u to vrijeme imala vezu sa glavnim partijskim kanalima u Zagrebu preko kojih su upućivani dobrovoljci u Španiju i da broj dobrovoljaca iz Bijeljine koji su stigli u Španiju preko tog kanala nije bio veći samo zbog toga što profil kadrova koje je Bijeljina mogla uputiti nije odgovarao važećim kriterijima. Naime, traženi su ljudi vojni specijalisti — artiljerci, tenkisti, i slično — a Bijeljina toga nije imala. Iz Bijeljine su u Španiju otišla dvojica ljudi: Fadil Jahić, stolarski radnik i Mesud Mujkić, metalski radnik.

Dolazak Stojadinovića na vlast obilježen je i pojačanim kontaktima stranaka građanske opozicije, odnosno utvrđivanjem Udružene opozicije, u čiji su sastav, pored srbijanskih stranaka, ušle i Hrvatska seljačka stranka sa Vladimirom Mačekom na čelu i Samostalna demokratska stranka. U Bijeljini su sve te stranke imale svoje predstavnike, a sticaj okolnosti je donio da su to bili mahom istaknuti ljudi, od kojih su neki bili i snažne ličnosti uopšte, kao na primjer, doktor Vojislav Kecmanović, ljekar, koji se deklarirao kao pripadnik Samostalne demokratske stranke. Ti ljudi su, kao dugogodišnji političari, uporno radili na tome da kako u gradu, tako i po selima prošire uticaj svojih stranaka i da pridobiju što veći broj glasača, ali u tome nisu svi imali podjednakog uspjeha, tako da je snaga pojedinih stranaka bila veoma različita. Demokratska stranka Ljube Davidovića, recimo, imala je svojih pristala-

lica u gradu, među ljudima koji su voljeli da vjeruju kako njezin program zaista garantuje stvarnu demokratiju i zastupa izvjesni nekonformizam i nezavisnost od dvora. Okupljala je oko sebe mahom ljude samostalnih zanimanja, nešto intelektualaca, a među seljacima izvjestan manji broj srednjaka. Njezin lider dr Aco Bogdanović, advokat, bio je u mladosti, prema sopstvenom kazivanju, blizak socijalizmu i kretao se u društvu marksista. Kasnije, tokom života, postao je realniji i umjereniji u svojim političkim pretenzijama. Iskreno je vjerovao u vrijednosti građanske demokratije kojoj je htio da služi. Inače je bio patriota i dugogodišnji starješina Sokola, u kome je vidio slovensku i jugoslovensku organizaciju.

Radikalna stranka, koja je nekada bila nesumnjivo najjača stranka u Bijeljini i srezu bijeljinskom, već je duže vremena nazadovala, a posebno poslije osnivanja Jereze, i sad je okupljala ostatke onih elemenata koji su, vjerujući u njenu državotvornost, vjerovali da je ta stranka i sad garancija da će biti prevladane sve teškoće i prebrođene sve opasnosti i država spasena od rasula koje joj je prijetilo. Ona u ovo vrijeme nije imala nekog istaknutijeg predstavnika za srez bijeljinski, te će, u vrijeme izbora od 1938. godine, kao svoga kandidata isturiti bijeljinskog protu, Pavla Katanića, čovjeka koji se ranije nije bavio politikom.

Jugoslovenska nacionalna stranka okupljala je unitarističke elemente u gradu i na selu, ljude koji su vjerovali u čvrstu ruku i smatrali da se protivrječnosti mnogonacionalne države daju prevladati silom i autoritetom državne vlasti, koja predstavlja onaj najviši interes pred kojim treba da se povuku svi parcijalni interesi. Predstavnik stranke u gradu dr Vladimir Stanišić, advokat, bio je uvjereni unitarista. U suštini nije bio reakcionar, i njegovo opredjeljenje za Jugoslovensku nacionalnu stranku prije je bilo zabluda zabrinutog intelektualca nego uvjerenje antidemokrate. Volio je da polemische sa marksističkim shvatanjima, čiji su nosioci, naravno, bili mladi intelektualci, pa je za njega akademska diskusija s njima bila prihvatljiva. Bio je impresivne fizičke pojave, obdaren jednim snažnim, bogatim i dubokim glasom koji je tremolirao po svim pravilima klasične retorike. Našavši se u opoziciji, on je bio raspoložen da svoj govornički dar stavi u službu stvari Udružene opozicije, mada se nikako nije slagao sa koncepcijama lidera stranaka koje su je sačinjavale, a posebno sa shvatanjima samog Vladimira Mačeka.

Najsnažniju građansku političku formaciju u srezu bijeljinskom bez sumnje je predstavljala Zemljoradnička stranka, odnosno njena dva krila, desno i lijevo. U desnom krilu najvažnija ličnost u to vrijeme na njegovom vrhu bio je Milan Gavrilović, koji je uspio da oko sebe okupi i izvjestan krug mladih intelektualaca, studenata Beogradskog univerziteta i svršenih pravnika, među kojima su bila i dvojica iz bijeljinskog sreza. U samom, pak, srezu bijeljinskom isticala su se braća Kićanovići, Strahinja i Dušan, iz Broca, ugledni i imućni ljudi, koji su kao političari imali iza sebe dugogodišnje iskustvo. Sa veoma razgranatim prijateljskim i rodbinskim vezama, oni su uspjeli da u najnaseljenijem dijelu bijeljinskog sreza, u Semberiji u užem smislu, izgrade niz uporišta i vežu uza se prilično velik broj sposobnih agitatora. Među takvima treba naročito pomenuti Tošu Kuđića iz Popova, koji je sa Kićanovićima bio i rodbinski vezan a koji je imao vrlo izrazit talenat političkog agitatora. Toša Kuđić će, docnije, postati jedan od istaknutih aktivista narodnooslobodilačkog pokreta u Semberiji.

Iako malobrojniji zemljoradnici lijevog krila, takozvani Dragoljubovci, bili su politički mnogo vitalniji i agresivniji. Naslijedivši od svoga lidera, Dragoljuba Jovanovića, onu poznatu vještinu razgovora sa seljacima, kojom je on povlađivao njihovim utopističkim i maglovitim idejama o jednom socijalizmu koji bi po svojoj suštini i po svom smislu bio seljački i sitnosopstveni, oni su vršili veoma radikalnu kritiku države, upotrebljavajući i izvjesnu socijalističku frazeologiju, što je u njihove redove dovodilo najveći dio seoskih paupera i osiromašenih srednjaka. Drago Spasojević, čovjek četrdesetih godina, koji je bio njihov lider u Bijeljini, bio je u svojim shvatanjima veoma krut, isključiv i dogmatičan, smatrajući i izjavljujući da je za njegov pokret u bijeljinskom srezu glavna smetnja Komunistička partija, te je u svakoj prilici nametao diskusiju s komunistima, u kojoj je veoma žučno i veoma uporno nastojao da pred auditorijem ospori marksističku ideologiju Komunističke partije i prikaže je kao neprihvatljivu za seljake. Naglašavao je razliku u interesima između proletarijata i seljaštva, dokazujući da će seljaštvo samo, sopstvenim snagama, izvesti svoju revoluciju i izgraditi socijalizam u kome će interesi proletarijata biti zaštićeni na pravedan način. Ove diskusije sa Dragom Spasojevićem pomagale su komunistima da sa svojim idejama prodiru u redove Dragoljubovih pristalica u Semberiji, od kojih će mnogi, kasnije, postati pristalice komunizma i konačno članovi ilegalne Komunističke partije. Ovdje treba posebno pomenuti Sretena Glišića i Nikolu Maksimovića iz Medaša, koji će se, kao komunisti, naći među prvim partizanskim borcima u Semberiji, zatim Jovana Mikića iz Velina Sela, Savu Jovanovića iz Čengića, koji će poginuti u sukobu s neprijateljskom patrolom kao član Opštinskog komiteta partije, Đoju Perkovića iz Glogovca.

Samostalna Demokratska stranka u bijeljinskom srezu nije bila značajna po broju svojih pristalica, ali je njezina važnost bila velika zbog ličnosti koje su se deklarirale kao njeni članovi i kao takvi radili za opoziciju. Među tim ličnostima na prvom mjestu treba govoriti o doktoru Vojislavu Kecmanoviću, koga smo već pomenuli, a koji je, svakako, najmarkantnija figura među građanskim političarima u bijeljinskom srezu. Doktor Vojislav Kecmanović je rodom iz Banja Luke, a u Bijeljini je došao 1919. godine kao mlad ljekar. Medicinske nauke je studirao u Pragu, gdje je prihvatio građansku demokratsku misao i nadahnuo se masarikovskim idejama, u to vrijeme još uvijek veoma proširenim u redovima čeških i evropskih intelektualaca. Fanatično je vjerovao u snagu prosvijećenosti, pa je još prve godine svoga boravka u Bijeljini pokrenuo akciju za osnivanje kulturnog društva, koje je, na njegov predlog, i osnovano i dobilo ime: »Društvo za narodno prosvjećivanje i čuvanje narodnog zdravlja Filip Višnjić«. Kao jednu od svojih prvih akcija, društvo je pokrenulo osnivanje biblioteke sa čitaonicom, što je i uspjelo da učini kasnijih godina, kad su ostvareni materijalni i finansijski uslovi za to. Biblioteka i čitaonica »Filip Višnjić« odigraće veliku ulogu u političkom životu cijelog kraja, jer je vrlo brzo po osnivanju ta čitaonica postala stjecište napredne omladine i mjesto na kome se formiralo javno mnjenje i gdje su se začinjale mnoge kulturne i političke akcije. Vlasti će veoma brzo primijetiti značaj te ustanove, pa će stoga doći do zatvaranja čitaonice i zabranjivanja rada društva »Filip Višnjić« (1938. g.).

Doktor Vojislav Kecmanović je bio čovjek veoma snažnog ličnog uticaja. On je i svojim vanjskim izgledom podsjećao na filozofa i političara koga je cijenio i čiju je misao iskreno prihvatao, naime na Tomaša Masarika. Uvi-

jek se pojavljivao u tamnoplavom odijelu pomalo starinskog kroja i s crnim šeširom širokog oboda, a govorio je tiho ali snažno, kratko i jasno, uvijek se služeći aforizmima i kratkim efektnim izrekama koje su pogadale srž stvari i plijenile pažnju slušalaca. Bio je lično kristalno pošten, u svom javnom djelovanju apsolutno dosljedan, u susretu sa rizikom i opasnošću junačan i beskompromisan. Vjerovatno da su te njegove lične osobine i učinile da se on približi mladim bijeljinskim komunistima, jer je on, prije svega, cijenio junaštvo i spremnost na žrtvu, te mu u tom pogledu nije smetalo njegovo ideološko razilaženje sa revolucionarnim marksizmom, odnosno komunizmom, koji je, po njegovom mišljenju, podsijecao mogućnost pobjede prave demokratije.

Oko Vojislava Kecmanovića okupio se jedan krug ljudi koji su bili privučeni njegovim nekonformizmom i njegovim shvatanjem politike kao instrumenta borbe za opšte popravljjanje uslova ljudskog života. Među tim ljudima svakako treba pomenuti dr Joakima Perendiju, bijeljinskog veterinara, tihog i skromnog čovjeka i velikog pregaoca na polju prosvjetnog rada u masama, koji će u toku oslobodilačkog rata sa puno samoprijedora raditi u organima narodne vlasti, a zatim Nikolu Mačkića, mladog teologa rodom iz Ključa, koji je svoju profesionalnu djelatnost i angažovanost shvatao sasvim drukčije nego crkva čiji je službenik bio, i koji će svoj životni put završiti u duhu antičke tragedije u burnim zbivanjima četrdeset i prve, u stravičnom pokolju koji je njemačka soldateska izvršila u Kragujevcu.

Ne može biti nikakve sumnje da je krug ljudi oko Vojislava Kecmanovića vršilo i izvršio snažan uticaj na formiranje svijesti masa u bijeljinskom kraju. Svojom ljekarskom profesijom doveden u blizak i delikatan kontakt sa velikim brojem ljudi, doktor Vojislav Kecmanović je od svoje ljekarske ordinacije stvorio mjesto jedne široko zasnovane kulturno-političke akcije, u kojoj će uzimati učešća sve veći broj ljudi iz grada i sela, i ta njegova ordinacija dobiće u posljednjim godinama pred rat sve karakteristike jedne političke kancelarije.

Što se tiče političkih stranaka, koje su u posljednjim godinama pred rat bile na vlasti — Jereze i Jugoslovenske muslimanske organizacije sa Mehmedom Spahom na čelu — možemo kazati da su one gubile svaki stvarni uticaj na mase, budući da su se oko njih okupljali mahom već poznati i izraziti reacionari, politički špekulanti i šićardžije najgore vrste. Ukoliko je među njima još i bilo ljudi od izvjesne vrijednosti, koji su u zabludi povjerovali da je put Milana Stojadinovića ispravan, oni su proigrali ugled koji su imali i bili tretirani kao trabanti jedne sasvim kompromitovane i propale politike. Dvojica lidera — magistar farmacije Ljubomir Pantić, ministar u Stojadinovićevoj vladi, i Muratbeg Pašić, velikoposjednik, predsjednik bijeljinske opštine — ponašali su se kao pravi politički skorojevići koji su u politici vidjeli samo sredstvo svoga ličnog uzdizanja, bili su potpuno nesposobni da pridobiju i za svoju stvar angažuju bilo koga među poštenim građanskim političarima. U danima okupacije i formiranja Nezavisne Države Hrvatske Ljubomir Pantić će se otkriti kao klasični kolaboracionista — jedini on od bijeljinskih Srba dobio je pravo da na svoju kuću izvjesti zastavu s kukastim krstom, da na lijevi rukav prikači traku kakvu su nosili nacionalsocijalistički funkcioneri — dok će Muratbeg Pašić postati šef ustaškog logora u Bijeljini i istaći se kao jedan od najrevnosnijih funkcionera i »dužnostnika« ustaškog pokreta.

Stvaranje Udružene opozicije i velika kampanja koja se razvila u vezi sa posljednjim izborima u bivšoj Jugoslaviji, doveli su do aktiviranja u poli-

tici jednog kruga Hrvata intelektualaca, kojima je to bila prilika da se angažuju kao pristalice doktora Vladimira Mačeka, odnosno Hrvatske seljačke stranke. Riječ je tu o nekoliko advokata, koji su svoj radni vijek provodili u sredini iz koje nisu potjecali i kojoj su se decenijama prilagođavali. To su bili ljudi izrazite jugoslovenske orijentacije, demokrati po uvjerenju, svi manje-više nadahnuti jednom moglo bi se reći naivnom vjerom u perspektive jedinstvene jugoslovenske države, koji u ranijim godinama nisu imali prilike da se javno angažuju i afirmišu kao političari. Ovdje na prvom mjestu treba pomenuti dr Vladimira Čaldarevića, advokata, slavonskog Hrvata, čovjeka znatnog obrazovanja, koji je iskreno vjerovao u jugoslovensku ideju i koji se s istinskom indignacijom odnosio prema »prljavoj političkoj igri režima, koji su se smjenjivali na vlasti, a koji su tu vlast upotrebljavali, bolje reći zloupotrebljavali, za postizanje niskih i sebičnih ciljeva«. U ovu grupu spadaju još advokati Čedomir Koharović i Mojsije Violoni, a takođe i Franjo Luger, geometar. Ti ljudi će u svoje vrijeme, manje-više, odlučno pokušati da se ograde od zločinačke politike vlasti Nezavisne Države Hrvatske, kojoj oni neće pružiti podršku.

Osim ovih naprednih intelektualaca Hrvata, u politici će se angažovati još jedan manji broj Hrvata zanatlija, koji će se takođe deklarirati kao pripadnici Hrvatske seljačke stranke, a koji će kasnije, poslije kapitulacije bivše Jugoslavije i uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske, postati njeni gorljivi »dužnostnici« i istaći se u progonu Srba (Ivan Mesić, pekar, Nikola Krezić, tapetar).

V

Već pominjano »Udruženje jugoslovenske akademske omladine«, odnosno udruženje bijeljinskih studenata, postalo je vremenom organizacija koja je intenzivno radila u svojoj sredini na liniji programa rada »Narodnih studenata«, to jest revolucionarnog marksističkog studentskog pokreta. Pojedini članovi Udruženja bili su neposredno vezani za partijsku organizaciju u gradu, koju su vodili »robijaši«, pošto su se vratili sa izdržavanja kazne i nastavili sa svojom aktivnošću uprkos neprekidnoj policijskoj prisotnosti kojoj su bili podvrgnuti. Od godine 1936. Udruženje je razvilo snažnu aktivnost putem održavanja javnih predavanja, koja su u gradu održavali mahom već istaknuti intelektualci marksisti iz Beograda i Zagreba (dr Ljubomir Živković, Vladimir Dedijer, Hasan Brkić, slikar Muhamed Kulenović, i drugi), a u selima članovi samog Udruženja. Udruženje je, osim toga, saradivalo sa »Filipom Višnjićem« (Kulturne večeri), sa omladinskim amaterskim društvom »Scena«, a imalo je i svoj omladinski recitativni hor u kome su, pored studenata, aktivno radili i omladinci radnici iz grada (mahom Muslimani), i jedan manji broj omladinaca iz okolnih sela. Mislimo da naročito treba podvući značaj omladinskog recitativnog hora jer su njegove priredbe, kako u gradu tako i u selima, imale izvanredan politički efekat.

Intenzivnost i efikasnost ovog rada naveli su policijske vlasti u Bijeljini da protiv komunističke akcije izvede nov udarac. Tako je na dan 31. decembra 1936. godine sresko načelstvo u Bijeljini izvršilo istovremeni pretres u prostorijama »Filipa Višnjića«, »Udruženja jugoslovenske akademske omladine« i URS-ovih sindikata. Tom prilikom uhapšen je veći broj ljudi koje su vlasti vodile u svojim spiskovima kao komuniste. To su bili: Lazić Gajo, student prava iz Trnjaka (deklarisan kao »lijevi« zemljoradnik), Ilić Radovan,

student prava iz Međaša, Mikić Jovan, zemljoradnik iz Velina Sela, Mojić Milorad, diplomirani inženjer iz Balatuna, Sofrenić Sajo, zemljoradnik iz Gornjeg Broca, Popović Dejan, student prava iz Gornjeg Broca, Simić Pero, zlatar iz Bijeljine, Manojlović Dušan, student prava iz Bijeljine, Mićanović Slavko, student filozofije iz Bijeljine, Zaimović Enver, student prava iz Bijeljine, Filipović Miroslav, student prava iz Bijeljine, Bibić Velimir, student tehnike iz Bijeljine, Ivan Štrk, student prava iz Bijeljine. Milenko Stojaković, koji se u tom trenutku nalazio u Zagrebu, uhapšen je na zahtjev bijeljinske policije u Zagrebu i stražarno upućen u Bijeljinu, gdje je stigao sa zakašnjenjem, pošto je policijska istraga već bila prekinuta.

Mada su za vođenje istrage iz Kraljevske banske uprave Drinske banovine u Sarajevu bila upućena trojica specijalista, ovaj policijski potez nije uspio. Prvo, zato što prilikom pretresa stanova i hapšenja nije pronađen nikakav kompromitujući materijal (kako se to desilo prilikom prvog hapšenja 1933. godine), na osnovu koga bi se uspješno mogao organizovati sudski proces po Zakonu o zaštiti države, i drugo, zato što je sad politička situacija u gradu bila posve drukčija nego prije nekoliko godina. Javnost je shvatila da je cijela ova akcija od strane vlasti bila preduzeta na inicijativu omrznutog predstavnika Jezere, apotekara Ljubomira Pantića, kao još jedan atak na prava i osnovne slobode građana. Javnost je, stoga, otvoreno stala na stranu uhapšenih, te su vlasti, da bi izbjegle dalje političko kompromitovanje, riješile da istragu prekinu i zadovolje se policijskim kažnjavanjem pohapšenih. U toku deset dana, koliko je cijela akcija trajala, nije primjenjivana fizička tortura nad uhapšenima, što je, možda, jedinstven slučaj u zemlji, budući da se policijska istraga protiv komunista nije mogla ni zamisliti bez upotrebe najdraističnijih metoda fizičke prinude.

U svom izvještaju Kraljevskoj banskoj upravi, izaslani specijalisti su, pored ostalog, napisali: »Pri ovakvom stanju stvari nije moglo biti govora o provali u komunističku organizaciju, koja svakako u Bijeljini postoji i svako nastojanje da se u istu provali služeći se izmišljenim kazivanjima Srdića i Mitrovića (to su bili načelnikovi konfidenti, S. M.) mogao bi se grdno kompromitovati rad policijskih vlasti na suzbijanju komunizma uopšte, jer bi ovo dobro došlo Komunističkoj partiji, da prikaže neobaviještenom svijetu, kako tobože policija podmeće ljudima da su komunisti, pa bi ovoga momenta došla u pitanje pred sudom čak i sama jedna pravilno izvedena provala u Bijeljini«.

Kakva je stvarno bila politička situacija u gradu u tom trenutku, može se vidjeti iz sljedećih detalja: uhapšeni komunisti su pušteni iz zatvora na dan 9. januara 1937. godine uveče. Trojica od njih, bijeljinski studenti, demonstrativno su prošli gradskim korzom, gdje su se slučajno susreli sa dr Vojislavom Kecmanovićem. Kecmanović je zaustavio njih trojicu, rukovao se s njima, i glasno rekao: »Sretne vam prve rane, junaci!« Taj gest Kecmanovićev, učinjen na javnom mjestu i u prisustvu velikog broja ljudi, bio je zapažen u gradu i živo komentisan.

Iste te večeri održavala se zabava ženskog društva »Kneginja Zorka«, čija je predsjednica bila supruga dr Vladimira Stanišića, već pomenutog prvaka Jugoslovenske nacionalne stranke. Ona ista trojica studenata komunista otišli su na tu zabavu, a kad su stupili u dvoranu, pred njih je izišla lično predsjednica, javno ih pozdravila i izrazila svoju radost što ih vidi na slobodi. Zatim je trojicu studenata posadila za poseban sto, oko koga se brzo okupilo još omladine, a predsjednica se pobrinula da se na tom stolu nađe dosta jela i

pića. Cijela zabava dobila je karakter antirežimske demonstracije, a u centru pažnje bili su komunisti.

Studentsko Udruženje u Bijeljini uspješno je izvršilo akciju potpisivanja poznatog otvorenog pisma studenata Bosne i Hercegovine (Narodne omladine Bosne i Hercegovine) u decembru mjesecu 1937. godine, i rasturilo ga javno u velikim količinama u gradu i selima oko grada. Pomenuto pismo potpisalo je svega 370 studenata iz Bosne i Hercegovine, a od tog broja ih je 57 bilo iz Bijeljine. Ako se uzme u obzir da je iz Sarajeva bilo 67 potpisnika, iz Banje Luke 70, iz Mostara 28, iz Tuzle 24 i iz Bihaća takođe 24, onda ovaj broj od 57 potpisnika dovoljno ubjedljivo govori o snazi bijeljinske studentske organizacije i o uticaju koji je ona imala u svojoj sredini.

Iz redova studentskog Udruženja bili su i predstavnici Komunističke partije u Udruženju opoziciji prilikom decembarskih izbora godine 1938, kada je ostvarena saradnja sa građanskim opozicionim strankama, na platformi koju su predložili komunisti.

Ostaje nam još da kažemo da je u septembru mjesecu 1939. godine izvršeno organizovanje Komunističke partije u Bijeljini. Formiran je Mjesni komitet partije (Ante Marasović, Miroslav (Mirko) Filipović, Milenko Stojaković i Slavko Mićanović), koji je rukovodio radom dviju partijskih ćelija u gradu, jedne u selu (Gornje Crnjelovo) i cijelog niza povjerenika u nekoliko sela bijeljinskog sreza (Patkovača, Pučile, Glogovac, Trnova, Popovi, Međaši, Brodac, Obarska). Mjesni komitet rukovodio je i radom organizacija SKOJ-a, koje su bile veoma brojne u bijeljinskoj gimnaziji.

VI

Ovako je, u osnovnim crtama, izgledala slika političke situacije u Bijeljini i bijeljinskom srezu u trenutku kad se na staru Jugoslaviju oborio rat.

Neočekivano brz raspad države i njeno komadanje unijeli su, naravno, u tu sliku ogromne i bitne promjene. Formiranje Nezavisne Države Hrvatske dovelo je, tako reći, odjednom do potpunog iščeznuća građanskih političkih stranaka. Njihovi lideri su dijelom pobijeni u samom početku (braća Kićanovići iz Broca i drugi), dijelom su emigrirali u Srbiju, a dijelom se povukli u privatan život, brinući se sad jedino o tome kako da sačuvaju glavu. Na poprištu je ostala samo Komunistička partija sa svojim malobrojnim kadrovima, koji su imali da rješavaju problem organizovanja narodnog otpora okupatoru.

Situacija je bila veoma teška i veoma složena. Šok koji su mase doživjele, strah koji se naglo širio usljed otvorenog neprijateljstva prema srpskom narodu koje je proklamovala nova državna vlast, bili su faktor čije djelovanje nije bilo moguće brzo neutralisati. Komunistička partijska organizacija u Bijeljini suočila se sa tom novom situacijom pošto je bila reorganizovana prema zahtjevima koje je vrijeme postavljalo. Ona je bila dobila karakter vojne organizacije. Na njenom čelu sad je bio Fadil Jahić Španac, stolarski radnik iz Bijeljine, čovjek koji je dobio najpunija ovlašćenja i zadatak da na teritoriji bijeljinskog sreza organizuje oružanu partizansku borbu protiv okupatora.

Mislimo da je ovdje potrebno napomenuti da se u trenutku kapitulacije bivše Jugoslavije i uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske u Bijeljini nalazio Rodoljub Čolaković, koji je tu bio konfiniran poslije svoga povratka iz emigracije. Poznato je da je Fadil Jahić održavao lični kontakt s Čolakovi-

ćem sve do njegovog odlaska u Beograd, te se može pretpostaviti da je u izgrađivanju prvih planova taj kontakt bio od značaja.

Koliko je poznato, Fadil Jahić nije u prvim nedjeljama poslije okupacije insistirao na formalnom održavanju sastanaka partijskih ćelija, jamačno smatrajući da bi održavanje takvih sastanaka povećavalo opasnost od hapšenja. On je održavao sastanke sa pojedincima, dajući im konkretne zadatke i posvećujući ih u pojedinosti opšteg kursa koliko je to bilo najneophodnije. Ovi pojedinci onda trebalo je da prenose direktive i informacije onima sa kojima su sami održavali ličnu vezu.

Fadil Jahić je lično izradio plan povlačenja iz grada svih kompromitovanih komunista u trenutku kad zaprijeti opasnost od opšteg hapšenja, i taj plan je s uspjehom izveden na dan 22. juna 1941. godine, upravo kad je ustaška policija i namjeravala da masovno hapšenje izvrši.

Tako su se bijeljinski komunisti (kompromitovani, policiji poznati) našli na terenu bijeljinskog sreza, u selima u kojima su postojali punktovi oslonca kao rezultat prethodnog političkog rada (Patkovača, Brodac, Gornje Crnjelovo, Obarska) i time je počeo konkretan rad na pripremanju stvaranja oružanih jedinica narodnooslobodilačkog pokreta i započinjanja oružanih akcija protiv okupatora i oružanih formacija marionetske države. Taj se rad obavljao u sredini srpskih seljaka, a uslovi pod kojima se on obavljao bili su dvojaki, povoljni i nepovoljni.

Povoljno je bilo to što su mase srpskih seljaka relativno brzo osjetile da su istinski ugrožene. One su do tog saznanja došle jednim dijelom sopstvenim iskustvom (deportacije seljaka koje su vršene prvih dana, prva ubistva), a drugim pod uticajem široko zasnovanog obavještavanja masa o situaciji koje su vršili organizatori ustanka, bijeljinski komunisti. U masama se strah pretvarao u mržnju i uvjerenje da je skrivena odbrana jedini izlaz.

Povoljno je bilo i to što je neprijatelj bio neprijatelj po tradiciji, Švabo, i što su saveznici takođe bili saveznici po tradiciji, što je masama davalo jedno ohrabrujuće osjećanje pripadanja frontu koji po tradiciji pobjeđuje.

Nepovoljno je djelovala snaga neprijatelja s kojom je on postizao svoje dotadašnje vojne ciljeve, što je izazivalo defetističke misli i obeshrabrivalo.

Nepovoljno su djelovali glasovi koji su dopirali od strane ostataka starih političara koji su, u dubini duše, ipak vjerovali u mogućnost nekog kompromisa sa novim vlastima, pa su pozivali na strpljenje, na pokornost, zaodijevajući svoju defetističku misao u fraze tohožnje zabrinutosti za sudbinu naroda.

Ipak se može smatrati da je proces političkog opredjeljivanja masa lagano išao u pravcu prihvatanja osnovnih misli one propagande sa kojom su se bijeljinski komunisti uputili među seljake. Takav je pravac bio pripremljen dotadašnjim razvitkom političke svijesti, čije smo momente ranije pokušali da registrujemo, a on je stimulisan jednim dijelom aktuelnim političkim radom komunista, a drugim samom akcijom okupatora i ustaške države.

Da bi se u ovom trenutku stekla makar i približna slika o tom radu komunista, o teškoćama i problemima koji su se postavljali, izložićemo kadrovsku osnovu s kojom je organizator ustanka, Fadil Jahić Španac, pristupio izvršavanju zadatka koji mu je povjeren.

Na teritoriji brodačke opštine (Brodac, Velino Selo, Balatun, Međaši, Trnjaci) za politički rad u masama i pripreme za oružanu borbu bili su angažovani: Radovan Ilić, pravnik iz Međaša, Stevo Perić, student iz Broca, Vu-

kašin Pajkanović, student iz Bijeljine, Vujadin Trifković, omladinac seljak iz Balatuna, Sreten Glišić, seljak iz Međaša, Nikola Maksimović, seljak iz Međaša.

Na teritoriji dragaljevačke opštine (Dragaljevac, Čađavica, Crnjelovo) bili su angažovani: Svetolik Gospić, student iz Crnjelova, Drago Tojić Gango, radnik iz Crnjelova, Mladen Jeftić, seljak iz Crnjelova, Jovica Kokanović, omladinac iz Crnjelova, Bogdan Kokanović, seljak iz Crnjelova.

Na teritoriji koja je obuhvatala sela bijeljinske seoske opštine i sela opština Janja i Tavna (Obarska, Patkovača, Golo Brdo, Glogovac, Kojčinovac, Popovi, Pučila, Modran, Glavičice, Batar, Trnova, Čengiće, Kacevac, Bjeloševac, itd.) djelovali su: Milenko Stojaković iz Bijeljine, Slavko Mićanović iz Bijeljine, Nikola Spasojević, student medicine iz Patkovače, Vojin Bobar, student agronomije iz Batra, Veselin Gavrić, student prava iz Bijeljine, Nenad Petrović, pravnik iz Bijeljine, Mirko Filipović, student prava iz Bijeljine, Ilija Babić Šepo, seljak iz Popova, Cvijetin Pešaljević, krojački radnik iz Trnove.

U samom gradu ostali su da djeluju komunisti za koje se smatralo da im ne prijete neposredna opasnost od hapšenja (Grupa oko Abdulaha Pjanića, zatim Hasan Grabčanović i Jozef Koukal), i skojevci, koji su u danim uslovima smatrani članovima Partije (Tifa Lipničević, Zora Vucelja, Milena Stojsavljević, Adem Ademović i drugi). Partijska glavna veza u gradu bila je Mirjana Mijočić, a kurirsku službu u prvim danima obavljao je Jusuf Arifagić, zemljoradnik iz Bijeljine.

Napominjemo da su ovdje navedena imena lica koja su bila angažovana odmah u samom početku, a da je broj ličnosti angažovanih neposredno na pripremanju ustanka naglo rastao kako se pokret širio. Navedeni spisak nije ništa drugo nego ilustracija koja treba da pokaže sa kakvim je snagama organizacija Komunističke partije u Bijeljini počela da vrši prve pripreme za pokretanje ustanka.

Platforma koju su komunisti ponudili masama bila je dovoljno široka da bi bila prihvatljiva za sve: jedinstvo svih patriotskih snaga, bez obzira na nacionalnu, vjersku i političku pripadnost i opredijeljenost, u borbi protiv bezobzirnog i surovog okupatora. Seljačkim (a i gradskim) masama ta je platforma bila bliska i razumljiva. Otuda njenim protivnicima, kojih je, naravno, bilo, nije bilo nimalo lako da joj se suprotstave a da se u isto vrijeme politički ne kompromituju i ne rizikuju da izgube svoj uticaj. Tako je borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Semberiji morala, od samog početka, da se skriva iza poznate antikomunističke frazeologije, ali je ta frazeologija veoma brzo počela gubiti svoju efikasnost, pošto su mase, u vanrednim uslovima, brzo sticale sopstveno iskustvo i učile da se samostalno opredjeljuju.

Glavna misao političke taktike komunista u bijeljinskom srezu bila je: ostvariti kontakt sa istaknutim i uglednim domaćinima, bez obzira na njihovo imovno stanje i njihovu dotadašnju političku opredijeljenost. Ljude je trebalo uvjeriti da je platforma koja se nudi realna, da je u skladu sa najsvjetlijim tradicijama srpskog naroda, koji se uvijek kroz cijelu svoju istoriju borio za slobodu i održao se upravo zahvaljujući toj borbi. Trebalo je, dalje, uvjeriti te ljude od uticaja da je aktuelni trenutak upravo jedan od onih koji traži da se na kocku stavi sve — i život i imanje. Uspješno riješiti taj zadatak, pridobiti te ljude od uticaja — značilo bi osigurati pokretu aktivnu podršku onih

koji na javno mnjenje svoje sredine imaju najjači uticaj i koji će, prema tome, stalno djelovati kao činilac koji pokretu neprestano proširuje osnovu, sve dotle dok mase i pokret ne postanu jedno isto.

Može se smatrati da su bijeljinski komunisti uspješno rješavali ovaj zadatak. O tome govori činjenica da su u velikom broju semberskih sela stvorena snažna politička jezgra koja su odigrala veliku ulogu u mobilisanju narodnih snaga za iscrpljujuću borbu. U tim jezgrima bilo je ljudi koji su po svom socijalnom i ekonomskom položaju bili daleko od komunističkog pokreta, a koji su rukovodeću ulogu komunista u narodnooslobodilačkom pokretu prihvatili kao nešto dobro i opravdano, bez obzira na to što to nije odgovaralo njihovim klasnim interesima. To je fenomen svoje vrste, koji je u većoj ili manjoj mjeri konstatovan i u drugim sredinama, ali koji je u neku ruku specifikum za Semberiju. Iz tih jezgara izrastali su vremenom pojedinci koji su postajali reprezentanti pokreta i predstavljali njegove autoritete, mada sami u njemu nisu imali nikakvu rukovodeću funkciju ili su je imali samo u lokalnim razmjerama. Među takve ličnosti spada Đojo Laketić iz Broca, čiča Cvejo Trifunović iz Popova, Tojo Tošković takođe iz Popova, braća Đurići iz Krive Bare, Đoko Jović, Dušan Đurković, Tešo Đurković, Đojo Tešić, Tešo Tešić iz Trnove, i tako dalje.

Pravilan rad komunista u prvim mjesecima narodnooslobodilačke borbe potvrđuje takođe i činjenica da je parola o bratstvu i jedinstvu prihvaćena i među Muslimanima bijeljinskog kraja koji su, od samog početka ratovanja, davali borbe Majevičkom partizanskom odred.

Treba reći da se politička situacija u bijeljinskom srezu za vrijeme rata nije na isti način razvijala u svim selima. U tom pogledu sela bijeljinskog sreza su se ponašala trojako. U jednim od njih se tako reći cijelo stanovništvo identifikovalo sa narodnooslobodilačkim pokretom, u drugima je pored snaga tog pokreta postojala i snaga suprotna njemu — četnički pokret, dok su u trećima mogli da se održe samo pojedine pristalice narodnooslobodilačkog pokreta, prisiljeni da se neprestano drže u pozadini i da izbjegavaju angažovanje koje bi ih dovelo u opasnost. Pri tome ćemo konstatovati da se ova tri tipa sela ne daju teritorijalno razdvojiti nekom granicom, nego da su ona međusobno izmiješana, često na najneočekivaniji način.

Postavlja se pitanje: zašto je to bilo tako?

Jedan odgovor nameće se sam po sebi: gdje god se, u godinama prije rata, obavljao neki organizovani rad od strane opozicionih i progresivnih snaga, tu se, u početku organizovanja narodnooslobodilačkog pokreta, relativno brzo i lako stvaralo političko jezgro koje je djelovalo kao faktor mobilizacije i organizovanja masa. U ovom pogledu prosto je moguće pratiti turneje omladinskog recitativnog hora, amaterskog društva »Scena«, i predavačkih ekipa Udruženja jugoslovenske akademske omladine. Donji Brodac, Gornje Crnjelovo, Popovi, Međaši, Donja Trnova i tako dalje — sve su to sela u kojima su takve priredbe održavane i gdje su, tom prilikom, sklapana poznanstva i lična prijateljstva, koja će se, kasnije, pokazati tako značajna. Tamo gdje niko nije zalazio prije rata — stvaranje kontakata u ratnim uslovima bilo je otežano i veoma usporeno, a tragovi onoga što je ranije propušteno nisu se nikad do kraja izgubili.

Naravno, ovaj odgovor ne daje potpuno objašnjenje problema. I dalje ostaje otvoreno pitanje: otkud razlika između sela koja se nalaze jedno uz drugo i ni po čemu se ne razlikuju na prvi pogled, i otkud razlika čak između

dijelova jednog istog sela (Gornje Crnjelovo — Donje Crnjelovo, Gornji Brodac — Donji Brodac, Donja Trnova — Gornja Trnova, i tako dalje). Na primjer: Donja Trnova je od samog početka bastion narodnooslobodilačkog pokreta, u njoj se cjelokupno stanovništvo stvarno do kraja identifikovalo sa pokretom, dok je Gornja Trnova bila nešto sasvim drugo, nalazila se potpuno na njegovoj periferiji, a svega je tri kilometra daleko od Donje Trnove.

Ili, recimo, Gornje i Donje Crnjelovo, ili Gornji i Donji Brodac, i tako dalje. Zašto je u Gornjem Crnjelovu prije rata bilo opozicije, a u Donjem nije, zašto je Gornje Crnjelovo postalo jedan od centara ustanka u bijeljinskom srezu, a Donje se držalo po strani i docnije postalo veoma podložno uticaju četničkog pokreta? Zašto je u jednim selima bilo ljudi sposobnih da se pokrenu sami a i druge da povedu, a u drugima nije? Neka sela kao da su bila unaprijed pripremljena da slijede progresivna kretanja, a neka opet kao da su bila predodređena da budu konzervativna i reakcionarna. Je li to moguće?

Izvjесne indicije govore da se cijelo pitanje ne može objasniti time što je na jednom mjestu bilo političkog rada a na drugom nije, što je negdje bilo pojedinaca od značaja i uticaja koji su htjeli i mogli da stupe u borbu, a negdje takvih ljudi nije bilo. Jer, ako se zadržimo na takvom objašnjavanju, onda se odmah nameće jedno novo pitanje: a zašto je ovamo bilo i političkog rada i ljudi spremnih za borbu, a tamo toga nije bilo ili je bilo vrlo malo?

Mislimo da se u vezi s ovim nameće potreba jednog dubljeg i svestranijeg ispitivanja samog stanovništva Semberije, njegovog porijekla, vremena njegovog doseljavanja, jer ima znakova koji govore da je riječ o stanovništvu koje nosi u sebi izvjesne razlike psihološke i mentalne, a te razlike mogu biti donesene, a mogu biti i kasnije nastale, jer su sela u novim staništima, kao manje-više određene zajednice, stupala jedna s drugima u razne odnose, pa i u odnose konkurencije i takmičenja. O tome svjedoče, na primjer, izvjesni oblici antagonizama između pojedinih sela ili dijelova jednog istog sela, koji se kreću od borbe za prestiž uopšte pa sve do zauzimanja suprotnih stavova iz čistog inata. Nije isključeno da se neko selo opredjeljivalo politički na jedan način samo zato što se susjedno opredijelilo na drugi, da su jedni bili u opoziciji zato što su drugi pristajali uz režim, da su jedni odlazili u četnike zato što su drugi išli u partizane, i obratno. Da bismo do kraja objasnili ovaj fenomen različitog ponašanja pojedinih sela u sličnim, odnosno istim uslovima, nedostaju istorijska i sociološka ispitivanja koja bi nas približila istini.

Politička situacija u bijeljinskom srezu naglo se komplikovala pojavom četnika. Narodnooslobodilački pokret, koji su vodili komunisti, stekao je već u mjesecu septembru 1941. godine toga partnera na čiju je aktivnost odmah morao reagirati. Kao što je već rečeno, platforma s kojom je narodnooslobodilački pokret krenuo u mase predviđala je okupljanje svih patriotskih snaga, a u te snage, principiјelno govoreći, valjalo je ubrojati i četnike, pošto su i oni dolazili sa parolom borbe protiv neprijatelja.

Kao što je poznato, vrijeme je dosta brzo pokazalo da je četnički pokret nacionalistički pokret i da je njegova suština kontrarevolucionarna. Ali, bez obzira na to, politička borba koja se nužno razvila između rukovodećih snaga narodnooslobodilačkog pokreta i četništva bila je veoma složena i veoma teška. Treba imati u vidu činjenicu da je četništvo kao pokret moralo dobiti izvjesnu podršku masa, pošto je riječ o izrazito srpskom kraju. Među četničkim starješinama bilo je od početka relativno dosta oficira i podoficira, a ta pro-

fesija impresionirala je srpske seljake koji su u staroj jugoslovenskoj vojsci ipak gledali srpsku vojsku koja je nekad vodila oslobodilačke bojeve i pobjeđivala neprijatelja. Bilo je potrebno da prođe dosta vremena, pa da se seljačke mase počnu oslobodavati svojih iluzija o četnicima i četništvu. Bilo je u svemu tome i pravih ličnih drama u dušama ljudi koji su se razapinjali između svojih simpatija prema humanističkoj i slobodarskoj ideologiji narodnooslobodilačkog pokreta i onog romantičarskog i atavističkog uzbuđenja koje su izazivali četnici sa svojim ratničkim ornatom, sa svojim parolama o smrti i slobodi, sa svojim pozivanjem na tradiciju i besmrtna djela predaka. Trebalo je, dakle, imati mnogo strpljenja i mnogo političkog takta da bi se postiglo izvjesno diferenciranje u redovima četnika, da bi se izdvojili oni koji su se tamo našli po liniji vjerovanja u pravednost i opravdanost četničke akcije od onih koji su svjesno pošli putem nacionalne izdaje.

Izvjесni krugovi u selu, a takođe i u gradu, koji su prije pojave četnika zauzimali neutralan stav ili su svoje neslaganje sa idejama narodnooslobodilačkog pokreta izražavali u najužem krugu, sad su dobili podršku i počeli manje-više javno da ponavljaju neke parole s kojima je četništvo nastupalo: o srpskoj Bosni, o »Šokcima« i »Turcima« kao glavnim neprijateljima srpskog naroda, o komunistima kao avanturistima kojima nije stalo do toga koliko će srpskih glava pasti u bezizglednoj borbi sa njemačkom silom, i tako dalje.

Politička borba koju je narodnooslobodilački pokret u Semberiji morao da vodi s četništvom okončana je porazom četništva, a za takav ishod odlučujuće su doprinijele sljedeće činjenice:

Prvo, cjelokupni dotadašnji razvitak političkog života u tom kraju je, kako je prikazano, bio vrlo intenzivan, i učinio je da politički način mišljenja postane sastavni dio svijesti stanovništva. Semberski seljaci su, čak kad se u danom trenutku i ne nađe niko ko bi im pomogao da se opredijele, znali da sami ocjenjuju pojedine događaje, da izvode zaključke i da zauzimaju stav. U toku prve njemačke ofanzive na zapadnu Srbiju, kad su plamtjela mačvanska sela a tutnjava avionskih bombi potresala zemlju u Semberiji i dimovi požara se nadnosili nad semberska sela, jedan domaćin seljak, čovjek šezdesetih godina, je rekao: »E, Švabo, kad ti sa tolikom silom udaraš sada na Srbiju, nije ti lako!«

Drugo, konkretan rad kadrova Komunističke partije nije dolazio u sukob sa objektivnim kretanjem političke misli, nego je, naprotiv, polazio od tog kretanja i na njemu nadograđivao ono revolucionarno. Nije u tom radu bilo drastičnijeg ljevičarskog, odnosno sektaškog zastranjivanja, što je doprinijelo stvaranju jednog zaista širokog narodnooslobodilačkog fronta, a što je, sa svoje strane, sužavalo prostor djelovanja snagama kontrarevolucije, odnosno što je učinilo da se te snage otkriju kao izdajničke i protunarodne.

Ovim je moguće objasniti činjenicu da se izvjestan dio semberskih bogatih seljaka angažovao na strani narodnooslobodilačkog pokreta. Jedan od njih, čovjek u godinama, sa odraslim sinovima i velikim brojem unučadi, posjednik imanja od oko 3.000 dunuma, ovako je objasnio svoje pristupanje narodnooslobodilačkom pokretu: »Ono što žele gospoda četnički oficiri — ja dobro poznajem i ne želim da se vrati. Ono što žele komunisti — to nosi vrijeme sa sobom. Neka ima onaj ko radi! Ja se rada ne bojim, i uvjeren sam da će i u komunizmu biti hljeba za mene i za ovakve kao što sam ja.« Čini nam se da ove misli semberskog »kulaka« dovoljno jasno izražavaju onaj relativno visok nivo političke misli u Semberiji koji je, svakako, pomogao sna-

gama revolucije da demaskiraju kontrarevoluciju i njezin politički uticaj na mase svedu na veoma malu mjeru.

Ovo što je rečeno, nikako ne znači da se zanemaruje ili nedovoljno cijeni onaj uticaj koji je na svijest masa vršio opšti tok događaja velikog svjetskog rata koji se vodio u Evropi. Ovdje je riječ samo o tome da se pokušaju utvrditi ili makar pretpostaviti oni unutrašnji momenti koji su djelovali da se u tom malom regionu koji nazivamo Semberijom jave određene pojave više ili manje karakteristične za taj kraj. Dalje proučavanje svakako će donijeti šire i potpunije objašnjenje svih onih fenomena koji su ovdje samo naznačeni.

Na kraju, mislimo da je potrebno da se kaže nekoliko riječi o ličnom doprinosu čovjeka kome je u dio pala teška i delikatna dužnost da u jednom određenom kraju radi ono što niko prije njega nije radio — da organizuje na otpor snage naroda, da pokrene partizanski rat i da njime rukovodi. Riječ je o Fadilu Jahiću Špancu, organizatoru ustanka u bijeljinskom srezu. Bio je to čovjek od trideset godina, sa stažom revolucionara od nekoliko godina i sa iskustvom koje mu je dalo učešće u španskom građanskom ratu. Teren na kome je trebalo da razvije svoju aktivnost i snage koje su mu za to stajale na raspolaganju mi smo uglavnom opisali. Rekli smo već da je od Komunističke partije kao organizatora ustanka dobio puna ovlašćenja, to jest, sve je trebalo da se čini onako kako on misli da treba i kako kaže da se čini. Prema tome, njegova ličnost je bila politički faktor prvoga reda. Od rezonovanja te ličnosti, od njenog procjenjivanja situacije, od postupka prema kadrovima, od stava prema masama, zavisilo je mnogo. Njegove greške teško bi pogodile cijeli pokret i mogle bi učiniti da politička situacija u Semberiji krene drugim i drukčijim putevima.

Činjenica je da je ličnost Fadila Jahića Španca djelovala kao faktor koji je doprinosaio opredjeljivanju masa za narodnooslobodilački pokret, jer se sretno uklopila u sve ono što je u svijesti tih masa postojalo odranije i što se razvijalo pod uticajem događaja. Kao rukovodilac, Fadil Jahić je pažljivo osluškivao tok misli i osjećanja svojih saradnika, tražio od njih ono i onoliko što su oni mogli dati, poštovao svačiju ličnost, a za uzvrat dobivao od ljudi ono najviše što su imali. Seljaci su u njemu vidjeli i osjetili misaonog i duševnog čovjeka, pa su vjerovali njegovim riječima, voljeli ga i poštovali. Bio je lično hrabar čovjek, a to je osobina koja je na najvišoj cijeni među ljudima u trenutcima velikih istorijskih lomova. Za narodnooslobodilački pokret u Semberiji bilo je od odlučujućeg značaja što mu je, već u prvim počecima, takva ličnost bila na čelu.

MONI LEVI

U kazamatima Kraljevine Jugoslavije

UVOD

Mitrovica je kao i drugi gradovi u Sremu. Ali Sremska Mitroviča je poznata i po nečemu drugom. U njoj se nalazi i poznati kazamat Mitrovački kazneni zavod. Nekada je samo pominjanje Sremske Mitrovice zvučalo kao sinonim za mitrovački kazamat, slično kao Lepoglava i Zenica. Sa Mariborom i Požarevcem nije bilo tako.

Kazneni zavod u Sremskoj Mitrovici je ogroman. Čitav grad. Ne znam ni sam koliko je u njemu moglo stati kažnjenika. Premalo je govoriti o stotinama. Bilo ih je i na hiljade. Bili su razni kažnjenici, većinom kriminalci, noću razdijeljeni u manje ili veće sobe, a danju raspoređivani na različite radove — unutarne ili vanjske. Unutarne radionice: mehanička, knjigovezačka, predionička, obućarska, stolarska i mnoge druge stvarale su bogatstva. Zatvorenik je dobivao bijednu hranu, kažnjenički ležaj i još po neku paru. Za svoju mjesečnu zaradu jedva bi mogao kupiti metar, metar i po dosta tankog konopca. Vanjske radionice su bile obična poljoprivredna dobra, vlasništvo samog kaznenog zavoda. U njima su zatvorenici, za toplih sunčanih dana lili krvav znoj. A lili su znoj i za oblačnih i hladnih dana. Uprava je iskorišćavala zatvorenike i na drugi način. U stvari, to je bilo modernizovano robovanje. Uprava kaznenog zavoda prodavala je kažnjenike. Nekima je prodavala jednog, nekima desetoricu, a nekima i više njih. Oni su radili kod pojedinaca ili u nekom kapitalističkom preduzeću. A kupci su za to plaćali male pare upravi kaznenog zavoda. Na taj način bili su zadovoljni i kupci i uprava. Kažnjenike za to nisu ni pitali. Ko bi vodio računa još i o tome?

U početku smo i mi, politički zatvorenici, radili u raznim radionicama. Ali to nam nije odgovaralo. Htjeli smo nešto drugo. Htjeli smo, kad već nismo na slobodi, da iskoristimo vrijeme za dopunu našega znanja. A to se moglo postići učenjem.

Zato smo vodili razne vrste borbe. Katkad su bile lakše, katkada i dosta teške borbe. I bile su dosta dugotrajne i uporne. Nekad smo uspijevali, a nekad i nismo. Ipak smo, prilično brzo, uspjeli da više ne radimo po kaznioničkim radionicama.

Uprava kaznenog zavoda nije se mnogo na to obazirala. Više joj je odgovaralo da ne radimo, jer je na taj način oslobađala svoje kriminalce, nepolitičke zatvorenike, od našeg uticaja. A kriminalci-zatvorenici stalno su nastojali da se ugledaju na nas, pokušavajući da se otmu pritisku uprave.

Kad je uprava kaznenog zavoda saznala da smo odlučili povesti ozbiljnu borbu, riješila je da sve političke zatvorenike odvoji od kriminalaca. Politički zatvorenici su ubrzo bili prebačeni u takozvanu Mladičku zgradu. U toj zgradi ranije su izdržavali kaznu omladinci-robijaši. Zbog toga je ona i dobila takav naziv. To je omanja, novija zgrada, strogo odvojena od ostalih kaznioničkih zgrada. Zgrada je bila kompletna. Imala je i svoje samačko odjeljenje i poneku mračnu ćeliju. Bila je namijenjena onim mladićima koji nisu mogli, ni htjeli da odmah shvate stroge propise kaznioničkog režima. U gvozdenom kavezu, koji se nalazio u mračnoj ćeliji, zatvoreni mladić navikavao se na kažnjenički režim. Mračne ćelije iskusili su i naši politički hapšenici. Jednom sam i ja u njoj bio sedmodnevni gost. Gvozdeni kavez bio je dosta velik. Nije bilo nikakvih razlika u godinama starosti. I mladići i komunisti imaju jednu zajedničku crtu, a ta je da se nikako ne privikavaju na robovanje. Zato je uprava kaznenog zavoda i pokušala da tu njihovu zajedničku crtu ispita u jednom te istom gvozdenom kavezu mračne ćelije.

U odjeljenju skupnih soba Mladičke zgrade bilo je malo drukčije. Sobe su bile veće. U jednim je bilo oko dvadeset, a u drugim oko trideset ležaja. Gvozdeni kreveti, sa slamaricama napunjenim prosenom slamom, bili su poručani jedan do drugog uz dva dugačka zida. Između redova kreveta bio je dugačak, improvizirani hodnik. U jednom uglu sobe nalazila su se vrata koja su vodila u umivaonik i zahod. Uz jedan zid sobe stajali su radijatori za grijanje pomoću vode. Na drugom zidu iznad kreveta bili su omanji prozori sa gvozdenim rešetkama. Ako bismo se popeli na krevet, mogli smo kroz njih gledati, pretpostavljajući da smo dovoljno visoka rasta. U protivnom, morali bismo se podići na prste. Na suprotnom zidu nalazila su se vrata sa okancetom koje je služilo stražaru da može proviriti unutra.

I u takozvanim skupnim sobama režim je bio u početku veoma strog. Stoga smo se mi, politički zatvorenici, borili. Vodili smo raznovrsne borbe od manjih oblika protesta, pa do izvjesnih demonstracija i štrajkova gladu. Katkada se pobjeđivalo, a nekada i nije. Strogi režim polako je popuštao. To nije zavisilo samo od borbi političkih zatvorenika. Političke borbe izvan kaznioničkih zidova imale su daleko veći uticaj na popuštanje režima.

Diktatura generala Petra Živkovića počela je da slabí, a kasnije se uzdrmala i diktatura dra Milana Stojadinovića, beogradskog berzijanca. Popuštanje diktature osjetili smo i mi kao na seizmografu. Naročito smo to osjetili u mitrovačkoj kaznici. U njoj je uvijek bilo najviše političkih zatvorenika. Nekada i po nekoliko stotina. Srazmjerno sa popuštanjem diktature, popuštao je i kaznionički režim. Udružena opozicija je stalno jačala u zemlji. Napokon je na izborima pobijedila svoga protivnika Milana Stojadinovića. Tada je i popuštanje kaznioničkog režima, prema nama, političkim zatvorenicima, dostiglo najviši vrhunac. Osvojili smo pravo na neograničeno primanje hrane i novca od naših prijatelja, rodbine i drugova. Produženo nam je vrijeme šetnje, a po

sebno bolesnim drugovima. Od tada su naši bolesni drugovi imali pravo da idu u Beograd na specijalistički pregled i liječenje. Bilo nam je odobreno da primamo *Obzor*, *Politiku*, *Samoupravu* i još neke druge novine. Mogli smo nabavljati sve legalne marksističke knjige i časopise. Stekli smo pravo da nabavimo mašinu za pisanje i gramofon sa pločama. Uspjeli smo takođe da legalizujemo i naš kaznionički kolektiv. A to je bio naš najveći uspjeh. Do tada uprava kaznenog zavoda nije htjela da razgovara sa predstavnicima našega kolektiva nego samo sa svakim čovjekom pojedinačno. A tada je prihvatila naš zahtjev da razgovara sa sekretarom kaznioničkog kolektiva kao njegovim predstavnikom, da u ime kolektiva pred upravu iznosi sve njegove zahtjeve. A uprava je opet svoje mogla prenositi samo posredstvom sekretara kolektiva.

Od toga doba je i život u sobama dobio drugi oblik. Vrata svih skupnih soba bila su potpuno otvorena. Sami smo određivali ko će u kojoj sobi spavati. Rukovođoce kurseva prebacili smo u sobe njihovih slušalaca. Oni su tamo i spavali.

Bile su tri vrste kurseva: jedni su bili kratkoročni, drugi srednjoročni, a treći dugoročni. Orijehtirali smo se prema dužini trajanja kazne. Kratkoročni kursevi trajali su nekoliko nedjelja, srednjoročni šest mjeseci, a dugoročni do dvije godine.

To je bio naš kaznionički univerzitet. Prvi rektor tog univerziteta bio je drug Moša Pijade, drugi Otokar Keršovani, koga smo zbog njegove široke naobrazbe nazivali »Enciklopedija«, a nazivali smo ga i »Ćira«, jer se služio uzrečicom »koji Ćira«.

Privedivali smo razne kulturno-umjetničke priredbe koje su često dostizale i vrlo visok umjetnički nivo. Tu su se isticali pojedini politički zatvorenici kao dobri organizatori i rukovodioci, kao npr.: Otokar Keršovani, Marijan Stilinović, Milan Apih, Josip Vrunč, Pavle Pap, Fridrih Gerl, Oskar Davičo i mnogi drugi.

Održavali smo i razna zajednička predavanja. Takođe na visokom nivou. Doticali smo se pitanja raznih područja političke ekonomije, filozofije, sociologije, historije i slično. I tu su se isticali mnogi drugovi politički zatvorenici, kao, npr., Branko Bujić, Moma Đorđević, Otokar Keršovani, Moša Pijade, Ognjen Prica, Boris Vojnilović, Boris Zihlerl i drugi. Među nama nalazili su se kao kažnjenici i književnici Oskar Davičo, Kosta Racin, Erih Koš i Radovan Vuković.

Formirali smo svoj pjevački hor i muzički orkestar sa dva dirigenta. Dirigenti, doduše, nisu bili profesionalci, ali su bili školovani. To su bili Otokar Keršovani i Slovenac Fridrih Gerl, zvani Trapula, sada profesor hemije na Ljubljanskom univerzitetu. Bilo je i drugih manje obrazovanih dirigenata-amatera.

Nicale su i pjesme. Jednog lijepog dana zapjevana je u Mladićkoj zgradi pjesma »Na barikade«, koju je sastavio Moša Pijade:

Diži se, narode radni,
Ustanka kucn'o je čas.
Svi što su bedni i gladni
Listom već staju uz nas.
Pobedi rada, slobodi
Crveni barjak nas vodi.
Napred u borbu, napred
Na barikade, proleter!i
Napred ...

U kolektivu su se rađale divne ideje. Jednom smo organizovali festival originalnih revolucionarnih pjesama. Zatvorenici svake sobe morali su sastaviti tekst za jednu pjesmu i odabrati joj melodiju. Kolektivi političkih zatvorenika sjedili su do duboko u noć za stolovima. Svaki zatvorenik je učestvovao u sastavljanju pjesme. Mjerila se svaka riječ i ocjenjivala njena ljepota. Svaki se stih čitao po nekoliko puta. Slušala se melodičnost izraza.

Kolektiv sobe u kojoj je živio Milan Mijalković Stojilko spjevao je »Mitrovčanku«. Stojilko, inače srednjoškolski profesor, duša sobnog kolektiva, oduševljavao se »Mitrovčankom«. Pričao nam je kako su tu pjesmu sastavili svi iz njegove sobe, zvane »Osmica«. Stojilko je tih dana pjevao:

Dvorana igara naših
Tamnica je hladna ...
Mitrovčanku zapjevajmo
K'o da je sloboda ...

Kad bi Stojilko nekoga u raspjevanosti slučajno sreo, upitao bi ga:
— Šta misliš, kako ti se sviđa ovo?

A kad dođe dan slobode,
Čujte, robijaši,
Pjevaćemo »Mitrovčanku«
Bez okova naših ...

U kolektivu sobe u kojoj se nalazio Slovenac Milan Apih nastala je slovenačka pjesma »Nabrusimo kose«. U sobnom kolektivu u kome je bio Marijan Stilinović ispjevana je pjesma o Matiji Gupcu. Te su pjesme i danas poznate. Neke od njih narod je prihvatio kao svoje. U narodnooslobodilačkoj borbi one su oduševljavale ratnike za slobodu. Koliko bi se tek sada radovao naš plemeniti Stojilko da ga nisu ubili okupatori! Čuo bi svoju »Mitrovčanku« i poslije oslobođenja zemlje. Kako bi tek sada u njegovim ušima zvučao stih:

— A kad dođe dan slobode ...
— Čujte robijaši ...

Došao je dan festivala revolucionarnih pjesama. Svaki sobni kolektiv stupao je na pozornicu da otpjeva svoju pjesmu koju je svakodnevno uvježbavao. Njih je napeto slušao cijeli kolektiv mitrovačke tamnice i žiri sastavljen u tu svrhu.

Bilo je zanimljivo. Koliko soba, toliko novih pjesama. Kada je program bio završen, žiri se povukao, i poslije izvjesnog vremena, saopštio pred kolektivom svoju ocjenu. Slovenačka pjesma »Žetelice«, koja je kasnije spontano nazvana »Nabrusimo kose«, dobila je prvu nagradu. »Mitrovčanka« je isto tako bila nagrađena.

Davali smo i pozorišne priredbe. Ozbiljne i šaljive. Kao daroviti humoristi isticali su se neki slovenački drugovi. Pogotovo Milan Apih i Jože Vrunč. Prikazivali su nam dva vojnika stare jugoslovenske vojske. Bili su na raportu pred svojim pretpostavljenim starješinom. Na sceni su njih dvojica razlogičavali maltretiranje vojnika u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Kidali smo se od smijeha. A istovremeno se u nama rađao revolt protiv nečovječnog postupka prema vojnicima u vojsci kralja Aleksandra Karađorđevića i njegovih nasljed-

nika. Milan Apih se pokazao i kao dobar konferansje. Svojim humorom uveljavao je političke zatvorenike.

Prije zatvaranja, Marijan Stilinović pohađao je glumačku školu u Zagrebu. Ne znam da li je i kako tu školu završio. Ali sada, na robiji u kaznenom zavodu Sremske Mitrovice, postao je pravi glumac. Postao je nezvanični režiser. U komadu o Matiji Gupcu on je tumačio glavnu ulogu. Igrao je izvanredno. Barem se nama onda tako činilo. I Pavle Pap se na pozornici dobro snalazio, i Paško Romac i Žarko Zrenjanin i Oskar Davičo, i Josip Salaj, i Radovan Vuković i još mnogi drugi.

Na naše priredbe dolazili su, osim naših političkih zatvorenika, i članovi uprave kaznenog zavoda. Oni su opet imali svoje račune. To nam nije bilo baš drago. Pogotovo nismo voljeli da dolazi komandir kaznioničke straže Flegel, koji je bio pravi kaznionički, režimski štakor. No nije nam bilo nikako krivo da na naše priredbe dođe i po koji stražar. Bilo je i dobrih stražara u mitrovačkoj kaznionici. A neki od njih, tek u našoj sredini, postali su dobri. Bio je tu i kaznionički stražar Renčelj. Sreo sam ga 1943. godine u Prvoj vojvođanskoj brigadi. Tada smo se nas dvojica prvi put zagrlili. A Renčelj me je 1939. godine, kao stražar, sproveo iz ćelije Mladičke zgrade upravniku Parađaninu prilikom moga izlaska iz zatvora. Godine 1943. bio je partizanski oficir. Tom prilikom na licu mu se ogledala sreća što smo se susreli kao partizani.

Komandir straže gospodin Flegel vodio je računa o svojim stražarima. Pazio je na njih da što manje dođu u kontakt sa nama. Dobro je pratio i njihovo interesovanje za naše priredbe. Nije imao mnogo uspjeha. Osim Renčelja, bilo je i drugih stražara koji su nas zavoljeli, a preko nas, zavoljeli su i naš pokret. A Flegel? On je kasnije iskusio svoju zasluženu kaznu.

U okvir naših kulturno-prosvjetnih priredaba ulazilo je, u to doba, i još nešto. Održavali smo proslave velikih dana i revolucionarnih događaja. Priredivali smo komemoracije palim borcima. Proslavljali smo velike događaje republikanske Španije od 1936. do 1938. godine. Naši su ljudi na priredbama čitali i recitovali španjolske pjesme. Čitane su i recitovane i pjesme naših pjesnika o republikanskoj Španiji. Naš orkestar je svirao, a hor pjevao razne pjesme republikanske vojske. Orile su se na našim priredbama borbene pjesme španjolskog naroda, koji se grčevito borio za svoju slobodu protiv Franka i njegovog fašizma.

Tada je održana i komemoracija u spomen Blagoja Parovića, političkog komesara Internacionalne brigade i poznatog partijskog radnika u Zagrebu. On je pao u borbama oko Madrida. Održane su komemoracije i u spomen drugih naših palih boraca u borbama oko Madrida, na Ebru, oko Teruela i drugdje, koji su branili republikansku Španiju.

To se nije sviđjelo upravi kaznenog zavoda. Ona je na svakom koraku nastojala da nas barem u nečemu prikrati ili onemogući. Htjela je da poništi naša prava koja smo stekli borbom i borbom naših naroda izvan kaznioničkih zidova. Najprije je pokušala da udari na najosjetljivije mjesto. Osporavala nam je pravo da možemo naše teže bolesnike slati u Beograd na specijalistički pregled.

Radilo se o našem političkom zatvoreniku, radniku u mladom komunisti Rudolfu Rajnprehtu. Rajnpreht je bio težak bolesnik. Bolovao je na plućima. Imao je stalnu temperaturu koja nije nikako padala. Ležao je u bolesničkoj

sobi Mladičke zgrade. Kaznionički ljekar dr Branko Rogulić liječio je našeg Rajnprehta. Ali je sve njegovo nastojanje ostalo bez ikakvog uspjeha. Zbog toga je pristao na naše traženje da ga uputi u Beograd na specijalistički pregled.

Mislili smo to će ići lako. Do tada smo nekako uspijevali da neke naše bolesne drugove: Mošu Pijade, Milorada Petrovića i još neke druge uputimo u Beograd na liječenje. To se smatralo kao sasvim normalno. Ali sada se uprava okomila na Rajnprehta. Ne da, pa ne da, iako je dr Rogulić, kao ljekar kaznenog zavoda, našao da je liječenje u Beogradu opravdano i jedino moguće poslije neuspjelih pokušaja koje je on sam preduzimao.

Kao sekretar našega kaznioničkog kolektiva COZ-a (Centralni odbor zajednice), išao sam upravniku. Postavio sam zahtjev kolektiva da se Rajnpreht uputi u Beograd na liječenje, jer je to u kaznenom zavodu bilo nemoguće. Upravnik je naš zahtjev energično odbio. Na to smo izabrali posebnu delegaciju od pet članova našega kolektiva. Delegacija je upravniku predočila ozbiljnost Rajnprehtovog stanja zdravlja. Tražila je od njega da mu dozvoli da ide u Beograd na liječenje. I ovog puta je upravnik odbio naš zahtjev. Mi smo mu rekli da razmisli o tome, jer ćemo stupiti u borbu, odnosno u štrajk glađu. Upravnik nije htio da popusti.

U istoj Mladičkoj zgradi bili su smješteni i hrvatski politički zatvorenici — nacionalisti. Neki su od njih bili radićevci, a neki pavelićevci. Na čelu pavelićevaca bio je Juco Rukavina. On je kasnije u NDH bio ustaški pukovnik. Po završetku narodnooslobodilačkog rata Juco Rukavina bio je zajedno sa Milom Budakom i još nekim drugim uhvaćen. Sud je zbog zlodjela ovog zaista izrazitog ustašu primjerno kaznio.

Naslućivali smo da Juco Rukavina šuruje protiv nas sa upravnikom kaznionice. On mu je postao direktan doušnik. U svakoj ozbiljnijoj situaciji upravnik je Jucu pozivao k sebi u kancelariju Mladičke zgrade. Tamo se s njima dogovarao o mjerama koje bi preduzeo protiv nas komunista.

Juco Rukavina, iako hrvatski supernacionalist, odnosno fašist, razgovarao je, kao brat s bratom, sa upravnikom kaznionice Srbijancem. Nije se ničega ustručavao kada je bilo riječi o nama komunistima. A mi smo se borili za prava svih političkih zatvorenika bez razlike bili oni komunisti ili ne.

Juco je s upravnikom govorio tako ne prikrivajući svoju privrženost njemu. Taj bijednik nije ni slutio da smo mi slušali sav razgovor, kao da smo i sami bili prisutni u kancelariji. Ne treba se tome nikako čuditi. Odmah do kancelarije nalazila se jedna naša skupna soba, koja je s kancelarijom imala zajednički zid. U našoj sobi do toga zida podignuto je nekoliko dasaka. Iskopana je prilično duboka rupa ispod kancelarije. Rupa je bila dosta široka, tako da je u nju mogao stati čovjek. Dostizala je do poda kancelarije. I kroz pod moglo se čuti sve šta se u kancelariji razgovaralo. U početku nam nije bila namjera da napravimo rupu da bismo mogli prisluškiivati razgovore špijuna i doušnika. Ne, mi smo samo željeli da saznamo o čemu se razgovara u kancelariji, šta sve uprava sprema protiv nas. To smo, posredstvom ovog našeg »kaznioničkog telefona«, gotovo redovno i doznavali. Naš dežurni, koji se nalazio u rupi, pažljivo je slušao i sve bilježio. Tako smo većinom bili u toku događaja. To da smo, na ovaj način, naišli i na špijuna Jucu Rukavinu, bila je samo neočekivana poslastica. Do tada smo Jucu kao špijuna samo naslućivali. Jedini dokaz kojim smo raspolagali bio je taj da je Juco okorjeli fašist. A sada smo imali, kako ono kažu pravnici, corpus delicti.

Postavili smo upravniku kaznenog zavoda Parađaninu naše zahtjeve ti vezi sa liječenjem našeg druga Rudolfa Rajnprehta, i kada ih je on odbio, najavili smo mu da stupamo u štrajk gladu. Za nas štrajk gladu nije bila nikakva novost. U tome su neki naši drugovi imali dosta iskustva. Bilo je i ranije štrajkova, protestnih ili drugih. Trajali su po jedan ili nekoliko dana. U njih smo stupali obično dosta pripremljeni. Uvijek nam je bila glavna stvar da o svakom štrajku gladu upoznamo naše drugove vani. Oni bi onda o tome obavještavali širu javnost. Pokretali su je da se zauzme za nas. Od toga je, uglavnom, ovisio i naš uspjeh.

U Lepoglavi je, na primjer, Moša Pijade, sa ostalim drugovima, stupio u štrajk gladu koji je trajao nekih 16 dana. Štrajk je bio bez uspjeha. Lepoglavski kaznionički ljekar dr Šantl silom je hranio naše zatvorenike gurajući im gumenu cijev u grlo. Sipao je, naime, kroz tu cijev neku tekućinu u koju je bio usuo mnogo soli. Ova tekućina nagrizala je crijeva, pa su naši zatvorenici dobijali krvavi proliv i nekakvo »kidanje« u stomaku. Po čitave dane sjedili su na kiblama i iz sebe proliвали krv. Stoga su bili prisiljeni da prekinu sa štrajkom.

U Mabirodu je takođe bio organizovan težak štrajk gladu i tom prilikom je umro jedan politički zatvorenik.

I tamo je uprava primjenjivala vrlo drastične mjere.

Organizovali smo mnogo štrajkova. To su bili manji štrajkovi gladu od jedan do pet dana. Najduži štrajk, u kojem sam i ja učestvovao, trajao je 11 dana. A to je bio ovaj o kojem je riječ.

Prvog dana osjećao sam glad. Ali to je neka refleksna glad, jer je svaki čovjek naviknut da u određeno vrijeme jede. Najviše sam osjećao glad četvrtog i petog dana štrajka. Osmog dana, a pogotovo devetog i dalje bio sam gotovo navikao na glad. Nisam je mnogo osjećao. Ona se najbolje izdržavala u ležećem stavu. Stoga smo dosta ležali. No, ipak neki su od nas legli u krevet tek petog, pa i sedmog dana, zavisno od fizičke izdržljivosti i snage. Prvog dana mogli smo da se šetamo po koji sat. Osmog dana bili smo svi u krevetu i nije se više mogla izdržati šetnja. Bilo je tu i tamo i nekih iznimaka.

Soba je bila prilično mirna. Ležali smo u svojim krevetima. Najviše smo razgovarali o hrani. Pasulj sa suhim svinjskim kožicama bio nam je ideal, ali samo sada, osmog dana štrajka. Četvrtog i petog dana štrajka imali smo ljepši izbor. Tada smo još razmišljali o sardinama, o kajmaku, o kolačima i drugim ukusnim stvarima. Što su dani više odmicali, to smo se zadovoljavali prostijim i jednostavnijim izborom. Na kraju smo smatrali da je posve ukusna i tvrda, bajata korica proje. Ali, to je bila samo teorija. Stvarnost je bila glad.

Milan Mijalković, zvani Stojilko,¹⁾ podnosio je štrajk vrlo teško. Dobi-vao je strašne grčeve u stomaku i jaku glavobolju. Padao je u nesvijest. Ivan Milutinović,²⁾ tada smo ga zvali »Čvorak«, počeo je osmog dana da plavi po čitavom tijelu. Koža mu je svaki dalji dan postajala sve crnija. Bili smo se za njega strašno zabrinuli. Odmah smo ga poslali u bolesničku sobu kod Pavla Beljanskog, zvanog »Lala«. Pavle Beljanski bio je tada naš bolničar, a nikada u životu ranije to nije bio.

¹⁾ Milan Mijalković Stojilko, srednjoškolski profesor, poginuo u NOB-u.

²⁾ Ivan Milutinović, narodni heroj, general-lajtnant u NOB, član CK KPJ, poginuo je poslije oslobođenja Beograda kada je brod kojim se vozio naletio na minu upravo blizu Beograda.

Jedanaestog dana pred veče uprava kaznenog zavoda u Mitrovici saopštila nam je da je prihvatila naše zahtjeve. Ovo saopštenje izazvalo je među nama veliku radost.

Bilo je opasno sada, poslije 11 dana gladovanja, odjedanput se prejesti. To smo znali vrlo dobro. Stoga smo tražili da nam skuhaju čaj sa šećerom. I uprava nam je skuhalo pune kazane čaja. Poslije smo primali kašastu hranu, dok konačno nismo opet prešli na našu običnu redovnu ishranu.

Od tada smo opet mogli slati na liječenje u Beograd svoje najteže bolesnike.

I

Šestojanuarska diktatura generala Petra Živkovića — nazivao se novi režim koji su šestoga januara 1929. godine silom zaveli neki generali na čelu sa kraljem Aleksandrom Karađorđevićem. To je bio daleko strožiji režim od ranijega, takođe nasilnog i protunarodnog. Tada su izricane velike kazne za najsitnije političke prekršaje. Nizalo se suđenje za suđenjem. Jedno bi se tek završilo, a drugo je već započinjalo. I tako je išlo neprekidno, nije se ni nalučivao kraj.

Državni sud za zaštitu države osudio je 1930. godine nas nekolicinu po članu prvom Zakona o zaštiti države na kaznu od nekoliko desetina godina robije. Od toga je meni dodijelio tačno deset godina.

Na ovom procesu suđeni su ovi drugovi:

- 1) Janek Grga, Ivanjska, Bjelovar (osuđen na šest godina robije),
- 2) Benički Antun, Brod na Kupi (dvije i po godine strogog zatvora),
- 3) Bocak Dragutin, Koprivnica (3 godine robije),
- 4) Rusek Antun, Hrašćina — Trgovište (4 godine robije),
- 5) Levi dr Salamon, Travnik (10 godina robije),
- 6) Stilinović Marijan, Sv. Nedelja — Samobor (3 godine robije),
- 7) Šabarić Franjo, Kampovica — Đurđevac (3 godine robije),
- 8) Češnjak Antun, Bisag — Novi Marof (5. godina robije),
- 9) Leskovar Stjepan, Valentino — Pregrad (dvije godine strogog zatvora),
- 10) Valent Slavko, Zagreb (3 godine strogog zatvora),
- 11) Poje Josip, Prezid — Čabar (4 godine robije),
- 12) Grosi Antun, Opuzen (4 godine robije),
- 13) Čor Slavko, Zagreb (2 godine robije).

Osudili su nas zbog komunizma i »terorizma«. Zbog komunista — u redu. Ali ovaj »terorizam«! Ovdje je reakcionarni vlastodržac ispoljio svoju sitnu, demagošku dušu. Želio je time da zaplaši malodušne. Mnogi su ljudi voljeli komunizam. Zbog toga je upravo vlastodržac isticao tobožnji »teror«. Inače, kad ne bi bilo toga, prokletog »terorizma«, ne bi se našlo ni psa, a kamoli poštena čovjeka koji bi osude na dugogodišnju robiju lako primio.

Poslije izrečene presude, Okružni sud u Beogradu predao nas je čuvenoj Glavnjači.

Kad smo stigli tamo, ubacili su nas u jednu zatvoreničku sobu. Soba je bila prepuna zatvorenika, većinom kriminalaca, te se nije moglo ni pomisliti na ležanje. Smjestili smo se tako, da je svaki sjedio između koljena zatvorenika. U sobi je bilo smrdljivo, vruće i zagušljivo. Preznojavali smo se, a i žed nas je strašno mučila.

Trebalo je da u toj strašnoj sobici sačekamo dan kada će nas prebaciti u kazneni zavod. Tada još nismo tačno znali u koji, no ipak smo naslućivali, jer su osuđenici iz Beograda upućivani gotovo redovno u Mitrovicu.

Marijan Stilinović, koji je bio osuđen na istom procesu, sjedio je pored mene. Posmatrali smo i raspravljali o našem položaju. Na kraju uvidjesmo da ništa drugo ne možemo preduzeti osim da — pjevamo. I odmah smo zapjevali. Najprije tiho, pa sve jače. Htjeli smo onima koji su nas ovdje zadržavali dokazati da ne mogu pokvariti naše raspoloženje.

Pjevali smo razne revolucionarne i narodne pjesme. Na početku je pjevanje išlo dosta traljavo, ali smo docnije privukli i druge, tako da je to postao već čitav hor, mada neorganizovan i neskladan. Svaki je pjevao kako je umio i znao, bez nekog ustručavanja. Uglavnom, u sobici je bilo veselo. Nestalo je žalosti i kuknjave u ovoj inače kukavnoj i žalosnoj atmosferi Glavnjače. Naša soba postala je na svoj način privlačna. Stražar nas je opominjao. Pjevali smo i dalje. Polako su počeli da pjevaju i u drugim sobama. Vjerovatno zbog toga se uprava požurila da nas se što prije otaras. Brzo su nas fotografisali. Svakoga na nekoliko načina: iz profila i s lica. Isto tako na brzinu su nam uzeli otiske prstiju i svršili sve drugo što su smatrali potrebnim. Poslije su nas svezali u lance, predali žandarima i otpremili na željezničku stanicu.

Vezani dva po dva u lance našli smo se u vozu za Mitrovicu. I u vozu smo nastavili da pjevamo naše pjesme. Žandari koji su nas pratili, mirno su sve posmatrali. Posmatrali su nas i putnici. Neki ozbiljno, a neki smješkajući se. A mi smo pjevali, jer nismo htjeli da dajemo utisak slomljenih ljudi.

Pjevali smo i zbog toga što smo se radovali da ćemo se u Sremskoj Mitrovici sastati s mnogim našim drugovima. Između ostalih, tamo se nalazio i Moša Pijade. O njemu smo već dosta čitali i čuli mnogo raznih stvari, kao, na primjer, da prevodi Marksov *Kapital*, da se bavi slikarstvom i da uči kineski jezik.

Čini mi se da neću mnogo pogriješiti ako se malo na ovome mjestu udaljim od započetog izlaganja, te ako ispričam jednu lijepu, ali prilično naivnu anegdotu o Moši Pijade. Ovu anegdotu ispričao mi je Kosta Novaković — »Dragačevac« u Beču u vrijeme kada sam još bio student na medicinskom fakultetu.

Evo te anegdote:

Dogodilo se to odmah u početku Mošinog robijanja kada se još nalazio u samici. Na njegovim nogama i rukama visili su lanci. Jednoga dana, kao i svakog drugog, Moša se šetao u krugu sa ostalim robijašima zveckajući svojim teškim lancima. Malo pognute glave obilazio je u krugu utabanom stazicom desetak koraka iza jednog zatvorenika. Držeći ruke na ledima, pravio je krug za krugom i nešto razmišljao. Odjednom se pojavi Rogulja, bahati upravnik kaznenog zavoda, i ukočeno prođe pored kruga kojim su šetali robijaši. Čuvar otresito pozdravi, neki robijaši skinuše kažnjeničke šajkače i opet ih staviše na glavu. Moša šeta i dalje držeći ruke na ledima, kao da nikoga ne vidi. Iza Roguljinih leđa, na desetak metara udaljenosti, veselo trčkara njegov vitki pas vučjak, strižući ostrim ušima. I on prolazi pored robijaškog kruga. Tada se Moša trže, skide brže šajkaču s glave i pozdravi vučjaka, naklonivši se malo udesno prema psu. Stavivši opet šajkaču na glavu, Moša nastavi dalje da šeta u krugu kao da se ništa nije ni desilo. Bio je potpuno miran i ozbiljan.

Kada sam se, iza kaznioničkih zidova, prvi put sastao sa Mošom Pijade, ispričao sam mu tu anegdotu, koju sam, štaviše, čuo direktno iz usta njegovog dobrog druga i prijatelja Koste Novakovića »Dragačevca«. Moša se na to samo šeretski nasmijao i divio bujnoj mašti plemenitog naroda, rekavši mi pri tom ukratko: »Ni trunke istine. Šetao sam se, doduše, u krugu i držao ruke na leđima. To je sve.«

Voz je stigao u Sremsku Mitrovicu. Žandari su nas povelili cestom. Lanci su zveckali... U kaznenom zavodu prelazili smo iz dvorišta u dvorište, čekali pred jednim vratima, drugim, trećim. Birokratija je naplaćivala svoj danak. Čekali smo, čekali. I vrijeme je stalno prolazilo, kao da je zaista bez ikakve vrijednosti. Čekanje, dakle, bilo je naš prvi utisak koji smo stekli u Mitrovačkom kaznenom zavodu.

Dok smo tako čekajući sjedili na kamenoj ogradi, pored nas je prošao neki ključar. Izdaleka se čulo zveckanje njegovih ključeva. Najednom se obracnu na nas:

— Pazi lopova komunističkih. Sjeli kao neka gospoda. Misle da sjede u nekim foteljama. E, daćemo mi već vama komunistima fotelje, lopovi razbojnički:

Marijan i ja pogledamo se malo začuđeno. Na to će Marijan:

— Gledaj ti ovoga batinaša. Alaj ga je kaznionička majka naučila uljudnosti.

— Da, prava pravcata pasja njuška. Biće tu povuci potegni — odgovorih.

To je bio drugi, dublji utisak koji smo dobili u Mitrovačkom kaznenom zavodu. Kasnije, u toku dana, dolazilo je do sličnih i neobičnih susreta.

Biće takvih susreta još vrlo mnogo u našem životu ovdje, mislio sam u sebi.

Možda su to isto mislili i moji drugovi.

Na kraju su nam žandari odvezali lance s ruku i predali nas kaznioničkom stražaru. Taj stražar bio je ujedno i ključar u samačkom odjeljenju.

Doveli su odnekuda nekoliko kriminalaca koji su u kaznenom zavodu brijali i šišali ostale osuđenike. Stilinović i ja sjeli smo jedan do drugoga na neku kamenu klupu i tako su nas ošišali do kože i obrijali. Nas dvojica imali smo podugačke brade i brkove. Marijan je imao crnu, porijetku i dugačku bradu i tanke brkove, a ja svjetložućkastu, gustu i okruglu bradu i debele brkove, koji su mi dobro pokrivali gornju usnu. Čini mi se da smo bradu i brkove pustili da rastu iz čisto higijenskih razloga, kao i zbog toga da bismo izbjegli često maltretiranje oko šišanja i brijanja. Mjesec dana proveli smo bili u policijskom zatvoru u Petrinjskoj ulici, pa onda u kotarskom istražnom sudu u Zagrebu. Odatle su nas bili prebacili u Okružni sud u Beograd, pa napokon u zloglasnu Glavnjaču. Stoga su nam brade bile dobro porasle. Kaznionički brijači imali su zbog toga sa nama dosta posla.

Preobukli su nas u okrpljeno zatvoreničko odijelo sa dugačkim rukavima i prekratkim nogavicama. Izgledali smo kao pravi odrpanci.

Ušli smo u odjeljenje samica. Tu nas je ključar jednoga po jednoga ubacivao u samice. Pri tome je svakome po nešto opsovao.

— Hajde u bajbuk, prljavi ministre. Idi zagrlj onu kiblu. Pa, majčin sine, uči se u samici brojati korake.

Vrata samice zatvorila su se za mojim leđima. Dobro sam čuo metalni zvuk ključa koji se okretao u bravi.

Stao sam usred samice. Bila je dugačka osam omanjih koraka, a široka četiri. U jednom uglu nalazila se gvozdена kibla, pokrivena drvenim poklopcem. U drugom — mali drveni stolić sa stolicom. Nasuprot stočiću, nalazio se gvozden krevet. To je bilo sve.

Na debelim jednokrlnim vratima isječena je bila okrugla rupa kroz koju je ključar svaki čas virio. Mi smo tu rupu nazivali »buša«.

Na zidu, nasuprot vratima, gore visoko, bio je prozorčić — uzak i nešto poširok otvor sa debelim i čvrstim gvozdenim rešetkama. Prozorčić se nalazio tako visoko da sam kroza nj mogao pogledati samo ako bih se popeo na drveni stočić.

Nekoliko dana kasnije pokušao sam da pogledam napolje. Pomakao sam stočić i popeo se. Ali tek što sam se sasvim istegao, uspio sam da dohvatim rešetke.

Ispred sebe sam vidio sve same gvozdene rešetke. Bile su iste, takve kao i na mom prozoru.

Odjednom se otvoriše vrata moje samice. Ključar uđe i viknu:

— Ha, tu li si, ministre! Uhvatio sam te na djelu. Šta to radiš na prozoru? Zar ti nisam rekao da je to strogo zabranjeno? Sutra ćeš upravniku na raport. Neće ti pomoći nikakav izgovor.

— Na prozoru sam sušio peškir. Eto to sam radio i ništa više — odgovorih ključaru.

— Lažeš, gledao sam ja kroz »bušu«. Protezao si se i gledao. Na raport, na raport. Ne bježi ti kazna.

Sutradan me je ključar izveo na raport pred upravnika kaznionice.

— Šta je to bilo? Zašto ne poštuješ propise? — upitao me je upravnik.

— Sušio sam peškir — odgovorio sam mu.

— Kakav peškir, kakve trice. Nemoj tako očito lagati, kada te je ključar lično uhvatio na djelu. Tri dana tvrdog ležaja i tri dana posta. Eto, to ti je za prvi put. Pazi da ti drugi put ne bih dao još veću kaznu.

Ključar mi je s velikom slašću oduzeo sve s kreveta. Morao sam tri dana ležati na goloj dasci, bez igdje ičega.

Tri dana uzastopce donosio mi je samo po pola porcije suhog hljeba. I ništa više. To su nazivali: tri dana posta. Pri ulasku u ćeliju ne bi propustio da ne izmisli poneku uvredu.

— Eto ti tvoje pečenke, gospodin-ministre?

Ili:

— Deder, omasti brke, gospodičiću.

I tako su prošla tri dana tvrdog ležaja i posta.

Svakim danom sve sam više mrzio i stražare i upravnika kaznionice, i cijeli mitrovački kazamat.

II

Prema propisima u kaznenom zavodu, svaki novi zatvorenik po dolasku u Mitrovački kazneni zavod trebalo je da izdrži puna dva mjeseca u samici. U tom pogledu upravnik je mene malo i »počastio«. Smatrao je da mi je potrebna duža samačka škola. Ne znam zašto je baš tako sa mnom postupao. Možda zbog toga što sam završio medicinski fakultet. Bilo kako mu drago, moj boravak u samici bio je produžen za još petnaestak dana.

Svaki čovjek, čim padne u zatvor, odmah dobija potrebna uputstva od starijih zatvorenika. Tako je bilo i sa mnom. Tek što sam bio uhapšen i bačen u policijski, a poslije i u sudski zatvor, od drugih zatvorenika naučio sam kako se kucanjem po zidu može sporazumijevati i dogovarati s drugom u susjednoj ćeliji.

I ja sam odmah po ubacivanju u samicu želio da saznam ko se nalazi u mom neposrednom susjedstvu. Tiho i oprezno zakucao sam na lijevi zid.

— Ko si, druže?

— Marko Orešković, zvani »Krttija«. Znaš li me?

— Lično te ne znam, ali sam čuo za tebe.

Naravno, upitao je i ko sam ja.

Dogovorili smo se da ćemo se sutra ujutro vidjeti prilikom čišćenja i lično upoznati.

Marko je bio veseo čovjek. Kucali smo svakog dana jedan drugom. On je izvodio razne šale. Da je slučajno neko u tom trenutku pogledao kroz otvor na vratima, mogao bi vidjeti kako se smijem, sam u svojoj ćeliji i steći utisak da sam poludio.

Marko mi je, između ostalog, kucanjem ispričao zašto su ga drugovi nazvali »Krttijom«.

— Ja sam ti po zanimanju šofer — otkucavao mi je — imao sam neko staro tandrakalo, neki stari taksu. To je bila prava krttija. Sama olupina. Moja hraniteljica. E, eto, zbog te moje olupine, drugovi su i mene prosto nazivali »Krttija«. A zašto su tebi dali ime »Sunja«? Da taj tvoj nadimak nema neke veze sa željezničkom stanicom Sunjom?

— Ne, nema to nikakve veze. Moja priča je čudnovatija nego tvoja. Volio sam mnogo da čitam o kineskom revolucionaru Sun-Jat-Senu. Isto tako i da pričam o njemu. I tako se našao drug, pa mi jednostavno prišao ime »Sunja«. Od tada mi taj nadimak ostade.

Svakog dana rano ujutro ključar je radi čišćenja otvarao vrata na samicama i mi smo izlazili na hodnik. Tada smo se viđali sa ostalim drugovima, pozdravljali i u gužvi ponešto na brzinu dogovarali.

U takvoj situaciji sam upoznao Marka Oreškovića, revolucionara iz Like. Približili smo se jedan drugome i srdačno pozdravili. Bio je impozantan, visok i vitak čovjek. Moglo bi se reći da je imao smeđu kosu s nijansama bjeline. Na prvi pogled davao je utisak veselog i prijaznog sagovornika.

U donjem spratu odjeljenja samica čulo se jako zveckanje lanaca. Tamo se nalazio Spasoje Stejić, atentator na kralja Aleksandra. On je već preko osam godina bio u samici. Na nogama je neprekidno nosio teške lance.

Naš ključar bio je velika prznica. Ako se dobro sjećam, zvao se Aleksa. Jednoga ranog jutra bio je neobično neraspoložen i grub. Otvarao je vrata samica. Brzo smo hvatali »kible« i iznosili ih na izlivanje i pranje. Nastala je gužva kao i obično. Dolje se čuo zveket lanaca. Ključaru je sve smetalo. Sva-ka sitnica.

— »Krttija« je, noseći svoju kiblu, poluglasno uzvikivao:

— Naprijed, juriš, braćo!..

— Hajde, stoko, ne galami toliko. Ti tamo, konju, nosi brzo kiblu. Ne zadržavaj se! Idi u samicu! — vikao je, obraćajući se na više strana, ključar Aleksa.

Nizala se uvreda za uvredom. Nekolicina nas se u tišini dogovorismo da ga opomenemo. Jedan podviknu:

— Slušaj ti, ključaru, ne viči toliko.

A drugi nastavi:

— Ne moraš da vičeš kao prostak.

— Nismo mi tvoja stoka. A ako ne prestaneš da se dereš, mi ćemo ti odvratiti istom mjerom — doviknuo sam.

On se okrenu prema meni i dreknu:

— A što to ti meni govoriš »ti«. Ja nisam za tebe »ti«.

— Kad sam ja za tebe »ti«, onda si i ti za mene isto.

— Naravno, naravno, nemoj ti nama da govoriš ti pa nećemo ni mi tebi — doviknuli su neki drugovi.

— Ako budeš vrijeđao ti nas, vrijeđaćemo i mi tebe.

Ključar je shvatio šta je uradio, pa je zašutio. Nije nam, čak, ni zaprijetio da će nas odvesti na raport upravniku, mada nas je prije toga za svaku sitnicu vodio k njemu.

Tako sam stekao novo iskustvo. Osjetio sam da kolektivni otpor snažno djeluje i u teškim uslovima. Ključar je očito u sebi kipio od bijesa, a ipak nas sve zajedno nije mogao predvesti na raport. Nije mu se ukazala prilika da izvuče jednog ili dvojicu i optuži ih kao kolovođe. Vidjeli smo da je riješen da nam se pojedinačno sveti, ali se, ipak, od toga časa nešto pristojnije ponašao.

Prema kaznioničkom propisu, svi zatvorenici su imali pravo da šetaju po jedan sat dnevno. Šetali smo u krugu jedan za drugim; niko nije smio ništa da govori. Za rad i disciplinu na šetnji odgovarao je opet onaj ključar. On je stajao dva do tri metra po strani kruga i budno pazio da neko ne prekrši red. Opominjao nas je i za najmanju sitnicu.

Desetak metara dalje nalazio se drugi krug, pa onda treći. I tako se nekoliko krugova okretalo jedan do drugog kao točkovi na vodenici.

Imali smo debela, suknena zatvorenička odijela od srbijanskog seljačkog šajka. Zimi smo nosili odijela smeđe ili crne, a ljeti bijele boje. Na glavi smo nosili kažnjeničke kape od istog sukna. Te kape mogli smo tako izdužiti, da su izgledale kao biskupske visoke mitre. Josip Kraš, zagrebački komunista, dok je bio s nama na robiji, nosio je uvijek do vrha izvučenu kapu. Zato smo mu i nadjenuli ime »Papa«.

Jednog dana šetali smo utabanim puteljkom nas dvadesetak političkih zatvorenika iz samica. Sunce je jako grijalo. Bilo je vrlo toplo. Kažnjeničke šajkače su nam nepodnošljivo stezale čelo. Ispod pazuha i po leđima curile su debele kapi znoja.

Meni je postalo nesnosno. Skinuo sam kažnjeničku kapu i nosio je u ruci. Ključar je to odmah opazio. Bijesno je zavikao:

— Čuješ li, šta ti to radiš? Kapu na glavu! Odmah! Jesi li me čuo?

— Vruće je, ne može se izdržati — odgovorio sam.

— Kapu na glavu, kažem ti. Ne kvari reda!

Pogledao sam ključara srdito. Ne govoreći ništa, bacio sam kapu na travu. Zatim sam u hodu skinuo i kaput, te i njega bacio do kape. Ključar je vikao još jače:

— Hej, ti tamo, šta to radiš? Jesi li poludio? Nemoj da kvariš red! Predvešću te na raport gospodinu upravniku. Uzmi kaput i kapu i navuci ih opet!

Šetali smo mirno i dalje. Bez ijedne riječi, jedan za drugim, svi zatvorenici iz našega kruga poskidali su kape i pobacali ih na travu.

Sutradan je ključar ušao u moju ćeliju:

— Hajde, spremi se gospodinu upravniku na raport!

— Zar si nas tužio. Zar nisi toliko pametan, pa da uvidiš da je to moralo biti?

— Tužio sam samo tebe. Ti si kolovođa. Da nije bilo tebe, niko se ne bi skinuo. Prekršio si red i disciplinu.

Kad smo stigli do upravnikove kancelarije, najprije je ušao ključar i zadržao se nekoliko minuta. Zatim je pozvao mene. Upravnik je sjedio za pišačim stolom i šutio. Najzad me je pogledao i započeo:

— Ti si doktor medicine. Ne razumijem uopće kako si otišao u komuniste. Mogao si lijepo da radiš svoj posao. Liječio bi ljude i zarađivao teške pare. Bez brige, kao gospodin. E, pa dobro, kad si tako izabrao, neka ti bude. A šta ti bi da kvariš naš red i našu disciplinu? Da je to uradio neki šuster ili zidar, ne bi me ništa začudilo. Oni su nepismeni i nekulturni. A ti, kulturni čovjek, doktor medicine! — pa da se upuštaš u takve stvari!

— Nisam se ja bunio protiv reda i discipline. Samo sam smatrao da imamo pravo da šetamo po jedan sat. To je naše pravo po zakonu.

— Pa jeste, ta šetnja se izvodi svakodnevno.

— Da, ali naša šetnja je mučenje, a ne šetnja. Nigdje u propisima ne stoji da se zatvorenička šetnja mora pretvoriti u mučenje, a ovdje je zaista tako. Sunce grije. Nesnosno je toplo. A mi šetamo u debelom odijelu sa suknenim kapama i znojimo se. Zar nije to mučenje? Možemo dobiti sunčanicu i pasti u nesvijest. Pa šta bi bilo onda ako bi neko umro od sunčanice. Rekli ste i sami da sam doktor medicine. Vršio sam samo svoju ljekarsku dužnost.

Moja medicinska logika nije mi pomogla. Kažnjen sam sa sedam dana boravka u mračnoj ćeliji. Za to vrijeme šetao sam odvojeno od drugih.

Tamna ćelija bila je iste veličine kao i druge. Kad su mi se oči malo prilagodile, mogao sam ponešto vidjeti. Prozorčić je bio kao i u svakoj drugoj samici. Gvozdene rešetke takođe, samo su se iza njih nalazili drveni kapci. Otvarali su ih po jedan sat dnevno, i to onda kada sam se nalazio na šetnji. Tada, poslije 23 sata provedena u mraku, svjetlo bi mi bljesnulo u oči, te sam nekoliko časaka morao držati ruke na njima.

U tamnoj ćeliji nije bilo ni stola ni stolice. Nije se moglo nigdje sjesti. Gvozdeni krevet nalazio se u uglu do vrata. Bio je zaključan u kavezu od debelih, gvozdениh šipki. Cijeli dan mu nisam mogao prići. Pred mrak ključar bi otvarao taj gvozdeni krevet i ja bih legao. Do jutra sam ostajao zaključan. To se ponavljalo iz dana u dan.

Danju bi beskonačno dugo šetao u mraku, brojao korake i razmišljao:

— Čemu ova mračna ćelija? Kakva je to kaznena mjera? Ko li je izmislio takvu vrstu kažnjavanja?

Spasoje Stejić, politički zatvorenik, bio je u samici punih osam godina. A možda i mnogo više. Zbog toga se navikao da sam sa sobom razgovara.

Poslije izdržane kazne u tamnoj ćeliji, vratio sam se u svojuATICU. Tada mi je ona izgledala ljepša nego prije. Saznao sam da postoji i druga, mnogo gora od nje.

III

Od prvog dana u samici svaki je zatvorenik dobivao ponešto da radi, da trijebi pasulj, da čija perje ili nešto drugo. Zatvorenik je u samici svakodnevno vrijeđan, privođen na raport, kažnjavan i maltretiran. Zavodska »samopripremna škola« trajala je obično puna dva mjeseca.

Boravak u samici bio je vrlo mučan i dosadan. Dani su izgledali kao mjeseci a mjeseci kao godine. Svaki je zatvorenik pravio na zidu ili na drugom mjestu recke ili crtice da razbije dosadu i obilježi vrijeme provedeno u samici. Ja sam te recke urezivao svakog jutra, čim bih ustao iz kreveta. Vrijeme smo prikraćivali i u prepirci sa ključarima koji su bili odabrani za samice. Najbogatiji su bili ključari odjeljenja samica. Tako je uprava kaznionice provodila u djelo brutalni kaznionički režim. Da li je ona postigla svoj cilj prema političkim zatvorenicima — komunistima, drugo je pitanje.

Dvomjesečni rok »školovanja« u samici nije važio za svakog podjednako. Katkada ga je upravnik kaznionice produžavao. To je bila vrsta kažnjavanja, koju je on rado primjenjivao. Pošto sam izdržao redovni samački zatvor i produženje na ime kazne, prebačen sam u zajedničku sobu.

Zajedničke sobe bile su razbacane po zgradama i bile su razne veličine. U nekima je bilo i po 40 kreveta poređanih u dva gusta reda sa prolazom u sredini. Tu sam sreo mnoge drugove, a upoznao sam i dosta novajlija, koje ranije nisam susretao.

Najveći broj političkih zatvorenika bio je raspoređen po radionicama. Kada sam prešao iz samice u zajedničku sobu, mene su najprije dodijelili u knjigovoznicu. Tu sam radio sa nekoliko drugova. Sjedili smo za jednim stolom. Umjesto da povezujemo knjige, iskorišćavali smo svaku priliku za razgovor. Čitali smo i raspravljali o problemima koji su nas interesovali. Kriminalni zatvorenici koji su radili u istim radionicama, gledali su nas i čudili se. Kada su vidjeli šta mi radimo, počeli su se ugledati na nas i raditi manje. Proizvodnja je tako sve više opadala. Naglednici radionica opazili su to i zato su se svakodnevno s nama prepirali.

Onda su me prebacili u tkaonicu. Dobio sam razboj za tkanje debelog platna. U rukovanju razbojem poučavao me je politički zatvorenik Branko Solarić, sindikalni funkcioner trgovačkih pomoćnika i namještenika iz Beograda. Radio je već u tkaonici nekoliko mjeseci i znao je osnovne pokrete razbojem.

U istoj radionici nalazio se i politički zatvorenik Mitar Trifunović Učo iz Tuzle. Rođen je u Bosanskom Šamcu 1880. godine. Jureći trbuhom za kruhom, stiže u Srbiju, gdje najprije služi kao učitelj, a onda 1911. godine dolazi u Tuzlu i zapošljava se kao službenik u radničkoj bolesničkoj blagajni. Tu se srodio sa tuzlanskim radništvom i, konačno, postao je neotuđivi dio njegova tijela. Braneći radništvo na svakome mjestu i u svakoj prilici koračajući skupa s njime, dospio je, eto, da kao robijaš bude u tkaonici zloglasnog Mitrovačkog kaznenog zavoda. Iako već ostario, on je nastojao da se drži mladalački. Hodao je uspravno i zbog slabosti dosta ukočeno. Mitar je bio stari borac, vrlo omiljen i popularan revolucionarni tribun u Bosni, a naročito među tuzlanskim radnicima i rudarima. Zbog drugarstva, nesebičnosti i poštenja bio je popularan i omiljen i kod nas političkih zatvorenika.

Branko Solarić mi je davao uputstva:

— Pazi, u desnu ruku uzmeš čunak... Snažno ga baciš i uhvatiš lijevom rukom kad proleti kroz niti. Ne budi previše revnoman. Ako se pokvari platno, ne brini. Nismo došli da radimo za kazneni zavod. Uskoro ćemo tražiti da naš oslobode fizičkog rada. Nemoj se zbog toga svađati s nadglednikom. Ukoliko što prebaci i ukori te, ubijedi ga da još nisi dobro naučio zanat. Reci mu da nisi navikao na fizički rad. Nemoj bez potrebe izazivati sukob. To ćemo organizovano i ujedinjenim snagama. Znaš?

— Znam, Branko znam, biće sve u redu.

Sjedio sam za razbojem. Bacaio i hvatao čunak. Tkao sam i dosta kvario. To se dešavalo više iz neznanja nego hotimično. Radio sam polako i bez naprezanja. Mogao sam i brže da radim, jer nije teško tkati, samo treba strpljenja. Dogovorili smo se da ne budemo suviše revnosni. Sedmoga dana rada nadglednik mi priđe i reče:

— Da vidim šta si uradio? Nisi izatkao ni metar platna. A kakvi su to čvorovi po ivicama? Za ovo platno neće niko dati ni prebijene pare.

— E, pa nisam po zanimanju tkač. Kad budem ispekao zanat, vidjećete kako će platno biti lijepo. Pravo da vam kažem, lijepo je tkati. Jest posao težak, ali je zanimljiv. Samo, gospodine naredniče, plašim se da ću teško sавladati tkački zanat kad sam u životu posve nešto drugo učio.

— Radi ti, radi, pa ćeš i naučiti. Niko se nije naučen rodio. Potrudi se malo više, pa će ići. Kad budem opet došao, hoću da te vidim već obučenog.

— Dobro, postaraću se, ako ikako bude moguće.

— Sve je moguće — odgovori nadglednik i ode.

Mitar Trifunović vjerovatno nas je posmatrao i poslije toga prišao k meni.

— Je li te nadglednik opomenuo, šta li? Ne brini. Samo polako i nemoj se sekirati. Ti s njime tako da te ne može privesti upravniku na raport. Tako udesi svoje ponašanje. Mi ćemo već nešto preduzeti da regulišemo svoj život ovdje.

— Hoću, Učo, ne brini. Ništa se ne može postići pojedinačno.

— Da, teško je — nastavio je Mitar. — Ja sam već star, a vidim ima nas ovdje mnogo. Koliko li je tek pokret vani jak, kad nas je ovdje toliko. Ranije nas je bilo tu i tamo pokoji, a sad nas ima i mladih i starih podosta. To me mnogo raduje. Samo mi nije drago što toliki drugovi dopadaju zatvora. Zar tako mora da bude. Treba bolje, opreznije raditi i ostati što duže u narodu, među radnicima i omladinom.

— Tako je Učo, ali znaš, došao šesti januar i diktatura, pa nas jure. A drugovi se za to nisu dobro spremili.

— Da, da znam, upravo zbog toga treba mnogo pametnije i smišljenije raditi.

Naposljedku čika Mitar pogleda lijevo i desno i laganim korakom ode od mene.

Gledao sam malo za starim čovjekom, učiteljem i revolucionarom kako se usitnjenim koracima, držeći se dosta uspravno, polako udaljava i onda opet, kada niko od stražara ne vidi, ponovo pristupa nekom drugom komunisti, neiskusnom novajliji. Učo-Mitar i ovdje, u kaznenom zavodu, obavljao je vjerno svoju učiteljsku dužnost samo nešto malo drukčije. Približivši se nekome od nas, učio je kako da se vladamo, da ne nasjednemo provokacijama te da zajedničkim naporima držimo visoko politički moral.

Tako nas je stalno poučavao naš stari bard »Učo«. On je bio i pozvan da tako postupa. U njemu, starom revolucionaru i jednom od osnivača Komunističke partije Jugoslavije, nataložilo se tokom dugogodišnjeg rada ogromno revolucionarno iskustvo, koje je valjalo svakako poštovati. »Učo« je prošao kroz sito i rešetko. Učestvovao je kao dobrovoljac i na solunskom frontu, vjerujući da se bori za slobodnu Jugoslaviju. A kasnije, na znamenitom Vukovarskom kongresu, izabraše ga, kao delegata iz Bosne i Hercegovine, u Centralno izvršno vijeće partije. Potom je postao i član Izvršnog odbora Komunističke partije za Bosnu i Hercegovinu, a vršio je i funkciju sekretara Saveza sindikata rudarskih radnika za BiH. Kao organizator rudarskog štrajka, učesnik je proslavljene Husinske bune. Zbog toga je često dopadao zatvora. Kada je 1934. godine izašao iz mitrovačkog zatvora, nastavio je sa svojim revolucionarnim radom. Radio je neumorno i predano.

Prvi utisak, koji je na mene izazvao učitelj Mitar Trifunović u ovom prvom i posljednjem susretu s njime, ostao je u meni još uvijek nedefinisan. Samo mi je to ostalo u pameti da je on čovjek izvanredno visokih ljudskih kvaliteta. Među svim našim političkim robijašima, što su se u to vrijeme nalazili u Mitrovačkom kaznenom zavodu, malo koji bi se mogao takmičiti s njime.

1941. godine, za vrijeme ustaške strahovlade u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) doktora Ante Pavelića i njegovih istomišljenika, ustaše uhvatiše »Uču« i odvedoše ga u zloglasni Jasenovac, odakle se nikada više nije vratio.

IV

Bilo je to jednoga dana, sredinom 1930. godine, rano ujutro. Na uobičajeni znak počeli smo da se budimo. Neki kažnjenici još su se malo protezali na ležištima, drugi su trčali u umivaonicu da se umiju, a oni najhitriji već su počeli na brzu ruku da uređuju svoje krevete. Na prvi pogled činilo se da je to obično, svakodnevno jutro u Mitrovačkom kaznenom zavodu: poslije uređenja kreveta, umivanje, doručak, šetnja i odlazak u radionice.

Ali ovoga puta nije bilo tako. Naš Kaznionički partijski komitet — »Kakić«, kako smo ga zvali — postavio je upravi zahtjev za poboljšanje uslova života i rada u zatvoru. Između ostalog, tražili smo da budemo oslobođeni fizičkog rada, te da nas, političke osuđenike, odvoje od ostalih i smjeste u posebne prostorije. Cilj tih zahtjeva bio je da stvorimo pogodne uslove za pretvaranje našeg, većinom dugogodišnjeg, zatvora u neku vrstu školovanja. To je vrlo dobro znala i uprava. Stoga je i borba oko toga pitanja bila prilično složena i teška. A 1930. godine kada se to zbivalo, nismo još imali dovoljno iskustva u vođenju takve vrste borbe. Ali, bili smo puni poleta. I kad uprava nije pristala da ispuni naše zahtjeve, stupili smo u štrajk glađu.

Tog jutra je počelo.

Pržena juha pušila se u kazanima, a mi nismo dolazili sa porcijama. Hljeb smo svi odreda odbacili na gomilu.

Stražari i ključari postali su nervozni. Neki su i bili prebljedili. U prvih mah nisu ni sami znali šta da počnu. Nisu se snašli.

No uprava kaznionice nije stala skrštenih ruku. Naredila je stražarima da nas, kao i obično, izvedu u šetnju u dvorište. U međuvremenu se dala na posao. Odmah poslije šetnje, došli su tamničari sa listom od šezdesetak imena političkih osuđenika. Tu su bili drugovi Moša Pijade, Đuro Pucar i drugi. Kada

se završilo prozivanje, morali smo pokupiti svoje prnje, pa su nas onda postrojili u dvorištu kaznenog zavoda.

Žandari, koje je uprava hitno pozvala, stigli su zaista nevjerovatno brzo. Izvukli su svoje lance, pa su nas sve dva po dva čvrsto vezali. Zatim su, posebnim lancima, dvojicu po dvojicu vezali u četvoro. Poređali su nas u kolonu i tako smo krenuli na željezničku stanicu. Žandari sa punim karabinima, na čijim su se cijevima svjetlucali noževi, okruživali su nas sa svih strana.

Na željezničkoj stanici očekivali su nas, spremni za transport, marveni vagoni.

Ukricali su nas brzo i voz je krenuo.

U uglu jednog vagona sjedili smo nas četvorica. Za moju desnu ruku bio je vezan Đuro Pucar Stari. Našu grupu čuvao je plavi žandar srednjih godina. Kaplar. Pažljivo je slušao naš razgovor. U početku smo mislili da je revnostan zbog svoje dužnosti. Smatrali smo da pazi na naš razgovor da bi mogao podesiti svoje žandarsko držanje. Ali nije bilo tako. Gledao nas je svojim krupnim radoznalim očima i slušao. Odejdnom se obrati meni:

— O vama sam dosta slušao.

Odmah smo opazili da nije zlonamjerman, pa ga jedan od nas upita:

— A ko ste vi? Odakle nas znate?

— Znam da vas to interesuje. Meni je jako teško pri duši da vas upravo ja moram da pratim ovako vezane u lance i u ovim marvenim vagonima. Bio sam radnik, rudar. Plaćali su nas slabo. Život je bio veoma težak. Bilo je dosta gladovanja. Dijete slabunjavo. A nije tako bilo samo kod mene. Slično su živjeli svi moji drugovi i susjedi. I oni su radili u rudniku. Tako se nije moglo dalje. I stupili smo u štrajk. Štrajk je propao. Nismo izdržali. Slomili su nas. Bio sam otpušten sa posla. Kao i mnoge moje kolege. Tu je žena, tu je dijete. A ja bez posla. Nema šta da odnesem kući. Počeo sam da se stidim od svoje vlastite žene. U policiji su mi rekli da bi me oni primili. U početku bilo mi je teško. Ali sam docnije pristao. Postao sam policajac. Dugo nisam mogao izdržati, pa sam otišao, evo vidite, u žandare. I sada sam ovdje. Pratim vas vezane u lance na putu za lepoglavsku kaznionicu — završio je žandar svoju priču.

U našem vagonu bilo je dosta živo. Svaka grupa zatvorenika nešto je razgovarala ili je o nečem raspravljala. Kad bismo se približavali nekoj većoj željezničkoj stanici, zapjevali bismo »Internacionalu« ili pjesmu »Radnici sela, grada«, ili neku drugu revolucionarnu pjesmu. U početku su nas žandari zbog toga opominjali, izdirali se i prijetili. No mi bismo se smirili tek kada bismo završili pjesmu. Pošto smo poslije pjevanja tiho razgovarali, žandari su uvidjeli da nije ni njima zgodno na proputovanju zamećati kavgu s nama, pa su se i oni pomirili s tim da pjevamo kada nam se prohtije.

U drugom ćošku našega marvenog vagona sjedila je ispred nas druga grupa zatvorenika, među kojima se nalazio i Martin Franekić, zvani »Komarac«. Ovi naši drugovi nešto su živo između sebe razgovarali. Smijući se, posmatrali su lance na svojim rukama. U toj grupi našao se i neki kriminalac. To je bio jedan od onih opasnih provalnika i obijača tuđih kasa kojeg se uprava Mitrovačke kaznionice svakako htjela otarasiti, pa je uz put iskoristila priliku i uputila ga sa nama u Lepoglavski kazneni zavod.

Razgovor koji je vodila ova grupa drugova, zainteresovao nas je, pa smo joj se malo približili da bolje čujemo. Opazili smo da glavnu riječ vodi upravo onaj provalnik. Pokazivao je našim političkim drugovima svoje bravure.

— Evo — govorio je — sada su lanci na vašim rukama čvrsto zaključani i zbog toga niste u stanju ništa da radite s njima. Kao da ih i nemate. A sada, pogledajte, ovi vaši lanci su potpuno otključani i ja ću ih opet zaključati onako kako su i bili.

To što je onaj kriminalac govorio, zaista je i uradio. U rukama je imao samo jedan malo zavijeni ekserčić, s kojim je otključavao i opet zaključavao lance na rukama. Pri tom su se naši drugovi slatko smijali i mnogo čudili vještini prstiju ovog mladog, blijedog i neuglednog čovječuljka, a ipak opasnog obijača tuđih kasa. Moram priznati da mi je izgledao u tome momentu kao neki mađioničar koji u svom poslu stalno priča: »Sad me vidiš, sada me više ne vidiš«.

Voz je u Sisku trebalo da čeka neko vrijeme. Naš pratilac-kaplar otišao je nešto da kupi.

Odjednom, začusmo kako neko sa perona stanice glasno viče moje ime. Nije zaboravio da naglasi ni moju doktorsku titulu. Vikao je jednom, pa drugi put i treći put.

Ja sam se odazvao.

— Tu je vaš brat. Došao je na stanicu. Pozdravio vas je i dao za vas paketić.

Bilo mi je malo čudno. Znao sam da u Sisku nemam nikog svoga. Najmanje sam se mogao nadati da je tu moj brat, koji je inače živio u Splitu.

Ipak sam odgovorio:

— Neka ga, neka. Recite mu da sam zdrav i da se dobro osjećam. Kažite mu da i ja njega pozdravljam. Zahvalite mu na poklonu u moje ime. Raduje me što me se sjetio i ovom prilikom.

Uskoro se u vagon vratio naš žandar-pratilac. Veselo nam je pružio paketić u kojem je bila kutija od sto komada cigareta, jedan hljeb i još nešto za jelo. Predajući nam paketić, ponovio je glasno da mi ga šalje moj brat, tako da su ga i ostali mogli čuti.

Ta pažnja bivšeg rudara bila nam je vrlo draga. I Đuro Pucar, i ja, i svi ostali pušili smo i razgovarali o ovom događaju.

— Ni sami nismo znali ko nas, zapravo, vezane prati — reče mi Đuro Pucar.

— Da, rudar, radnik. Ima dijete. Živi teško. Štrajkuje. Ostaje bez posla. Njegova porodica gladuje, utiče na njega. On traži posao, posla nigdje nema. Jedino policija pristaje da mu dâ hljeba. I, eto ga u žandarima. Čudno zar ne? ...

Voz je jurio ka Zagrebu. Po programu trebalo je da dođemo na glavnu željezničku stanicu.

»Hor pjevača« se spremao. Zapjevali smo »Internacionalu« i »Lijepu našu domovinu«, hrvatsku himnu.

Ali dogodilo se nešto neočekivano. Naši vagoni našli su se oko kilometar od stanice na nekom zabačenom kolosijeku. Tu je brzo stigla lokomotiva i odvukla nas dalje. No mi smo, ipak, i pored te male izmjene u »planu prevoza« nastavili da pjevamo. Nismo dozvoliti da nas zbune.

Ljudi, obični prolaznici, čuli su našu pjesmu. Zastajali su. Mnogi od njih su se približili vagonima, posmatrali nas i pozdravljali mahanjem ruku i maramicom. Dugo smo ih gledali kako idu ubrzanim korakom, a neki i trčeći, pored našeg voza sve dok im nije odmakao iz vida.

Konačno smo stigli u lepoglavsku kaznionu. Žandari su nas predali upravi. Smjesta su nas prihvatili kaznionički stražari i odveli u »Novu zgradu«. ³⁾ Postrojili su nas u veliki krug, pošto smo spustili svaki svoj svežnjić pored nogu, oni su nam skinuli lance s ruku i vratili žandarima.

Stojeći na jednoj, pa na drugoj nozi, počeo sam da razgledam oko sebe. Nalazili smo se na hladnom betonskom podu velikog, okruglog hola. Udisali smo težak kaznionički vazduh, koji sam već jednom osjetio u Mitrovačkom kaznenom zavodu. Okolo nas, slično kao u nekom pozorištu, protezale su se galerije. Ne sjećam se dobro da li su bile samo dvije, ili je postojala i treća. Na galerijama, iza gvozdениh ograda, nizala su se vrata do vrata. Bilo ih je neizmjerно mnogo. Nisam bio u stanju da ih prebrojim, iako sam pokušavao da to učinim. Iza ovih vrata nalazili su se zatvorenici koji su čamili u samicama ili u zajedničkim sobama. Prošao sam brzim pogledom najprije po prvoj, pa onda po drugoj galeriji. Na drugoj galeriji, držeći se za željeznu ogradu, stajao je čovjek osrednjeg rasta, vrlo mršav, svjetloplave kovrdžaste kose, sa naočarima. Glava mu je bila uvijena u čisti, bijeli zavoj, kao da je povrijedio lice ili čelo. Na ramenu je nosio male ljestve.

Odjednom sam opazio kako nam taj čovjek na galeriji maše rukom i, prislonivši ljestve uza zid, naglo se počeo spuštati trčećim korakom niz stepenice prvo druge, pa prve galerije. Kada se spustio, prišao nam je brzim korakom i smiješeći se, glasno nas je pozdravio: »Zdravo drugovi!« I tako su mnogi od nas iznenada ugledali Josipa Broza Tita. Vjerovatno je doznao za naš dolazak i kao »slučajno« se tu našao. Neki među nama su ga tada vidjeli prvi put.

Prišao je najprije Moši Pijade i s njim se toplo pozdravio i čvrsto zagrlilo, a zatim je prilazio redom svakome od nas, pozdravljajući se i rukujući se s nama.

Drug Tito je tada izdržavao u lepoglavskoj kaznionici svoju dugogodišnju kaznu koja mu je, u novembru 1928. godine, izrečena na procesu u Zagrebu, koji je dobro poznat pod nazivom »Bombaški proces«.

V

Krajem hiljadu devet sto tridesete i početkom hiljadu devet sto trideset i prve godine u Lepoglavi je čamilo dosta radničkih boraca — komunista. Zagrebački policajac, tadašnji direktor redarstva dr Janko Bedeković, postarao se da ne ostanu nepopunjene lepoglavske zatvoreničke ćelije.

Kako je tada izgledala lepoglavska robijašnica?

Kada je drug Tito 1928, na takozvanom »Bombaškom procesu« u Zagrebu, osuđen na pet godina robije, poslali su ga u Lepoglavu na izdržavanje kazne. Tada su ga njegovi najbliži drugovi i prijatelji zvali Joža. I mi koji smo kasnije došli tako smo ga zvali.

Svaka kaznionica tražila je sposobne radnike, osobito mehaničare. Drug Tito je to znao. Zbog toga je želio da tu okolnost iskoristi i uspostavi vezu sa

³⁾ Tako se nazivala jedna novija zgrada lepoglavske kaznionice. Druga starija, mnogo veća od ove, zvala se »Stara zgrada«.

svojim drugovima izvan kaznioničkih zidova. Taj je cilj postigao kasnije, kada je kao mehaničar radio u radionici. Uspostavio je vezu sa komunistima u Zagrebu. Na taj način potpuno je bio u toku događaja. Drugovi su mu se obraćali da čuju njegovo mišljenje, a on ih je savjetovao i obilno pomagao.

Uvijek ću se sjećati dolaska u Lepoglavu. Čim smo stigli na stanicu, žandari su nas vezane sprovodili do kaznenog zavoda. Uveli su nas u hol nove zgrade i postrojili u krug. Tada su nam skinuli lance s ruku i predali nas upravi lepoglavske kaznionice.

Rasporedili su nas po samicama nove zgrade. Ja sam bio u jednoj od samica na galeriji.

Iako smo u Sremskoj Mitrovici izdržali propisani period u samicama, opet smo morali i ovdje provesti određeno vrijeme u ćelijama. Takav je bio običaj u kaznionicama. A običaji se ne iskorjenjuju lako.

To je bio »probni staž« za svakog novajliju. Kada je nas nekoliko poslije izvjesnog vremena bilo premješteno u mariborsku kaznionicu, opet smo morali proći ovaj »probni staž« strogo i okrutnog režima.

Poslije izdržanog »probnog staža«, prebačeni smo, napokon, u zajedničke sobe nove zgrade Lepoglavskog kaznenog zavoda.

U ovoj zgradi bilo je sa nama i nepolitičkih zatvorenika — kriminalaca.

Jednoga dana šetali smo po dvorištu. Jedan kriminalac mi je pristupio i pokazao prazna zaprežna kola koja su stajala pored kaznioničkog zida.

— Vidite li ona kola tamo? — upita me kriminalac. — Vidite li ona krila sa strane?

— Vidim — odgovorio sam mu.

— E, pa dobro, odavde se može lako pobjeći.

— E, to baš dobro ne vidim.

— Pazite dobro — nastavi kriminalac — uzmite jedno i drugo krilo, prislonite ih uza zid i onda — hop — sa dva-tri koraka ste na zidu. Zatim povučemo krilo i prebacimo ga na drugu stranu zida i eto nas za čas izvan kaznionice.

Moram priznati da mi se snalažljivost ovoga kriminalca u pronalaženju sredstava za bjekstvo dopala.

— S kim bih od komunista mogao o tome još da razgovaram? — upitao me je.

— Možeš s kim god hoćeš, ali u staroj zgradi ima više komunista nego ovdje u novoj. U staroj zgradi najlakše ćeš moći da razgovaraš sa Josipom Brozom. On je u radionici i možeš ga tamo sresti.

On je to i učinio, ali ga je drug Tito prozrio i otjerao od sebe.

Kratko vrijeme poslije toga, kriminalac je prosto i vrlo lako pobjegao iz lepoglavske kaznionice.

Jednoga dana sjedili smo mirno za stolom u našoj zajedničkoj zatvoreničkoj sobi. Tu su se nalazili, osim Jovice Trajkovića i Stevana Čolovića i još neki drugovi. Čitali smo i listali po sveskama i knjigama.

Ođjednom, pred vratima snažno zakloparaše ključevi. U sobu je upao ključar. Prozvao je Čolovića, Trajkovića i mene. Malo se uspravio i nastavio važno:

— Hajde, brzo spremite stvari. Idite sa mnom. Brzo, brzo. Za deset minuta da ste gotovi. Čekam vas ovdje.

— Kuda idemo — pitali smo ključara.

— Hajde, hajde ne pitajte.

Kad smo došli u kaznioničku stražarnicu, tu je već bio drug Tito. Bio sam malo iznenađen. Nisam u prvi mah znao šta je po srijedi. Ipak smo ubrzo saznali da nas četvoricu iz opreznosti premještaju iz lepoglavske u mariborsku kaznionicu.

Stigli su i žandari koji su određeni da nas sprovode. Odmah su zazveketalu lanci. Najprije su ruku druga Tita svezali za moju lijevu ruku, a onda su to isto učinili i sa drugom dvojicom. Tada smo svi skupa krenuli na željezničku stanicu.

Bila je to zanimljiva mala povorka. Naprijed korača jedan žandar, pa četvorica ljudi skupa vezanih u lance koji su zveketalu. Pozadi je stupao drugi žandar. Oba žandara bila su uozbiljena, sa nataknutim bajonetima na karabinima.

Stigli smo na stanicu, ušli u voz i krenuli ka Mariboru. Sjedili smo u kupeu jednog vagona treće klase.

Drug Tito nam je objasnio zbog čega nas premještaju. Onaj kriminalac, obijač kasa, uspio je da pobjegne.

— Nije imao mnogo sreće. Žandari su ga, i pored svog njegovog majstorluka, ipak ulovili. A on, da bi olakšao svoju situaciju, počeo je da izmišlja kako je sa nama pripremao bjekstvo svih komunista iz lepoglavske kaznionice. Na kraju su ga, svejedno, ipak ubili.

Tada se drug Tito obratio meni:

— Nije trebalo da ga šalješ k meni. Ja sam ga prosto najurio.

Osjetio sam kako mi krv navire u glavu. Bilo mi je teško što je zbog mene došlo do premještanja u mariborsku kaznionicu. To je, vjerovatno, opazio drug Tito. Zbog toga nije više o tome ni riječi izustio. Skrenuo je razgovor na šalu.

Kada smo došli u Maribor, kroz grad smo išli na isti način kao u Lepoglavi. Prolaznici su nas posmatrali. Vjerovatno su osjetili da nismo kriminalci. Stupali smo mirno i razgovarali sve dok nismo stigli do kaznioničkih vrata.

Tu smo se prvi put sreli sa Rodoljubom Čolakovićem, koji je izdržavao dugogodišnju robiju. Kratko vrijeme prije našeg dolaska u Maribor iz zatvora je, poslije izdržane kazne, pušten i Boris Kidrič.

VI

Tako su nas iz lepoglavske prebacili u mariborsku kaznionicu. To se dogodilo sasvim neočekivano. Prebačeni smo nas četvorica: drug Tito, Stevo Čolović, radnik iz Arilja, vatreni i nesalomljivi omladinski borac,⁴⁾ Jovica Trajković iz Zrenjanina⁵⁾ i ja.

Kada su za nama zaključali kaznioničku kapiju, žandari su nas predali upravi zatvora »na dalju nadležnost«. Kaznionički ključari su nas ubacili u samice.⁶⁾ Tu smo se našli opet u maloj ćeliji sličnoj onima u Mitrovici ili Lepoglavi. I ponovo sam bio prisiljen da prelazim ono nekoliko koračaja tamo-amo i da ih neprestano prebrojavam, ponovo da pogledavam u kibli, mali stolić i stolicu i prozorče sa debelim gvođenim rešetkama. I opet sam, kao

⁴⁾ Poginuo u narodnooslobodilačkom ratu. Proglašen narodnim herojem.

⁵⁾ Poginuo 1941. g. u narodnooslobodilačkom ratu.

⁶⁾ Samica u kojoj je drug Tito ležao, sada je sačuvana u Mariboru kao muzejska vrijednost.

po nekom unutarnjem nagonu, svako jutro, prije svega, bilježio crtice na zidu ili vratima da se ne bih zabunio u broju izdržanih dana.

U samici čovjek ima vremena da svašta misli. Kada sam se, upravo pred izlazak iz zatvora, ponovo našao u samici, izračunao sam da sam do tada u raznim samicama i u istražnim zatvorima odležao ukupno dvije stotine dva-deset i šest dana.

Upravnik mariborske kaznionice zvao se Nikola Vrabel. Bio je tipičan činovnik stare Austro-Ugarske monarhije, birokrat od glave do pete. Pretvarao se da je pristojan, kulturni i hladnokrvan. Ali samo dok je mogao. Nekada bi iskočio iz kože. Tada se u svoj svojoj nagotinji vidjela njegova pokvarenjačka policijska duša. U kaznionici je uveo režim stalnog maltretiranja. Ograničavao nam je slanje i dobijanje pisama, a već je bilo ukinuto primanje paketa. Nije odobravao ni kupovanje hrane, osim nekih malih sitnica, a dozvoljavao je, na primjer, kupovanje finog vitaminskog praška »Ovomaltine«, pakovanog u elegantne, limene kutije. Ne znam pravi razlog zbog čega je to činio. On to, svakako, nije radio iz neke ljubavi prema zatvorenicima koje je čvrsto držao pod ključem. Vjerovatno je imao za to nekog interesa. Možda je od trgovca, kao što se to obično dešava po svim pravilima »nesebičnog« poklanjanja i podmićivanja, dobivao procenat od zarade, pa nas je jednostavno prisiljavao da konzumiramo upravo taj »Ovomaltine«, iako je dobro znao da bismo mnogo radije kupovali slaninu.

— Jednom prilikom, u društvu velikog broja liječnika-sanitetskih oficira — pričao nam je Tito — išao sam upravniku Vrabelu na raport. Molio sam ga za odobrenje da čitam Engelsovu knjigu: »O materijalizmu Ludviga Fojerbaha«. Pitao me je o čemu se u knjizi »govori«. Rekao sam mu da u njoj Engels kritički objašnjava materijalizam njemačkog filozofa Ludviga Fojerbaha. Kada je Vrabel čuo, skočio je kao lud i počeo bijesno na mene da viče: »Zar ti hoćeš da čitaš filozofiju njemačkog filozofa? Šta se ti u to razumiješ? Ti si običan radnik, za tebe je kramp, za tebe je lopata, a ne nekakva filozofija o materijalizmu. Čekić u ruke! To je filozofija za takve ljude, kao što si ti, a ne Ludvig Fojerbah«. U prvi mah nisam znao šta da radim: da li da se ljutim zbog Vrabelove drskosti ili da se smijem njegovoj krajnjoj gluposti — govorio nam je, smijući se, drug Tito.

Istom prilikom — a to je bilo povodom otvaranja Vojnomedicinske akademije u Beogradu 1950. godine — Tito se živo raspricao, obračujući se direktno meni:

— Vrlo često se sjećam našega života u mariborskom zatvoru. Sjećaš li se upravnika mariborske tamnice Nikole Vrabela? Mnogi zatvorenici su ga nazivali »Rabelj«, što na slovenačkom jeziku znači: krvnik.

— Kako da ne, sjećam se dobro. Vrlo dobro ga se sjećam — odgovorio sam.

— Sjećaš li se kako je Vrabel pozivao k sebi u kancelariju političke zatvorenike i tražio od njih da se odreknu Partije i političkog rada?

— I toga se sjećam vrlo dobro.

— Jedanput je i mene tako pozvao — nastavio je drug Tito da priča — i nagovarao me da se odreknem Partije i politike. Obećao mi je da ću odmah biti pušten na slobodu i da ću moći mirno da živim i radim. Na to sam energično odgovorio Vrabelu, jer mi smo svi imali unaprijed određen stav: »Gospodine upravniče, badava se trudite i mučite. Komunisti se nikad ne odriču ni Partije ni političkog rada; nećete nikada uspjeti da ijednog od nas nagovo-

rite na tako nešto. Tada se Vrabel, po običaju, razbjesnio i ljutito me otpustio iz svoje kancelarije.

— A što je bilo sa Vrabelom? — upitao sam druga Tita.

— Godine 1945, po oslobođenju naše zemlje — objasnio je smješkajući se drug Tito — Vrabel je bio uhapšen budući da je služio neprijatelju. Nešto kasnije, obratio mi se njegov sin s molbom da mu oca oslobodim zatvora, navodeći da je već izdržao dvije trećine kazne.

— I šta je bilo s Vrabelom? — nehotice mi ponovo izleti isto pitanje, jer sam bio vrlo radoznao.

Drug Tito će na to hladnokrvno i posve smireno, okrenuvši malo svoj pogled prema meni:

— Kako vidim vrlo si nestrpljiv. Pa poradio sam kod naših slovenačkih drugova i savjetovao im da ga puste na slobodu.

Tako se Vrabel opet domogao slobode vjerovatno obradovan i još više iznenađen jer on tako nikada ne bi postupio.

Drug Tito, opazivši na mome licu neku vrstu začuđenosti, produži dalje:

— Misio sam, to je čovjek birokratskog i konzervativnog kova, servilni činovnik Austro-Ugarske monarhije. Mozak mu je okamenjen, kao cement tvrd a, s druge strane, nije učinio nikakvo strašno krivično djelo. Hm... u krajnjoj liniji taj čovjek nam ama baš nimalo nije opasan, pa što da ne živi na slobodi? Što da budemo nehumani, kada to nije naše svojstvo? Eto, zbog toga sam se zauzeo kod drugova i oni su ga odmah pustili.

— Siromah Nikola Vrabel, svojevremeno, dok je sjedio na stolici direktora zloglasnog kaznenog zavoda u Mariboru, nije se nadao — pomislio sam u sebi — da će jednoga dana doći u situaciju da moli pomilovanje za sebe i to od čovjeka, koga je nagovarao da se odrekne svoga političkog uvjerenja i kojega je izbacivao iz svoje upravničke kancelarije, a da će ga on pustiti iz zatvora.

U samicama mariborske kaznionice, kao politički zatvorenici, nalazili su se drugovi: Rodoljub Čolaković, Radomir Vujović i još dva slovenačka radnika iz Bele krajine. Jedan se zvao Janko Butalo, a drugi Kocman, imena mu se ne sjećam. Oni su se nalazili u samicama već duže vremena. Nisu uopće znali kada će prestati njihovo izdržavanje kazne u samici i kada će preći u zajedničku sobu. Njihovo stanje bilo je posve neizdržljivo. A upravnik Vrabel nije htio ozbiljno da se pozabavi njima. Zbog toga smo preko naših ključara i stražara često poručivali upravniku da se mi sa tom i takvom situacijom nikada i nikako nećemo moći pomiriti. Drug Tito nam je to naročito ozbiljno predočavao.

Već prvih dana poslije našeg dolaska u kaznionu, Rodoljub Čolaković je uspio da sa nama uspostavi pismenu vezu. Nekako se Ročko uvukao na rad u kancelariju, odakle je imao priliku da uspostavi dodir sa drugovima u samoj kaznionici, a i sa nekim ljudima izvan kaznioničkih zidova. Na taj način drug Ročko nam je mogao objasniti prilike koje su vladale u Vrabelovom zatvoru. Isto tako s njime smo se dogovorili kako da budemo prebačeni iz naših samica u zajedničku sobu.

Jednom prilikom dogodilo nam se ovo: glavni ključar, nadstražar, uhvatio je moje pismo upućeno Rodoljubu Čolakoviću. Pismo je, doduše, bilo lažno adresirano i pisano pod pseudonimom, a sadržaj formuliran vrlo oprezno. I slova su bila iskrivljena. S te strane, dakle, nije bilo opasnosti. Ali postojala je očita sumnja. Vrabel je odmah pozvao druga Ročka na raport. Dobro ga je

izgrdio tvrdeći da je pismo namijenjeno njemu. Drug Ročko nije ostao upravniku dužan, odbio je najenergičnije da ima ma kakve veze s pismom. Ročko je bio čvrst, nije priznao kome je pismo bilo namijenjeno, ni ko ga je mogao napisati. Zahvaljujući tome, ova »afera« nije izazvala teške posljedice. Naprotiv, rezultat svega toga bilo je iznenadno prebacivanje u zajedničku sobu već sljedećeg dana. Isti nadstražar koji je uhvatio pismo došao je pred vrata naših samica i naredio:

— Hajde, spremajte se, dobili ste skupnu sobu, brzo, brzo, hajde.

Svi smo bili začuđeni tom neočekivanom Vrabelovom odlukom. Ovaj upravnikov postupak objašnjavali smo tako da se Vrabel pokolebao zbog našeg stalnog naglašavanja i protestiranja da se nećemo pomiriti sa situacijom u samici. Tumačili smo Vrabelov postupak i kao posljedicu Ročkovog energičnog držanja na raportu. Upravnik Vrabel je već imao vrlo neugodno iskustvo sa političkim zatvorenicima. Prilikom jednog štrajka gladu, jedan politički zatvorenik je umro od gladi i maltretiranja. Vrabel, vjerovatno, nije više imao smjelosti da se upusti u sličnu avanturu, pa je popustio.

Čim je nadstražar saopćio da idemo u zajedničku sobu, brzo sam pokupio stvarčice što sam ih kod sebe imao i trkom pošao da se sastanem sa drugovima. Stepenicama sam veselo skakutao.

Stizali smo u zajedničku sobu jedan po jedan, nasmijani. Svi smo se nadali nekoj kazni zbog pisma, a ono zajednička soba. To je bio naš ideal.

Tako smo se, eto, nas nekoliko komunista, sastali sa drugom Titom u zajedničkoj sobi Mariborskog kaznenog zavoda, u kojoj smo proveli preko dvije godine.

VII

Nova zajednička soba je bila dosta velika, ali ipak, za nas osmoricu malo potijesna. Bila je otprilike šest metara široka, a osam duga. S prednje strane nalazila su se dva prozora. Rupica na vratima služila je stražaru da može u svako doba zaviriti u sobu i vidjeti šta radimo. U sredini sobe stajao je dva i po metra dugačak i osamdeset centimetara širok, običan, vrlo prost sto. Pored njega, s jedne i s druge strane, nalazile su se drvene, dosta uzane klupe. U jednom uglu postojala je mala kabina u kojoj je bila smještena kibla i kužila vazduh.

Ležali smo na gvozdenim krevetima. U uglu do prozora bio je krevet Rodoljuba Čolakovića Ročka. Uski prozor dijelio je njegov krevet od tri sljedeća. Na srednjem je ležao drug Tito, desno od njega ja, a lijevo Radimir Vujović. Uz drugi prozor, na suprotnoj strani, nalazio se krevet slovenačkog radnika Janka Butala. Dalje uza zid stajao je krevet i drugog slovenačkog radnika koji se zvao Kocman. Krevet Jovice Trajkovića bio je prislonjen uza zid u uglu do vrata nasuprot Čolakovićevom, a između njih nalazio se i posljednji krevet na kojem je ležao Stevo Čolović. Ova zajednička soba izgledala nam je, u prvo vrijeme, vrlo lijepa i prilično pristojna. Čim smo došli u nju, okretali smo se i razgledivali. Poslije dosadnog života u samici, njoj smo se obradovali i od radosti gotovo skakali. Ali, to je bilo samo u početku. Kasnije smo se na nju toliko navikli i u našoj ocjeni konačno je stavili na njeno pravo mjesto. U ovoj sobi većina nas izdržala je gotovo pune dvije i po godine, dok jednog dana, upravo pred odlazak druga Tita, nisu premjestili Čolovića, Trajkovića i mene u drugi kazneni zavod. Ročko, Rade Vujović i ona dva slovenačka radnika bili su izašli nešto ranije. Drug Tito je posljednji napustio našu zajedničku sobu u mariborskoj tamnici.

U samicama i zajedničkim sobama vladao je poseban kućni režim upravnika kaznionice Nikole Vrabela — »Rabelja«. U sobi je uvijek bilo dosta smrada, a čistog vazduha vrlo malo. Dozvoljavalo nam se da pišemo pismo samo jednom mjesečno. Iako je hrana bila vrlo slaba, Vrabel u početku nikako nije odobravao da dobijemo pakete izvana. Kao najbolju hranu, koju nam je Vrabel pružao, smatrali smo zelenu, glavičastu salatu i salatu od šarenog pasulja, koju smo dobijali jednom nedjeljno natrpanu u lonce od običnog lima. Ova »dupla« salata nazivala se ručkom, jer nam uz nju nisu davali više ništa. Zbog slabe ishrane bili smo prilično izgladnjeli, što se očitovalo na našim licima i na čitavom tijelu. Drug Tito je bio vrlo slab i mršav, duboko upalih obraza na licu. Stoga smo mu davali neki sirup koji se zvao »Energina«. Doduše, taj sirup, iako je na etiketi nosio tako »energičan« naziv, nije mu mnogo pomogao, ali je bio sladak i donekle, hranljiv.

Jednoga popodneva Ročko je ušao u sobu i izvukao iz džepa komadić sremske kobasice. Bila je dugačka desetak do dvadeset centimetara. Naš sobni dežurni uzeo je odmah kobasicu i vrlo pažljivo je izrezao na osam jednakih dijelova. Svako je dobio po komadić dugačak najviše centimetar i po. I tako smo okusili sremsku kobasicu. Inače, bili su rijetki dani kada je Ročko uspijevao da nam prokrijumčari po neku sitnicu. Stražari su ga pretresali kada se vraćao iz kancelarije i nije mu bilo lako da što god unese u sobu.

Poslije izvjesnog vremena provedenog u zajedničkoj sobi, Vrabel nam je odobrio, vjerovatno po uputstvu iz Beograda, da možemo mjesečno dobijati po jedan paket hrane od pet kilograma. Prvi paket primio je Rade Vujović. Donijela mu ga je sestra Živka, koja je došla da ga posjeti. Kada se Rade vraćao poslije susreta sa sestrom, slavodobitno i smiješeći se ulazio je kroz vrata. U rukama je nosio otvoren paket, jer su ga prethodno raspakovali stražari radi kontrole. Iz ugla kutije virila je pečena ćurka i još nešto dobro za jelo. Kad je stražar za njim zatvorio vrata, odmah smo se skupili da vidimo šta ima u paketu. Osim ćurke, bila je i pečena kokoška, dosta mladog prasećeg mesa, nešto sira, kajmaka, slanine, pogača i još mnogo štošta. Miris fino spravljene hrane koji dugo nismo imali prilike da osjetimo golicao nam je čula. Htjeli smo odmah započeti gozbu, ali nije bilo Ročka. Sačekali smo dok se vrati s posla. Kad se pojavio, mislili smo da će se iznenaditi. Ali, neko mu je već bio saopćio da smo primili paket sa hranom. Odlučili smo da se dobro najedemo.

Kasnije smo dobijali još pokoji paket i utoljavali glad. Pošto su paketi stizali dosta rijetko, još uvijek nije bilo onoliko hrane koliko je našem iscrpljenom organizmu bilo potrebno.

Uzged ću nešto ispričati: skoro dvadeset godina docnije, prilikom otvaranja Vojnomedicinske akademije u Beogradu 1950. godine, mnogi sanitetski i drugi oficiri okupili su se u dosta velikom broju oko druga Tita. Bilo nas je preko stotinu. Razvio se veseo i prijatan razgovor. Podsjećajući se na vrijeme našeg boravka u zajedničkoj sobi mariborske kaznionice, drug Tito se odjednom obratio nekolicini oficira oko sebe i pokazao prstom na mene:

— Vidite li ovoga čovjeka?

Oficiri su me pogledali i odgovorili:

— Vidimo, vidimo.

— E, dobro. Pazite što ću vam sada reći. On ima običaj da hrče kad spava.

Svi su se veselo nasmijali. Željno su iščekivali da čuju šta iza toga dolazi.

Drug Tito je, šaleći se, nastavio:

— Bili smo dugo vremena sa još nekolicinom drugova u zajedničkoj sobi Mariborskog kaznenog zavoda. Naši kreveti stajali su jedan uz drugoga. Jedne večeri ležao sam dugo u krevetu. Nešto sam čitao. Napokon sam odložio knjigu i htio da spavam. Ali nisam mogao nikako zaspati. A moj ti Levi hrče li hrče. Ne da mi da zaspem, pa ne da. Stalno pili kao testerom. Okretao sam se, čas na jednu, čas na drugu stranu. Razmišljao sam šta da radim. Odjednom se dosjetih jedne male varke. Napravim se kao da sam zaspao. Svojom desnom rukom, kao nehотиčno, lagano udarim mog susjeda po licu. Tada se brzo umirim, počnem duboko disati kao da tvrdo spavam. A on se, jadan, probudi. Počeo je onako bunovan da mumla. Pogleda malo na mene, a malo na Ročka, koji je takođe spavao. Onda se počeo okretati lijevo-desno. Namještao se nekoliko minuta i pokušavao da opet zaspi. U međuvremenu iskoristio sam priliku i zaspao, jer mi njegovo hrkanje više nije smetalo.

Svi smo se veselo smijali. Drug Tito se obratio meni:

— Sjećaš li se kako smo upravnika Nikolu Vrabela lijepo nasamarili? Sjećaš li se kako smo pravili kesice da bismo prikrili naše učenje.

Ono što nas je tako snažno vuklo da u kaznionici, za vrijeme našeg tamnovanja, budemo u zajedničkoj sobi, bilo je naše kolektivno učenje, raspravljavanje, međusobno upoznavanje i prenošenje iskustava. Mi smo, stoga, sobu u mariborskoj kaznionici pretvorili u školu na isti način kao i u drugim kaznionicama. Imali smo razne dozvoljene i nedozvoljene knjige. Rade Vujović preveo je Engelsovog *Anti-Diringa*. Cijeli naš kolektiv mu je u tome pomagao. Ročka je preveo *Finansijski kapital* od njemačkog socijaliste Rudolfa Hilferdinga. Imao je dosta muke dok je uspio da iznese napolje taj svoj veliki rad. Jovica Trajković preveo je *Akumulaciju kapitala* od Roze Luksemburg. Taj je prevod propao kod Vrabela kad smo bili premješteni iz mariborske u mitrovačku kaznionicu.

U planu smo imali da proučimo Engelsov *Anti-Diring*. To smo i ostvarili. Taj predmet nam je predavao Rade Vujović. Zajedničko proučavanje trajalo je punih sedam mjeseci. Osim *Anti-Diringa*, služili smo se i drugom literaturom, koju smo posjedovali. Imali smo i drugih predavanja i zajedničkih obrada tema. Drug Tito nam je predavao teme iz istorije sindikalnog i radničkog pokreta u Jugoslaviji, a posebno istoriju Komunističke partije Jugosla

Nije bilo lako organizirati ovaj naš zajednički rad. Stražar je mogao svaki čas da proviri kroz rupu na vratima, da nas iznenadi i omete u poslu. Ipak smo u tome uspjeli.

U mariborskoj kaznionici zatvorenici su radili razne poslove. Oni su, između ostalog, pravili od papira razne kesice i fišeke koje je uprava prodavala mnogim trgovcima i bakalnicama. Kесе su bile od kilograma i polukilograma, a neke i veće. Fišeci su bili trouglasti i u njih je moglo stati četvrt kilograma prehrambenih artikala, ili čega drugog. Mi smo se prihvatili da pravimo fišeke, jer smo u tome vidjeli dobru mogućnost za prikrivanje našeg zajedničkog učenja.

Po Vrabelovoj normi, svaki zatvorenik je morao dnevno da izradi do 2400 fišeka. Taj rad plaćen je dinar ili dinar i dvadeset para. Kažnjenik se tim novcem koristio za kupovanje hrane ili ga je u ruke dobijao prilikom izlaska s robije. Mi u zajedničkoj sobi smo prekršili Vrabelovu normu. Svako je pravio dvije do četiri stotine fišeka na dan. Radu Vujovca, kao predavača, potpuno smo oslobodili rada. Za svoj posao dobijali smo po nekoliko para dnevno. Ubr-

zo je upravnik Vrabel opazio da se mi ne pridržavamo određene norme. Zbog toga je pozvao jednog našeg druga na raport. Između njih se razvio otprilike ovakav razgovor:

— Slušaj — počeo je upravnik — u tvojoj sobi se radi vrlo malo fišeka.

— Radimo koliko možemo — odgovorio je naš drug.

— Da, ali ja sam odredio normu od 2400 na pojedinca, a vi svi zajedno ne radite koliko jedan jedini čovjek. Ima ovdje zatvorenikâ koji za dan naprave po 4000 i više komada.

— Mi se trudimo, ali više nismo u stanju da uradimo.

— E, onda slušaj, ukinuću vam pravo da svakog mjeseca kupujete hranu. To reci svojim drugovima.

I Vrabel nam je, zaista, zabranio da mjesečno kupujemo ono malo hrane, ali je ubrzo povukao svoju zabranu i mi smo fišeke i dalje radili po normi koju smo sami odredili. Za vrijeme rada smo obično sjedili oko stola zatrpahnog ljepilom, četkama i papirom. Ispod papira i fišeka sakrivali smo knjige za učenje i bilježnice. O temi smo raspravljali, diskutirali i unosili bilješke u sveske. Ukoliko bi stražar zavrnio u sobu, vidio bi da smo zaposleni pravljajem fišeka i odlazio je zadovoljan. I mi smo bili zadovoljni.

Vrabel se nikako nije pomirio s našim načinom rada. Pokušao je da nas spriječi u učenju. Jednog dana odlučio je da druga Tita premjesti na neki drugi posao. Po njegovom naređenju, stražar ga je odveo u električnu radionicu i dao mu zadatak da vrši nadzor nad cjelokupnom električnom strujom. Drug Tito se odmah snašao. Vrlo često pravio je manje kvarove i kratke spojeve. Struja je prestajala teći i rad u kaznionici trpio je zbog toga. Vrabel se, napokon, dosjetio jadu. Otpustio je druga Tita sa električarskog posla i vratio ga opet nama. A to je drug Tito želio.

Tako je tekao dio života u zatvoreničkoj zajedničkoj sobi Mariborskog kaznenog zavoda, u kojoj smo se nalazili zajedno sa drugom Titom i Radomirom Vujovićem, između 1931. i 1933. godine.

VIII

Lepoglavska kaznionica nastojala je da stvori raspoloženje zatvorenika prema vlastitom nahodanju i prema trenutnim potrebama. Za postizanje tog cilja imala je posebnu ekipu ljudi u kojoj su, osim popova raznih vjera, bili i kaznionički učitelj i ljekar.

Kostić — mislim da se tako zvao penzionisani učitelj — primio se dužnosti kaznioničkog »prosvjetitelja«. Taj omaleni debeljko, brkova uvijenih na mađarski način, pojedinačno nas je pozivao k sebi u kancelariju na razgovor, u stvari, na beskrajno ćaskanje. On je redovno cenzurisao poštu koju smo primali i slali. Dobro je pri tom pazio da mu štogod ne promakne. Ali, uprkos njegovoj velikoj revnosti, prolazilo je, ipak, mnogo toga što je bilo za cenzurisanje, jer je učitelj bio priglup i ograničen čovjek.

Preda mnom je jednom prilikom Kostić, sučući brkove debeljkastim, kratkim prstima koje je prethodno pokvasio vrhom jezika, počeo da se hvali:

— E, moj doktore, nemoj misliti da samo vi komunisti čitate Marksov *Kapital*. Ja sam đak Franje Josipa prvog. Dobro govorim i pišem njemački i zašto onda ne bih čitao *Kapital*? Dabome, čitao, čitao sam ga, i to u originalu. Meni je to, moj gospodine, lako pošto njemački jezik poznajem kao i svoj ma-

ternji. A drugi ne znaju čestito ni svoj jezik, a kamoli tuđi. Na primjer, reci mi drugi padež množine od riječi ronilac.

— Pa, ronilaca — odgovorio sam mu.

— E, dobro, a veli li se ronilac ili ronioc?

— Pa, ronilac.

— Ti, eto to znaš, a mnogi ne znaju.

Taj stari brbljivko opet se prisjeti Marksovog *Kapitala*.

— E, vidiš moj doktore, ja bih volio da posjedujem kakav kapital. Ne bih tada morao toliko kuburiti sa učiteljskom penzijom, ni sada raditi. Mjesečni honorar uz penziju dobro dođe, ali je to još uvijek malo. Bolje je posjedovati kapital, nego ga tumačiti i o njemu pisati. Zar ne? Neko vjeruje u boga, neko u kapital. Ja vjerujem i u jedno i u drugo. Prvo je dobro za dušu, a drugo za tijelo. Treba biti praktičan, a ne kao vi komunisti. Šta će vam Marksov *Kapital*? Kakve koristi, čitajući ga, imate? Samo badava dolazite u zatvor. A mogli biste sticati kapital i lijepo i mirno živjeti.

Tako je Kostić među komunistima sprovodio svoju »propagandu«. Trudio se koliko je znao i umio. Nekada je bio veseo, misleći da će njegovo sjeme donijeti ploda. Kad bi dobio pristojan odgovor od nekog duhovitog komuniste, češao se iza uha i pomalo ljutio.

Kaznionički ljekar Šantel bio je razrook čovječuljak crvenkastožučkaske kose. Bio je to tip svoje vrste. Ulogu kaznioničkog ljekara shvatio je i kao policijsku službu. Za njega je ljekarska etika bila špansko selo. Maltretiranje je prodrlo u sve pore njegove duše. Postupci prema zatvorenicima graničili su sa običnim zločinom. Drug Moša Pijade pričao nam je kasnije, u jednoj mitrovačkoj zatvoreničkoj sobi o tom lepoglavskom ljekaru i njegovom shvatanju ljekarske etike.

IX

Na galeriji iznad hala takozvane nove zgrade u lepoglavskoj kaznionici nizala su se vrata zatvoreničkih soba. To su bile samice — ćelije i zajedničke sobe. U jednoj od tih zajedničkih soba na galeriji tamnovao sam i ja sa nekoliko svojih drugova. Iznad vrata stajao je broj 11. Bila je dugačka 9 ili 10, a široka oko 5 koraka. Imala je prozorčić sa rešetkama što su gledale u staru zgradu. U jednom uglu sobe nalazila se oniska gvozdена pećica, a u drugom mala kabina sa kiblom. U uglu do vrata nalazio se dvospratni gvozdeni krevet. S nama je u sobi bio Stevo Čolović, čovjek nesalomljive prirode. Gorio je od želje za znanjem. Tu se nalazio i Oskar Davičo, zvan »Moška«, poznati književnik i pjesnik. Pričao nam je da su ga tim imenom prozvali njegovi drugovi dok je bio dječak.

Kako je i Moša Pijade bio u našoj sobi, odlučili smo da proučavamo prvu svesku *Kapitala*. Poznato je da je drug Moša (M. Porobić) preveo Marksov *Kapital*. Jedino mu je Rodoljub Čolaković (R. Bosanac) pomogao kada je prevodio prvu svesku. Moša je na prevod *Kapitala* utrošio mnogo godina.

Kurs je započeo. Sve je teklo u potpunom redu i bez ikakvog zastoja. Moša je predavao. Sjedio je na svome krevetu, a mi oko njega. Najviše nam je trebalo vremena za prva tri poglavlja: *O robi*, *O procesu razmjene robe* i *O novcu*. U početku nismo lako shvatili Marksovu dijalektiku izlaganja političke ekonomije. Moša nas je upozorio da su Marksa njegovi »popularizatori« Karlo Kaucki i drugi, bilo svjesno bilo nesvjesno, »čistili« od dijalektike, koja im je smetala. A takvih čistača od Marksove dijalektike biće i ubuduće.

Moša nam je govorio:

— Proučavajte *Kapital* po Marksu i manje se oslanjajte na njegove »popularizatore«. Bolje ćete ga i temeljitije tako shvatiti.

Moši bismo postavljali pitanja ako nam nešto nije bilo dovoljno jasno. Prilikom ponavljanja, praktikovali smo da neki od nas izlaže istu stvar. Tada je počinjala diskusija.

Tako je u sobi broj 11 lepoglavske kaznionice nekoliko nas političkih robijaša sticalo znanje iz Marksova *Kapitala* pod rukovodstvom njegovog najtalentovanijeg prevodioca Moše Pijade-Porobića, dok nas uprava kaznionice nije opet porazmještala.

X

Na jednom spratu stare zgrade lepoglavske kaznionice bili su komunisti. U istoj zgradi nalazili su se, u to vrijeme, i ostali politički zatvorenici, većinom frankovci. Među njima bilo je i nekoliko radićevaca. Mi smo ih, sve odreda, nazivali hrvatskim nacionalistima. A bilo je i čestitih mladića, ubijedenih revolucionara, kao što je, na primjer, bio Martin Franekić, koga smo svi mnogo zavoljeli i zvali »Komarac«. Bio je brz i mršav, a skakutao je kao pravi komarac. Tu su se nalazili i Ante Dobriilo i Šime Balen.

Tu u zatvoru nalazio se s nama i stari Josip Čaki, sindikalni funkcioner iz Vojvodine. Sijedi starčić, onizak, vrlo mršav, malene glave, vrlo upalih, zelenih očiju, koščatog lica i blijedih obraščića. Izgledao nam je kao mala leptirica, koja svaki čas može da ugine. Nikada ga ranije nisam vidio, ali mi je odmah postao vrlo drag. Josip Čaki je bio osuđen na dugogodišnju robiju zbog učešća u atentatu na kralja Aleksandra. Od užasnog maltretiranja bila mu je oduzeta cijela lijeva strana tijela. Ruka mu je visila kao mrtva. Osam punih godina ležao je u samici. Nekoliko godina nosio je na rukama i nogama teške lance.

U jednoj zatvoreničkoj sobi skupili smo se oko njega kao djeca oko starog djede sa gustom bijelom kosom na glavi i tankim, isto tako bijelim, dugačkim brcima ispod prozirnog nosa. Sjedeći na klupici sa štapom među nogama, govorio nam je:

— Mučili su me u istražnom zatvoru da odam svoje drugove. Nisam htio ništa da kažem. Tada su me strpali u odžak. U njemu sam stajao ukočen. Nisam mogao da se maknem ni lijevo ni desno. Boljela me kičma. Boljele su me ruke, noge. Sve me je boljelo. Dim me lagano gušio. Bilo je strašno. Onesvijestio sam se. Izvukli su me iz odžaka. Ne znam kako, ni kada. Poslije su me opet mučili. Tukli su me. Čupali su mi kosu i dlake. Htjeli su me uništiti. I evo, ova moja šaka je posve nemoćna. Ne mogu njome ništa. Usahnula je. Ali ja imam još jednu ruku. Evo je. Njome mogu još da ponesem pušku.

Tada je Čaki podigao mršavu, tanku ruku. Stisnuo je pesnicu i, kao da prijeti, lagano je tresnuo njome o dasku stola. Pričao nam je mnogo o svojim doživljajima o učešću u radničkom pokretu Vojvodine, kao i u Sjedinjenim Državama Amerike, gdje je neko vrijeme živio u emigraciji. Kada smo se razilazili, Čakija bismo uzimali ispod pazuha i vodili ga polagano u njegovu sobu da se odmara.

Upravo u to vrijeme smo vodili borbu protiv uprave kaznenog zavoda. Željeli smo da poboljšamo svoj položaj. U borbi su učestvovali svi politički kažnjenici. Partijski kaznionički Komitet — »Kakić« odlučio je da u ovu borbu uvuče i kriminalce, pa ih je pozvao da štrajkuju. Oni su to odmah prihva-

GRUPA KOMUNISTA ROBIJAŠA U LEPOGLAVI 1935—1936. (MRBiH Sarajevo, inv. br. FRP 1067)

I red odozdo s lijeva na desno: 1. Andrija Hebrang (Fati), 2. Momi Levi (Sunja), 3. Milovan Đilas (Đido), 4. Milorad Petrović (Suca), 5. Moša Pijade (Mladen — Siki), 6. Josip Čački, 7. Milan Mijalković (Stojilko), 8. Neidentifikovan, 9. Neidentifikovan, 10. Bane Andrejev (Backo), 11. Neidentifikovan.

II red: 1. Stanko Paunović (Pulimjot), 2. Jajčić (ing. (?)), 3. Neidentifikovan, 4. Neidentifikovan, 5. Neidentifikovan, 6. Đuro Pucar, 7. Branko Fridman, 8. Rudolf (?), Rajnpreht, 9. Martin Simić, 10. Josip Salaj, 11. Radivoje Davidović (Kepo).

III red: 1. Oskar Davičo (Moška), 2. Zanko Zrenjanin (Učo), 3. Neidentifikovan, 4. Ivan Milutinović (Cvorak), 5. Neidentifikovan, 6. Jovan Bejanski (Lala), 7. Neidentifikovan, 8. Miha Aleksić, 9. Neidentifikovan, 10. Petko Miletić (?).

IV red: 1. Stevo Boljević, 2. Boris Vojmilović (Torej), 3. Majer Samuel, 4. Drago Krndija, 5. Neidentifikovan, 6. Jovica Trajković, 7. Neidentifikovan, 8. Neidentifikovan, 9. Moma Đorđević, 10. Neidentifikovan, 11. Branko Solarić, 12. Neidentifikovan, 13. Ognjen Prica, 14. Mujkić (?).

V red: 1. Branko Bujčić (Sedmak), 2. Đuro Špoljanić, 3. Nikola Grubor, 4. Neidentifikovan, 5. Neidentifikovan, 6. Ivan Marković (Irac), 7. Otokar Keršovani (Čira — Enciklopedija, 8. Neidentifikovan. (Identitet utvrdio autor članka).

tili. Uvlačenje kriminalaca u ovu borbu političkih zatvorenika bila je velika greška koju je tada učinio »Kakić«.

Zbog toga je uprava kaznionice, mislim da je tada bio upravnik neki Petrović, odlučila da protiv nas upotrijebi oštre mjere. Situacija je postala vrlo napeta. Uprava je posredstvom svojih agenata prijetila da će nas napasti oružjem. A »Kakić« je, opet, odlučio da se u svojim sobama zabarikadiramo ako dođe do takvog napada. Bili smo u neizvjesnosti. Toga dana pjevali smo razne pjesme. Skupili smo se u hodniku i zapjevali Internacionalu. Hrvatski nacionalisti su nam, opet, iz svog odjeljenja, odgovorili pjevanjem hrvatske himne. Pred veče se pronijela vijest da je u kazneni zavod Lepoglave stiglo odjeljenje žandarmerije. Govorilo se kako to uopće nisu pravi žandari, nego srpske komitadžije, presvučene u žandarsko odijelo.

Prije mraka, ključar je zatvorio sva vrata. To je bilo nešto novo, jer su, inače, u našem odjeljenju vrata bila otvorena. Bilo nam je jasno da će se nešto naročito dogoditi.

I zaista, petnaestak minuta poslije toga, u hodnik su upali žandari. Podigli su veliku buku i graju. Čule su se razne psovke, pogrde i prijetnje:

— Daćemo mi vama Mačeka i Lenjina. Čuće Hrvati kako Srbi govore. Smirićemo mi njih, komunističku im majku. Pjevaće oni razbijenih glava. Pucaćemo u meso, ako ne budu mirni.

Odmah smo počeli praviti barikadu. Na vrata sobe postavili smo sto, stolice, klupe i sve ostalo, što se tu nalazilo. Bili smo riješeni da ostvarimo odluku Komiteta, mada su se mnogi među nama, klimajući zabrinuto glavom, pitali: da li je odluka »Kakića« bila u ovom trenutku ispravna?

Odjednom smo čuli grubo i glasno lupanje po vratima. Nekoliko sekundi poslije toga, odjeknuo je i pucanj. U nastaloj graji neko je viknuo:

— Poginuo je Stevo Boljević.

Stevo Boljević je bio obučarski radnik, Crnogorac. Osuđen je zbog komunizma na dugogodišnju robiju. Nismo znali da li je samo ranjen ili je poginuo.

Nekoliko minuta kasnije, sa prozora naše sobe vidjeli smo kako nekoga iznose na nosilima. Bio je pokriven bijelim čaršavom preko cijelog tijela. Nije mu se vidjela ni glava. Iz te udaljenosti nismo mogli utvrditi da li se na nosilima nalazio mrtvac ili samo ranjenik.

Po hodniku se i dalje čula vika, pucanje i udaranje kundakom na vrata.

Sa mnom u sobi nalazilo se još desetak drugova. Između ostalih, tu je bio i Slovenac Venigerhelc, zvani »Fečka«. Kada smo vidjeli kako teku događaji, jednoglasno smo odlučili da skinemo barikade. Izgledalo nam je ludo da u sobi, goloruki, udaramo na puške i bajonete. I, zaista, s time su se svi složili. Čekali smo šta će biti. Odlučili smo da se ne odupremo. Kasnije smo doznali da se tako postupilo u svim sobama osim u prvoj u kojoj se nalazio Stevo Boljević.

Zalupali su na naša vrata. Kundaci su udarali snažno i grubo. Čulo se jasno vikanje:

— Otvaraj, udri ih da znaju šta je disciplina.

I vrata se otvoriše. U sobu je upalo nekoliko žandara. Cijevi pušaka uperili su pravo u naša tijela. Znojjava njihova lica izgledala su životinjski gruba. Oči su im bile krvave i sijale su od bijesa i zlobe. Trčali su prema nama. Zbili su nas između stola i zida i počeli udarati kundacima i cijevima. Nisu pazili gdje udaraju. To im je bilo potpuno svejedno. Neke su udarali po

glavi, neke po leđima. Mene je jedan udario puščanom cijevi u rebra tako snažno da mi je za trenutak zastao dah u grlu. Zanimjemio sam. Boljelo me strahno, pa ipak nisam bio u stanju da dam ni glasa od sebe. Tukli su nas. Psovali najpogrdnijim riječima. Onda su počeli da nas dvojicu po dvojicu vežu u lance i izbacuju u hodnik. Mene su vezali sa Venigerholcem »Fečkom«.

S jedne i druge strane hodnika stajali su žandari na tri do četiri metra jedan od drugog. Bili su raspoređeni u cik-cak liniji. Svaki od njih čekao je spreman. U rukama je imao pušku, koju je okrenutu držao za cijev. Mada smo »Fečka« i ja, vezani, trkom prošli pored prvog žandara, ovaj me je snažno udario kundakom u leđa. Od jakog udarca bili smo gurnuti obojica ulijevo i naprijed. Stigli smo do suprotnog žandara cik-cak linije na drugoj strani hodnika. Ovaj nas je opet dočekao i kundakom snažno ošinuo Venigerholca u leđa. Tako su nas dočekivali s kundaka na kundak. S jedne strane sam dobijao ja, a s druge »Fečka«. Usljed snažnog udarca kundakom, »Fečka« je, budući da je bio vrlo mršav i oslabio, zateturao. Morao sam i ja zateturati. A kundaci su me jedan za drugim udarali u leđa. Žandar je vikao:

— Šta zastajete, majku vam komunističku!

Shvatio sam da će, ako ostanemo u toj nemiloj situaciji, kundaci sipati po mojim leđima do iznemoglosti. Snaga mi je porasla. Boli na lijevoj strani grudnog koša posve su nestale. Slobodnom desnom rukom uhvatio sam svoju lijevu i »Fečkovu« desnu, koje su bile vezane lancem. Malo sam se nagnuo i povukao »Fečka«. Brzo, kao divlje zvijeri koje goni vatra zapaljene šume, grabili smo pored žandara. Tako smo uspjeli da pretrčimo sve do stepeništa, gdje smo se naglo okrenuli i kao munja sletjeli u dvorište. Tu su čekali ostali drugovi, koji su već prošli istu torturu. Sjedili su pored zida sve dvojica i dvojica onako kako su bili vezani. Pridružili smo im se. Sjeo sam do Oskara Daviča — »Moške«. Svi smo bili ozlojeđeni postupkom žandara. Sjedili smo zgureni od bolova. Jedan žandar je prolazio pored nas. Derući se, pitao je svakoga redom:

— Jesi li Hrvat ili Srbin?

Ko je rekao da je Hrvat, dobijao je udarac čizmom po butu ili leđima. Kada smo konačno svi izletjeli u dvorište, žandari su nas postrojili u nekoliko redova, podosta udaljeni jedan od drugoga. Redu u kome sam se ja nalazio prišao je žandar i upitao prvog druga:

— Jesi li komunist?

— Jesam.

Na to ga žandar snažno udari šamarom u lijevi, pa u desni obraz. Potom je prišao drugom. Ponovio isto pitanje i isti postupak. I tako redom. Nizala su se pitanja, odgovori i šamari. Sve do mene. Odgovorio sam, kao i moji drugovi, a onda čvrsto stisnuo zube. Nisam osjetio nikakav bol, a još manje stid što sam dobio dva tako gruba šamara. Naprotiv, bio sam gord i ponosan. Poželio sam da mu ih vratim. Sigurno su to isto željeli i ostali. Ali nismo mogli ništa učiniti. Samo su lanci zveckali na našim rukama, a u ustima škripali zubi.

Žandara je zbunilo i ozlojeđilo to što smo stajali tiho, bez riječi i samo mrgođenjem pokazivali svoje pravo raspoloženje. Psovao nas je najbrutalnijim riječima koje su mu pale na pamet. Nekima je i kosu čupao s glave. Kad se i to završilo, odveli su nas na željezničku stanicu i ubacili u vagone. Čule su se psovke, a pendreci su ponegdje potmulo udarali.

Starog Čakija nije bilo među nama. Uprava ga je i dalje zadržala u Lepoglavi. Poslije izvjesnog vremena, čuli smo da je umro. Prema zvaničnom saopštenju, ugušio se u kadi prilikom kupanja. Ko to zna?

Prebačeni smo u Mitrovicu. Tu smo saznali da je Stevo Boljević bio teško ranjen ispod ključne kosti. Drug Moša Pijade imao je ranu na koži glave. Meni su slomili dva rebra na lijevoj strani grudnog koša. Kaznionički ljekar u Sremskoj Mitrovici dr Branko Roguljić, stara dobričina, čvrsto mi je stegao grudi sa dva dugačka flastera.

XI

I toga dana, kao i svakog drugog, drugovi iz svih zatvoreničkih soba Mitrovačkog kaznenog zavoda žurili su u istom pravcu. Neki su u hodu ozbiljno raspravljali, dok su se drugi smijali, kao da su zbijali duhovite šale. Svi su bili živahni i razdragani, jer su znali da će za koji trenutak doznati šta se događa u svijetu. Okupili smo se u sobi koja nam je bila određena. Soba je bila dosta duga i nalazila se u donjem spratu kraj kuhinje. U njoj je bilo dvadeset i osam gvozdениh kreveta. Soba je bila prilično široka sa postrojenim krevetima u dva lijepo izravnata reda. Između redova protezao se po širok prolaz. Tu su stajala i dva dugačka stola. Na svakom krevetu sjedilo je po pet do šest političkih zatvorenika. I na klupama, uz oba stola, sjedili su politički osuđenici jedan do drugoga zbijeni kao sardine u limenoj kutiji.

Iako se u sobi nalazilo toliko političkih zatvorenika, ipak je vladala du-boka tišina. Sve su oči pažljivo i napeto gledale u Otokara Keršovanija. On je sjedio na stolu i noge je spustio na klupu. U rukama mu je šuštao papir veličine običnog dnevnog lista. To je bio *Udarnik*, komunistički dnevnik, koji je svakog dana izdavala partijska organizacija u Mladićskoj zgradi mitrovačke kaznionice. Keršovani je kroz debela stakla svojih naočara mirno gledao okolo i napokon počeo:

— *Udarnik*, broj ... dana ... mjeseca ... godine.

Jednoga dana list je čitao Keršovani, sljedećeg dana drugi. Imali smo nekoliko profesionalnih čitača.

Članci su se nizali jedan za drugim, pa razne vijesti iz zemlje i inostranstva, pa o borbi što su je vodili španjolski republikanci protiv fašista i, na kraju, o borbi naših radnika i seljaka.

Keršovani je, lagano dirnuvši prstima svoje naočari, čitao brzo i tečno. Mi smo ga svi pažljivo slušali. Kada bi on dovršio, razilazili smo se.

Udarnik, komunistički dnevnik u kaznenom zavodu Sremske Mitrovice štampan je samo u jednom primjerku. Zapravo, on nije ni štampan nego pisan rukom. Zbog toga smo se i skupljali svakog dana u isto vrijeme u određenoj sobi da čujemo šta piše u *Udarniku*. Ko je želio, mogao je čitati i individualno, ali poslije kolektivnog čitanja.

Redakcija i administracija *Udarnika* nalazila se u sobi broj dva, koja je bila velika i prostrana poput drugih soba sa dvadeset i osam gvozdениh kreveta. Na drugom spratu Mladićke zgrade nalazila se »dvojka«. U toj sobi imali smo radio-aparat, koji je nabavljen tajno posredstvom naših veza sa kaznioničkim stražarima. Jedan je stražar radio-aparat lično unio u kaznionicu.

Među političkim zatvorenicima bilo je i dobrih majstora, sposobnih za razne poslove. Oni su naš radio-aparat dobro sakrili ugrađivši ga u zid.

Redakcija je radila noću. Najviše se radilo od 11 časova naveče do 5 časova ujutro. Posao su obavljali dežurni. Dežurali su samo drugovi koji su

poznavali neki strani jezik. Oni su se svakoga dana mijenjali. A bilo nas je podosta. Kod radio-aparata, između ostalih, dežurali su: Moša Pijade; Ognjen Prica, Otokar Keršovani, doktor Branko Bujić, Moma Đorđević, Tone Tomšič, Boris Vojnilović, zvani »Torej«, Rafael Batino iz Bitolja i mnogi drugi. Rafael Batino je govorio perfektno: engleski, francuski, španjolski, turski i grčki, pa smo ga ubrajali u najvrednije dežurne — »hvataoće« vijesti. Dežurni je obično sjedio na sklonjenom mjestu i slušao strane stanice na jeziku koji je poznao.

U sobi u kojoj je bio radio-aparat vladala je tišina. Dežurni je napeto slušao. Hvatao je vijesti iz Moskve, Madrida, Barcelone, Beča, Berlina, Londona, Pariza i Vašingtona. U rukama je držao sveščicu i olovku i brzo bilježio. Poneki dežurni je znao dobro i stenografiju, pa je s lakoćom hvatao vijesti. Dežuranje je trajalo cijelu noć bez odmora. To je bilo dosta naporno. No, i pored toga, svi su dežurni rado obavljali taj posao. Za tehničku opremu *Udarnika* unaprijed smo spremali trake papira dugačke 30 do 40 cm. Rezali smo ih od običnog kancelarijskog ili koncept papira. Širina trake bila je otprilike kao širina novinskog stupca. Na tako izrezanim trakama pisali smo rukom članke i vijesti. Slova smo polagano i brižljivo ispisivali. Nastojali smo da trake budu što sličnije novinskim stupcima i lijepili bi ih na papir za pakovanje izrezan u obliku novinskog formata. U dnevniku je postojao i podlistak i po koja lijepa fotografija ili crtež, što ga je radio neki od naših političkih zatvorenika. Tako je *Udarnik* dobijao izgled pravih novina. Na tome smo vrlo mnogo insistirali. Za svaki broj *Udarnika* u dva časa poslije pola noći, poneka je traka bila već gotova za lijepljenje. Umorni, neispavani dežurni su uređivali *Udarnik* i pripremali ga za čitanje. Većina političkih zatvorenika sa nestrpljenjem je čekala da čuje vijesti.

Udarnik je bio organ posredstvom kojega su pojedini drugovi diskutirali, raspravljali i objašnjavali izvjesne probleme. Zbog toga je, poslije kolektivnog čitanja, davan pojedincima. Zatim je *Udarnik* pohranjivan u arhivu sakrivenu na posebnom i tajnom mjestu.

Duša našeg zatvoreničkog novinarstva bili su Otokar Keršovani i Moša Pijade,iskusni novinari. Glavni urednik *Udarnika* u to vrijeme bio je Otokar Keršovani.

XII

Nije bilo lako upravljati našim zatvoreničkim univerzitetom u Mladićkoj zgradi Mitrovačkog kaznenog zavoda. To je bilo teško upravo zato što se njegov rad odvijao u neprekidno i naročito teškim okolnostima, kada se svakog časa moglo očekivati njegovo nasilno prestajanje. Stoga smo se snalazili kako smo znali i umjeli, prilagođavajući se najčešće situaciji što nam se, u danom momentu, nametala.

Svaka zatvorenička soba, naime, u kojoj smo svakodnevno živjeli i radili mi komunisti, imala je mali redakcijski odbor, koji je uređivao zidne novine. U njima je najčešće pisano o životu i radu sobnog kolektiva. U zidnim novinama bilo je šaljivih i ozbiljnih stvari. Svaki član sobnog kolektiva mogao je saradivati u zidnim novinama. Tu je pisao i pjesnik i pripovjedač, saradivao je ozbiljan kritičar i slikar-karikaturist. Zidne novine, u osnovi, služile su onima koji su imali nešto da kažu. One zidne novine koje su bile sadržajnije, čitane su pred svim sobnim kolektivima. Na kraju su zidne novine potpuno izgubile smisao svojega naziva, jer više nisu visile na zidu nego su koričene kao sveske. Na izradu formata uticale su prilike u kojima smo ži-

vjeli. Stav uprave kaznenog zavoda silio nas je da pronalazimo pogodnije forme od zidnih novina. One nisu smjele da previše budu oči kaznioničkoj upravi. Mi, opet, nismo suviše voljni da ih sasvim sakrijemo.

Isto tako u našoj kaznioničkoj školi za političke zatvorenike priređivali smo i usmene novine. Glavni urednik i jednih i drugih novina bio je mladi pjesnik Radovan Vuković iz Crne Gore. Njemu je »Kakić« dao zaduženje da obavlja taj važan posao. Kao mladi komunista, književnik i student, imao je dosta dara za tu vrstu poslova. Na usmenim novinama Radovan je i sam vrlo često čitao svoje radove. Najčešće su to bile pjesme borbenog karaktera. Neke od njih slavile su oružanu borbu španjolskog naroda protiv fašizma koja je upravo žestoko plamsala. Pored njega su i mnogi drugi politički zatvorenici čitali svoje radove. Usmene novine iznosile su radove koje su čitali lično autori. Diskusije nije bilo. Takav je bio red. Radovan Vuković je pri tome radio kao mrav, iako je bio teško bolestan. Davao je ideje, bodrio mlađe, što su se još ustručavali da javno čitaju ono o čemu žele nešto da kažu. Svaki uspjeh autora nekog članka u usmenim novinama Radovan Vuković je smatrao svojim uspjehom, pa je stoga, kao dijete bio razdragan. Svima nam je bio vrlo blizak i voljeli smo ga odreda. Poginuo je junački u narodnooslobodilačkoj borbi. Njegovo ime ne smije da se zaboravi.

Stupili smo u dvodnevni, protestni štrajk gladu, jer je uprava zavoda odbila da dozvoli oboljelom radniku Rudolfu Rajnprehtu odlazak na liječenje u Beograd. Tek tada je upravnik odlučio da ne krnji, kad mu padne na pamet, naše pravo koje smo izvojevali borbom.

Sličnih pojava bilo je više. Zbog toga smo uvijek morali biti vrlo oprezni. U takvim prilikama naš »kaznionički telefon« redovno nam je mnogo pomagao i onemogućavao Juci Rukavini da pomaže svome prijatelju upravniku Paradaninu.

I tad se naročito osjećala aktivnost Radovana Vukovića i njegovih zidnih i usmenih novina. Trčao je sad na jednu, sad na drugu stranu, govorio je, ubjeđivao. Dobro sam slušao kad je jednom mlađem drugu govorio:

— Ne radi se samo o Rudiju Rajnprehtu, ne — u opasnosti je život čovjeka. Ne smijemo biti neljudi. Za takvu stvar vrijedi nešto i žrtvovati.

U takvim prilikama nailazio sam Radovana Vukovića kako leži na krevetu, ukočen u grču. Krvava pjena izbijala mu je iz usta. Lice mu je tada izgledalo očajnički tužno. Uzeo sam brzo tanku daščicu i stavio mu je među zube, da ne bi grizao jezik i dalje ga krvavio.

Bolovao je od neke vrste padavice. Radovan je to dobro znao, ali se hrabro držao.

XIII

Podnijevši udarce, batine, šamare i ostala maltretiranja, iz lepoglavske kaznionice su nas opet žandari vratili u Sremsku Mitrovicu početkom 1935. godine. Mitrovački kazneni zavod imao je dvije zgrade.

U to vrijeme naimenovan je za upravnika kaznionice u Sremskoj Mitrovici neki Dušan Petrović, koji se strogošću i svirepošću već istakao u drugim kaznionicama. On je u Lepoglavi bio glavna pokretačka snaga za batinjanje političkih osuđenika. Znali smo da će pod njegovom upravom biti teško održavati mukom izvojevana prava i osvojiti još neka nova najneophodnija.

Da bi škola što bolje radila, morali smo se izboriti za knjige i štampu. Brinuli smo se i za to da našim bolesnim drugovima bude omogućeno liječenje

u Beogradu. Upravnik je odbio naše zahtjeve i mi smo objavili štrajk glađu, koji, istina, za nas nije bio nikakva novost.

I zaista, da bi slomili tvrdoglavost upravnika Dušana Petrovića, morali smo stupiti u štrajk glađu.

Uslovi života u zatvoru poslije štrajka su se poboljšali. Mogli smo u neograničenim količinama primiti hranu i novac od naših prijatelja, rodbine i drugova. Otada smo dobivali novine i časopise, legalizirali kaznioničku zajednicu političkih zatvorenika. Ranije uprava zatvora nije htjela ni čuti o predstavnicima našeg kolektiva. Pristajala je da razgovara samo sa pojedincima. Sada je sekretar COZ-a mogao iznositi sve zahtjeve u ime cijeloga kolektiva.

Kursevi na našem zatvorskom sveučilištu su se održavali po planu.

Osnovali smo pjevački hor i muzički orkestar. Glavni dirigenti bili su: »Trapula« i »Enciklopedija-Čira«.

Jednoga dana posjetio nas je poznati zagrebački profesor hirurgije dr Gotlib. Upoznavši se sa činjenicom da smo u lepoglavskoj tuči zadobili povrede Moša Pijade i ja, zahtijevao je da nas lično pregleda. Uspio je i pregledao nas obojicu.

Neko vrijeme poslije toga štrajka glađu, posjetili su nas dva beogradska ljekara na naš zahtjev. To su bili: doktor Petar Dragović i doktor David Tajtacak. Oni su došli i meni lično, pa smo razgovarali o raznim stvarima i prisjećali se vremena naših studija i događaja, što su se tada dešavali.

Petra Dragovića poznavao sam, naime, kao studenta medicine još iz dana našega zajedničkog studiranja na Bečkom univerzitetu. Osim studenata marksista iz Jugoslavije što su bili organizirani u Klubu revolucionarnih jugoslovenskih studenata, u Beču je studiralo još dosta mladića i djevojaka većinom gazdinskih sinova i kćeri, koji su se borili protiv nas marksista. Zanimljivo je ovdje spomenuti upravo Petra Dragovića, tada još medicinara. Kao vrlo sposoban i inteligentan intelektualac, odličan govornik, Petar je uspio da oko sebe okupi priličan broj nacionalističkih studenata. Na čelu ove desničarske grupe, on je dolazio u sukob sa nama, a istupao je i u diskusijama na javnim skupovima bečkih studenata iz Jugoslavije, kada su takvi skupovi održavani. Njega smo smatrali najozbiljnijim ideološkim protivnikom.

Ostalo mi je dobro u sjećanju kako je naš Klub marksističkih studenata dobro organizirao javnu protestnu skupštinu jugoslovenskih studenata u bečkoj kafani »Štraus« u Ulici Alzerštrase. Skup je bio sazvan povodom osude na smrt omladinca radnika Alije Alijagića iz Bijeljine. Medicinar Petar Dragović doveo je svoju grupicu s namjerom da ometa ovu skupštinu. No to mu tada nije uspelo. Htio je da govori, ali smo mu to onemogućili. Kao naši govornici, nastupili su doktor Mladen Stojanović, u ono vrijeme takođe student medicine, i Mustafa Golubić, poznati revolucionar rodom iz Stoca. Skupština je bila uspješna i s nje smo uputili oštre proteste protiv reakcionarnog režima u Jugoslaviji, kao i protiv zakona o zaštiti države.

Petar Dragović,⁷⁾ vrativši se iz Beča kao diplomirani ljekar u domovinu, počeo je odmah da radi posve drukčije. Najprije se aktivno angažirao u stručnoj sindikalnoj organizaciji zdravstvenih radnika u Beogradu, te je među

⁷⁾ Po mojem današnjem ličnom uvjerenju, postoji velika vjerovatnost da se Petar Dragović pretvarao, jer se, vrativši se iz Rusije, zaustavio u Beču da nastavi studije. Istupajući protiv nas marksista na studentskim skupovima, on se kamuflirao i pripremao za svoj dalji revolucionarni politički rad kada se opet bude vratio u zemlju.

svojim kolegama ljekarima zastupao vrlo napredne ideje i stavove. Zbog toga je vrlo brzo postao veoma cijenjen i popularan u intelektualnoj javnosti, pa i u mnogo širim krugovima. Kasnije se potpuno priključio pokretu radničke klase i eto, po nalogu KPJ, došao je, zajedno sa doktorom Davidom Tajtacakom, u zatvor Sremske Mitrovice da posjeti političke zatvorenike komuniste, koji su izdržavali dugogodišnju robiju.

Kada su 1941. godine fašistički okupatori zaposjeli našu zemlju, doktor Petar Dragović bio je strijeljan na Banjici zajedno sa mnogim revolucionarima i rodoljubima naše porobljene zemlje.

XIV

Krajem 1933. g. vratilo se nas nekoliko političkih zatvorenika-komunista iz mariborskog zatvora natrag u Mitrovački kazneni zavod. Gotovo u isto vrijeme došli su u Mitrovicu i politički zatvorenici iz lepoglavske kaznionice koji su tamo ranije bli premješteni. Bila je to neka vrsta koncentracije svih političkih zatvorenika — muškaraca. Mi, komunisti, bili smo uzbuđeni i radostni što ćemo opet biti zajedno i što ćemo imati povoljne uslove da zatvor pretvorimo u školu.

Mene su smjestili u šesticu i, poslije nekoliko dana, preselili u desetku. To se dogodilo slučajno, ali je meni bilo dobrodošlo. Zbog tog premještaja, robija mi nije bila produžena još za dvije godine.

Robijašnica — Mladićska zgrada imala je dva sprata. S njenog pročelja ređale su se zajedničke sobe, a sa strane samice. Od ulaza u zgradu, iz omanjeg hola odakle polaze hodnici u prizemlju, stepenice su vodile na spratove.

Desni hodnik vodio je u trinaesticu, a u blizini nje nalazila se kuhinja, u kojoj je neko vrijeme glavni kuhar bio zatvorenik Anđelko Goati, poznati mostarski komunist.

Sve su sobe jedno vrijeme bile pune političkih zatvorenika.

Upravnik kaznionice Milan Bralović bio je vrlo oštar i poznat po grubosti. Primjenjivao je sistem najoštrijeg kažnjavanja. Nije se libio ničega. Rado je kažnjavao zatvaranjem u tamnoj ćeliji. To je bila vrlo stroga kazna. Zatvorenik je dnevno dvadeset i tri sata boravio u tami, a sat izlazio u šetnju po dvorištu. Bralović je obično kažnjavao po petnaest dana tamne ćelije.

Početkom 1934-te u tamnim ćelijama, pored ostalih, boravili su Stanko Paunović, radnik iz Niša, i Petar Grubor, Ličanin (oboje poginuli u narodno-oslobodilačkom ratu).

Nismo nikako mogli gledati da naše drugove bacaju u tamne ćelije.

Zbog toga je prilično bila ugrožena naša škola u Mladićkoj zgradi. Zato je partijsko rukovodstvo kaznionice počelo da priprema veću akciju.

Planirano je da se ona izvede u aprilu. O tome je trebalo obavijestiti komuniste vani, na slobodi, objasniti im prilike u kojima živimo i zamoliti ih da nam pomognu.

Međutim, sve se dogodilo malo drukčije. Jedan zatvorenik u tamnoj ćeliji iznenada je obolio. Zamolio je stražara da mu, umjesto šetnje, otvori jedan sat kapke prozora. Stražar to nije htio da učini, već mu je rekao:

— Ako hoćeš zraka, izađi pa šetaj.

Zatvorenik se naljutio i otvorio drvene kapke. Stražar je izvukao sablju i njom počeo da zatvara kapke. Nastala je oštra prepirka u koju se umiješao i Radivoje Davidović — »Kepo«, koji je u blizini šetao.

— Kako to postupate sa bolesnikom — doviknuo je »Kepo« stražaru.
— Ako ne može da šeta, ima pravo da jedan sat otvori kapke prozora tamne ćelije. To njegovo pravo ne može mu niko oduzeti.

— Šta se ti miješaš u to?! — odgovorio mu je stražar. — Ti šetaj i ne brini šta ja radim.

Kada je stražar postao još grublji prema »Kepi« i bolesniku, umiješali smo se i mi iz desetke. Zahtijevali smo da stražar prestane sa grubošću. To su čuli drugovi u ostalim sobama na lijevoj strani Mladičke zgrade i svi se uznemirili, počeli da viču i protestiraju.

Tako je 1934-te mjesto aprilske započela takozvana »Martovska akcija« protesta protiv brutalnih postupaka zatvorskih vlasti.

Galama je sve više uzimala maha. Zatvorenici su lupali porcijama i ostalim limenim predmetima o gvozdene prozorske rešetke. Udarali su po vratima i stolovima. Čule su se pjesme i razne parole, direktno vezane za naše zahtjeve. Napisane parole i po neku crvenu zastavicu isturili smo kroz prozore.

Uprava kaznionice nastojala je da naš protest po svaku cijenu okarakterise kao pobune. Zato se, ne birajući sredstva, bacila na to da ga uguši. Odjednom nam je potpuno obustavljena voda za piće.

Drugovi su se pitali šta da se radi, kako da se dođe do vode.

I mi smo, isto tako, bili zbog toga zabrinuti. Klimali smo glavom i u sebi se pitali: šta da radimo?

U očekvanju da nam Kaznionički komitet izda nove direktive, brzo smo se snašli. Pošto smo u sobi imali radijator za centralno grijanje, napunjen vodom, nekolicina političkih zatvorenika, kvalifikovanih majstora, dala se na posao da ga otvori. Uz veliki napor to je ovim drugovima i pošlo za rukom i voda je procurila.

Pošto smo na razne načine održavali vezu sa ostalim sobama, poručili smo drugovima da imamo vodu za piće, da je procurila iz radijatora za centralno grijanje i da se dobija tako i tako.

Na isti način su i mnoge sobe dobijale vodu. Sobama u kojima drugovi nisu uspjeli da otvore radijatore, doturali smo vodu mi ostali. Sa gornjeg sprata spuštali smo konopcima porcije vode kroz prozor onima na spratu ispod nas. Tako je propala upravnikova najefikasnija mjera za gušenje naše akcije.

Kad je on to uvidio, preduzeo je drugo. Okomio se na sobu broj šest, u kojoj su se nalazili drugovi: Moša Pijade, Đuro Pucar, Pavle Gregorić, Jovan Trajković, Mita Aleksić, Milan Mijalković »Stojilko«, Moma Đorđević, Mustafa Pašić, Grga Jankez i drugi.

U mitrovačkoj kaznionici službovao je kaznionički stražar Husnjak, poznat po grubosti i zlikovačkom karakteru. On je za vrijeme naše akcije šunjao po hodnicima. Prisluškivao je i bjesnio od ljutine. Odjednom je zalupao na vrata šestice:

— Otvarajte, učutite. Kakve to revolucionarne, komunističke pjesme pjevate...

Neko mu je iz šestice odgovorio:

— Pjevamo, jer nam se pjeva.

Otvorio je vrata i upao u sobu. Izazovno se ukočio i izderao:

— Ko to pjeva?

Neko mu je iz šestice odgovorio:

— Svi smo pjevali, pjevamo i pjevaćemo i ubuduće.

Husnjak se na to okrenuo i prijeteći viknuo:

— Zapamtićete vi. Pokazaćemo vam kako se pjevaju komunističke pjesme.

Poslije toga, uprava zavoda podigla je optužbu protiv drugova koji su se tada nalazili u šestici. Protiv njih je insceniran neobičan proces. Uprava je pokušala da optuži neke drugove iz drugih soba ali je Kaznionički komitet dao direktivu da se ništa ne smije priznati, da treba odricati pjevanje i parole. Tako je optužba otpala samo na šesticu.

Poslije nekoliko mjeseci, održan je proces u krugu kaznioničkih zidina. Predsjednik suda bio je sudija Stevan Rogulja, a državni tužilac Dobrović. Odbranu optuženih zastupao je M. Bratić, advokat iz Zrenjanina.

Suđenje je otkrilo prave namjere kaznioničke uprave. Bila je to čista odmazda i osveta zbog naše akcije. Drug Radivoje Davidović — »Kepo« osuđen je tada na tri godine, a ostali su dobili po »dviije godine robije«. Tako je njima svima produžena robija na samoj robiji.

Da bi se osvetila i drugim komunistima koje nije mogla izvesti na sud, uprava kaznonice je nekoliko desetina njih ponovo vratila u Lepoglavu, da bi ih nakon godinu dana opet dovela u Sremsku Mitrovicu.

XV

Soba broj 10 nalazila se u prizemlju Mladičke zgrade Mitrovačkog kaznenog zavoda. Do nje se nalazila bolesnička soba za bolesne političke osuđenike.

Ekspres-kursom što se održavao u desетки, nazivali smo jednu vrstu kratkoročnog političkog kursa. Bilo je i kurseva opće naobrazbe i za stranc jezike koje smo najčešće učili individualno.

Na kratkoročnim kursevima obučavani su oni politički zatvorenici kojima je isticalo vrijeme robijanja. Oni su proučavali najnovije odluke, rezolucije i ostala direktivna uputstva sa partijskih kongresa, konferencija i sastanaka. Materijal je dobijan tajno od partijske organizacije spolja. Slušaoci toga kursa su pripremani za uključivanje u politički život i rad izvan kaznioničkih zidina.

Kaznioničko partijsko rukovodstvo delegiralo je u sobu za ekspres-kurseve nekoliko drugova za nastavnike. Ovi su se povremeno mijenjali.

I ja sam ponekad stanovao u toj sobi, a od polovine maja 1939-te učestvovao sam i sam na ekspres-kursu.

Jednom smo se odmarali u desетки. Tu se nalazio i doktor Pavle Grogorić. Veseljak kao veseo dan, dobar čovjek — kao dobar hljebac, izvrstan govornik i još bolji nastavnik.

Zima je bila jaka. Između gvozdениh rešetki prozora probijale su se sitne pahuljice snijega. U sobi je bilo dosta hladno. Politički zatvorenici su se utopljavali pokrivačima. Uvijeni u ćebad, ležali su u krevetima i čitali.

Redovno smo oskudijevali u cigaretama. Rijetko je koji pušač dobijao više od pet cigareta dnevno. Bilo je dana kada smo dobijali samo jednu cigaretu ili, čak, nijednu. Tada su strastveni pušači strugali svoje cigaršpice i muštikle, strugotinu uvijali u novinski papir i to pušili. To smo u šali nazivali »klanjem« muštikle. Kada smo imali po dvije i manje cigareta na jednoga, obrazovali bismo tzv. pušački kružok. Pušači su se tada skupljali u umivaoniku da ne remete učenje u sobi. Cigareta je išla od usta do usta. Svaki bi povukao po nekoliko dimova.

Doktor Pavle Gregorić mnogo se ljutio zbog toga. Posebno se ljutio na mene. Pred svima mi je govorio:

— Ti si liječnik kao i ja. Tražiš da se zatvaraju prozori, iako i sam vidiš da je nečist vazduh. Pušiš u pušačkom kružoku cigaretu što kruži od usta do usta i ništa se zbog toga ne buniš kao zdravstveni radnik.

Vidjelo se dobro da je Pajo pravi higijeničar i da visoko poštuje svoju struku kao liječnik-higijeničar. Iako sam bio uvjeren da on ima potpuno pravo, ja sam na to samo u šali reagirao:

— Postali smo ovdje u ovoj sobi prave vođe grupa. Dva liječnika — dva suparnika. Ti si vođa higijeničara, a ja nehigijeničara. Ja imam uza se mnogo više pristalica od tebe, dragi moj Pajcek. Takva ti je sudbina. Na robiji vladaju drukčiji propisi higijene.

— I ti si mi neki doktor! — odgovorio bi mi na to Pajo Gregorić.

Imali smo i sobnog ekonomu. On je svakog dana odlazio u magacin kaznioničkog kolektiva i kod druga Đure Pucara trebovao hranu za našu sobu. Đuro Pucar je neko vrijeme bio naš glavni magacioner za hranu koju smo dobijali putem paketa od drugova i rodbine. Pošto je kaznionička hrana bila loša, ishranu smo dopunjavali iz sopstvenog magacina. Naš ekonom je donosio slaninu, sir i ostalo i prostirao na sto čist papir. Dijelio je hranu na jednake dijelove.

Dežurali smo i u kuhinji, gdje smo prali i brisali posuđe, iznosili kazane sa hranom i obavljali sitnije poslove. Tog dežurstva slušaoci ekspres-kursa bili su oslobođeni.

U određeno vrijeme svakog dana jedan između nas, obično nastavnik, održavao bi uvodnu riječ o materijalu iz plana i programa. Poslije je nastajala otvorena diskusija. Neki su postavljali i pitanja na koja je mogao da odgovori svaki kursista kako je znao i umio. Na završetku je nastavnik izlagao svoje mišljenje koje nije moralo biti konačno, o njemu se moglo naknadno diskutovati, iako se uvijek nastojalo da se dođe do jedinstvenog gledišta. U većini slučajeva to se i postizalo.

Kada je doktor Pavle Gregorić na svome času rukovodio kursom i izlagao svoje predavanje, bilo ga je lijepo slušati. Pajo je bio u tome pravi majstor. Tada nijednom slušaocu ne bi izmakla nijedna jedina njegova riječ. Svoje predavanje je obično ispreplitao šalama, dosjetkama i interesantnim anegdota.

Gotovo svaki slušalac ekspres-kursa brojao je posljednje dane u mitrovačkom zatvoru i gledao kroz rešetke u daljinu. I ja sam se propinjao na prozor prije izlaska na slobodu i posmatrao. Pri tome sam često razmišljao da li ću se snaći van zidina kaznonice.

Iz desetke su gotovo svakog dana pojedini drugovi izlazili na slobodu. Njima smo priređivali ispraćaj. Skupljali smo se u jednoj sobi u kojoj bi »slavljenik« govorio uvijek toplo i dirljivo drugovima sa kojima se rastaje. Bio je to radostan, a u isto vrijeme težak trenutak. Poslije toga, svi smo prilazili drugu koji nas napušta. Pratili smo ga u hol ispred odjeljenja samice Mladićke zgrade i tu se zaustavljali. Tada bi naš hor zapjevao »Internacionalu«. Na red su dolazile i pjesme: »Na barikade«, »Nabrusimo kose« i još nekoliko revolucionarnih pjesama. U takvim prilikama gotovo uvijek pjevali bismo i našu »Mitrovčanku«.

Na kraju, svi bi se izgrlili s drugom što odlazi. On je poslije odlazio u samicu, pred kojom ga je čekao ključar s ključevima u ruci.

Procedura prije odlaska iz kaznenog zavoda trajala je dvadeset i četiri sata. Zatvorenik je tada dobijao svoje građansko odijelo.

Došlo je vrijeme da i ja napustim kaznionicu. Bilo je to u junu 1939. g. U samicu mi je stražar donio građansko odijelo i oduzeo robijaško. Kad sam se obukao, pošao sam nekoliko koraka amo-tamo. Osjetio sam neku vrstu groznice. Gledao sam vrata ćelije, prozorčić sa gvozdenim rešetkama, stočić, kblu i činilo mi se da ih vidim prvi put u životu.

Čim sam napustio zidove kaznionice i sjeo u voz, osjetio sam se kao da nikada nisam bio odvojen od običnog života. Jedino što me je podsjećalo na zatvorenički život bio je žandar koji me je pratio do rodnog mjesta. Samo taj žandar nije imao na pušci nataknut bajonet i ja nisam imao više lance oko ruku.

... ..

... ..

... ..

prikazi

... ..

... ..

Benedeto Kroče (1866—1952), po svojoj vokaciji prevashodno filozof, sociolog i estetičar, napisao je *Teoriju i istoriju istoriografije* još prije pola stoljeća. Francuska kulturna javnost, posebno istoričari, objavljivanjem ove knjige na francuskom jeziku mogli su se uvjeriti u neprolaznu vrijednost Kročeovih opservacija, zaključaka i misli. To je i osnovna pobuda da se napišu ovi redovi, da se, na ovaj način, jednostavnim prezentiranjem sadržaja upute zainteresirani na ovu knjigu. Možda će neobaviještenom čitaocu ove riječi izgledati, donekle, neodmjerene, makar on bio svjestan Kročeove veličine. No, to je samo prvi utisak. Ovlašno upoznavanje sa ovim djelom uvjeriće čitaoca da stranice ove knjige sadrže neprevaziđene filozofske, istorijske i sociološke stavove.

Kročeov opus broji više od 80 djela. Dijapazon je veoma širok (estetika, filozofija, istorija, sociologija, istorija književnosti, politika). Najznačajniji radovi odnose se na filozofsko učenje (*Istorijski materijalizam i marksistička ekonomija* — 1900. godine). Istorijski radovi su u njegovom opusu dosta brojni (*Istorija napuljskog kraljevstva* — 1925. godine; *Istorija Italije od 1870—1915.* i iz 1928. godine; *Istorija Evrope u XIX stoljeću* iz 1932. godine; *Istorija kao misao i akcija* iz 1939. godine).

Osnovna nit koja se provlači kroz ovu knjigu je *kritika*. Mogli bismo reći da je Kroče ovom knjigom dao veliku kritičku lekciju kako u pogledu temeljne osnove svake istorije: činjenica, istorijskih podataka, njihovih izvorišta — dokumenata, tako i akta misli bez koga se ne može zamisliti postojanje istorije kao nauke.

Od samog početka Kroče otvoreno i jasno stavlja do znanja da istorijske radove ne smatra ni nekom vrstom luksuza, ni naukom koja je dovoljna samoj sebi, a niti nekom vrstom pokušaja bijega iz stvarnosti. Tako je njegovo gledište, za sve one koji bi posumnjali u misiju istorijske nauke, izrečeno jednim, tako reći, neumoljivim autoritetom. S druge strane, gotovo nenametljivo, čitalac se na jedan antidocentan način poučava da razlikuje suštinu detalja, istorijsku nauku i misao od beznačajne i isprazne agitacije. Istorijska nauka je, koristeći se jedino snagom analize, prema riječima ovog (to treba potcrtati) prevashodnog filozofa — estetičara, situirana u centar ljudskih aktivnosti bez pribjegavanja panegirizmu. Čitalac će se na stranicama ove knjige upoznati sa više vrsta istorijskih tekstova. Ubrzo će spoznati da nije riječ o Kročeovim definicijama, nekim njegovim »otkrivenjima« proizašlim iz istorijske analize. Riječ je, u stvari, o njegovim opservacijama pojedinih stanovišta u korelaciji sa »pravom« istorijom. A tu, »pravu« istoriju, koja se zasniva na aktu misli, čitaoci će dosta lako sami da osjete i uoče.

Općenito pojam »savremena istorija« (*Histoire contemporaine*) kod Kročea označava istoriju jednog vremenskog razmaka od posljednjih pedesetak godina, mjesec, dana, ili čak časova i minuta. Na taj način on prkosi nesvjesno, svim gorljivim pristašama famozne »teorije distance«. Strogo uzevši, tu je riječ o istoriji koja se rađa neposredno iz čina koji se odigrava. S druge strane, kada se govori o »istoriji prošlosti« (*Histoire du passé*), onda je riječ o već završenoj istoriji koja neophodno sadržava *kritiku*, pa ma bila ona stara hiljadu godina ili da je završena prije jednog sata. U svojim polaznim opservacijama o istoriji kao nauci Kroče kategorički uspostavlja distinkciju između istorije što ona jeste i »istorije« što ona ne može da bude. To se, na primjer, ogleda u razmatranju uloge činjenica, podataka, dokumenata koji se gotovo fetišiziraju — ali samo u pozitivnom smislu. Dokumentat je »conditio sine

qua non« svake istorije. On je »njena krv« i »njeno meso«. Svako odstupanje od ovoga principa, kao na primjer, korišćenje naracije koja ne bi bila svedena na stanje dokumenta ili se tretirala kao takva, značila bi odsustvo »dokumenta« i svodenje urađenog na »neverificiranu istoriju«. Rasterećen do apsolutnog od svakog šablona i formalizma, Kročeov postupak ne trpi u svojoj analizi, po logici stvari, nikakve primjese gorepomenutih »osobina«. Na osnovu iskustva i rasprava, koje su nametali teoretičari istorije, Kroče je došao do zaključka da je diferenciranje istorijskih izvora u većini slučajeva iracionalno. Kada je riječ o narativnim istorijskim izvorima i dokumentima, insistiranje na njihovoj formalnoj distinkciji prouzrokovalo bi stvaranje istorije na osnovu dvije različite kategorije podataka. A to bi bilo paradoksalno kao kad bi se, prema Kroču, neko jednom nogom oslanjao na brijeg, a drugom bio u rijeci. Zbog toga bi se, u izboru istorijskog materijala, trebalo obraćati bar dvjema paralelnim instancama, koje će biti neprekidno upućene jedna na drugu. U procesu nastajanja one vrste tekstova koji pretendiraju da nose naučni epitet, između dokumenata kao njihove baze i materije koja se stvara, tj. njih samih, situira se *kritika*, između života i istorijske sinteze integrira se misao, pa na taj način *Život i misao, dokument i kritika čine prave izvore istorije*, dva elementa istorijske sinteze. Kritika tako postaje jedan od nezaobilaznih movensa istorijske nauke, konstitutivni element bez kojega ne bi bilo uopće moguće ni zamisliti, ni stvarati istorijsku nauku.

Kada je riječ o procesu nastajanja istorijskog teksta, jedan od njegovih osnovnih postulatata je ostvarivanje povezanosti sa *životom*, i to ne na način nekog apstraktnog jedinstva, nego sintetički. Često se u istraživanjima, ili pak u samim istorijskim radovima, ne ide dalje od podatka, od puke informacije. Posebno je to slučaj u analitičkim radovima kada se ogoljeni podatak jednostavno integrira u tekst bez namjere da se osmisli, kada činjenice iz dokumenta ili informacije ostanu samo to. Međutim, i u kontekstu jedne takve rekonstrukcije, podatak — činjenica je informacija. I u tom slučaju njima nikako ne bi mogao pripasti epitet nekorisnosti. Druga je stvar, odnosno problem, što podatak može da na određen način prekine onu vezu koja treba da postoji između *života i istorije*.

Razmatrajući glavne postulate istorije u neraskidivoj vezi sa životom, Kroče dolazi, na samom početku svojih spekulacija do, prema njemu, osnovnog konstituensa istorije — akta misli. Od rečenice do rečenice, od stranice do stranice mi se uvjeravamo da je MISAO neodvojiva od istorije. Napuštanjem ovog aksioma, svako dalje postojanje istorijske nauke izgubilo bi svoj raison d' être. Neprisutnost njegova daje drugi naziv radovima koji bi se mogli nazvati istorijskim. Istorija — to je akt misli, i ako to nije, onda se može govoriti samo o *hronici*. Ovim uvodnim razmatranjima Kroče, tako da kažem, zatvara krug istorijskog stvaranja. Bez opasnosti da je i prividno riječ o nekoj vrsti šeme, koordinate njegove predstavljaju, po logici stvari: »dokument, podatak, misao i kritika«.

U najnovije vrijeme onima koji revnosnije prate naučnoistorijsku produkciju neće promaći jedno izvanredno značajno (zasad samo) nastojanje nekih istoričara da se veće značenje da naučnoj *interpretaciji* nego li arhivskom otkriću. Od interesa i značaja je primijetiti da se Kroče na stranicama ove knjige, na određen način, zalagao za jedan nefetišiziran tretman dokumenta. Polazna osnova je shvatanje istinskog *procesa* istorijske misli kao i same istorije, tj. shvatanje da taj proces rezultira iz prethodne istorije, da nosi u sebi tu istoriju i da na određen način koincidira sa njom.

Treba istaći ovdje dva momenta. S jedne strane, Kroče ne previdi ni u kom slučaju značaj podataka iz dokumenata, kako ih naziva, »instrumenata uobličavanja događaja koji se obrađuju«, a s druge, čini se, ipak daje preveliki značaj i ulogu — duhu. Njegovo otvoreno neslaganje sa marksističkim učenjem o klasnoj borbi i revoluciji ima vjerovatno, korijene i u ovim stavovima. Pomenuta stanovišta, van sumnje, uvjetovana su prirodom objektivnih mogućnosti spoznaje istorijskih procesa (samih po sebi), a ne toliko postojanjem određenih (malobrojnih) vještačkih prepreka pred kojim su se nalazili, ili se nalaze, ili će se nalaziti istoričari, — bez obzira da li je riječ o »teoriji distance«, zatim su uvjetovana nepristupačnošću arhiva (za arhivsku građu unazad 30—50 godina), nesređenošću dokumenata ili, pak, zbog stupidnih shvatanja da se istorija može držati pod ključem. Koincidencija nije slučajna! Kroče misli, između ostalog, na neke arhiviste ili druga lica koja, bez ikakvog objektivnog razloga, »čuavaju«, u osnovi pristupačna, dokumenta, daleko od očiju istraživača — pod ključem. I danas smo, ne tako rijetko, svjedoci da *pojedinci*, iz raznovrsnih, pa i ličnih razloga postupaju na isti način, živeći u zabludi da drže istoriju

zaključanu u fioci svojih stolova. Sa stranica ove knjige Kroče upućuje poruke tim »ključarima« i istoričarima da je pogrešno misliti da od nečije dobre volje zavisi pristup izvorima odakle će »poteći« istorija. U stvari prošlost je u nama svima. Parafrazirajući Kročea, proizlazi da su izvori u našem srcu uz pomoć kojeg erudicija, pridružujući se filozofiji i spajajući se sa njom, stvara nauku u prošlosti.

U odjeljku »Pseudoistorija« čitalac će se, takođe, sresti sa mislima i ocjenama koje možda, zvuče, banalno, koje su se negdje već, možda čule, ili pročitale. Ali njihovo odsustvo na stranicama istorijskih radova upravo ukazuje na potrebu da se nekih treba češće podsjećati. Predmet kritičkih razmatranja su ideje oko jedne takve istorije koja se stvara na osnovu tradicije i dokumenata, isprazne tradicije i beživotnih dokumenata. Nije riječ o realijama, nego o dokumentima kao takvima, bilo da su restaurirani, reproducirani ili prepisani, koji su sami za sebe uvijek »mrtve stvari«, tj. u slučaju ako se posmatraju izolovano. Kroče ne akcentira toliko promašenost postupka eruditskih istoričara, koliko nesagledive posljedice. Na kraju krajeva, nije neoprostivo to što eruditska istorija pretače više knjiga ili fragmenata u jednu novu knjigu, jer je, naravno, riječ o, davno poznatoj, kompilaciji. Ponekad su kompilacije čak i korisne, jer štede vrijeme onima koji se služe jednom kompiliranom knjigom, umjesto da se služe sa više njih. Tim »stvaraocima«, kada se i ne bave direktno nečijim tekstovima, dakle, već naučno obrađivanim problemima, po prirodi kompilacija i eruditske istorije, parafrazirajući Kročea, ne preostaje drugo nego da transkribiraju izvore, da ih transkribirajući skraćuju, da sa brižnim ukusom ili literarnim efektom mijenjaju riječi, da između znakova navoda stavljaju »pozajmljene« tekstove samo da bi dokazali da su lojalni ili tačni, ili da bi ostavili dojam da čvrsto hodaju po zemlji. Teško će neko od autora takvih radova imati snage da intimno prizna i da bude svjestan da su to samo učene hronike, knjige kojima se koristi samo od prilike do prilike, ali koje ne sadrže »riječi sposobne da hrane razum i zagriju dušu«. Najveća opasnost, odnosno greška, proizilazi, prema Kročeu, iz pretenzija koje se pridaju takvim bogatim »žetvama« podataka iz dokumenata, iz uvjerenja da je dovoljno samo ukomponirati u istorijski rad naraciju i dokumenta. Iako ova pretenzija sačinjava u sebi nešto racionalnog, tj. prihvatljivog u pogledu realizacije, ipak navodi na zaključak da istorija treba da prevaziđe čistu hroniku i šturi dokument. I u ovoj analizi Kroče je neumoljivo autoritativan. On se slaže da će erudita (u stvari hroničar-kompilator) odabrati za citate dokumenta u koje će imati potpuno povjerenje. Ali je pri ovakvom izboru uvijek riječ o *tudem* uvjerenju, a ne o *kritici*, a ne o našoj misli. Riječ je o vjerovatnoći, a ne o izvjesnosti i istini. Upravo zbog toga eruditska istorija može biti tačna (>richt'g<), ali ne i stvarna, istinita. Umjesto zaključka, Kroče tvrdi da u stvarnosti eruditska istorija, kao i sve druge greške, neće iščeznuti pod udarcima svojih protivnika, jer za to i nema potrebe pošto se ona razara iznutra. Nju će uništiti (zvuči, na izgled, paradoksalno) njeni poklonici, jer tu i takvu istoriju, koja se stvara kao čisti naučni rad, primaju i shvataju bez veze sa životom.

Kroče dolazi do kriterija vrijednosti koji treba da domira istorijskom materijom, do principa koji su zahtijevali i metodolozi i filozofi — a to je *smisao* (l' esprit) — jedina vrijednost koja nam pruža mogućnost poimanja. Zbog toga princip, čak ni u pisanju biografija ili tzv. patriotskih istorija, ne bi mogao biti »osjećaj«, jer osjećaj, to je život, a ne misao. Kada je život predstavljen, odnosno izražen, prije nego što je prožet i prevladan mišlju — to je poezija, a ne istorija. Ako se vrijednosti osjećaja ne uspiju pretvoriti u vrijednosti misli, ako nemamo mogućnosti da se uzdignemo do ovog, kako Kroče kaže, »subjektiviteta« misli, onda će istorijski problem ostati netaknut, ili, još bolje, neće biti ni rođen. Vrlo interesantno je razmatranje o »potrebi integriranja istorijskog podatka sa našom ličnom psihologijom ili sa psihološkom svijesću«. U vezi s tim konstatira se da ova teorija, kao i gore pomenuta teorija vrijednosti u istoriji, sadrži jednu dvosmislenost. Kroče a priori polazi od pretpostavke da je imaginacija neophodna istoričaru, jer su ispravna kritika i naracija bez intuicije i imaginacije u potpunosti sterilne. Na kraju dodaje da istoričar treba da posjeduje bogato iskustvo o događajima koje tretira, te da u slučaju odsustva imaginacije prilikom rekonstrukcije nije moguće ni pisati, ni čitati, pa ni razumjeti istoriju.

U povodu tzv. »poetske istorije« (*L'histoire poetique*) Kroče smatra da treba reći istu stvar, kao i kada je riječ o eruditskoj istoriji: »... da greška nije stvarati istu (tj. ili »poetsku« ili »eruditsku«), nego njoj pridavati izvjesne pretenzije. Ne kreirati od poezije, a zvati istorijom ono što je poezija«.

U trećem poglavlju *Istorija kao opšta istorija. Kritika opšte istorije*, pored niza konstatacija, kao, na primjer, one u kojoj se kaže da pisanje opšte istorije nije jedan konkretan čin nego pretenzija koja proizilazi iz tendencije za stvaranjem hronika i iz ideja »stvari po sebi«, autor postavlja i vrlo interesantno pitanje: zašto se doktrina o istovetnosti filozofije i istorije čini često nepodesno za usvajanje. Osnovni razlog prenebregavanja pomenute doktrine, prema Kroče, je to što se istorijska nauka ne shvata kao živa i savremena nauka, nego što se njoj prilazi često kao nečemu beživotnom, kao hronici. Iz toga proizilazi da, ako se istorija cijeni ili prosuđuje kao hronika, onda se više ne može razmatrati i utvrditi identitet između nje i filozofije, jer on više ne postoji. U svakom slučaju treba prevazići dualizam između ideje i činjenica, između »istina razuma« (les verités de raison) i »istinâ činjenice« (les verités de fait). Ovaj dualizam prema riječima samog Kročea, bio je obnovljen u njegovo vrijeme, a moglo bi se reći da se i obnavljao i da će se obnavljati — pod aksiomom: »pravo svojstvo istorije je saznati, a filozofije razumjeti«. Zaključak koji je izveden svodi se na to da je ova distinkcija između znanja bez razumijevanja i razumijevanja bez znanja — apsurdna.

U četvrtom dijelu knjige (*Geneza i idealno razrješenje filozofije istorije*) sprovedena je na nekonzformistički način kritika koncepcije determinističke istorije i »njene vlastite kćerke, (kako je naziva Kroče), filozofije istorije«.

Po koncepcijama pristalica determinizma u istoriji, svaki istoričar bi trebalo prvo da prikuplja činjenice, a zatim da ih naknadno uzročno povezuje. Takvi stavovi bili su uvjetovani pogledima na neobrađene činjenice koje nisu jasne, jer »neobrađene činjenice su nijeme«, i tek istraživanjem uzroka treba da dobiju razumljiv karakter. Prema Ipolit Tenu, kome se prebacivala strogost njegovog determinizma koji je razvijan na sistematski način do krajnjih granica, istoričar bi istraživao i prikupljao činjenice, a potom istraživao uzroke. Kroče posebno ističe i osobinu eklektičara, tj. njihovu tendenciju za *diobom* aktivnosti istorije na rekonstrukciju događaja, gdje se dokumenti prikupljaju i kritikuju i »filozofiju istorije«. »Filozofija istorije« nalazi raison d'être svog utemeljenja jednostavno u tome što »obična istorija«, koja pruža seriju činjenica nije dostatna. Zbog toga misao treba ponovo da se natkrili nad lancem podataka koji je upravo konstituiran da bi se otkrile skrivene namjere i da bi se odgovorilo na pitanja: odakle dolazimo i kuda idemo. Kroče dolazi do zaključka da istoričari, ukoliko žele da misle istorijski, treba prosto da sačuvaju činjenice od mogućnosti da ih bilo ko (deterministi ili filozofi istorije), slobodnije rečeno, transformira. Ako se arhivistički podatak ili istorijska činjenica konkretno *osmisle*, onda ne postoji neki uzrok, ni pozadina izvan tog podatka, odnosno činjenice. Ispunjavanje tog zadatka (da se istorijski misli), učiniće izlišnim potrebu da se pribjegava traženju podrške ili pomoći u spoljnoj vezi uzroka, tj. u istorijskom determinizmu ili transcendentalnim ciljevima tj. filozofiji istorije. Još jedanput Kroče potvrđuje koliko je stepen koherentnosti akta misli ili istorijskog mišljenja kako u istraživanju istorijskih pitanja i problema, tako i u radanju istorijskih tekstova. Na taj način, pored pozitivističke filozofije, mrtva je i filozofija istorije kao doktrina sa svim koncepcijama i transcendentalnim formama. Da ne bi bilo zabune, Kroče piše da kritika uzročnih koncepata i transcendentalne svršenosti ne sprečava pribjegavanje ovim riječima, jednostavno zbog toga što nas ništa ne može onemogućiti da govorimo o filozofiji istorije, da kažemo da filozofiramo o istoriji podrazumijevajući pod tim želju da bolje obradimo određen istorijski problem. Na kraju krajeva nije ni zabranjeno nazivati »filozofijom istorije« istraživanja o istorijskoj gnoseologiji.

Peto poglavlje knjige (*Pozitivizam istorije*) Kroče počinje glosom De Kulanža da postoji i istorija i filozofija, ali ne i filozofija istorije. Prema njemu, u stvari, prije treba govoriti o istoriji koja je filozofija i filozofiji koja je istorija, koja je bitna u istoriji.

Znatna pažnja posvećena je i »kameni spoticanja« za filozofe i metodologe istorije i sociologe — ulozi i funkciji progressa. Protivrječnosti koje izbijaju u vezi s tim, mogle bi se svesti pod tri tačke: koncept evolucije, pitanje konačnosti i vrijednosti. Još jedanput se potvrđuje mnogostruka defektnost i neprihvatljivost, te apsolutna promašenost »teorije« po kojoj bi istoričari trebalo da stave tačku na diskusije koje se odnose na njih, da se zadovolje prikupljanjem činjenica, njihovim raspoređivanjem, te izražavanjem njihovog sukusa. Naprotiv. Istorija kako god bi trebalo da *neprestano ocjenjuje* i da to čini sa strogošću, isto tako ne bi trebalo da upadne u ništavni eklektizam koji se zalaže za izbor neutralnih formi bez ikakvog prizvuka ocjene.

Sprovođenje gore pomenute »teorije« za istoriju ne bi značilo da primjenjuje ni na činjenice ni na ličnosti kvalifikativ dobrog ili lošeg, nego da daje stvarni smisao »prosuđivanju« i »subjektivnosti«, a ne da osuđuje, jer bi tada samo izražavala pozitivne sudove.

Nerijetko su pisci istorijskih tekstova davali svojim recenzentima isuviše materijala za kritiku zbog toga što su ocjene od praktične vrijednosti vrlo često unosili u svoja djela. Iza njih su ostajale knjige, a ne čista istorijska kvintescencija. Međutim, istorijsku svijest karakterizira, prije svega, logičnost, a ne praktikizam.

Od definicije da je istorija čovjekovo djelo, te da se takvo djelo smatra kao produkt intelekta i ljudske volje, Kroče u daljim razmatranjima (*Humanost istorije* — glava VI) dolazi do one forme istorije koju naziva »humanistička«. U tom smislu i postavlja pitanje: ko prema ovoj koncepciji realno upravlja istorijom: čovjek ili izvanljudske snage. Umjesto odgovora, on postavlja tezu da se ne može podržati mišljenje da istorija počiva samo pored individua i da se u pragmatičkoj istoriji postavlja uvijek prisustvo jednog drugog istorijskog — izvanljudskog — faktora. Prema epohama i misliocima naziva se: *Sudbina, Slučaj, Sreća, Priroda, Bog...*

U sedmom poglavlju (*Izbor i periodizacija*) Kroče se još jedanput bavi činjenicom koja, prema njemu, može da nosi epitet »istorijska« saobrazno tome koliko je osmišljena, jer ništa ne postoji izvan misli. Budući da su obavještenja, dokumenti i spomenici (kao istorijski izvori) bezbrojni, njihovo okupljanje u cjelinu je, realno gledajući, nemoguće. Ali ovdje se postavlja pitanje načina izbora, odnosno kriterija, i kada konstatira: »Nema ga (kriterija) i nemoguće je definirati na kojoj osnovi bi mogli da prepoznamo koji je dokumenat ili obavještenje korisno ili značajno, a koje nije«, Kroče je nediskutabilan. Iako je ovo mišljenje bazirano na iskustvu od prije nekoliko decenija, objašnjenje da je zato što se istoričari još nalaze na praktičnom, a ne naučnom terenu dan danas, kod nekih pisaca istorijskih tekstova nije prestalo da bude aktuelno.

Kriterij, to je izbor sam po sebi, a izbor je, kao i svaki praktični čin, uslovljen stepenom poznavanja situacije na koju se primjenjuje. Položaj istraživača nije ni tako bezizlazan kako bi mogao izgledati na prvi pogled. Prilikom izbora, moguće je pomoći se očevitim distinkcijama koje postoje između glavnih, tj. osnovnih, i sekundarnih dokumenata, između onoga što je, u pogledu podataka, značajno ili to nije. Kroče ponavlja da u posljednjoj analizi istraživačevi razlozi odlučuju o izboru podataka. Ova subjektivna distinkcija ne bi trebalo da ima za posljedicu da se »nevažne« činjenice ne posmatraju i cijene kao činjenice ili bar kao tragovi obavještenja.

Van sumnje je, piše dalje Kroče, da osmišljavanje istorije podrazumijeva i njenu per od zaciju, jer je misao jedan organizam »drama koja sadržava periode«, početak, sredinu i kraj, pa i idealne pauze koje može jedna drama i sadržavati i zahtijevati, ali koje se ne mogu odvajati od misli. On podsjeća na pojavu da je ponekad ukazivana pažnja na to da periodizacija ima jednu »relativnu« vrijednost. Međutim, njegovo je mišljenje da istovremeno treba dodati i »apsolutnu«, pošto mi pretpostavljamo da periodizacija čini unutrašnji dio misli, te da je periodizacija njome (mišlju) i determinirana.

Polazeći od pretpostavke da je akt misli svijest razuma koji je svjestan, Kroče dolazi do zaključka da je riječ o aktu samosvijesti. Kada je riječ o naučno-istorijskom postupku, značaj njegove funkcije je u tome što uvodi distinkciju u jedinstvo materije koja se istražuje. Samosvijest (akt misli) razlikuje subjekat i objekat, teoriju i praksu, misao i volju, opšte i posebno, imaginaciju i intelekt, korisnost i moralnost bez obzira na način kako će se iskazati ove razlike jedinstva. Objasnjavanje za ovu funkciju samosvijesti Kroče nalazi u aksiomatičnim stavovima da misliti znači ocjenjivati, a ocjenjivati znači razlikovati ujedinjujući, da je nužnost i potreba za distinkcijom sadržana u samoj istoriji kao nauci, te da istoričar treba da razlikuje i ujedinjuje, a ne da dijeli niti da ikad podvaja.

Veoma je interesantna i slikovita opaska kojom Kroče počinje IX glavu (ovo poglavlje sadrži više dijelova: *Potvrđena znanja; Analogija i anomalija posebnih istorija; Filozofija i metodologija — Istorija prirode*) na račun onih koji gube nadu u istorijsku istinu zbog nedostatka izvjesnih detalja. Oni ga podsjećaju na ljude koji su zaboravili hroniku vlastitog života, koji ne znaju šta se dogodilo te i te godine i koji zamišljaju da zbog toga ne poznaju sebe u sadašnjosti.

U drugom dijelu ove glave Kroče piše da nema razornije tendencije za nauku od one koja nastoji da »objasni« sve činjenice zahvaljujući jednom »jedinstvenom

principu«, što, u stvari, vodi zamjenjivanju korisne i plodonosne nauke sa neplodnom metafizikom.

U djelu knjige koji obrađuje probleme vezane za istoriju istoriografije (*Oko istorije istoriografije*) Kroče zastupa stav da nema pisca naučno istorijskih tekstova koji ne bi imao svoju teoriju istorije, manje ili više osmišljenu. Dovoljno je primijetiti da jedan istoričar diskutira sa ostalim kolegama po struci izričjekom ili sa prikrivenim mislima, raspravlja sa drugim »verzijama« ili »ocjenama« na osnovu jedne te iste činjenice. Kroče se pita: »Kako bi mogli diskutirati ili se kritikovati, ako se ne oslanjaju na jedan koncept koji bi trebalo da bude istorija, ili na teoriju istorije«. Istorijska historiografija je, dakle, istorijska istorijska misli i nemoguće ju je odvojiti od teorije istorije i istorije. Kroče podsjeća da istoričar ne misli samo na teoriju istorije nego na teorije svih drugih pojava (stvari) o kojima raspravlja. Riječ je o tome da se o njima ne može ni razgovarati bez njihovog razumijevanja koje opet nije moguće bez »teoretiziranja«. Utvrdivši nesvršishodnost podvajanja između filozofije i historiografije, zaključuje da će, sa svoje strane, istorijska profitirati od tog spajanja, jer će u filozofiji pronaći temeljne rukovodeće principe.

Karakteristično je za ovo Kročeovo djelo da se u svakom poglavlju, bez obzira koliko ono tretira specifičnu problematiku, mogu naći »zlatna zrnca«, univerzalnih misli. Pišući o »Grčko-rimskoj historiografiji«, on na jednom mjestu podsjeća da »istorijska ne treba da se spušta na nivo gdje bi bila jednostavni praktični instrument u službi neke političke partije«. Na jednom mjestu, sa vidljivom dozom rezignacije (poglavlje *Srednjovjekovna historiografija*) on priznaje: »Dobro poznajemo činjenicu da je svaka istorijska misao prilagođena momentu kada se pojavljuje i ne odgovara nikad sljedećoj epohi«.

Pišući o *Istoriografiji pozitivizma*, Kroče nije mogao da izbjegne »vječnu temu«: odnos istorije i sociologije, naučne discipline koju su stvorili pozitivisti. On je podsjetio na stavove izvjesnih sociologa prema kojima: 1) sociologija klasificira činjenice i određuje zajedničke međuzavisne zakone; 2) zahvaljujući ovim zakonima, sociologija omogućava istoričarima principe eksplikacije; 3) sa svoje strane, istoričari marljivo prikupljaju činjenice i nude ih sociologiji da bi ona izrazila suštinu tj. da bi klasificirala i iz njih izvukla zakonitosti. Zaključak koji on izvodi nije motiviran odbranom pozicija istorijske nauke, niti borbom za »mjesto pod suncem« mlađoj sociologiji, nego respektom koji i jedna i druga društvena nauka zaslužuju s obzirom na svoje metode i ciljeve. Prema njemu, uočljivo je u odnosu istorije i sociologije da svaka od ovih naučnih disciplina treba da je (za sebe) utemeljena, i, istovremeno, da se oslanja (interaktivnost) na drugu.

U »Marginalijama« Kroče piše da se negiranje koncepata »uzročnosti« u istoriji može činiti, na prvi pogled, paradoksalnim, a razmišljanje o negaciji »koncepta vremena«, koji je istoriji još neophodniji, imalo bi izgled još ekstravagantnijeg paradoksa. Govoreći o tome šta je neophodno historiografiji, dolazi do zaključka da je to »evolucija« ili »proces«. Njegovo dalje razmišljanje u ovom pravcu unosi dosta svjetla u vezi sa razmatranjem problema koji se vezuju za značaj i posljedice tzv. »teorije distance«. Definišući istoriju kao istoriju jednog procesa, postaje sasvim razumljivo zašto nije moguće pisati istoriju »činjenica koje su u toku«; činjenice u toku su jedan nezavršen proces koji se, kao takav ne može ni ocijeniti, niti osmišljati.

Onovremene rasprave u filozofskoj literaturi o identičnosti između istorije i historiografije, između »res gestae« istorije i »rerum gestarum« pobudile su Kroče da iznese i u ovom pogledu svoje opaske. On u jednom neistorijskom načinu mišljenja potertava da je vidljivo da su istorijska i historiografska istovremeno ujedinjene, ali i da se razlikuju »kao strast i poezija u poeziji, kao što se osjećaj i intuicija ujedinjuju i razlikuju istovremeno u poetskom izrazu ili u lirskoj intuiciji«. Kroče dalje piše da ima istoričara koji jednom historiografskom djelu prilaze sa dvije tačke gledišta: »kao spomeniku i kao dokumentu. Čas kao naučnom djelu, čas kao praktičnom. S jedne strane, ono se posmatra kao djelo koje doprinosi progresu istorijskih saznanja, a s druge strane, u manjoj ili većoj mjeri, napretku građanskog života. U istoriji historiografije tretira se prvi aspekt, a u političkoj istoriji drugi. Istoričari ih ne mogu pomiješati, a da ne izgube svaki logički kriterij i da ne oduzmu svojim istraživanjem svaki pravac i svako značenje«. U ovom posljednjem dijelu knjige Kroče je naučnu n/iz veoma interesantnih pitanja, (tako čemo u »Marginalijama« susresti mišljenja o »istorijskom dostojanstvu«, još jednom o odbrani istorije od filozofije, »etičko-političkoj istoriji«, o odnosu istorije i sociologije itd.). Dosljedno svom stilu izlaganja Kroče se često vraća već ranije ispoljenim stavovima i definicijama da bi nastavio svoju misao i došao do

novih saznanja. Tako on još jedanput potvrđuje koncepciju da istorija nije nikad bila mrtva prošlost nego živa prošlost, tj. sadašnjost. Ta životnost istorije, njena neumrlost nazire se i u odgovoru na pitanje: »Šta je karakter jednog naroda?... Njegova istorija, samo njegova istorija i ništa više... To je jedan identitet«. Zbog toga kada govori o duhovnom radu koji se obavlja u okviru naučnog domena, on za istorijske studije kaže da će uvijek imati jednu ulogu vodiča. Te studije treba da vode jedan narod ka najdubljem spoznavanju samog sebe, da mu pokažu kojim se ciljevima težilo u prošlosti i koji su to ciljevi sačuvali tajnu i dragocjenu vrijednost u sadašnjem trenutku, koja su sredstva korištena za ostvarenje ovih ciljeva, a koja su još i danas efikasna i konstantna.

Razvoj društvenih, ekonomskih i političkih odnosa u svijetu uopšte, od vremena kada je ova knjiga pisana, doživio je neslućen razmjor. Mnogi procesi su završeni, pa prema tome i podložni istorijskoj obradi. Uglavnom riječ je o problemima koji su neistraženi ili potpuno ili djelomično. Logično je da se kao prvi zadatak postavlja analitička, a ne sintetička obrada pomenutih odnosa. I dandanas se u ovom pogledu monografska obrada nalazi u unakrsnoj vatri mnogih istoričara koji stoje na stanovištu da su ova tendencija i ovaj koncept već prevaziđeni. S obzirom na to da društveno-ekonomski i politički razvoj ide znatno brže od mogućnosti njegove istorijske obrade, to će koncepcija monografske obrade istorije biti i dalje, i te kako, aktuelna. To je uvidio svojevremeno i sam Kroče pišući: »Zaista bismo se prevarili ako bismo mislili da monografska koncepcija teži fragmentiranju, da je partikularistička i da se lišava sveopšteg znanja«.

Na kraju, poslije globalnog upoznavanja sa Kročeovim stavovima i ocjenama koje se odnose na teoriju istorije i istoriju historiografije, može se reći da je ovom knjigom Kroče zaista »dao veliku kritičku lekciju«, na kojoj su se mogla učiti pokoljenja istoričara uključujući i naše savremenike.

Tomislav IŠEK

Pobeda Narodnog fronta u Španiji na izborima 1936. godine veoma je značajan datum u istoriji španskog naroda i međunarodnih odnosa. Izvojevana u eri jačanja fašizma u Španiji i sve otvorenijeg istupanja fašističke Nemačke i Italije, ova pobeda je bila toplo dočekanu od strane svih progresivnih snaga sveta. Očigledno, ona je remetila planove sila Osovine, te su ove izdašno pomogle generalu Franku da organizuje pobunu i povede rat protiv legalne republikanske vlade. Građanski rat u Španiji (1936—1939), usled toga, nije ostao samo unutrašnja stvar Španije; u ovaj rat su se na neki način umešale i spoljne sile, s jedne strane nacistička Nemačka i fašistička Italija, a s druge strane SSSR, Kominternu i svi napredni ljudi sveta. Članovi komunističkih partija i drugi progresivni ljudi dolazili su u Španiju, stupali u redove republikanske vojske i junački se borili protiv fašizma. Ova pojava predstavlja svojevrsan politički, vojni i psihološki fenomen i o njoj se u svetskoj literaturi mnogo pisalo.

To je tema i ove knjige S. Belića, jednog od mnogobrojnih učesnika španskog građanskog rata. Napisana je na osnovu sećanja, ali iz brojnih statističkih podataka i sl. vidi se da se autor koristio izvешnom literaturom, koju, na žalost, nije naveo. Knjiga obuhvata ceo period građanskog rata od 1936—1939, podeljena je na dvanaest glava i ilustrovana fotografijama iz rata.

U uvodnom delu, posle kratkog osvrta o privrednom stanju i nacionalnim odnosima u zemlji, prikazani su razvitak radničkog pokreta, njegova idejno-politička i organizaciona lutanja, politička i revolucionarna vrenja, koja su dovela do rušenja monarhije i obrazovanja republike. Buržoaska vlada, prema oceni autora, bila je neefikasna i nedosledna u sprovođenju radikalnih reformi. Komunistička partija Španije je jedina ukazivala na opasnost od fašizma i predlagala mere za čišćenje državnog i vojnog aparata od falangista. Pobunom španskih fašista koja se pretvorila u građanski rat, Španija je postala poprište borbe međunarodnih razmera. Italija, Nemačka i Portugalija obilno se pomagale generala Franka, pobunjičkog vođu; evropske zemlje, iako su se deklarirale za neutralnost, odbijajući svaku saradnju i kontakt sa Republikom, budno su pratile razvoj događaja; Komunistička partija Jugoslavije je, kao i komunističke partije drugih zemalja, od samog početka borbe ustala u odbranu Španske Republike, organizujući akcije za pomoć i prikupljanje dobrovoljaca. Od svih dobrovoljaca, koji su u znak solidarnosti pristizali iz svih krajeva sveta, Španska republikanska vlada, u dogovoru s Kominternom, pristupila je obrazovanju vojnih jedinica.

Posle izlaganja o situaciji u Španiji, o međunarodnoj situaciji i stavovima, Belić detaljnije opisuje svoj put i veze preko kojih je iz SSSR-a dospelo u Španiju pri-sećajući se prvih utisaka o njoj i susreta sa borcima. Posebno poglavlje posvetio je formiranju i organizaciji 11. i 12. internacionalne brigade, koje su, kako ističe autor, ubrzo postale glavna operativna snaga Republike. Na ovim stranicama susrećemo se sa imenima i podacima o jugoslovenskim borcima. Inače, težnja autora da pruži što više podataka o Jugoslovenima, kao nit, provlači se kroz celu knjigu.

U sledećim glavama (Internacionalne brigade u odbrani Madrida; Brunetska operacija republikanske armije; Saragoska operacija republikanske armije) prikazane su borbe koje su vodile internacionalne brigade u periodu od novembra 1936. do oktobra 1937. god. Bitka na reci Harami i gvalalaharska bitka spadaju u značajnije bor-

be u kojima je republikanska vojska uspela da odbrani Madrid i prede u napad. Hroničarski opisi žestokih okršaja, juriša i povlačenja dopunjeni su mnogobrojnim podacima o odnosu snaga i oružja, o planovima i taktikama borbi, o vojnim jedinicama i rukovodiocima — učesnicima tih bojeva.

Dobar deo Beličevih sećanja odnosi se na vojno ustrojstvo — organizaciju i reorganizaciju internacionalnih brigada. Dve glave su posvećene formiranju slovenskih vojnih jedinica; bataljona »Đuro Đaković«, prvog i jedinog jugoslovenskog bataljona, kako to veli Belić, i 129. mešovite brigade — čehoslovačko-jugoslovenske brigade. Imponuje svežina njegovih sećanja, preciznost kojom opisuje stvaranje ovih jedinica — uslove i način, navodeći koliko i u kojim je sve jedinicama bilo jugoslovenskih boraca i na kojim su se dužnostima nalazili.

U toku dvogodišnje borbe ofanzivne akcije republikanske vojske nisu pružile očekivane rezultate. Frankova vojska bila je neuporedivo bolje naoružana, a i mnogobrojnija, zahvaljujući fašističkim državama. Zato je Republikanska vlada uputila predlog Društvu naroda da se povuku sve strane vojske iz Španije, smatrajući da će Frankove pobunjenike, lišene pomoći sa strane, republikanska vojska savladati i poraziti. I dok su dobrovoljci — interbrigadisti napuštali Španiju, vojska fašističkih država je ostala i nastavila borbu.

U poslednjim glavama opisano je povlačenje stranih dobrovoljaca i bitka za Kataloniju.

Prikazujući period građanskog rata u Španiji, Belić se ograničio samo na one borbe u kojim je lično učestvovao, čime je celovitost knjige narušena. Same borbe su površno obrađene, dok je organizaciji vojnih jedinica, njihovoj teorijsko-političkoj aktivnosti dato dosta mesta. Smatramo da je trebalo više reći o vojnom rukovodstvu Republike, od koga su poticali glavni planovi, taktika i organizacija vođenja rata, o vojničkom životu i međusobnim odnosima, što smo i očekivali iza poetičnog naslova, a što bi knjigu obogatilo i učinilo interesantnijom.

Iako ovaj rad ne prevazilazi dosadašnje tekstove iz ove tematike, on će zbog novog, činjeničkog materijala korisno poslužiti istoričarima koji proučavaju učešće Jugoslovena u ovim velikim događajima, jer u suštini predstavlja jedno veliko sve-dočanstvo. Njega će svakako pročitati saborci Stevana Belića, a i svi koji žele da se podsete teških dana koji su predhodili drugom svetskom ratu.

Danka NIKOLIĆ

Osamnaesti broj *Godišnjaka* sadrži sedam rasprava i članaka, četiri priloga i tri prikaza.

U uvodnom dijelu objavljena je rasprava dr Branišlava Đurđeva, *Istorija i društveni razvitak*. Polazeći od konstatacije da je u savremenoj istoriografiji, podijeljenoj na buržoasku i postmarksističku, najdosljedniji onaj pravac koji su u drugoj polovini XIX i prvim decenijama XX vijeka zastupale pristalice kontovskog i postkontovskog pozitivizma (sociološki pravac, sociološka istorija), Đurđev je ukazao i na ona gledišta koja istoriju odvajaju od sociologije i istorijskoj nauci osporavaju njenu pravu ulogu i značaj. U centru autorovih razmatranja nalazi se apsolutnosociološki pravac u shvatanju istorije, koji danas u najčistijem vidu zastupa postmarksistička istoriografija istorije. Zasnivajući se na osnovama postmarksističke revizije marksizma, savremena istoriografija, ona koja sebe oglašava marksističkom, po mišljenju Đurđeva, samo djelimično stoji na pozicijama koje je zastupao Marks. S tim u vezi, autor ove veoma zapažene rasprave zaključuje da bi se marksistička istorija morala osloboditi sadašnjeg postmarksističkog shvatanja koje nedijalektički apsolutizuje sociološki evolucionizam, a morala bi oživjeti i dalje razraditi Marksov istorizam u objašnjenju prirodne evolucije čovječanstva.

Najnoviji broj *Godišnjaka* objavio je i članak češkog istoričara Vaclava Žažeka, *Nacionalno-političko kretanje austrijskih Slavena za vrijeme revolucije 1848. godine*, koji je u obliku referata podnesen na zajedničkom zasjedanju čehoslovačke i jugoslovenske istorijske komisije u Sarajevu 29. septembra 1969. godine. Polazna tačka autorovih razmatranja je buržoaska revolucija 1848. godine, koja u istoriji nacionalne misli naroda Habsburške monarhije predstavlja važnu prekretnicu. Žažek je ukazao na ukorijenjeno shvatanje u istorijskoj literaturi o austrijskoj 1848. godini o postojanju tzv. »istorijskih« i »neistorijskih« naroda. Nasuprot Nijemcima i Mađarima sa svim potrebnim istorijskim pretpostavkama »istorijskih naroda«, autor je istakao veliku šarolikost u taboru tzv. »neistorijskih« naroda« mnogonacionalne Habsburške monarhije. Pri tome on, pozivajući se na istorijsko pravo, između mnogobrojnih slovenskih naroda odvaja Čehe i Hrvate kao narode koji su po svojim istorijskim pretpostavkama najbliži »istorijskim narodima«.

U većem dijelu ovog interesantnog članka autor je prikazao kako se manifestovala složenost u prilazu rješavanju nacionalno-političkog problema Austrije, posebno u grupi onih slavenskih naroda između kojih je bilo relativno najmanje razlika i nesloge — između Čeha na sjeveru Monarhije i Slovenaca, Hrvata i Srba na jugu.

Izvještaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austro-ugarskih ekonomskih suprotnosti naslov je članka Dževada Juzbašića.

Nakon šestomjesečnog boravka 1910. godine u Sarajevu, gdje je bio upućen sa zadatkom da pomogne pri organizaciji administracije tek osnovane Trgovačko-obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, Herman von Sauter je po povratku u Beč podnio izvještaj pod naslovom »Bosna-Hercegovina i Monarhija« (tekst ovog izvještaja štampan je na njemačkom jeziku uz ovaj članak kao prilog). Uz prikaz opštih prilika, Sauter se u svom izvještaju posebno osvrće na austro-ugarsko suparništvo u borbi za ekonomske pozicije i uticaj u Bosni i Hercegovini. Koristeći se bogatom literaturom i arhivskom građom Juzbašić je Sauterov izvještaj podvrgao kritici i, u

svjetlu ekonomskih suprotnosti između Austrije i Ugarske, na veoma vješt način ga interpretirao. Tako je ovaj vrijedan historijski izvor postao pristupačan, a podaci koje nam on pruža dobili su svoj pravi značaj.

Ovim i radovima koji su ranije objavljeni Dževad Juzbašić se još više afirmisao kao ozbiljan naučni radnik, pokazavši poseban interes za izučavanje društveno-političkih i ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije.

Članak dr Nusreta Šehića *Četnici kao nosioci gerilskog oblika ratovanja u planovima najviših vojnih vlasti predratne Jugoslavije* samo je dio njegovog opširnijeg rada o četničkom pokretu u Bosni i Hercegovini između dva rata. Bazirajući se na arhivskoj građi iz Vojnohistorijskog instituta, posebno priloženim sjećanjima oficira bivše Jugoslavije, Šehićev članak razmatra problem odnosa najviših vojnih vlasti predratne Jugoslavije prema gerilskom obliku ratovanja. Pored drugih dokumenata, autoru su za donošenje zaključaka uglavnom poslužila »Uputstva za četničko ratovanje u slučaju napada na Mađarsku« (izdata od strane Generalštaba Jug. vojske 1925), »Uput za četničko ratovanje« (izdat od strane Ministarstva vojske i mornarice 1929. godine) i ratni planovi »R-S«, »R-40«, i »R-41« iz 1938. 1940. i 1941. godine. Analizom navedenih dokumenata, autor je došao do zaključka da najviše vojne vlasti u predratnoj Jugoslaviji nisu ozbiljnije računale na tadašnja četnička udruženja kao važan faktor u organizovanju i vođenju gerilskog rata i da svenarodni otpor napadaču nije ulazio u ozbiljnije kalkulacije Generalštaba i Vrhovne komande do pred sami početak aprilskog rata. Istovremeno dr Nusret Šehić je pokušao odgovoriti na veoma zanimljivo pitanje: da li je četnička akcija, predvođena Dražom Mihailovićem, uslijedila kao rezultat prethodno pripremljene koncepcije o otporu okupatoru pomoću gerile? U zaključku svoga rada autor je naglasio da se četnički pokret u toku drugog svjetskog rata mora sagledavati u vezi sa četničkom tradicijom uopšte, a posebno s akcijama i djelovanjem četničkih udruženja između dva rata.

Na kraju je potrebno istaći da je ovim radom dr Nusret Šehić učinio značajan napor u rasvjetljavanju problema koji do sada nije bio predmet pažnje naše istoriografije.

Rad dr Rasima Hurema, *Neke karakteristike ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine* predstavlja dio njegove doktorske teze, koja je odbranjena u maju 1970. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

U uvodu ovog veoma zapaženog rada dr Rasim Hurem polazi od činjenice da je ustanak u Bosni i Hercegovini 1941, kao dio ustanka naroda Jugoslavije, imao i neke svoje specifičnosti koje su nastale kao rezultat nacionalne šarolikosti bosansko-hercegovačkog stanovništva, političkog nasljeđa, uključivanja Bosne i Hercegovine u okvir Nezavisne Države Hrvatske i podjele Bosne i Hercegovine na njemačku i italijansku okupacionu zonu. Ukazavši ukratko na osnovne momente toka i razvoja ustanka 1941. godine u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine, autor nas upoznaje sa nekim od bitnih karakteristika ustanka i zaključcima do kojih je došao na osnovu višegodišnjih istraživačkih napora. Tako je, po njegovom mišljenju, ustanak u Bosni i Hercegovini 1941. godine, naročito u prvoj fazi, nosio u sebi mnoge elemente spontanosti, koji su rezultat politike uništavanja Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i partizanskog načina ratovanja. Zbog toga su u ustanak odlazili ljudi različite socijalne pripadnosti i idejnih ubjeđenja, a to je uslovalo i apsolutnu brojčanu premoć seljaštva u ustanku. Međutim, i pored masovnosti ustanka, autor je došao do zaključka da Muslimani i Hrvati, zbog toga što nisu bili izloženi teroru ustaša i zbog stava dobrog dijela ustanika prema Muslimanima i Hrvatima u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine, nisu u odgovarajućem broju učestvovali u ustanku sve do jeseni 1943. godine.

U članku dr Rasima Hurema se na kraju ističe da je usljed odsustva jače političke kohezije među ustanicima, a naročito pojave četnika, KPJ u Bosni i Hercegovini morala uložiti velike napore kako bi savladala elemente stihije i građanskog rata i ustanku pribavila karakter organizovane narodnoslobodilačke borbe sa jasno formulisanim političkim ciljevima.

Nadovezujući se na rezultate autora koji su ranije pisali o prošlosti Zvornika (K. Jireček, M. Dinić, H. Kreševljaković, Đ. Mazalić, D. Kovačević-Kojić) dr Adem Handžić je člankom, *Zvornik u drugoj polovini XV i XVI vijeku* dao zapažen prilog izučavanju prošlosti ovog grada. Obuhvativši period od 1460. godine do kraja XVI vijeka, u članku se razmatraju pitanja organizacije turske vlasti, razvitka tvrđave i gradskog naselja. S obzirom da se bazira na dosada neobjavljenim izvorima iz def-

tera balkanskih zemalja, koji se nalaze u Državnom arhivu u Istanbulu, ovim radom se znatno upotpunjuje naše znanje o razvitku Zvornika u turskom periodu.

Rasprava Božidara Jakšića, *Kritika istorijskih izvora i sociologija*, u kojoj se tretiraju pitanja od bitnog značaja za istorijsku nauku, izaziva posebnu pažnju i zbog toga što su radovi ovakvog karaktera u istorijskim časopisima prava rijetkost.

U narednoj rubrici *Godišnjaka* objavljeni su sljedeći prilogi: dr Desanka Kovačević-Kojić, *Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka*; dr Branislav Đurđević, *O kanunu za bosanski, hercegovački i zvornički sandžak iz 1539. godine*; Hamdija Hajdarhodžić, *Jedno suđenje pred ljubinjanskim kadijom iz 1714. godine*; Hasan Škapur *Prijedor i okolina u bosanskom ustanku 1875—1878. godine*.

Zasnivajući se na izvorima iz Dubrovačkog arhiva koji u dosadašnjim istraživanjima nisu uzimani u obzir, rad dr Dese Kovačević-Kojić razmatra ulogu rudarstva u prvoj polovini XV vijeka u privrednom razvoju pojedinih gradskih naselja u unutrašnjosti Srbije i Bosne.

U svom prilogu dr Branislav Đurđević, u vezi s njegovim ranijim pisanjem o kanunu za bosanski, hercegovački i zvornički sandžak iz 1539. godine, odgovara na primjedbe koje mu je u *Godišnjaku* iz 1966. godine uputio dr Hazim Šabanović.

Prilog Hamdije Hajdarhodžića upoznaje nas sa jednom epizodom iz veoma živih trgovačkih odnosa Dubrovnika i njegovog zaleđa Bosne i Hercegovine prvih decenija XVIII vijeka.

Rad Hasana Škapura predstavlja prilog boljem razumijevanju ustanka 1875—1878. godine u Prijedoru i njegovoj okolini, jer su u njemu korišteni do sada nepoznati podaci iz Orijentalnog instituta u Sarajevu.

U rubrici *Ocjene i prikazi* objavljeni su prikazi Ilijasa Hadžibegovića, *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ*; Perka Vojnovića, *Zbornik krajiških muzeja II i IV*, Zenica 1970. i Dušana Kojovića, *Majnštajn, Izgubljene pobjede*.

Na kraju ovog broja *Godišnjaka* dr Rasim Hurem nas ukratko informiše o toku i zaključcima godišnje skupštine Društva istoričara Bosne i Hercegovine, koja je održana u Trebinju 15. i 16. maja 1970. godine.

Ibrahim KARABEGOVIĆ

Ovim dvobrojem i *Glasnik* se uključio u akciju obilježavanja 30-te godišnjice početka narodnog ustanka i socijalističke revolucije, donoseći na prvih 214 stranica 11 radova koji se odnose na tu temu.

Od ovih radova najinteresantniji je rad Uglješe Danilovića *Kriza ustanka u proljeće 1942. godine* (13—48 str.), u kojem je najviše prostora posvećeno krizi ustanka u istočnoj Bosni u proljeće 1942. godine. Da bi dublje prikazao uzroke krize ustanka koja je u ovoj oblasti trajala od decembra 1941. do potkraj 1942. godine, autor je morao u osnovnim crtama prikazati početak i razvoj ustanka od kraja jula i početka avgusta do decembra 1941. godine.

Autor ukazuje da poslije prve ofanzive i gubitka slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji krajem 1941. i početkom 1942. godine istočna Bosna iz više razloga postaje centar pažnje i narodnooslobodilačkog pokreta, i četnika i okupatora. Više nije moglo biti dvojstva u ustaničkim masama. Do jače diferencijacije i sukoba sa četnicima, nužno je moralo doći. Stiče se utisak da bi do krize došlo i da nije bilo tzv. druge ofanzive. Do četničkih pučeva u, do tada jakim partizanskim odredima, dolazi poslije ofanzive. Opširno se analiziraju sve nepovoljne okolnosti u to vrijeme po narodnooslobodilački pokret, kao i svi nedostaci i propusti partijske organizacije u istočnoj Bosni. Autor smatra da tih propusta nije bilo da kriza, do koje je moralo doći, ne bi imala tako teških posljedica po narodnooslobodilački pokret u istočnoj Bosni. Prikazana je i tzv. treća neprijateljska ofanziva poslije koje preostale ustaničke snage u istočnoj Bosni djeluju izolovano u veoma teškim uslovima, gotovo godinu dana, bez neposredne veze sa Vrhovnim štabom i glavninom partizanskih snaga. U opštim napomenama o četnicima u istočnoj Bosni na široj osnovi izlaže se šta je četništvo značilo i koga je predstavljalo u klasnom i političkom pogledu, kako je došlo do organizacije četničkih jedinica, šta je omogućilo njihov privremeni uspjeh u 1942. godini, da li je bilo ispravno saradivati u 1941. godini, zašto je došlo do saradnje, ko je od te saradnje imao više koristi, a ko štete, kakve su greške i propusti u toj saradnji učinjene itd.

Kad se govori o jednom dijelu buržoazije, prozapadno orijentisane, koja je vjerovala u pobjedu antihitlerovske koalicije, u prvom redu Engleske i Amerike, ne bi se moglo reći da je tu buržoaziju u Hrvatskoj predstavljala Hrvatska seljačka stranka u cjelini. Poznato je da je u vodstvu HSS još prije rata bilo jako desno — frankovačko krilo, koje je imalo znatnog uticaja na pristalice HSS. Ovome treba dodati i do kraja pasivan stav vodstva Hrvatske seljačke stranke prema prilikama u zemlji za vrijeme rata, a Mačeka posebno.

Rad Uglješe Danilovića nije sjećanje u pravom smislu te riječi. U njemu se otišlo mnogo dalje od toga. Autor je, kao jedan od istaknutih učesnika i aktera u zbivanjima o kojima piše, pokušao na osnovu onoga što je zapamtio na osnovu onoga što su i drugi učesnici o tome rekli, i uz pomoć arhivske građe, dati, koliko je to moguće, svoj objektivni sud o krizi ustanka u istočnoj Bosni 1942. godine. O prilikama u istočnoj Bosni 1941. i 1942. godine se u posljednje vrijeme dosta pisalo. O tome su pisali i učesnici i istoričari. Čak se vodi i žučna polemika. Danilović se u radu ne osvrće na ta različita gledanja. Radovi učesnika o tako važnim događajima iz naše novije istorije, pa čak i kad se ne slažu u ocjenama za istoričare — istra-

živače od velikog su značaja. Svi ti radovi će pomoći da se dođe do približno objektivne ocjene.

U kategoriju pravih i neposrednih sjećanja mogu se uvrstiti pet kraćih priloga — Džemila Šarca: *Od V do VIII razreda*; Mladena Kneževića: *Sjećanje na ilegalni rad u gradu Sarajevu u vremenu od juna do novembra 1942. godine*; Ignjata Radojčića: *Diverzantske akcije Lipačke čete*; Asima Mujkića: *Pripreme i prva akcija u Brčkom 1941. godine*; i Abdulaha Sarajlića: *Nekoliko akcija tuzlanskih skojevaca 1941. godine*. Sva ova sjećanja, iako prikazuju manje značajne događaje i kraće periode, za istoričare su korisna.

Kraćim prilogom pod naslovom *Banjaluka u pripremama ustanka u Bosanskoj krajini 1941. godine* dr Dušan Lukač prikazuje rad banjolučke partijske organizacije, kao i Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu na pripremama za oružanu borbu u vremenu od kapitulacije zemlje, pa do 27. jula 1941. godine.

Petar Mišković je u radu *Ilegalni narodnooslobodilački pokret u Sarajevu (1941—1945)* dao opštu predstavu o tome pokretu, prikazujući uglavnom najkrupnije akcije i događaje. Međutim, ova tema zahtijeva svestraniju i studiozniju obradu s obzirom na značajnu ulogu ilegalnog pokreta u Sarajevu u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

U radu: *Razvitak radničkog pokreta u Drvaru do 1941. godine* Nikola Babić dokumentovano pše o razvoju radničkog pokreta u Drvaru i njegovoj bližoj okolini od kraja XIX i početka XX vijeka, pa do ustaničkih dana 1941. godine. Autor objašnjava kako je za vrijeme austrougarske uprave u BiH strani kapital nalazio put do ogromnih kompleksa šuma u južnom dijelu Bosanske krajine. Već 1893. godine bavarski industrijalac Oto Štajnbajs sklapa ugovor sa Zemaljskom vladom za BiH o eksploataciji šuma Grmeča, a za preradu gradi strugaru u Dobrljimu. Ubrzo se počinje koristiti šuma svih planina na jugu Bosanske krajine i u Drvaru se 1900. godine podiže moderna strugar. Ovaj gigant drvne industrije toga vremena pretvara se u akcionarsko društvo sa akcijskim kapitalom od 6 miliona zlatnih austrijskih kruna, koje je u prvim godinama razvoja zapošljavalo oko 5 hiljada radnika. Do kraja 1915. godine preduzeće je u eksploatacionom području izgradilo 550 kilometara željezničkih pruga na čijoj izgradnji je radilo više hiljada, a dobilo stalno zaposlenje preko 1.000 ljudi. Ovako brzi razvoj kapitalističke privrede izazvao je dalekosežne posljedice u ovom dijelu Krajine. Nekoliko hiljada zaposlenih seljaka iz temelja će izmijeniti svoj dotadašnji način života i rada.

Nikola Babić je prikazao težak položaj seljaka koji su bili zaposleni uglavnom kao nekvalifikovani radnici. Zatim je obradio i proces klasnog osvješćivanja radnika i njihove prve radničke organizacije i manifestacije počev od 1906. godine. On u radu prati razvoj radničkog, socijaldemokratskog i komunističkog pokreta u Drvaru i njegovoj bližoj okolini sve do 27. jula 1941. godine.

Pri kraju svog rada autor izvodi tačan zaključak: da je postojanje velikog broja klasno-svjesnih i organizovanih radnika u Drvaru i njegovoj bližoj okolini bilo od presudnog uticaja na masovno učešće naroda i trajnu stabilnost NOP-a u drvarskom kraju tokom oslobodilačke borbe i revolucije naroda Jugoslavije 1941—1945. godine. Međutim, ovoj činjenici treba dodati i druge, na primjer, dio naoružanja i opreme koje je ostalo u tom kraju prilikom rasula Jadranske divizije u aprilu 1941. godine, borbenu tradiciju, geografski položaj, kompaktno stanovništvo koje je bilo osuđeno na fizičko uništenje itd.

O nastanku, razvoju i djelovanju partijskih organizacija od 1931. do oslobođenja zemlje 1945. godine na teritoriji koja je u toku NOR-a činila operativno romanijsko područje piše Drago Borovčanin u radu *Nastanak i razvoj organizacije KPJ na Romaniji*. Autor je na početku rada prikazao privredne, društvene i političke prilike između dva rata na prostoru Romanije, posebno ističući one elemente koji su izazivali nezadovoljstvo naroda i davali mogućnosti KPJ da uoči kapitulacije Kraljevine Jugoslavije na Romaniji formira jaku partijsku organizaciju i ostvari jači uticaj među stanovništvom toga kraja. Na osnovu originalne arhivske građe i sjećanja dat je pregled svih partijskih ćelija, komiteta i njihovih članova od 1931. do oslobođenja zemlje 1945. godine.

Đorđe Lazarević u opsežnom radu *Sjeveroistočna Bosna krajem oslobodilačkog rata (157—214 str.)* piše o veoma složenoj situaciji u tom dijelu Bosne od septembra 1944. do maja 1945. godine. Rad je pretežno pisan na osnovu arhivske građe i sadrži mnogo podataka i činjenica kojima se u istoriografiji naše revolucije ponekad nije poklanjala puna pažnja. Inače kod nas se mnogo više pažnje poklanjalo prvim go-

dinama revolucije, dok je završna faza narodnooslobodilačke borbe (1944. i 1945. godina) malo obrađivana. Vrijeme o kome piše autor bilo je dramatično za stanovništvo sjeveroistočne Bosne. Na njenom području u to vrijeme zatekle su se u velikom broju sve kvasilinske formacije. Tome treba dodati i povlačenje uz duže zadržavanje Nijemaca i četnika Draže Mihailovića. Autor je uspio da prikaže svu težinu i komplikovanost te situacije uz iznošenje pojedinosti koje su karakteristične samo za to područje. Međutim, mišljenja smo da rad nije najbolje metodološki postavljen. Preglednije bi bilo da je čitavo područje obrađeno u cjelini uz iznošenje svega onoga što je zajedničko za čitavo područje, a šta, opet, karakteristično za pojedini kraj. To bi bilo bolje od posebne obrade tuzlanskog, majevičkog, birčanskog, posavsko-trebavskog okruga kao i srebreničkog, zvrničkog i kladanjskog sreza. Time bi se izbjegla opširnost i ponavljanje.

Na kraju prikaza radova kojima Glasnik obilježava 30-tu godišnjicu početka ustanka naroda Bosne i Hercegovine mora se konstatovati da je Redakcija, na vrijeme povela računa, mogla i na bolji način obilježiti ustanak. Od 11 objavljenih radova 9 se odnosi na područje istočne Bosne, a samo 2 na Bosansku krajinu, i to na vrijeme do ustanka, dok Hercegovina nije uopšte zastupljena. U nedostatku novih radova mogao se izvršiti izbor iz već objavljenih radova i doktorskih teza koji se odnose na rat i revoluciju u BiH.

Iz oblasti arhivistike i arhivske službe u ovom dvobroju su objavljeni sljedeći radovi — Kasima Isovića: *Organizacija i funkcionisanje vrhovnih registratura u BiH u doba austrougarske uprave*; Fadila Modronje: *Vodič kroz arhivsku građu fonda Pokrajinske uprave za BiH*; Vjekoslave Hunski: *Vodič za fondove Narodnih odbora I—IV rejona u Sarajevu*; Nafiza Halilovića i Aide Bahtijarević: *Vodič arhivskih fondova okružnih organa Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na području Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Bosansku krajinu*; Fadila Modronje: *Značaj i stanje arhivske građe fonda ZAVNOBiH-a*; Nikole Panjevića: *Dva priloga iz vodiča kroz arhivsku građu u Istorijskom arhivu Tuzle*; Hivzije Hasandedića: *Tri spisa iz Orijentalne zbirke provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru*; Rašida Hajdarovića: *Rukopisne medžmue i Sajme Ajanović-Sarić: Vodič za fond poglavnikovo povjereništvo (Povjereništvo Sarajevo)*. Svi ovi radovi su veoma korisni jer pružaju dragocjene podatke istoričarima koji se služe građom iz archiva BiH.

U dijelu knjige: Članci i rasprave objavljena su četiri rada. U radu *Počeci muzičkog života u Sarajevu* Risto Besarević piše o prvim oblicima muzičkog života u BiH pod Austro-Ugarskom, a zatim najviše prostora daje osnivanju prve privatne muzičke škole, koju je otvorio kompozitor i dirigent Franjo Mačejovski 1908. godine. Prvi svjetski rat škola Franje Mačejovskog dočekala je kao jedina muzička škola u Sarajevu, osnovana pod austrougarskom upravom i prva škola ove vrste u Bosni i Hercegovini uopšte. Rad Riste Besarevića je lijep prilog istoriji muzike i kulture u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom.

Božo Madžar u radu: *Početak organizovanja bosanskohercegovačke privrede i osnivanje Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu 1909. godine* obrađuje osnivanje zanatlijskih društava u Bosni i Hercegovini početkom XX vijeka i osnivanje bosanskohercegovačkog trgovačkog društva 1905. godine. Autor je opširno prikazao rad Trgovačkog društva i Zemaljske vlade za BiH na osnivanju Trgovačke i obrtničke komore za BiH, koja je osnovana tek nakon aneksije 1909. godine uz konstataciju da je ovaako dugo čekanje na osnivanje Komore proizašlo iz nezainteresovanosti austrougarskih vlasti, a dobnim dijelom i indolencije domaćih privrednika. U radu je općenito prikazano opadanje zanatstva i njegov težak položaj, a nasuprot tome, oživljavanje trgovine i njen brzi uspon.

U dokumentovanom, jasno i pregledno napisanom radu pod naslovom *Tarifne akcije radnika Zavidovića 1919—1920. godine* dr Ahmed Hadžirović prikazuje uspješnu akciju radnika dva šumsko-industrijska preduzeća iz Zavidovića na poboljšanje svog ekonomskog položaja u vremenu od oktobra 1919. do polovine 1920. godine. U uvodu je izneseno da je period od kraja 1918. do kraja 1920. godine karakterističan po tome što je u to vrijeme radnička klasa u BiH i uopšte u Jugoslaviji uspjela, zbog nesredene unutrašnje situacije i revolucionarnog poleta u Evropi, da se izbori za znatnije poboljšanje svog položaja, putem uspješno završenih štrajkova i tarifnih akcija. Međutim, kad je buržoazija učvrstila svoj položaj u zemlji i kad je došlo do jenjavanja revolucionarnih pokreta u svijetu, znatno se mijenja odnos vlasti prema radničkom pokretu. Za to je najbolji primjer donošenje Obznane 1920. godine. Hadžirović je na

primjeru radnika iz Zavidovića iznio brojne probleme i pojave koje su bile karakteristične za čitavu radničku klasu i radnički pokret u BiH, pa i u čitavoj zemlji u to vrijeme.

Katica Tadić u kraćem radu *Prilog pitanju cenzure u BiH 1919—1920. godine* daje pregled listova, brošura i knjiga koji su se našli pod udarom cenzure u Bosni i Hercegovini 1919—1920. godine.

U odjeljku građe objavljena su dva priloga: *Uspomene don Stjepana Krešića iz bosanskog ustanka 1875—1878* i dr Hamdije Kapidžića *Ispisi iz bečkih arhiva o predistoriji prvog svjetskog rata*.

Krešićeve uspomene je priredio Stipo Marković i dao izvjesna objašnjenja. Pri čitanju ovih uspomena nameće se potreba kritičnosti. Stoga je na mjestu primjedba Redakcije data u tom smislu.

U Kapidžićevoj zbirci ispisa dati su utisci pojedinih ličnosti u vidu memoara o prilikama u Bosni i Hercegovini od 1908—1914. godine, dakle iz vremena kada se Monarhija pripremala za likvidaciju Srbije i kada je Bosna i Hercegovina, baš zbog te namjere, bila od izuzetnog značaja za austrougarsku politiku.

Na kraju ovog prikaza predlažemo da se ubuduće izbjegavaju dvobroji, jer su pregledazni i nepraktični. Bolje je izdavati Glasnik svake godine. On bi u tom slučaju bio aktuelniji i bolje bi odgovarao svojoj svrsi.

Ljiljana GAKOVIĆ

Revija za istoriju drugog svjetskog rata proslavila je u 1970. godini mali jubilej — 20-godišnjicu izlaženja. I pored tematski određene fizionomije i problematike koja je posljednjih godina izložena kritici teoretičara istorije, časopis se održao i dalje obrađuje događaje pred drugi svjetski rat i u toku rata. Časopis kao takav zadovoljava potrebu savremenih istoričara i afirmiše se kao njihovo glasilo. Revija za istoriju drugog svjetskog rata izlazi u Parizu četiri puta godišnje. Pored francuskih, u časopisu objavljuju svoje priloge i istoričari Evrope i Amerike.

Časopis ima dva dijela: u prvom dijelu objavljuju se duže studije iz problematike drugog svjetskog rata. U pojedinim brojevima prvi dio je posvećen jednoj zemlji i jednom problemu pred rat ili u toku rata. Na primjer, br. 78 je posvećen Poljskoj radovima: *Poljska i razvoj drugog svjetskog rata, Poljska i saveznici 1939—1945, Rat i okupacija Poljske kao instrument uništenja jednog naroda*, ili broj 79, čiji prvi dio govori o ekonomskim momentima u Francuskoj 1940: *Opskrbljivanje i cijene u departmanu Gard (ljetu — jesen 1940), Prvi koraci »Ostlanda« U Mert i Mozelu i Ekonomski preporod Sjevera i Pa d'Kalea*.

Drugi dio bi se mogao nazvati informativnim, jer obuhvata prikaze najnovijih knjiga francuskih i stranih autora.

U ovoj jubilarnoj godini izlaženja u časopisu je objavljen niz vrlo interesantnih priloga, ali zbog ograničenog prostora mi ćemo pobliže informisati samo o nekim.

U svesci br. 77 našu pažnju je privukao prilog Bernarda Mišela *Mala Antanta i internacionalna kriza tridesetih godina*. Sve do prije nekoliko godina istoričari su malo pažnje poklanjali internacionalnim vezama država centralne Evrope između dva rata. U studijama o Anšlusu dosta se raspravljalo o odnosima Austrije ili Čehoslovačke sa Francuskom ili Njemačkom. Ali, odnosi između Mađarske i Poljske ili Čehoslovačke i Rumunije ostaju nepoznato područje koje je samo površinski proučavano. Smatra se da za to odgovornost pripada istoričarima u istočnoj Evropi koji smatraju da je Mala Antanta nastala kao mahinacija imperijalista protiv Sovjetske Unije, i tek bi generalno otvaranje arhiva dozvolilo reviziju tih sudova, što bi omogućilo sagledavanje perioda između dva rata u novom svjetlu. Rumunija je otkrila briljantnu ulogu svojih diplomata koju su oni imali u odbrani prava malih naroda u Evropi poslije Versaja. Današnja Rumunija je ponovo našla veze koje su je povezivale sa Rumunijom Tituleska, prethodnicima Društva naroda i dušom svih antirevizionističkih sporazuma. Prvo veliko djelo o sintezi Male Antante objavila je u Bukureštu Eliza Kampus, koja se koristila, pored bogate bibliografije štampe i stranih knjiga, i zamašnim fondom Male Antante, pohranjenim u arhivima rumunskog ministarstva inostranih poslova. U Čehoslovačkoj Republici u vrijeme Masarika i Beneša otvoreno je novo istraživačko područje za istoričare. Sva opažanja i novi pogledi na odnose centralne i istočne Evrope objavljeni su u dva časopisa: *Slovansky prehled* i *Slovanske Historiche studie*.

U centru pažnje svih radova je nastanak Male Antante koji pada u periodu konjunktive 1920. godine. U početku je to bila reakcija tri države: Rumunije, Čehoslovačke i Jugoslavije ujedinjenih pod prijetnjom rekonstrukcije Habsburške monarhije, u direktnoj formi pokušajima rekonstrukcije starog Karlovog carstva ili u indirektnoj formi u francuskom projektu duvanske konfederacije koji unosi nemir u centar antiaustrijske politike. Ta situacija doprinijela je da 1920. godine propadne složeni

plan saveza koji se nazirao u poratnoj centralnoj Evropi i do trijumfa je dovela formulu Male Antante. Nastala gotovo slučajno, ignorisana i bez formalnih institucija tokom dvadesetih godina, Mala Antanta je tridesetih godina u vrijeme ekonomske krize koja je zahvatila sve tri zemlje trebalo da pokaže svoju efikasnost i koherenciju. Mala Antanta je imala uvijek vrlo slabu ekonomsku bazu i nisu nikad postojale jake trgovačke veze između zemalja članica. I pored toga što se tih godina ponovo javila ideja o ekonomskoj federaciji naroda centralne Evrope, mnogi planovi u vezi s tim propadaju. I na političkom planu dolazi do zaoštavanja i sukoba dviju grupa. Mala Antanta je odolijevala revizionistima sve do 1937. godine kada je pretrpjela svoj prvi težak udarac, bugarsko-jugoslovenski sporazum, koji je bio rezultat politike revizionističkih država, a 1938. godine, poslije sklapanja Minhenskog sporazuma, prestala je da postoji. Autor ovog priloga smatra da su rumunski historičari u pravu što insistiraju na evoluciji i jačanju Male Antante tridesetih godina i što ističu da je prestala da postoji tek poslije Minhenskog sporazuma.

U broju 77. mogu se naći interesanti prikazi knjiga o pokretu otpora u Evropi i o nacizmu. Pod zajedničkim naslovom *O nacizmu*, objavljena su četiri prikaza knjiga koje govore o Hitlerovoj socijalnoj revoluciji i o odnosima nacističke Njemačke sa zapadnim zemljama. Našu pažnju je privukao prikaz Pjer Angela sa Univerziteta d'Orlean-Tur — knjige Davida Šenbauma *Hitler's Social Revolution Class and status in Nazi Germany, 1933—1939*, izdate u Njujorku 1967. godine. Naslov prikaza je *Hitlerova 'socijalna revolucija'?* Šenbaum ne dozvoljava nikakvu sumnju u socijalni i revolucionarni karakter nacionalsocijalizma i stavlja daleko iza sebe sve »hitlerologe« koji sistematski ignorišu uslove u kojima je nastao i uzeo maha nacionalsocijalizam. Šteta je što njegove mnogobrojne statistike i tablice o socijalnom sastavu stanovništva, o NSDAP, njenom rukovodstvu i njenoj organizaciji u različitim periodima, te izvještaji o kretanjima cijena i nadnica koji su vrlo jasni nisu ranije objavljeni i bolje osvijetljeni. Šenbaum daje niz vrlo interesantnih primjera za ilustraciju svoje teze o revolucionarnom karakteru nacionalsocijalizma. On takođe stoji na stanovištu da se nacionalsocijalizam, promatran kao učenje, i revolucionarnosocijalni pokret, može identifikovati sa komunizmom (takvo mišljenje zastupaju i neki drugi američki i njemački historičari uz male rezerve). Pored zapanjujuće sličnosti između hitlerizma i stalinizma, postoji jedna isto tako zapanjujuća razlika, a to je potpuna odsutnost čistki kod hitlerizma (ona u junu 1933. godine smatrana je kao izuzetak).

Pjer Angel, autor ovog prikaza, smatra da ni Šenbaum nije mogao izbjeći zamkama koje su mu se ispriječile na putu, kao ni mnogi drugi, ali da se ipak od savjesnog autora moglo očekivati društveno-ekonomska analiza sa manje površnim izvođenjem zaključaka.

Broj 78. posvećen je Poljskoj. Tu se nalaze prilozi koji govore o Poljskoj i razvoju drugog svjetskog rata, njenim odnosima sa saveznicima (1939—1945) i socijalnoj i političkoj strukturi antihitlerovskog pokreta u Poljskoj.

U broju 79. našu pažnju je privukla studija J. Mièvera *Prvi koraci »Ostlanda« u Mert i Mozelu*, koja ima zadatak da ispita prve korake društva »Ostland« u sjeveroistočnoj Francuskoj od njegovog početka do jeseni 1941. kada se sistem potpuno učvrstio.

Društvo »Ostland« je pripadalo njemačkom ministarstvu za snabdijevanje i zemljoradnju i imalo je svoje sjedište u Berlinu. Njegov zadatak je bio da upravlja poljskim krajevima pripojenim Rajhu poslije kampanje u septembru 1939. »Ostland« je u Francuskoj bio naročito poznat po svojoj aktivnosti u departmanu Ardena (sjeverna Francuska), ali je obuhvatio i departmane La Mez, l'Eu, a Mert i Mozel je zauzeo prvo mjesto među departmanima koje je ovo društvo eksploatisalo. Sve intervencije »Ostlanda« regulisane su njemačkim dekretom u kojem se nalazi niz klauzula. U početku »Ostland« je nadzirao redovno snabdijevanje stanovništva na okupiranoj teritoriji, rad pojedinih preduzeća koja su bila njemu odgovorna, i obrađivanje zemlje da bi u jesen 1941. godine prišao velikim konfiskacijama obradive zemlje i to zemlje na ugaru, zemlje ratnih zarobljenika i bjeGUNaca zapuštene zemlje i posjede Jevreja. Na taj se način »Ostland« sasvim proširio na područje Mert i Mozel.

U broju 80. nalazi se niz priloga o štampi u okupiranim zemljama Zapadne Evrope (Belgija, Holandija, Danska, Norveška i Francuska) od 1940. do 1945. godine. Autori ovih priloga su nastojali da daju kratak pregled kolaboracionističke štampe sa svim njenim specifičnostima u pojedinim okupiranim zemljama.

Studija pod naslovom: *Štampa u vrijeme okupacije Belgije (1940—1944. godine)* rezime je doktorske teze El de Bens branjene na Univerzitetu u Ganu. Ona prikazuje

njemačke ustanove kojima je stavljena u zadatak reorganizacija belgijske štampe, rad cenzure, belgijske institucije koje su se stavile u službu okupatora i razvoj dnevnih listova i periodične štampe. Kada su Nijemci okupirali Belgiju, nastojali su u što kraćem roku staviti u službu nacionalsocijalizma belgijska sredstva informisanja. U tome su im pomagale mnoge institucije, među kojima je P. A. (Propaganda Abteilung) obezbijedila najveći uticaj. Nijemci su u Belgiji slijedili politiku koja je išla za tim da uguši štampu koja je davala utisak prividne slobode. P. A. je radila tajno. Štampa je bila podvrgnuta beskrajnoj seriji propisa i uredaba. Preventivna cenzura je eliminisala sve mogućnosti slobodnog izražavanja, a poslije njenog ukidanja sastavljen je takav sistem ukora, kazni, opomena i suspenzija koji postaje cenzura a posteriori 23. maja 1940. trinaest dana poslije njemačke agresije izišao je prvi list u Briselu, a već u oktobru iste godine u cijeloj Belgiji izlazilo je 27 listova. Većina tih listova su bili »leteći« (pod »letećim« podrazumijevaju se listovi koji su izlazili protiv volje njihovih vlasnika ili njihovih upravnih vijeća).

Zatim slijede informacije o tiražu, rasprostiranju i ravnoteži jezika kako dnevnih listova tako i periodične štampe koja je imala gotovo istu sudbinu kao i dnevni listovi.

Na kraju autor govori o štampi grupe kolaboracionista Rexa, VNV, i Vlaga, koji su slijedili direktive P. A. i finansijski zavisili od nje. Kolaboracionistička štampa je imala vrlo mali uticaj na javno mnjenje u korist njemačke okupacije. Nesumnjivo da je ona propala u svom pokušaju da propagira ideologiju nacionalsocijalizma da podstiče na eventualnu kolaboraciju.

Na kraju svake sveske nalazi se vrlo bogata bibliografija sastavljena uz pomoć Biblioteke savremene internacionalne dokumentacije.

Željka VRDOLJAK

Redakcija časopisa je okupila istoričare iz Evrope i Amerike koji se bave istorijom radničkog pokreta i ostalih socijalnih kretanja od 18—20. vijeka. Mnogi radovi su fundirani na arhivskim dokumentima Instituta za socijalnu istoriju u Amsterdamu i ostalim arhivskim evropskim ustanovama. Rezultat takvih istraživanja su i radovi u ovom broju koji za razliku od ranijih godišta časopisa, više posvećuju pažnju socijalnoj istoriji 20. vijeka. Posebno je zanimljiva problematika iz Kominterne koja je u ranijim godištiman manje tretirana.

Savremena problematika socijalne istorije u vrijeme poslije II svjetskog rata tretira se u radu James Mac Farlanea iz Šefilda pod naslovom *Zastupnici brodarske sindikalne unije u britanskoj trgovačkoj mornarici* (Shipboard Union Representation in the British Merchant Navy). U ovom članku autor je analizirao borbu mornara trgovačke mornarice za dobijanje neke forme trgovačke unije i pokušao da kritički procijeni šemu koja je na kraju nastala između Unije mornara, Nacionalne unije mornarice i brodovlasnika Britanske mornarčke federacije. Tu su posebno objašnjene relacije između pomoćnog brodarskog osoblja i trejd unionske organizacije unutar britanske industrije.

U procjenjivanju brodarskih organizacija treba imati u vidu specifičan momenat u pomorskom životu. Brod je posebna institucija — veli autor — mornareva prostorija za jelo i spavanje i predstavlja mornarevu instancu i socijalnu egzistenciju. Iz toga je proistekla, po riječima pisca, i posebna specifična brodarska organizacija radnika »Shipboard Liaison Schema«, koja je osnovana 1965. poslije dugogodišnjeg pritiska mornara na britansku trgovačku mornaricu. Ta organizacija je postala prvi branilac i zaštitnik socijalnih zahtjeva i opštih interesa mornara.

Autor je izvukao na kraju zaključke, što ukazuje na činjenicu da je pisac uočio probleme i iz njih našao rješenja.

Iz istorije Kominterne i Komunističke partije Francuske značajan je članak profesora istorije iz Čikaga, Williama A. Hoisingtona, Jr. *Klasa protiv klase: Francuska komunistička partija i Kominternu*, studija o izbornoj taktici u 1928. Za ovaj rad korištena je zaostavština Humberta-Droza, koja se čuva u Internacionalnom institutu za socijalnu istoriju u Amsterdamu, te korespondencija Droza sa Toljatijem, časopis Kominterne *Komunistički internacional*, *Le Populaire*, *L'Humanité* itd.

Ovdje je obrađena interesantna tema iz istorije Kominterne, o čemu u istoriografiji međunarodnog radničkog pokreta ima malo radova. Autor konstatuje da je prije 30-tih godina ovoga vijeka Francuska komunistička partija pouzdano odobrila politiku Sovjetskog Saveza prema Kominterni. Međutim, 20-tih godina francuski komunistički lideri su bili podijeljeni u vezi s pitanjem sovjetskog uticaja u Kominterni. Uočljiva je sovjetska dominacija u internacionalnim Kominterninim organizacijama u vremenu predkampanjske diskusije i u toku izbora 1928. godine za Francusku nacionalnu skupštinu. To je dalo mogućnost francuskim komunistima da preispitaju svoju snagu, stil i pozicije u francuskoj politici i uticaj Sovjetskog Saveza.

Neslaganje u povodu izborne taktike dovelo je do zainteresovanosti Kominterninih rukovodilaca za politiku, držanje i stav Komunističke partije Francuske. Jules Humbert-Droz¹⁾, predstavnik Kominterne na Kongresu Francuske komunističke partije u Lulu juna 1926. godine zalagao se da francuski komunisti pojačaju napore za izbornu saradnju sa članovima Socijalističke partije. Izborne akcije i saradnja KP Francuske sa socijalistima takođe je predmet razmatranja u ovome članku. Međutim,

kritika Francuske komunističke partije od strane Kominterne nije primljena s oduševljenjem; francuski komunisti su odbacili sugestiju Kominterne za moralnu i političku reformu. D. Petrovsky, privremeni predstavnik Kominterne u Parizu, koji je bio naimenovan i za rukovodioca Agitpropa Kominterne solidarisao se sa francuskim komunistima protiv Humberta Droza.

U daljem izlaganju autor razmatra odnos rukovodstva Kominterne prema rukovodiocima Komunističke partije Francuske i Humbertu-Drozu, te njihov stav prema Kominterni u toj složenoj situaciji. U svakom slučaju, zaključuje autor, Kominternina je nastojala da se njena taktika provede u Francuskoj komunističkoj partiji. Međutim, kako rukovodioci nisu izvršili odluke Kominterne, ova je preduzela rigoroznije korake prema njima da ih uvjeri u opravdanost svoje politike. Tako je, npr. Marcel Cachin, partijski lider, veteran, dobrovoljno stupio u zatvor, jer je Maurice Thorez riješio da se pokori partijskoj disciplini i revolucionarnoj aktivnosti usklađenoj s Kominterninim uputstvima.

Humbert-Droz⁴⁾ novi rukovodilac zapadnoevropskog sekretarijata Kominterne u Berlinu otputovao je u Pariz da informiše francuske komuniste o izbornoj taktici, Kominterne koju je trebalo provoditi u Francuskoj. Politika Kominterne, kako je izložena u taktičkom programu »Klasa protiv klase« u instrukcijama upućenim francuskim komunistima za izbore, reflektovala se i u sovjetskom položaju i svjetlu trenutne stabilizacije kapitalizma u svijetu.

Objavljivanje dokumenata Kominterne upućenih francuskim komunistima izazvalo je različita reaganja kod partijskih lidera i oni su se opredijelili za i protiv Kominterninih direktiva. Uprkos neslaganju nekih sa instrukcijama Kominterne, Centralni komitet KP Francuske izdao je Otvoreno pismo članovima Partije i objasnio novu izbornu taktiku. U pismu su date detaljnije instrukcije članstvu na osnovu direktiva Kominterne. U isto vrijeme, pismo je predlagalo saradnju sa socijalistima. U predlogu su bili izneseni i minimum programa saradnje (»Klasa protiv klase«) izvještaj francuske komisije na devetom plenumu Egzekutivnog komiteta Kominterne, i rezolucija egzekutivnog komiteta Kominterne. Francuska nacionalna partijska konferencija, održana januara 1928. u Parizu, prihvatila je politiku Kominterne i u tom smislu usvojila rezoluciju.

Poslije nacionalne konferencije, tzv. »francusko pitanje« je bilo razmatrano na devetom plenumu EKKI (9—25. II 1928), na kome su prvaci evropskih komunističkih partija u zajednici sa francuskim partijskim liderima razmotrili i ublažili »latentnu krizu u odnosima između CK KP Francuske i Egzekutivnog komiteta Kominterne.

Francuski socijalisti nisu odgovorili na apel komunista. Zbog toga su socijalisti odlučili da mijenjaju izbornu taktiku. Tada su komunisti pokrenuli seriju uvodnih napada, optužujući socijaliste za kompromis i kolaboraciju sa srednjom klasom, za podupiranje fiskalne politike kapitalista, koja je branila francuski imperijalizam.

Izborni rezultati od 22. IV 1928. bili su porazni za komunističku partiju Francuske. Od 187 poslanika, izabranih u prvim izbornim rezultatima, nijedan nije bio komunist.

Prilog J. Martina Rylea profesora iz Richmonda, *Internacionalna crvena pomoć i strategija Kominterne 1922—1926* (International Red Aid and Comintern Strategy 1922—1926) obrađuje problematiku ove humane radničke organizacije i njene odnose sa Kominternom.

Od brojnih organizacija koje su se razvile u okviru Kominterne nijedna nije proširila svoju aktivnost kao Internacionalna crvena pomoć. Osnovana 1922, služila je Kominterni preko 20 godina, dok nije bila raspuštena 1943. godine. U vrijeme svoga uspona (1932—1933) imala je preko 40 miliona članova i obuhvatala je preko 73 nacionalne sekcije. Crvena pomoć je pomogla hiljadama komunista i revolucionara koji su bili uhapšeni i mučeni od strane buržoaske »klasne pravde« i bijelog terora. Njeno moćno oružje je bila propaganda na velikom broju jezika — te oglasni listovi, pamfleti, knjige i periodika. Lideri Crvene pomoći inicirali su i rukovodili protest-

⁴⁾ Od 1921—1931. Jules Humbert-Droz je rukovodio latinskim sekretarijatom u Kominterni (Francuska, Španija, Portugalija, Belgija i Latinska Amerika). Poslije eliminacije Grigorija Zinovjeva iz Prezidijuma Kominterne, Nikolaj Buharin je bio predsjednik Kominterne. Humbert-Droz je postao Bakunjinov konfident i kolaboracionist i suprotstavio se Staljinu. Droz je isključen iz Egzekutivnog komiteta i sekretarijata Kominterne 1931. godine.

nim demonstracijama i kampanjama 20-ih i 30-ih godina: slučaj s Antonijem Gramscijem, pokušajem paljenja Rajhstaga 27. II 1933. hapšenjem Ernsta Thälmana i u vezi s španskim građanskim ratom.

Između 1922. i 1926. front se razvijao u svojim osnovnim formama kroz razne aktivnosti. Za to vrijeme Kominternu je izrasla u jaku organizaciju. Oštre suprotnosti u ruskoj SKP (b), koje su izbile poslije Lenjinove smrti 1924, odrazile su se i na Crvenu pomoć, Sledstveno tome, autor je postavio sebi cilj da opiše stabilizaciju Internacionalne crvene pomoći i primjenu instrumenta agitacije i propagande Kominterne.

Prvo izvršno tijelo Crvene pomoći bio je mali Centralni biro od 4 osobe. Centralni biro se poslije tri mjeseca (od decembra 1922. do marta 1923), proširio na 8 članova i prerastao u Centralni komitet Crvene pomoći. Prva Internacionalna konferencija CP (Održana u Moskvi u julu 1924. godine) promijenila je naziv centralnog aparata u Egzekutivni komitet CP, povećavši rukovodeće tijelo na 28 članova.

Na osnovu Inprekora, glavnog izvora i literature, pisac u prvom odjeljku razmatra stvaranje i razvitak Internacionalne crvene pomoći. Prvi koraci u stvaranju ove organizacije učinjeni su u avgustu 1922. godine. Prva utemeljenja ove organizacije izvršena su 29. IX 1922. godine, a četvrti kongres Kominterne potvrdio je ovu organizaciju 29. XI 1922. godine. Organizacija je osnovana sa ciljem da pomogne uhapšenim komunistima i političkim emigrantima. Prvi plenum Centralnog komiteta CP, održan u Moskvi 26. VI 1923, zaključio je da se ova organizacija osnuje u svim zemljama gdje je bjescio bijeli teror. Četvrti kongres Kominterne proglasio je 18. III kao dan ove organizacije, što je, u stvari, simbol salo uspomenu na dan osnivanja Pariške komune 18. III 1871. »Dan crvenih revolucionarnih boraca«.

Na jednoj konferenciji CP (30. I 1924) u Moskvi izneseni su podaci da su u Njemačkoj hiljade radnika-komunista izloženi zlostavljanju. U Jugoslaviji je režim vršio veliku presiju na ilegalnu KPJ. Slična situacija je bila u Japanu, Bugarskoj i Italiji. Peti kongres Kominterne (17. juna—8. jula 1924) usvojio je rezoluciju o Crvenoj pomoći i ovu organizaciju nazvao »jednom od najznačajnijih oružja Ujedinjenog fronta«, jer je usmjeravala mase »direktno u revolucionarnu borbu proletarijata«.

Na Prvoj internacionalnoj konferenciji Crvene pomoći održanoj u Moskvi od 14—16. VII 1924. usvojeni su stavovi Petog kongresa Kominterne koji su se odnosili na Crvenu pomoć. Na konferenciji je izraženo i mišljenje da ne treba da djeluje Crvena pomoć kad djeluje Kominternu i Komunistička omladinska internacionala (autor ovog mišljenja je Kolarov, predstavnik Bugarske komunističke partije). Israel Amter, predstavnik KP SAD iznio je mišljenje da Internacionalna crvena pomoć nije komunistička organizacija, već »organizacija Ujedinjenog fronta«. Stanislaw Pestowski, poljski komunista rekao je da cilj Internacionalne pomoći zavisi od političke situacije u različitim zemljama. Ta konferencija je pokazala da je unutar organizacije bilo oprečnih mišljenja o ustrojstvu Internacionalne crvene pomoći i njenim fundamentalnim principima.

Dalji podsticaj djelovanja te organizacije dao je Prvi kongres Crvene pomoći Sovjetskog Saveza 17—18. III 1925. godine u Moskvi. Na kongresu je govorio Zinovjev, koji je iznio svoje stavove o revoluciji i gledišta da je Crvena pomoć komunistička organizacija, jedna od sekcija internacionalnog proleterskog pokreta. Rukovodioci Kominterne te Peti, III—6. IV 1925) i (Šesti 17. II—15. III 1926) plenumi EKKI dali su svoj pečat i prenijeli uticaj Kominterne na političku aktivnost Internacionalne crvene pomoći. Peti plenum je ukazao na intenzifikaciju bijelog terora i narastanje fašizma i potrebu klasne borbe.

U posljednjem odjeljku razmatra se aktivnost Internacionalne crvene pomoći u svim zemljama svijeta. Za vrijeme prve četiri godine postojanja razvijena je aktivnost u pružanju pomoći zatvorenim i proganjanim ljevičarskim aktivistima u radničkom pokretu. U tu svrhu, organizacija je između 1923. i 1926. g. potrošila 2,6 miliona dolara. Polovina od te sume je potrošena na političke zatvorenike i njihove porodice. Porodicama zatvorenika dijeljena je hrana, odijelo i manja novčana pomoć. Mnogo je izdato letaka i pamfleta protiv bijelog terora. Organizovane su kampanje protiv bijelog terora u Rumuniji, Poljskoj, Mađarskoj, Bugarskoj itd. Razvijajući se tako Internacionalna crvena pomoć je napredovala i do kraja 1925. imala je 6 miliona članova, a od tog broja milion članova je bio izvan Sovjetskog Savjeta (20%). Dvije godine poslije, broj članova se popeo na 8 miliona, a od tog broja polovina članova je bila izvan Sovjetskog Saveza.

Smith Roger iz Glazgova piše o Ranoviktorijanskoj strukturi domaćinstava: *Studija jednog slučaja u Notinghamskoj grofoviji* (Early Victorian Household Structure: A Case study Nottinghamshire). Uz pomoć literature i obilnih grafičkih pokazatelja, autor je prikazao socijalnu strukturu gazdinstava polovinom 19. vijeka u Notinghamskoj grofoviji, gdje su bila odvojena domaćinstva radničke klase. Vidljiv je i ekonomski položaj tih domaćinstava radničke klase koji je prikazan grafičkim pomagalima.

Prilog Petera Lundgreeba dra filozofije iz Berlina obrađuje analizu pruskih udružbenika kao pristup temi *Školsko obrazovanje i industrijalizacija* (Analyse Preussischer Schulbücher als Zugang zum Thema »Schulbildung und Industrialisierung«).

Rad Ursule Langkao-Alex iz Amsterdama tretira problematiku njemačkih emigrantskih novina i istoriju »Odbora za pripremu njemačkog Narodnog fronta« u Parizu (Deutsche Emigrationspress Auch eine Geschichte des »Ausschusses zur Vorbereitung einer Deutschen Volksfront in Paris«). Imenovanje Hitlera za kancelara 30. I 1933, paljevina Rajhstaga 27. II i drugi događaji koji su poslije toga slijedili bili su uzrok da su Njemačku napustile vodeće političke ličnosti Vajmarske republike, naučnici, umjetnici, pisci, novinari i drugi. Emigranti iz Njemačke razmjestili su se po graničnim državama (Čehoslovačkoj, Francuskoj i Sarskoj oblasti). Čehoslovačka je prvih godina bila centar dviju velikih radničkih partija — Komunističke i Socijaldemokratske partije. U Francuskoj su se bili okupili građanski intelektualci.

2. II 1936. sakupilo se 118 njemačkih emigranata na jedan skup njemačke opozicije u Parizu. Bili su pozvani službeni predstavnici Komunističke i Socijalističke radničke partije pisci, novinari, umjetnici, naučnici i drugi i oni su tog dana osnovali »Odbor za pripremu za osnivanje Njemačkog narodnog fronta«. Za predsjednika je izabran Heinrich Mann.

Značajna emigrantska novina je bio Pariski dnevni list koji je počeo izlaziti 12. XII 1933. godine. Izdavač je bio Vladimir Poljakov, Jevrej, ruski emigrant u Parizu. On je svojim novcem pokrenuo novine koje su bile lijevo liberalno orijentisane. Poljakov je okupio širok krug svojih saradnika, među kojima je bio čehoslovački ministar spoljnih poslova Eduard Beneš i švajcarski diplomata i istoričar Burckhardt Romain Rollan, Andrea Gidea itd. List je tretirao spoljno-politički i unutrašnji razvitak evropskih država. Poljakova je naslijedio Fritz Wolff kao izdavač novina. U Parizu su izlazila još 3 časopisa: »Der Gegen-Angrif«, Arbeiter-Illustrirte-Zeitung« i »Mitteilungen der Deutschen Freiheitsbibliothek«. Kao emigrant Willi Münzenberg je osnovao časopis »Der Gegen-Angrif«, koji je slijedio politiku Komunističke partije Njemačke. Osim ovih, izlazili su još »Das Freie Deutschland«, kao propagandni organ Njemačkog narodnog fronta i »Deutsche Information«, koji je finansirala Komunistička partija Njemačke.

Alan Cliton, sa Univerziteta u Leedsu, objavljuje članak »Trgovačka udruženja u vrijeme I svjetskog rata« (Trade Councils during the First World War).

Značajan prilog je dao Marshal S. Shatz sa Univerziteta u Waltham (Massachusetts) pod naslovom *Makhaevists i ruski revolucionarni pokret* (The Makhaevists and Russian Revolutionary Movement). »Makhaevists« i su bile pristalice Jana Wacławowa Machajskog²⁾, porijeklom poljskog revolucionara i kritičara socijalizma. Machajski je rođen u ruskom dijelu Poljske 1866. i počeo je političku karijeru kao studentski aktivista Varšavskog univerziteta. Marksist je postao prije svoga hapšenja 1892. godine. Zbog toga je bio osuđen na tamnicu od strane ruskih vlasti i protjeran u Vili-nisk u istočni Sibir. Tu je on ponovno preispitao svoje stavove što je rezultiralo modifikacijom marksizma u doktrinu koja se zove Makhaevism. U suštini tih doktrina leži prefiguracija sada poznate teorije »nove klase«. Najnoviji aspekt doktrine bilo je povezivanje između ove rastuće »nove klase« i socijalizma. Socijalizam je bio ideologija intelektualnih radnika, a socijalisti su služili kao zagovornici njihovih interesa.

Revolucionarni program Machajskog je bio produkt njegovih napora i sljedbenika koji su njegovo učenje primijenili na ruske prilike ranih godina 20-og vijeka. Machajski se inspirisao za svoj revolucionarni program interpretacijom radničke revolucije u junu 1848. u Parizu. On se ponovo vraćao ovoj epizodi u svojim napisima, jer ju je on smatrao kao veliku vododjelnicu istorijskih odnosa između radnika i inteligencije u razvitku socijalizma. On je tu revoluciju uzeo kao polaznu osnovu za

²⁾ Ova j rad uveliko nadopunjuje članak D' Agostina Antonya: *Inteligencija socijalizma i 'Radničke revolucije': pogledi J. W. Machajskog* objavljenog u International Review of Social History, Amsterdam 1969.

svoje poglede o revoluciji iz juna 1848. i Marksovo djelo »Klasna borba u Francuskoj 1848—1950. godine«.

Tako je Machajski, privučen velikom važnošću junskih događaja iz 1848. godine, shvatio protivurječnosti između inteligencije i proletarijata. U nekim svojim postavkama Machajski se pokazao kao sljedbenik Bakunjinca.

Autor članka dalje iznosi političku i mislilačku aktivnost Machajskog u Rusiji početkom XX vijeka. Posebno se zainteresovao za generalni štrajk u Rusiji 1903. godine. Uloga Makhaevizma u ruskoj revoluciji nije bila završena. Poslije kratkog pokušaja da se oživi njegov pokret u Ruskoj Poljskoj, Machajski se povukao iz aktivne politike i koncentrisao se na izučavanje problema života u zapadnoj Evropi. Izbijanje februarske revolucije 1917. u Rusiji zateklo ga je u Parizu, gdje je radio kao arhivist u jednoj banci. Krajem juna 1917. napustio je posao i čekao dozvolu Ruske vlade da se povraća natrag u Rusiju.

Poslije njegova povratka, manje grupe njegovih sljedbenika skupljale su se i pokušavale da ožive radničke zavjere u Petrogradu. Šef zavjerenika bio je propagator među radnicima Branislaw Mitkiewicz, koji je ranije pripadao makhaevističkim grupama u Irkutsku i Odesi.

Machajski je umro u Moskvi 19. II 1926. godine. Međutim, poslije toga, Makhaevizam nije bio sasvim zaboravljen u Sovjetskom Savezu.

James H. Treble iz Glazgova objavio je rad: *Stavovi prijateljskih društava prema pokretu za državne penzije u Velikoj Britaniji 1878—1908*, (The Attitudes of Friendly Societies Towards the Movement in Great Britain for State Pensions 1878—1908).

Problematicu iz istorije druge polovine 19. vijeka tretira članak Shlomo Na'ama, profesora socijalne istorije na Univerzitetu u Tel Avivu, pod naslovom: *Slučaj Eichler. O ranoj istoriji njemačkog radničkog pokreta* (Der Fall Eichler. Zur Frühgeschichte der Deutschen Arbeiterbewegung). Prvi organizator velikog stila u novonovonovanom njemačkom radničkom pokretu 1862—1863. bio je lakirer Casimir Eichler. On je poticao iz Macklenburga-Sterlitza. Eichler je nekoliko godina stanovao u Berlinu i radio u fabrici za proizvodnju vagona. Već u jesen 1862. bio je u dobrim odnosima sa vladom. Prije Božića dobio je novčanu pomoć od Bismarcka, kako se vidi iz Zitelmannove zaostavštine. Stoga se on može nazvati »Bismarkovim agentom u radničkom pokretu«. On je ustvari djelovao kao »agent provokator« u radničkom pokretu. On je slao policiji informacije što se dešavalo u radničkom pokretu. Autor dalje ukazuje na štetne posljedice po radnički pokret koje je izazvalo djelovanje Eichlera.

Vidan je uticaj na radnički pokret u Njemačkoj imalo djelovanje Liebknechta, Lassala i Bebela, kao i Internacionale. Pisac objašnjava prvu fazu konstituisanja radničkog pokreta u jesen 1862. i djelatnost Eichlera u njemu. Iz članka se vidi da je Eichler informisao Bismarcka o svim kretanjima u radničkom pokretu i da je Bismark imao povremeno interes za socijalna pitanja.

Problematicu iz druge polovine 19. vijeka obrađuje takođe rad Brian Harrisona iz Oksforda, *Britanski pokret za zabranu alkohola 1853—1872, biografska analiza*. (The British Prohibitionists 1853—1872. A Biographical Analysis).

U rubrici dokumenti, Yvon Bourdet, profesor iz Pariza objavljuje: *Otto Bauer i Sovjetska Rusija: Četiri neobjavljena pisma Ota Bauera Karlu Kautskom* (Otto Bauer et la Sovietique: Quatre Lettres inédites d' Otto Bauer a Karl Kautsky). Internacionalni institut za socijalnu istoriju u Amsterdamu sačuvao je u Fondu Kauckog 72 pisma Ota Bauera. Međutim, odgovori Karla Kauckog nisu se mogli pronaći smatra se da su izgubljeni. Poslije neuspjelog radničkog ustanka 12. II 1934. u Austriji Otto Bauer se sklonio u Brnu a Dolfusova policija je pretražila njegov stan i iz njega odnijela sve dokumente. Kasnije, 1938. kada je Bauer emigrirao u Pariz, njegovi dokumenti su takođe uništeni. U svakom slučaju pisma Bauera Kauckom predstavljaju srž njegove sačuvane korespondencije.

Bourdet objavljuje 4 Bauerova pisma Kauckom od kojih se tri, in extenso, kao izvori za oktobarsku revoluciju, odnose na period 1917—1920, a jedno je iz 1931. godine. U tim pismima se daje ocjena ruske revolucije poslije pobjede boljševika. Bauer živo poriče kritiku koju su zapadni socijalisti uputili boljševicima. Prema njemu, boljševici su uspješno izveli revoluciju, oštro se obračunavajući sa prošlošću.

Na kraju svake, od tri sveske, koje izlaze tri puta godišnje prilaže se odabrana najnovija bibliografija s područja socijalne istorije iz raznih zemalja i kontinenata. Svaka od bibliografskih jedinica popraćena je kratkim sadržajem knjige.

Uroš NEDIMOVIĆ

POČECI SOCIJALISTIČKE ŠTAMPE NA BALKANU (Osvrt na međunarodni naučni skup, održan 20. i 21. XII 1971. u Beogradu)

U organizaciji Jugoslovenskog instituta za novinarstvo i Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije koncem 1971. godine održan je u Beogradu međunarodni naučni skup pod nazivom »Počeci socijalističke štampe na Balkanu«. Neposredan povod za održavanje ovog naučnog skupa bila je stogodšnjica pojave *Radenika*, prvog socijalističkog lista na Balkanu, koji se, pod uredništvom Svetozara Markovića, pojavio u Beogradu koncem aprila 1871. godine. Jubilarnu godinu *Radenika* obilježio je i Istorijski arhiv Srbije prigodnom izložbom o ovom socijalističkom listu.

I pored toga što je u prošloj godini bilo mnogo naučnih skupova, učešće naučnih radnika i novinara iz svih naših republika i istoričara iz SSSR-a, Demokratske Republike Njemačke, Rumunije i Bugarske govori nam da je problematika koja je vezana za početke socijalističke štampe i socijalističke misli u balkanskim zemljama pobudila živo interesovanje.

U toku dva dana rada pročitano je ukupno 36 referata u kojima je obuhvaćen period od početka 70-ih godina 19. vijeka do konca prvog svjetskog rata. To je i razumljivo ako uzmemo u obzir da se, na primjer, *Glas slobode*, prvi socijalistički list u Bosni i Hercegovini, pojavio skoro četrdeset godina poslije *Radenika*. Slična je situacija i sa socijalističkom štampom u Dalmaciji i Makedoniji. Specifičnost društveno-političkih i ekonomskih prilika u pojedinim balkanskim zemljama uslovlila je ne samo ovu vremensku razliku u pojavi socijalističke štampe već i različitost problematike i način na koji je ona u njoj tretirana.

Jedna od osnovnih karakteristika naučnog skupa sastoji se u tome što se nije ograničio samo na naslovljenu temu već su na njemu tretirana i pitanja od opšteg značaja za radnički pokret u cjelini. S obzirom na veoma usku povezanost socijalističke štampe i radničkog pokreta, o navedenoj problematici se i nije moglo odvojeno raspravljati. To se naročito odnosi na krupne događaje u svijetu i u međunarodnom radničkom pokretu (Pariska komuna, djelatnost Druge internacionale, prvi svjetski rat, oktobarska revolucija itd.) koji su imali presudan uticaj na razvoj socijalističke misli i radničkog pokreta balkanskih zemalja.

Prezentirane radove u kojima je obuhvaćen relativno velik i događajima bogat vremenski period možemo svrstati u nekoliko grupa. U prvu grupu spadaju oni radovi koji obrađuju najraniji period pojave socijalističke misli i socijalističke štampe. To su: V. G. Karasev (SSSR), »Saradnja prvih srpskih socijalista u ruskoj demokratskoj štampi 60-tih godina 19. vijeka«; Miroslava Despot, »Odjek Pariške komune u suvremenoj štampi Hrvatske«; Dragić Kačarević, »Programi *Radenika*, *Vragolana*, *Jednakosti* i *Javnosti* najranijih srpskih socijalističkih listova«; Vera Pilić, »Značaj prvih napisa socijalističke sadržine objavljenih u novosadskoj *Zastavi*«; »Živomir Spasić, *Javnost* glasilo Svetozara Markovića u Kragujevcu; Ivan Kovačević, »Socijalistički list *Narodna volja* u Smederevu (1875—1876); Rosa Stančić, »Značaj *Borbe* u širenju naprednih ideja u Srbiji«; Katarina Trifunović, »Ekonomske koncepcije *Radenika*«; Mihailo Bjelica, »Finansiranje *Radenika*«; D. F. Popliko (SSSR), »Radničko pitanje u publicistici Vase Pelagića«.

Među navedenim posebnu pažnju privlače radovi sovjetskog istoričara Karaseva, Miroslave Despot, Dragića Kačarevića i Vere Pilić. Referati Karaseva i Miroslave Despot ukazuju na dva različita pravca iz kojih su dopirale prve socijalističke ideje na balkansko poluostrvo.

Sovjetski historičar je na osnovu najnovijih arhivskih istraživanja došao do interesantnih podataka o djelovanju Živojina Žujovića i Svetozara Markovića u Rusiji 60-tih godina 19. vijeka, posebno o njihovoj saradnji u ruskoj demokratskoj štampi toga vremena. Po njegovom mišljenju, u formiranju političkih pogleda Živojina Žujovića odlučujući značaj imala je njegova saradnja u vodećem organu ruske revolucionarne demokratije *Savremeniku* (1863—1865) u kojem je objavio svoje članke *Slavenski jug* i *Srpsko selo*. Djelatnost Živojina Žujovića u Rusiji u prvoj polovini 60-ih godina 19. vijeka i njegove veze s ruskim demokratima poslužila je kao baza na kojoj se koncem 60-ih godina razvila djelatnost Svetozara Markovića u Petrogradu. Zajedno sa pokojnim jugoslovenskim profesorom Radoslavom Perovićem, Karasev je utvrdio da je Svetozar Marković za vrijeme svoga boravka u Rusiji publikovao dva veća anonimna članka: *Partije u Srbiji* (*Otečestvenije zapiski*, novembar 1867. knjiga druga) i *Korespondencija iz Beograda* (demokratske novine *Nedelja*, br. 52, 1868). Autor smatra da je članak *Partije u Srbiji* prvi štampani rad Svetozara Markovića. Na kraju svoga saopštenja Karasev zaključuje da su Živojin Žujović i Svetozar Marković štampu smatrali značajnim sredstvom u propagandi novih društvenih ideja i da je za razumijevanje i ocjenu pojave prvog socijalističkog lista na Balkanu — *Radenika* neophodno uzeti u obzir njihovu saradnju u ruskoj demokratskoj štampi.

Nasuprot ovom, referat Miroslave Despot na nekoliko primjera iz pisanja građanske službene (*Narodne novine*, *Sloga*) i opozicione štampe (*Zatočnik*, *Branik*) govori o prodiranju prvih socijalističkih ideja sa zapada u Hrvatsku.

Za svoja razmatranja Vera Pilić je odabrala rani period izlaženja novosadske *Zastave* tj. od 1866. do 1880. godine, kada je u njoj saradivao čitav niz naprednih književnika i političara. U vrijeme Pariske komune *Zastava* dosta prostora ustupa vijestima iz Pariza. Njen urednik Svetozar Miletić napisao je dva članka o Komuni, a do kraja zbivanja list je prestano i sa simpatijama pisao o komunarima. Vera Pilić je posebno istakla značaj saradnje Svetozara Markovića u *Zastavi* 1872. i 1873. godine.

Istaknuti poznavalac vremena i ideja Svetozara Markovića Dragić Kačarević podnio je na skupu referat o programima najranijih srpskih socijalističkih listova, u kojem je posebno zapažen dio njegovih razmatranja o programu *Radenika*. Pojavu uglednog broja *Radenika*, 29. aprila 1871, koji je donio program Markovićeve grupe, zabilježila je liberalna i napredna štampa ondašnje Srbije i izvan nje. Osvrnuvši se najprije na pisanje savremene štampe i na neka kontraverzna mišljenja (Jovan Skerlić) o ovom programu, autor je u svom radu istakao njegove bitne karakteristike, osnovne ideje i idejno porijeklo. Pošto je ukazao na socijalistički karakter programa *Radenika*, Dragić Kačarević zaključuje da u istoriji teorijsko-programске misli srpskog socijalističkog pokreta, do njegovog socijaldemokratskog perioda, stvaralački rad Svetozara Markovića dolazi na prvo mjesto.

Usljed ograničenosti prostora, iz prve grupe radova osvrnuli smo se samo na one koji, po našem mišljenju, privlače najveću pažnju. To, međutim, ne umanjuje doprinos i drugih priloga koji su podneseni na ovom naučnom skupu.

U drugu grupu uvrstili smo one radove koji nas upoznaju sa značajnijim socijalističkim listovima u pojedinim našim zemljama. To su: Šandor Mesaroš, »Socijalistička štampa u Vojvodini između 1890—1918. godine«; Dinko Foretić, »Socijalistička štampa u Dalmaciji, Istri i Rijeci do Kongresa ujedinjenja 1919; Manol Pandevski, »Socijalistička i radnička periodična štampa u Makedoniji u periodu mladoturske uprave (1908—1912)«; Mladen Vukomanović, »Socijalistička štampa u Srbiji 1900. i 1901. godine«; Ibrahim Karabegović i Ilija Hadžibegović, »Uloga Glasa slobode u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini od 1900—1919. godine«; Orde Ivanoski, *Revolucija i Politička sloboda* — prvi makedonski socijalistički glasila, *Radničeski vesnik* — organ Solunske socijalističke federacije«; Jasna Fišer, *Ljudski glas 1882—1885*«; Franc Rozman, »*Naši zapiski 1902—1914*«; Fran Vatovec, »Kako je cenzura zatirala pojav prvih socijalističkih časovnikova na slovenskem«; Vlado Oštrić, »Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869—1889)«; Branka R. Pribić, »Kulturno prosvetna politika glavnih socijaldemokratskih glasila u Hrvatskoj u periodu od 1892—1907. godine«; Ivan Kovačević, »Saradnja hrvatskih tipografa sa mađarskom tipografskom štampom (1869—1878)«; Miroslav Nikolić »Niška „*Budućnost*«; Ljubica Simaković — Jakovljević i R. Aničić, »Štampa Podrinja u širenju socijalno naprednih ideja«; Dejan Aleksić, »Vasil Glavinov prvi propagator socijalizma i osnivač prvih radničkih organizacija u Makedoniji«.

Sa izuzetkom nekih najranijih listova i časopisa u kojima su se prožimale socijalističke ideje sa idejama lijevog radikalnog krila u građanskom društvu, socijalistička radnička štampa u svim jugoslavenskim zemljama nicala je i razvijala se nezavisno od građanske štampe. Iako je bila na udaru raznih političkih zakona i stroge cenzure, kontinuitet u razvitku socijalističke štampe u našim zemljama nije prekidan. Tako su, na primjer, srbijanski socijalisti pokretanjem lista *Budućnost*, u Nišu 1915. godine, čak i u ratnim uslovima nastavili tradiciju i prava ranijih Radničkih novina. Iz spiska navedenih radova vidi se da su, izuzev Crne Gore, u kojoj u to vrijeme i nije bilo domaćeg socijalističkog lista, obrađeni najznačajniji socijalistički listovi i časopisi iz Slovenije, Hrvatske, Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Vojvodine. Međutim, i pored činjenice da je glavni cilj ovog naučnog skupa bio razmatranje početaka socijalističke štampe na Balkanu, propuštena je prilika da se nešto više kaže o nekim, i to najznačajnijim, socijalističkim listovima (npr. beogradske *Radničke novine* i zagrebačka *Sloboda*).

Socijalistička štampa u Sloveniji predstavljena je na naučnom skupu priložima Jasne Fišer, Frana Vatoveca i Franca Rozmana. Njihovi radovi nam pokazuju da se i prije, a naročito poslije formiranja Jugoslavenske socijaldemokratske stranke (1896) u Sloveniji poklanjala velika pažnja pisanoj propagandi. Začetnik slovenačke socijalističke publicistike bio je Franc Zeleznikar (1843—1903), učesnik Pariske komune koji je u borbi za njen opstanak ranjen na barikadama. Fran Vatovec nas nadalje ukratko upozna sa desetak socijalističkih listova i časopisa koji su do prvog svjetskog rata izlazili u Sloveniji, Trstu i Slovenačkom primorju. Posebno je zapažen rad Franca Rozmana o prvoj slovenačkoj socijalističkoj reviji *Naši zapiski*, koja je izlazila u vremenu od 1902. do 1914. godine. Po zamisli osnivača i glavnih saradnika (Albina Prepeluha, Antona Dermote, Karela Linharta, Dragutina Lončara i drugih) *Naši zapiski* su, za razliku od organa stranke ili sindikalnog glasila, prije svega imali zadatak da objavljuju teoretske članke domaćih i poznatijih teoretičara iz međunarodnog radničkog pokreta. Za radnički pokret u Bosni i Hercegovini zanimljiv je podatak da je u ovoj socijalističkoj reviji objavljen članak Srećana Jakšića pod naslovom *Klasna borba i agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini*. U prilogu Jasne Fišer data je analiza lista *Ljudski glas*, koji je u okviru djelovanja Železnikarove zanatlijsko-demokratske grupe odigrao značajnu ulogu. Ovaj list je izlazio od 1. maja 1882. do konca 1885. godine, ali ga, po autorovom mišljenju, ne možemo smatrati prvim slovenačkim socijalističkim listom.

Na suprotnom dijelu naše zemlje — u Makedoniji socijalistička štampa je uticala i razvijala se u sasvim drugačijim uslovima. Specifične prilike i činjenica da se Makedonija nalazila pod tuđinskom vlašću određivali su i programe prvih makedonskih socijalističkih listova. U razvoju socijalističke misli, propagiranju socijalističkih ideja i stvaranju prvih radničkih organizacija u Makedoniji posebno mjesto je imao Vasil Glavinov, koji je, kako je istaknuto u radu Dejana Aleksića, i osnivač i urednik prvih makedonskih socijalističkih listova *Revolucija* i *Politička sloboda*. Oba lista su, kao organi Makedonske socijalističke radničke grupe u Bugarskoj, izlazila u Sofiji. Iz podataka koje nam pruža rad Orde Ivanoskog vidi se da je *Revolucija* izlazila od 28. juna 1895. do konca avgusta iste godine. Do sada je poznato da je objavljeno deset brojeva ovog lista. *Politička sloboda* je izlazila u vremenu od 29. novembra 1898. do konca iste godine. Ukupno je izašlo dvanaest brojeva ovog lista. Autor zaključuje da su ova dva lista, nizom teoretskih članaka u kojima su razmatrani mnogobrojni problemi socijalističke i nacionalne revolucije u Makedoniji, dala dragocjen doprinos u obogaćivanju ne samo makedonske revolucionarne misli u 19. vijeku nego i marksističke teorije uopšte.

Uz već pomenute radove Dejana Aleksića i Orde Ivanoskog potrebno je istaći i rad Manola Pandevskog, koji nam pruža mogućnost da naše znanje o socijalističkoj štampi u Makedoniji upotpunimo, posebno u periodu od 1908. do 1912. godine.

Zajednički rad Ilijasa Hadžibegovića i Ibrahima Karabegovića o ulozi *Glasa slobode* u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini razlikuje se od ostalih radova po tome što u prilogu donosi bibliografiju od oko dvije stotine odabranih članaka iz kojih se vidi kakve su bile teoretske preokupacije bosanskohercegovačke socijaldemokratije u periodu od 1909. do 1919. godine. Osim rada Mirosłave Despot o socijalističkoj i radničkoj štampi u Hrvatskoj, podneseni su i referati Vlade Oštrića, Dinke Foretića, Branke R. Pribić i Ivana Kovačevića. Vlado Oštrić je obuhvatio period pojave i djelovanja radničkih strukovnih listova, uglavnom zagrebačkih grafičara u vremenu od 1869. do 1889. godine. Na rad Vlade Oštrića nadovezuje se kraće saopšte-

nje Ivana Kovačevića u kojem se iznose oblici saradnje hrvatskih grafičara sa štampom mađarskih grafičara u vrijeme od 1869. do 1878. godine. Socijalistička štampa u Dalmaciji, Istri i Rijeci predmet je raspravljanja priloga Dinka Foretića. Počevši od listova koji su kao preteče socijalističke štampe izlazili 80-godina 19. vijeka u Rijeci, Dubrovniku, Zadru i Rovinju, autor je iznio osnovne podatke o socijalističkoj štampi u Dalmaciji i Istri u periodu od 1903. do konca prvog svjetskog rata.

Branka R. Pribić je jedini učesnik naučnog skupa, koja je na osnovu analize socijalističkih glasila: *Slobode*, *Slobodne riječi* i *Razredne borbe*, u periodu od 1892. do 1907. godine, ukazala na kulturno-prosvjetnu ulogu socijalističke štampe u Hrvatskoj.

O socijalističkoj štampi u užoj Srbiji, koja je izlazila 90-tih godina prošlog i na prelazu u 20. vijek, referisali su Mladen Vukomanović, Ljubica Simaković — Jakovljević R. Aničić. Analizom napisa, prvi autor je istakao značaj socijalističkih listova *Napred*, *Radnički list* i *Stari radnički list* (sva tri lista su izlazila u periodu od novembra 1900. do polovine avgusta 1901. godine) u pripremi radničke klase za formiranje Srpske socijaldemokratske partije. U drugom referatu autori su ukazali na brojnost naprednih listova u Podrinju i njihov značaj u širenju naprednih ideja. Iz referata se vidi da je u Šapcu od 1883. do 1912. godine izlazilo oko 20 naprednih listova.

U radu Šandora Mesaroša dat je pregled socijalističkih listova koji su se rasturali ili izlazili u Vojvodini u tzv. socijaldemokratskom periodu od 1890. do 1919. godine. Osim velikog uticaja mađarske socijaldemokratije i njene štampe, autor je posebno ukazao na širenje socijalističkih ideja i listova koji su bili namijenjeni poljoprivrednim radnicima i bezemljašima Srbima.

Pitanje odnosa između balkanskih naroda predstavlja jedan od problema kome je socijalistička štampa Srbije, od pojave prvih socijalističkih listova, posvećivala značajnu pažnju. Referati Branka Đukića, »Socijalistička štampa Srbije i odnosi među balkanskim narodima«; Klimenta Džambazovskog, »Srpska socijalistička štampa o makedonskom nacionalnom pitanju posljednjih decenija 19. veka«, i Novice Rakočevića, »Radničke novine i Crna Gora 1903—1914. godine« isključivo su posvećeni ovom pitanju.

Počevši od sporadičnih napisa u najranijoj socijalističkoj i građanskoj štampi Srbije (*Radenik*, *Zastava*), Branko Đukić se posebno osvrnuo na pisanje *Radničkih novina* i časopisa *Borba* o makedonskom pitanju, aneksiji Bosne i Hercegovine i ideji o balkanskoj federaciji.

Analizirajući stav *Radničkih novina* prema Crnoj Gori, Novica Rakočević je došao do zaključka da je Srpska socijaldemokratska partija Crnogorce smatrala dijelom srpskog naroda, a Crnu Goru srpskom državom. Takvo shvatanje je, po njegovom mišljenju, u ondašnjim uslovima bilo izraz istorijske realnosti.

U referatu Klimenta Džambazovskog razmatra se stav socijalističke štampe o makedonskom nacionalnom pitanju u drugoj polovini 19. vijeka. Na osnovu napisa u listovima *Staro oslobođenje*, *Radnik*, *Javnost* i *Socijaldemokrat*, autor je zaključio da su još prije sto godina srpski socijalisti pokušavali da istorijski pravilno odrede mjesto i ulogu makedonskog naroda u zajednici jugoslovenskih i balkanskih naroda. U ovu grupu radova možemo ubrojati i prilog Cvetke Knapić — Krhen, »Austrijski socijaldemokratski časopis *Der Kampf* i jugoslovensko pitanje 1907—1914. godine«. Teoretski časopis *Der Kampf*, čiji su osnivači i urednici bili poznati austromarksisti Otto Bauer, Adolf Braun i Karl Renner, pokrenut je u oktobru 1907. godine sa zadatkom da se bavi problemima Austrije kao višenacionalne države. Tako se, između ostalog, iz priloga u ovom poznatom socijalističkom časopisu možemo upoznati sa stavovima austrijske socijaldemokratije prema balkanskim zemljama. Cvetka Knapić — Krhen se, uglavnom, zadržala na odnosima časopisa prema nacionalnom pitanju, aneksiji Bosne i Hercegovine i ekonomskim problemima balkanskih zemalja.

Nekoliko učesnika ovog naučnog skupa nastupilo je referatima u kojima se tretiraju pitanja socijalističke štampe u susjednim balkanskim zemljama: Rumuniji, Bugarskoj i Turskoj. To su radovi Jon Jakoša: »Socijalistička štampa o osnovnim pitanjima radničkog pokreta i razvitka Rumunije na putu socijalnog progressa«; Marije Červendineve i Petra Boeva: »Uloga socijalističke štampe u izgradnji marksističke partije u Bugarskoj (1885—1903)« i Hasana Kalešija: »Počeci socijalističke štampe u Turskoj«.

U veoma opširnom radu Jona Jakoša govori se o društveno-političkim i ekonomskim uslovima pojave radničkog pokreta i socijalističke štampe u Rumuniji. Istakavši veliki značaj socijalističke štampe u istoriji radničkog pokreta Rumunije, autor

nam daje podatak da je u ovoj zemlji od 1865. do 1916. godine izlazilo 149 radničkih i socijalističkih listova.

Počevši od prvog socijalističkog časopisa *Savremeni pokazatelj*, koji je u junu 1885. u Sofiji pokrenuo osnivač i utemeljitelj socijalističke nauke u Bugarskoj Dimitar Blagojev, Cervendineva i Boev su istakli ulogu najpoznatijih socijalističkih listova i časopisa u formiranju i izgradnji Bugarske socijaldemokratske partije. Hasan Kaleši (Priština) upozna je nas sa počecima socijalizma i socijalističke štampe u Turskoj. U ovoj zemlji su tek nakon mlodoturske revolucije stvoreni uslovi za nastanak raznih partija i njihovih listova. Tako se 26. februara 1910. godine pojavio i prvi socijalistički list na turskom jeziku *Istirak (Socijalizam)*, čiji je osnivač i urednik bio poznati turski socijalista Husein Hilmi.

Osvrnućemo se ukratko i na dva referata koja nismo mogli, zbog njihove specifične problematike, uvrstiti ni u jednu od navedenih grupa. Riječ je o referatima J. A. Pisareva i S. I. Bočkareve (SSSR): »Periodična štampa na Balkanu i demokratska Rusija krajem 19. i početkom 20. vijeka«, i Brigitte Rieck (DDR): »Razvitak *Die Neue Zeit-a* u godinama 1883—1891.« Pisarev i Bočkareva su iz opšteg problema koji je formulisan u naslov referata odabrali najvažnije pitanje — pitanje rasprostranjenosti lenjinske *Iskre* na Balkanu u početku 20. vijeka. Po njihovom mišljenju, *Iskra* je odigrala važnu ulogu u razvitku socijalističke ideologije u Srbiji, Bugarskoj i Rumuniji. Zahvaljujući *Iskri*, socijaldemokratske partije ovih zemalja upoznale su se sa stavovima i idejama V. I. Lenjina. U ovom radu je, pored ostalog, istaknuto da je rasprostiranje *Iskre* u Srbiji vezano za ime jednog od najstaknutijih aktivista srpskog socijalističkog pokreta Filipa Filipovića, aktivnog učesnika u revolucionarnoj borbi u Rusiji.

Iz četrdesetogodišnjeg razdoblja izlaženja *Die Neue Zeit-a*, organa Njemačke socijaldemokratske partije i vodećeg teoretskog časopisa u međunarodnom radničkom pokretu, Brigit Rieck je za svoja razmatranja odabrala period od 1883. do 1891. godine. U svom referatu ona nas ukratko upozna je sa nastankom i djelovanjem ovog časopisa do 1891. njegovim doprinosom u razradi i obogaćivanju marksističke misli i odnosom i uticajem u međunarodnom radničkom pokretu. Vrijedno je napomenuti da je još 1966. u *Prilozima* br. 2, Nikola Babić ukazao na veliki značaj *Die Neue Zeit-a*, kao izvora za istoriju socijalističke misli i prakse. Ovu činjenicu, kao jedinstven i pohvalan primjer, istakla je u svom referatu i Brigitte Rieck.

U diskusiji o tematici ovog naučnog skupa učestvovalo je oko petnaestak naših i stranih učesnika. Svi su oni bili jednoglasni u ocjeni da je naučni skup o počecima socijalističke štampe na Balkanu u svakom pogledu uspio. Većina njih ukazala je da oblast socijalističke štampe i radničkog pokreta uopšte nije dovoljno istražena i da je potrebno u tom pogledu uložiti još veće napore. Ljubiša Stankov i Ilija Hadžibegović su ukazali na jedan od osnovnih propusta naučnog skupa. Po njihovom mišljenju, skup se veoma malo bavio pitanjem društveno-političkih i ekonomskih uslova pojave socijalističke misli u balkanskim zemljama. U diskusiji Dragoslava Jankovića podvučen je značaj socijalističke štampe u izučavanju radničkog pokreta, ali je istovremeno skrenuta pažnja na potrebu velike opreznosti i kritičkog prilaza pri njenom korištenju kao istorijskog izvora. J. Pisarev i Petar Boev založili su se za još tješnju saradnju sovjetskih i istoričara balkanskih zemalja u izučavanju pojave i razvitka socijalističke misli i radničkog pokreta na Balkanu. Jedna od zapaženijih bila je diskusija Vlade Oštrića. Poseban interes učesnika izazvao je njegov pokušaj da socijalističku štampu podijeli na nekoliko grupa: na socijalističku, radničko-strukovnu i radničku reakcionarnu štampu.

I na kraju, potrebno je organizatorima skupa odati puno priznanje što su, i pored velikih finansijskih teškoća, svoju zamisao uspješno realizovali.

Ibrahim KARABEGOVIĆ

POLITIKA VELIKIH SILA NA BALKANU UOČI I NA POČETKU DRUGOG SVJETSKOG RATA (Međunarodna konferencija, Sofija 21—26. april 1971)

U organizaciji Akademije nauka Bugarske — Instituta za balkanistiku, u Sofiji je od 21. do 26. aprila 1971. godine održan međunarodni naučni skup se temom: »Politika velikih sila na Balkanu uoči i na početku drugog svjetskog rata.« U radu ovog naučnog skupa uzeli su učešća istoričari iz dvanaest zemalja (Bugarske, Čehoslovačke, Francuske, Italije, Jugoslavije, Mađarske, Njemačke DR, Poljske, Rumunije, SAD, SSSR, i Turske). Podneseno je preko četrdeset referata i saopštenja.

Naučni interes koji u posljednje vrijeme izazivaju problemi međunarodnih odnosa na jugoistoku Evrope, posebno oni koji se odnose na politiku velikih sila na Balkanu, opravdano se povećava. Zahvaljujući tome, posljednjih godina pojavilo se više ozbiljnih radova u kojima se analiziraju međusobni odnosi balkanskih država i osvjetljavaju razni aspekti politike velikih sila na Balkanu. Naučni skup u Sofiji je u izvjesnom smislu plod sve brojnijih naučnih kontakata istoričara koji se bave ovom problematikom.

Uvodno izlaganje podnio je profesor dr Nikolaj Todorov, direktor Instituta za balkanistiku iz Sofije. Istakavši razloge i značaj organizovanja ovog naučnog skupa, on je, krećući se u okviru opštih razmatranja, ukazao na ulogu koju je Balkansko poluostrvo imalo u međunarodnim odnosima u prošlosti i uoči drugog svjetskog rata.

Prezentirani radovi bi se, prema problematici koju obrađuju, po našem mišljenju, mogli svrstati u tri grupe. Prvu grupu čine radovi koji kompleksnije tretiraju politiku velikih sila na Balkanu: F. Čulinović (Jugoslavija), *Politika Italije, i italijansko-njemačke suprotnosti na Balkanu*; Ž. Kastelan (Francuska), *Balkan i politika Francuske u vezi sa reokupacijom Rajnske oblasti*; E. Kalbe (DDR), *Pitanje ekspanzije hitlerovske Njemačke na Balkanu na početku drugog svjetskog rata*; V. Volkov (SSSR), *Engleska politika »sigurnosti« prema balkanskim zemljama*; K. Dreksler (DDR) *O fašističkom bloku uoči i na početku drugog svjetskog rata*; I. Deak (SAD), *Pitanje jugoistočne Evrope uoči i na početku drugog svjetskog rata u američkoj historiografiji*, i K. Mančev (Bugarska), *Jugoistočna Evropa u planovima hitlerovske Njemačke (1937—1939)*.

Svoj rad o politici Italije u svjetlu italijansko-njemačkih suprotnosti na Balkanu F. Čulinović je podijelio i posmatrao kroz tri faze ovih odnosa: period iredentizma, period pred drugi svjetski rat i period poslije drugog svjetskog rata. Po mišljenju autora, ideologija italijanskog ekspanzionizma se bazirala na nacionalizmu, a njegove prave namjere su otkrivene Londonskim paktom. Izlaganje Čulinovića naišlo je na posebno interesovanje učesnika skupa i izazvalo dosta živu diskusiju.

Rad Žorža Kastelana poznatog francuskog istoričara, jedan je od najzapaženijih radova na ovom skupu. »Drama od 7. marta 1936. godine«, kako je u svom memorarima nazvao general Gamlen, načelnik generalštaba francuske armije, reokupaciju Rajnske oblasti, predmet je razmatranja referata Ž. Kastelana. Bazirajući rad na diplomatskim izvorima koje je objavilo Ministarstvo inostranih poslova Francuske, autor se bavi pitanjem mjesta i uloge Balkana u francuskoj politici za vrijeme ovog iznenadnog udara hitlerovske Njemačke i posljedica koje je ova kriza izazvala u francuskoj politici prema balkanskim državama.

Sovjetski istoričar Volkov se u svom radu najviše zadržao na problemu davanja »garancija« balkanskim zemljama od strane Engleske. Odgovarajući na pitanje zašto Jugoslavija nije htjela primiti garanciju zapadnih sila, Volkov misli da je to

posljedica straha od napada Italije. Polemišući sa stavovima iznesenim u referatu Živka Avramovskog o ovom problemu, Volkov je izrazio neslaganje i ukazao na jednostranost izvora na kojima je Avramovski temeljio svoj rad.

Saopštenje K. Drekslera sadrži rezultate do kojih je došao u ispitivanju ciljeva, metoda dještva i posljedica koalicione politike Njemačke od formiranja fašističkog bloka 1936/1937. do napada na Sovjetski Savez u junu 1941. godine. Govoreći o ovom, autor ističe da je politika bloka bila određena ratnim programom i planovima vodećih koncerna, državne industrije, oružanih snaga i nacističke partije Njemačke. Naravno, težište on stavlja na specifičnu ulogu koju je u planovima njemačkog finansijskog kapitala odigrala jugoistočna Evropa.

I. Deak je dvostruko zainteresovao učesnike konferencije. Prvo time što je iznio bibliografiju radova objavljenih u Americi koji tretiraju ekonomska i politička pitanja jugoistočne Evrope uoči drugog svjetskog rata. Drugo, time što je naveo neočekivano mnogo tih radova. Autor je posebno naglasio da u Americi postoji veliko interesovanje za ličnost druga Tita i istoriju Jugoslavije, kao i to da je izašlo dosta knjiga i o Rumuniji i Bugarskoj.

Polazeći od konstatacije da je jedan od glavnih pravaca njemačke ekspanzionističke politike bio jugoistok, K. Mančev je posebnu pažnju posvetio pitanju načina i metoda ostvarenja njemačkih ciljeva u ovoj oblasti. Učvršćenje njemačkog uticaja u srednjoj i jugoistočnoj Evropi bilo je uslovljeno prethodnim razbijanjem političke kolektivne sigurnosti i obesnaženjem mnogostranih ugovora koji su postojali u tim oblastima. Rješavanje tog zadatka moglo se, prema mišljenju vodećih ekonomskih stručnjaka i političara, postići putem pojačavanja njemačkog ekonomskog i političkog uticaja u Jugoslaviji i Rumuniji, jer su kao članice Male Antante i Balkanskog pakta ove dvije zemlje predstavljale najveću prepreku njemačkom prodiranju na jugoistok.

U drugu grupu spadaju radovi u kojima se obrađuje ekonomski aspekt politike velikih sila na Balkanu. Tu spadaju: Ž. Avramovski (Jugoslavija), *Ekonomski i politički ciljevi njemačkog izvoza oružja u balkanske zemlje uoči drugog svjetskog rata*; L. Berov (Bugarska), *Ekonomski odnosi Bugarske i Italije uoči drugog svjetskog rata*; J. Kiper (Rumunija), *Ekonomska ekspanzija Njemačke u balkanske zemlje*; G. Ranki (Mađarska), *Njemačka ekonomska ekspanzija u srednju i jugoistočnu Evropu* i N. Živković (Jugoslavija), *Učvršćenje pozicija njemačkog kapitala u Jugoslaviji 1939—1941. g.*

Izlaganje Ž. Avramovskog primljeno je s velikim interesovanjem od svih učesnika skupa i izazvalo živu diskusiju u kojoj su učestvovali istoričari iz više zemalja. Autor je u referatu iznio mnoge do sada nepoznate podatke o ekonomskim i političkim ciljevima njemačkog izvoza oružja u balkanske zemlje. Počevši od formiranja njemačko-austrijske grupe za izvoz oružja oktobra 1935. godine, Avramovski prati ovu njemačku infiltraciju sve do prenošenja rata na ovo područje. Iz njegovog izlaganja se vidi da je Njemačka u početku najveće količine oružja izvozila u Mađarsku i Bugarsku, a kasnije razvojem političkih događaja i Jugoslavija je postala tržište za izvoz njemačkog oružja i objekat njene eksploatacije.

Referat L. Berova razmatra pitanje ekonomskih odnosa Italije i Bugarske uoči drugog svjetskog rata, odnosno nastojanja Italije da putem finansijskog kapitala i trgovine ostvari što veći uticaj u Bugarskoj. Oslanjajući se na izvore bugarske provenijencije, autor je došao do zaključka da, uprkos izvjesnom razvoju aktivnosti, italijanski imperijalizam nije uspio da osjetnije proširi svoje ekonomske i političke pozicije u Bugarskoj. U ovim nastojanjima Italija nije mogla prevladati konkurenciju svog partnera u osovini — hitlerovsku Njemačku.

Koristeći se neobjavljenim i objavljenim dokumentima kao i izvjesnim zaključcima do kojih su došli istraživači različitih zemalja u izučavanju istorije nacističke Njemačke, saopštenje Jona Kipera je posvećeno prezentiranju ciljeva, metoda i rezultata ekonomske ekspanzije i strategijsko-političkih ciljeva spoljne politike Njemačke. Glavni cilj ekonomske ekspanzije nacističke Njemačke na Balkanu, prema mišljenju ovog autora, bio je podređivanje i eksploatacija ekonomija balkanskih zemalja koje su, prema koncepciji njemačkih upravljača, činile dio njemačkog životnog prostora. Ekonomska ekspanzija Njemačke, koja je uslovljena ovim strategijskim ciljevima, usmjeravana je serijom drugih sekundarnih ciljeva. S tim u vezi J. Kiper navodi da se Njemačka u ostvarenju ovog cilja služila politikom usmjeravanja spoljne trgovine ovih zemalja prema Njemačkoj, osvajanjem pozicija u ekonomiji balkanskih zemalja, a time i pozicija u unutrašnjoj i spoljnoj politici. Uporedo s tim Njemačka je

potkopavala i nastojala da likvidira dotadašnji jak uticaj Francuske i Engleske na Balkanu.

Derđ Ranki je svoje izlaganje posvetio problematici ekonomske ekspanzije Njemačke u srednju i jugoistočnu Evropu. U svom referatu autor je ukazao na najvažnije momente koji su određivali njemačku politiku na ovom prostoru od Hitlerovog dolaska na vlast. Tako su po njegovom mišljenju njemačku ekspanziju u ovom dijelu svijeta određivali sljedeći faktori: novi plan i njemačka spoljnotrgovinska politika, dodatni njemačko-mađarski trgovinski ugovor od 1934. godine, spoljnotrgovinski sporazumi sa drugim južноеvropskim zemljama, revidiranje marke i njene posljedice, njemački klirinški dug, dještvo i uticaj anšlusa i podjela Čehoslovačke itd.

Politički i ekonomski odnosi Jugoslavije s Njemačkom do 1933. godine bili su ograničeni prije svega na pitanje reparacija, povremenu tehničku i kulturnu saradnju i neznatnu trgovinsku razmjenu. Prvi značajni korak ka približavanju ove dvije zemlje, prema mišljenju Nikole Živkovića učinjen je 1934. godine zaključenjem trgovinskog ugovora. U svojim razmatranjima njemačko-jugoslovenskih odnosa do aprilskog rata 1941. godine, autor je uglavnom iznio već poznate podatke i činjenice o jačanju njemačkog uticaja u privredi bivše Jugoslavije.

Treću grupu referata čine radovi koji se odnose na politiku velikih sila prema pojedinim balkanskim zemljama. Iz ove grupe osvnućemo se ukratko samo na one referate koji su umnoženi i dostavljeni učesnicima konferencije. To su: N. Smirnova (SSSR), *Italijanska politika na Balkanu u periodu minhenske krize*; G. Radev (Bugarska), *Anšlus i demokratske snage Bugarske na čelu s Bugarskom komunističkom partijom*; V. Migev (Bugarska), *Minhenski sporazum i razvitak otvorene fašističke diktature u Bugarskoj u periodu 1938—1939*; E. Kampus (Rumunija), *Pokušaj obrazovanja neutralnog bloka na Balkanu*; Z. Mičeva (Bugarska), *Hitlerovska propaganda u Jugoslaviji 1937—1939*; V. Toškova (Bugarska), *Prodiranje ideologije njemačkog imperijalizma u Bugarsku 1938—1940*; Emilija Kostova (Bugarska), *Balkanska politika velikih sila uoči i u prvim godinama drugog svjetskog rata u savremenoj bugarskoj historiografiji*; i Stojan Račev (Bugarska), *Politika Engleske i Francuske na Balkanu u periodu »čudnog rata« i Bugarska*.

Za razliku od problematike koja je sadržana u radovima prve dvije grupe, većina radova posljednje grupe nastoji odgovoriti na pitanje: kako se politika velikih sila reflektovala u pojedinim balkanskim zemljama i kakve su diplomatske korake ove zemlje preduzimale da bi sačuvala svoju nezavisnost i integritet.

U periodu između dva svjetska rata fašistički režim Musolinija odlučio je da vodi aktivnu politiku oslanjajući se na vojni savez sa nacističkom Njemačkom. Osnovne odrednice te politike usmjeravale su Italiju na otpočinjanje borbe za osvajanje kolonija i za širenje sfera njenog uticaja u Evropi. Svi ovi italijanski planovi nailazili su uglavnom na podršku i odobravanje rukovodećih krugova Njemačke. Područje Balkana je jedina teritorija gdje su se interesi dviju vodećih fašističkih zemalja sukobljavali. Italija se zapravo već ranije, sredinom tridesetih godina, odrekla borbe za pozicije u centralnoj Evropi, prepustivši taj dio svijeta svom nacističkom partneru, ali je zato željela postići kompenzacije na Balkanskom poluostrvu. U vrijeme italijansko-njemačkih pregovora o principijelnim pitanjima političko-ekonomskog i vojnog preuređenja Evrope Italiji je garantovana »sloboda ruku u Sredozemlju«, kao i uključenje Balkana i dunavskog bazena u sferu njenih uticaja. Poznato je da se Nijemci na Balkanu nisu pridržavali tih obećanja. O ovoj veoma zanimljivoj problematici referisala je N. D. Smirnova iz SSSR-a.

Georgi Radev se u svom referatu pozabavio pitanjem odjeka anšlusa u redovima demokratskih snaga Bugarske. Polazeći od konstatacije da je pripajanje Austrije direktno ugrozilo nacionalnu nezavisnost balkanskih zemalja, autor je istakao da se u proljeće i ljeto 1938. godine i Bugarska našla pred dilemom: ili savez reakcionarnih snaga sa Njemačkom, koji je vodio gubljenju nacionalne nezavisnosti ili put mira u saradnji sa balkanskim i drugim demokratskim snagama na čelu sa SSSR-om, koji bi obezbijedio nacionalnu nezavisnost i povoljnu reviziju Nejskih ugovora. Kao protivnik fašizma i rata, Bugarska komunistička partija je osudila aneksiju Austrije i pozvala bugarski narod na borbu za zaštitu nacionalne nezavisnosti zemlje. To je, po mišljenju autora, uticalo na okupljanje svih demokratskih snaga u Bugarskoj (zemljoradnici, socijaldemokrati, demokrati, lapčevisti i dr.) u borbu protiv fašističke opasnosti.

Nadovezujući se na referat Radeva, Vladimir Migev je ukazao na veliku ulogu koju su demokratske snage (Narodni front, BKP) odigrale u borbi protiv monarho-

fašističke diktature u Bugarskoj u periodu poslije Minhenskog sporazuma. Zahvaljujući aktivnosti demokratskih snaga, u Bugarskoj je došlo do političke krize koja je dovela do rascjepa u rukovodećim krugovima i obrazovanja dviju protivničkih grupa. Jedna, na čelu sa predsjednikom vlade Kjozeivanovim, zalagala se za tradicionalnu politiku oslonca na Njemačku, što je odgovaralo željama dvora, i druga na čelu sa Stojče Mušanovim i Ivanom Bagrjanovim, koja je težila liberalizaciji i demokratizaciji režima sa jačom ulogom parlamenta.

Po mišljenju autora, monarhofašistička propaganda u Bugarskoj je u krivom svjetlu prikazivala Minhenski sporazum predstavljajući ga kao akt pravednijeg rješavanja odnosa među narodima čiji su interesi bili ugroženi Versajskim sistemom i kao realnu osnovu za likvidiranje tog sistema mirnim putem. Ova propaganda se starala da probudi nadu na mogućnost skorog rješenja i nacionalnih problema Bugarske. Takve iluzije su pothranjivali i lideri buržoasko-demokratske opozicije, a mnogi od njih su očekivali da će učesnici minhenskog dogovora, u prvom redu Čemberlen, organizovati novi »Balkanski Minhenski« sa ciljem pravednijeg rješenja bugarskog nacionalnog pitanja.

Elza Kampus nas svojim radom upoznaje sa jednom od manje poznatih epizoda iz diplomatske aktivnosti balkanskih zemalja pred drugi svjetski rat. U jesen 1939. godine Rumunija je inicirala jedan projekat kojem je bio cilj formiranje neutralnog bloka na Balkanu i u centralnoj Evropi. Glavni zadatak ovog bloka bio bi da u ovim oblastima spriječi proširenje rata i na taj način očuva teritorijalni integritet malih država koji je bio ugrožen nacističkom agresijom. Vlade velikih sila su, saglasno svojim interesima, poklanjale posebnu pažnju ovoj diplomatskoj akciji. Po zamisli rumunske vlade na čelu sa Armandom Kolineskuom stvaranje bloka neutralnih moglo bi se ostvariti realizacijom ovih uslova: 1. postizanjem zajedničkog stava o neutralnosti zainteresovanih zemalja na Balkanu, 2. dobivanjem potrebne saglasnosti velikih sila i 3. ispitivanjem mogućnosti pristupanja Italije, Bugarske i Mađarske bloku neutralnih. Ovi četvoromjesečni pokušaji rumunske vlade, zbog nepovoljne međunarodne političke situacije, nisu urodili plodom.

U prvom dijelu svog referata Zdravka Minčeva je ukazala na bogatstvo i raznovrsnost problematike koja se odnosi na politiku velikih sila prema Balkanu uoči drugog svjetskog rata. Osnovno težište njenih razmatranja je ipak širenje i organizacija hitlerovske propagande u Jugoslaviji u periodu od 1937. do 1939. godine. Međutim, izlaganje i zaključci autora ne idu dalje od opštepoznatih činjenica u literaturi o ovom pitanju.

Poput Zdravke Mičeve i Vitka Toškova govori o različitim putevima i oblicima hitlerovske propagande, ali ona to posmatra na terenu Bugarske.

Iz mnoštva pitanja koja su bila predmet raspravljanja ovog naučnog skupa Stojan Račev je odabrao pitanje odnosa zapadnih sila prema Balkanu, posebno Bugarskoj, u periodu takozvanog »čudnog rata« (»drôle de guerre«).

»Čudni rat« protiv Njemačke nije bio ništa drugo nego nastavak politike Minhena dirigovan od strane Engleske i Francuske. Slijedeći svoje interese, ove zemlje nisu vodile rat sa Njemačkom, ali su nastojale da sa njom zaključče jedan mirovni ugovor koji bi bio uperen protiv SSSR-a. Skrivajući se pod maskom ovog »čudnog rata«, Francuska i Engleska su činile nove koncesije Njemačkoj.

Autor se posebno osvrnuo na odnos Bugarske prema Njemačkoj za vlade Kjozeivanova. Po njegovom mišljenju, pogrešno je u stranoj istoriografiji predstavljena politika Bugarske. Naime, na osnovu detaljnih istraživanja izvora koji se odnose na politiku Bugarske u vrijeme »čudnog rata«, ne može se tvrditi da se Bugarska u to vrijeme ponašala kao saveznik Njemačke na Balkanu. Prije bi se moglo reći, kako kaže Račev, da je Bugarska lavirala između velikih sila dajući prednost čas Engleskoj i Francuskoj, čas Njemačkoj. Zahvaljujući takvoj politici, ona je uspjela da dobije pristanak velikih sila na djelimičnu reviziju mirovnog ugovora iz Neja. Prekid »čudnog rata« i neuspjeh Francuske pokopao je nade koje su kralj Boris i njegova vlada gajili prema Londonu i Parizu i od tada, u stvari, počinje približavanje Bugarske Njemačkoj.

Os'm I. Deaka, za koga smo rekli da je govorio o američkoj istoriografiji koja se odnosi na ovu problematiku, i Emilija Kostova se pozabavila ovim pitanjem s tim što je ona govorila o balkanskoj politici velikih sila pred i u prvim godinama drugog svjetskog rata u savremenoj bugarskoj istoriografiji. Koristimo se prilikom, kad već pominjemo ova dva autora, da primijetimo da se prvi pridržavao principa registrovanja djela objavljenih na ovu tematiku uz navođenje nužnih bibliografskih podata

taka, dok se drugi mnogo više upuštao u teoretska razmatranja i ocjene historiografije savremene Bugarske ne dajući pri tom učesnicima konferencije potrebne bibliografske podatke.

Klasificirajući radove koji su objavljeni u Bugarskoj o ovom pitanju, E. Kostova kaže da se pitanje, koje je predmet razmatranja ovog međunarodnog skupa naučnika, u Bugarskoj počelo izučavati od 9. septembra 1944. godine, od oslobođenja zemlje, a naročito onaj njegov dio koji se odnosi na pobjedu socijalističke revolucije u Bugarskoj. Autor s tim u vezi zaključuje da naučni radovi iz tih prvih godina pate od nedovoljne naučne produbljenosti i da u velikoj mjeri nose pečat aktuelne publicistike.

U posljednjih deset godina interes bugarskih istoričara za politiku velikih sila na Balkanu u pomenutom periodu je veoma porastao. Među brojnim radovima jednu posebnu grupu sačinjavaju oni koji govore o ekonomskom porobljavanju Bugarske od strane Njemačke. Drugu grupu sačinjavaju radovi koji tretiraju unutrašnju i vanjsku politiku Bugarske u posmatranom periodu, kao i politiku velikih sila prema Bugarskoj. Značajan je broj radova koji obrađuju politiku Sovjetskog Saveza na Balkanu. Isto tako, ističe autor, značajno mjesto u bugarskoj historiografiji zauzimaju i radovi u kojima se obrađuje borba bugarskog naroda protiv monarhofašističkog uređenja i razni vidovi borbe Bugarske komunističke partije.

U jednom osvrtu ovakve vrste nismo mogli pomenuti sve radove prezentirane na konferenciji. Odučili smo se na nekoliko karakterističnih radova iz svake grupe i u najkraćim crtama izložili što oni sadrže. Brojni prilozi i saopštenja, podneseni skupu, također su vrijedni i interesantni, a mi ih nismo pominjali samo zbog ograničenosti prostora, ili zbog toga što nisu na vrijeme umnoženi i dostavljeni učesnicima.

Mada nije bilo nekih značajnijih otkrića i radova koji bi davali potpuno novu sliku i nove ocjene o nekim bitnim problemima, mišljenja smo da je skup potpuno uspio i da je bio na jednom visokom naučnom nivou. Tome su, svakako, najviše doprinijeli vrijedni domaćini, organizatori konferencije, koji su se potrudili da se svi učesnici prijatno osjećaju u njihovoj sredini.

Ibrahim KARABEGOVIĆ i
Ahmet HADŽIROVIĆ

SEDMA INTERNACIONALNA KONFERENCIJA ISTORIČARA RADNIČKOG
POKRETA U LINCUI OD 15—18. SEPTEMBRA 1971.

Prošle godine održana je sedma međunarodna konferencija istoričara koji se bave istorijom radničkog pokreta (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung — ITH). Konferenciju je organizovao Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich iz Beča uz finansijsku pomoć Gradske opštine Linca i Ministarstva za nauku i kulturu. Organizatori su okupili 122 istoričara iz 20 zemalja Evrope (i predstavnika) iz Amerike i Azije.

Prva, vrlo interesantna tema je bila: *Masovni pokreti radništva pri kraju prvog svjetskog rata*. Ona se u nekoliko nazovezuje na prethodne dvije teme. Naime, konferencije 1969. i 1970. godine koje su tretirale problematiku radničkog pokreta iz perioda prije pa do kraja prvog svjetskog rata. Ako se ima u vidu da će sljedeće godine biti obradena tema *Stanovište međunarodnog radničkog pokreta prema imperijalizmu između Stutgartskog i Bazelskog kongresa 1907—1912. godine*, onda će se dobiti potpunija slika o antiradnoj aktivnosti radničkog pokreta u predvečerje, tokom i krajem prvog svjetskog rata (u Evropi).

Za prvu temu ovogodišnje konferencije u Lincui posebno je interesantan referat trojice autora: Feldmanna (Berkeley, Kalifornija), Kolba (Würzburg) i Rürupa (Berlin) pod naslovom: *Masovni pokreti radništva u Njemačkoj pri kraju prvog svjetskog rata 1917—1920. godine*. Svoja razmatranja autori su započeli socijalnim nemirima i »divljim« štrajkovima krajem rata koji su prerasli u masovni politički štrajk januara 1918. u kome je učestvovalo preko milion radnika. S tim u vezi je i brzo rasprostiranje pokreta radničkih i vojničkih vijeća kao reprezentanta ljevičarskog radničkog pokreta u čitavoj Njemačkoj. Isto tako značajan je ustanak Spartakovaca koji se razvio poslije spontane demonstracije od 500.000 radnika u Berlinu. Kao i kod drugih referata, koreferata i diskutanata, i ovdje se pojavila misao da su masovni pokreti bremeniti spontanošću. Masovni pokreti u svojoj osnovi bili su opozicionarni prema režimu. I pored svojih slabosti oni su dobrim dijelom potencijalno revolucionarni.

U prvom dijelu autori analiziraju šire socijalno ekonomske pretpostavke i društveni razvitak u Njemačkoj. Oni u osnovi posmatraju masovne pokrete u političkim okvirima i socijalno ekonomskim parametrima u čijem okviru se ti pokreti razvijaju. Njemački Rajh je prije rata bio visoko industrijalizovana država i istovremeno je bio država sa najvećim i najbolje organizovanim radničkim pokretom na svijetu. Zbog toga su postojale objektivne pretpostavke za razvitak proleterskog masovnog pokreta sa revolucionarnim ciljem. Napoređo sa razvitkom industrije, povećava se i broj radnika: kod Krupa, npr. sa 34.000 u 1914. godini popeo se broj radnika u 1918. na 100.000. Radnici su tokom rata osjetili oskudicu u životnim i drugim namirnicama. Cijene su skakale a s njima i najamnine, mada u manjoj mjeri. Iz tih radničkih nedaća proistekla je i štrajkačka aktivnost od 1917—1919. koncentrisana u velikoj industriji, a u 1920. godini ta aktivnost se proširila na mala preduzeća i industrijske grane.

U drugom dijelu autori su prikazali faze masovnih pokreta u periodu od 1917—1920; u tom vremenu karakter, cilj i organizovane forme masovnih pokreta nisu bili jedinstveni, nego su se mijenjali svaki put u pojedinim istorijskim situacijama. U prvoj fazi, prije izbijanja revolucije, unutrašnji politički razvitak u godinama 1917/1918. karakterisan je brzim porastom svih društvenih, socijalnih nemira, potenciranih ratnih nedaćama. U toj situaciji zabilježen je prije kraja rata povećan broj učesnika u štrajkovima i izgubljenim radnim danima. Druga faza — novembar-decembar

1918, karakterisana je izbijanjem demokratskih narodnih pokreta s osloncem na radništvo i seljaštvo (učeeše građana i vojnika u pojedinim radničkim vijećima). Što se tiče daljeg formiranja vijeća tokom novembra i kasnije, autori su se zadržali na pojednostima o osnivanju tih vijeća, tehnici izbora, sistemu organizacije vijeća od dolje na gore (kraj, srez, okrug, provincija i zemlja). Iz tih razmatranja zaključeno je da su se masovni pokreti pretvorili dobrim dijelom u radnička i vojnička vijeća, ali im je nedostajao jasan strategijski koncept i jedno centralno političko rukovođenje: »Mase su sve učinile, što se od njih moglo očekivati: one su se spontano pobunile, stari režim suzbile, bile su spremne podržati rukovođioce u stvaranju novog demokratskog poretka sa punm učešćem« — kažu autori. Međutim, revolucija je propala zbog slabog političkog rukovođenja.

U trećoj fazi (januar-maj 1919) masovni pokreti se razlikuju u karakteru i postavljenom cilju u suštini od karaktera u prethodnoj fazi. Opšta politička situacija se radikalno promijenila: Ujedinjena socijalistička partija Njemačke je ispala iz vlade, Socijalistička partija je učvrstila političke odnose sa militarističkim krugovima i s buržokratijom i počela da obnavlja zajednički rad sa liberalima i centrom. S takvom polarizacijom snaga promijenio se i karakter masovnog pokreta zbog stavova socijalista. Sistem vojničkih i radničkih vijeća slabi (vojnici se demobilisu i ispadaju iz pokreta, a vijeća u preduzećima gube snagu).

Četvrta faza je od ljeta 1919. do proljeća 1920. kada nastupa oseka masovnih akcija, a radnička vijeća su raspuštena u jesen. Generalni štrajk, kao i udar u vrijeme Kapovog puča sredinom marta 1920. bio je na kraju vrhunac masovnog pokreta. Ipak, njemački proletarijat, kao odlučujuća snaga u to vrijeme, odbranio je Republiku od Kapovog puča.

Na kraju, autori su zaključili da masovni pokreti od 1917—1920. nisu uspjeli da ostvare svoje ciljeve, osim uspješnih izuzetaka (revolucija novembra 1918, odbrana od Kapovog puča 1920. i poboljšanje u platama, socijalnim i političkim olakšicama). Međutim, osnivanje jedne socijalne republike ili uspostavljanje socijalističkog društva nije uspjelo.

Teze za referat Wolfganga Rugea (Podstam-Babelsberg): *Masovni pokreti i političke snage 1917—1920/21*, posmatraju istorijska kretanja pod uticajem oktobarske revolucije. Uspjehom revolucije stvorena je era novog društvenog sistema — era socijalizma. Referent se ukratko osvrnuo na građansku historiografiju o ovoj problematici koja sa svog stanovišta političkih motiva prikazuje revoluciju. Sve korjenite promjene koje su nastale u svijetu poslije revolucije, posebno masovni pokreti, mogu se jedino posmatrati sa klasnih pozicija radničkog pokreta. Korijen masovnih pokreta u stvari, imao je antiimperijalistički karakter. Zato je u osnovi masovnog pokreta bilo postojanje revolucionarne partije i njene rukovodeće uloge u radničkoj klasi, osnivanje Crvene garde (kasnije Crvene armije), utemeljenje vijeća kao organa nove socijalističke vlasti i diktatura proletarijata. Poslije kraćih napomena o prilikama u Rusiji i vodećoj ulozi Boljševičke partije, prikazane su prilike u Njemačkoj, Austriji i drugim zapadnoevropskim zemljama. U njima buržoasko-demokratska revolucija nije mogla prerasti u socijalističku. Isto tako su prikazani pokreti u istočnoj i jugoistočnoj Evropi, kao i u skandinavskim zemljama. U Mađarskoj revoluciji nacionalno pitanje je još u buržoasko-demokratskoj revoluciji od oktobra 1918. imalo istaknutu ulogu. Nadalje su opisana vijeća (sovjeti) koji su u istočnim i jugoistočnim zemljama Evrope bili borbeni organi radnika i seljaka. Masovni pokreti nose u svojoj osnovi karakter spontanosti. Zato se postavlja pitanje: kakav je odnos masovnog pokreta, kao subjekta prema radničkom pokretu? U proučavanju tih pitanja mora se ispitati strategija i taktika buržoazije prema radničkom pokretu.

Referat se posebno osvrnuo na reformističke radničke vođe, koji su se praktično stavili na stranu imperijalizma. Iz ovog aspekta on posmatra kako su se mase i masovni pokreti, koji su došli pod njihov uticaj ponašali. Pošto je napravio pregled desničara i centrista u radničkom pokretu, autor je prešao na djelatnost i razvitak revolucionarnog radničkog pokreta u doba revolucionarnih kretanja 1917—1920/21. Tu se vidi odnos revolucionarnog radničkog pokreta prema spontanom revoltu radnika. Revolucionarne snage u raznim zemljama bile su najvažniji pokretači organizovanog masovnog pokreta za suzbijanje imperijalizma. Zato je tek III kongres Kominterne 1921. godine zaključio da se komunističke partije treba da nalaze na »čelu borbenih masa«, što je dalo orijentaciju masovnim pokretima.

Referat dr-a Hautmanna (Linc) fundiran je jednim dijelom na Lenjinovim i Marksovim pismima i njihovim djelima i tretira problematiku *Masovnih pokreta*

austrijaskog radništva 1917. i 1918. godine. Autor je postavio pitanje: zašto je proletarijat u Austriji 1914—1916. bio potpuno pasivan, i dao odgovor da su radnici prihvatili oportunističku građansku politiku radničkih partijskih i sindikalnih rukovodilaca. Pri tome je istakao da je ekonomski položaj velikog dijela radništva početkom 1917. bio vrlo rđav. Referent ispituje materijalni položaj radnika u početku rata, zatim njihove plate, radno vrijeme, radnički odmor, slobodnu nedjelju. Pri tome on analizira pojmove »štrajk« i »masovni pokreti«, kako ih tumače pojedini pravci u radničkom pokretu. Štrajk i masovni pokreti su za marksizam i lenjinizam sastavni dio revolucionarne strategije. Za desničare, štrajk je sredstvo za ostvarenje političkih i socijalnih reformi; generalni štrajk je ekstremni borbeni cilj, a masovni pokret uopšte može se samo primijeniti ako se radi o životnim pitanjima organizacije. »Mase moraju, dakle, najprije dinamički i psihički da odigraju svoju ulogu«. Po mišljenju dra Hautmanna, štrajk je uvijek moguć, dok su za masovni pokret potrebni posebni uslovi. Generalni štrajk je kontrolisana, često od radničke partije i sindikata inicirana mjera. Ali, generalni štrajk ostaje gotovo uvijek u okviru postojećeg sistema, i on je, *defanzivno* sredstvo radništva protiv prateće opasnosti. Masovni pokret je »viša« stepenica u odnosu na prethodne pojmove; to je više ofanzivno sredstvo radništva za postizanje određenog cilja. Ostali dio referata posvećen je majskom (1917), januarskom i junskom štrajku (1918).

Pored referata zapaženi su i neki koreferati koji su u podneseni. Koreferat dra Vladana Pantića (iz Beograda), *Radnička vijeća kao revolucionarne borbe njemačkog radništva 1917—1920*, dra Augustina Deaca (Bukurešt): *Karakteristika borbe radničke klase Rumunije u godinama revolucionarnog poleta 1917—1921*, profesora Simona Fuchsa (Bukurešt): *Internacionalni aspekti radničkog pokreta u Rumuniji u godinama 1917—1918*, Franca Andreuccia i Tomasa Dettia: *Zapažanja o pitanju masovnog pokreta radništva u Italiji pri kraju prvog svjetskog rata* i Johani Paasivirtia (Turku, Finska): *Rana istorija radničkog pokreta Finske do građanskog rata 1918. godine* podneseni su pismeno.

Poslije referata, razvila se diskusija u kojoj su učestvovala 24 diskutanta. Pri log u diskusiji Rürupa (Berlin) svodio se na to da radnički pokreti u različitim fazama klasne borbe igraju značajnu ulogu. Tako je on istakao masovnost pokreta u Njemačkoj u revolucionarnim godinama. U svojim istraživanjima on je došao do zaključka da u visoko industrijalizovanim zemljama masovni pokreti imaju više revolucionarnosti. On se osvrnuo i na osnivanje radničkih vijeća u Njemačkoj u to vrijeme koji su kao Socijaldemokratska stranka igrali značajnu ulogu. Kao i u drugim zemljama, i u Njemačkoj je prisutna spontanost u masovnim pokretima. O radničkom pokretu u Sloveniji, Istri i pristaništu u Trstu i njegovim akcijama krajem rata govorio je Franc Flopčič (Ljubljana). Veliki štrajk radnika u Trstu je zatalasao pokret, i to je po njegovim riječima bio klasični pokret radnika. Iz tih akcija je vidljivo da su one bile pod uticajem oktobarske revolucije. Neke napomene je iznio na referate Rürupa i Rugea, jer su ta dva referata pisana sa različitih stanovišta, pa je ukazao da revolucije treba posmatrati s ekonomskih i socioloških stanovišta. Feldmann, Kolb i Rürup u svojim referatima nisu istakli da je rascjep u radničkom pokretu bio štetan momenat u klasnoj borbi. O masovnosti ovih pokreta govorili su Kowalski (Varšava) i Mommsen (Bochum). Prvi je istakao da masovni pokreti nisu imali strategije ni odgovarajuće rukovodstvo. Zbog toga je u tim pokretima spontanost dolazila od izražaja. Međutim, Roza Luksemburg i još neki radnički vođi su imali jasnije strategijske koncepcije, smatra Kowalski. Mommsen je još istakao da su poslije pogrešaka rukovodstva radničkog pokreta uslijedile kasnije fašističke orgije po dolasku Hitlera na vlast. Međutim, on nije uočio da su građanske partije zapostavile nacionalne interese međusobno se gložeći, što je odvelo narod u nacionalnu katastrofu 1933. godine. Ereny (Budimpešta) je govorio o Mađarskoj sovjetskoj republici 1919. i radničkim sovjeticima što se sve pojavilo pod uticajem oktobarske revolucije. Nichols (Oksford) je istakao da se u Engleskoj osjetilo življe kretanje u radničkom pokretu krajem prvog svjetskog rata. U to vrijeme značajna su vojnička vijeća koja su postojala u Glazgovu kao revolucionarni organi. U Bugarskoj su isto po riječima Kaneve (Sofija), izvedeni masovni pokreti, a najznačajniji su veliki ustanak vojnika 1918. i veliki masovni štrajk 1919. godine. U Njemačkoj su po riječima Susanne Miller (Bon) bili u novembru i u decembru 1918. značajni masovni pokreti. Eliasberg (Bon-Bad Godesberg) je istakao slabosti KP Njemačke u Rurskoj oblasti zbog rascjepa u njenim redovima. Ragioneri (Firenca) je uočio da je zaposjedanje fabrika od strane radnika septembra 1920. bila posljednja masovna akcija radničkog pokreta, jer je uskoro fašizam stupio na scenu. Međutim, on nije uočio da se u to vrijeme nakon povlačenja Crvene armije

ispred Varšave u avgustu 1920. poslije poraza italijanske radničke klase u septembru 1920. i poslije sloma srednjonjemačkog ustanka u martu 1921, građansko društvo u Evropi počinje učvršćivati. Ti događaji su donijeli preokret u međunarodnoj situaciji ne samo u Italiji nego i u Evropi u korist buržoazije. Kapitalizam se privremeno konsolidovao, jer je neposredno revolucionarna situacija bila minula, a buržoazija se u mnogim zemljama osnažila. Diskutant je opravdano zaključio da je uloga napredne inteligencije u masovnim pokretima u Italiji bila vidna (Gramši i drugi). Matthias (Bohum) je govorio o situaciji nastaloj u Njemačkoj poslije Kapovog puča (13. marta 1920), kada su reakcionarne vojničke snage pod rukovodstvom Kapa umarširale u Berlin i proglasile ga za kancelara. Neki diskutanti su istakli da je oktobarska revolucija značajan faktor u razvitku masovnih pokreta u Evropi, jer su oni pod njenim uticajem bili intezivniji (Rürup, Berlin i Jemnitz, Budimpešta). Za razmatranje masovnih pokreta u ekonomskim i socijalnim okvirima založio se Ruge (Potsdam-Badelsburg). On je istakao Lenjinovu zaslugu u izučavanju masovnih pokreta iz čega je on i izvukao značajne zaključke za radničku klasu.

Referati, koreferati i diskusija pojedinih učesnika opterećeni su frazama »mase« i »masovni pokreti«, što se iz njemačke i austrijske historiografije prenijelo i u našu historiografiju. Mislim da bi najadekvatniji izrazi bili »široki društveni slojevi« za »mase« i »pokreti širokih društvenih slojeva« za termin »masovni pokreti«.

Uvodni prilog R. Necka (Beč) *Radnički pokret u Evropi u revolucionarnoj 1848. u Austriji (Metodološki problemi socijalne istorije)* je istakao da 1848. ima za opštu istoriju Evrope veliki značaj. Poslije pregleda nekih pogleda Marksa i Engelsa na 1848/49, dat je kraći osvrt na zapadnu Evropu (Englesku i Francusku), gdje su još ranije izvedene industrijske revolucije, i Norvešku, koja je 1848. bila agrarna zemlja. Na primjeru Njemačke prikazan je proces formiranja građanske i radničke klase prije 1848. godine. Zato je po izbijanju revolucije Njemačka bila daleko ispred Austrije, u kojoj se industrijska revolucija počela da razvija tek poslije 1840. godine. U Mađarskoj su ljevičari u revoluciji pokazivali internacionalističku tendenciju, ali je kasnije revolucionarna vlada napravila najteže propuste u vezi s nacionalnim pitanjem, prije svega prema Hrvatima i Rumunima. Na kraju je postavljeno nekoliko pitanja za terminološku definiciju socijalne istorije: proletarijat, radništvo, radnički pokret u savremenim izvorima.

Poslije Necka, uvodno izlaganje uz svoj koreferat *Radnički pokret u mjesecu revolucije 1848. u gradovima Pešti, Ofenu i Altofenu*, dao je dr Spira (Budimpešta). Pošto je dao pregled broja pojedinih preduzeća, fabrika i manufaktura, autor je iznio broj zaposlenih radnika u njima. Esnafske borbe četrdesetih godina 19. v. su obrađene dosta detaljno, tako da se iz koreferata može dobiti jasna predstava o tim vidovima akcija prvih zanatskih društava. S tim u vezi je i pojava prvih štrajkačkih akcija. Iz njih su proistekli i pokreti proletarijata, radnika u brodogradilištu, štamparijama itd.

Tema *Radnici, seljaci i narod u revoluciji 1848/49. u Italiji* je predmet razmatranja koreferata Ragioneria i Soldania (Firenca). U početku se prikazuje uloga narodnih masa u 1848/49, a posebno u godini francuskog zaposjedanja Italije. U spletu tih međunarodnih događaja izbila je i glad na jugu Italije i u toj nevolji hiljade i hiljade seljaka je zaposjedalo krupne zemljoposjede ili marširalo u Kalabriji, Siciliji, Lukaniji, Apuliji itd. uz parolu »Živio ustav«. Kraj revolucije je posmatran u svjetlu istorijskih kretanja u Evropi u to vrijeme. U svom izlaganju autor je zaključio da su i seljaci učestvovali u revoluciji i da je ona imala komunističko obilježje.

Referat Vogela (Beč): *Slobodarske pjesme bečke revolucije 1848* zabilježio je mnoge pjesme o revoluciji koje su nastale dobrim dijelom pod uticajem francuske revolucije krajem 18. vijeka.

Diskusija o ovoj temi, u kojoj je učestvovalo 18 istoričara, odvijala se u okvirima uloge komunista i radničke klase u revoluciji 1848/49. Tako je, npr., Schmit (Berlin—Pankov) istakao vidan uticaj komunista na radnički pokret u Njemačkoj. U Holandiji proletarijat nije bio organizovan i pored toga što je ta zemlja imala veliku kolonijalnu moć (Van der Leeuw Rein—Amsterdam). Bilo je i saglasnosti sa uvodnim izlaganjem Necka da su socijalno-ekonomski uslovi u 1848/49. igrali značajnu ulogu i da su uticali na radnički pokret (Jordan—Brno). On je istakao da je pokret u Pragu pokazivao nacionalne tendencije. Wangerman (Leeds) je rekao da je građansko društvo u Francuskoj u tome vremenu bilo stvarno izgrađeno. U tom

okviru je i radnički pokret bio razvijen, samo on nije imao socijalne niti druge veze sa sankilotima. Međutim, što se tiče Njemačke i Austrije, primijetio je diskutant, radnički pokret se nije u tim zemljama demokratski razvijao, što je za pokret bilo fatalno. Franc Klopčič (Ljubljana) je istakao da kod Južnih Slovena 1848. godine nije bilo radničkog pokreta, dok je u Sloveniji bilo željezničara, ali oni nisu bili organizovani, kao ni rudari, koji su bili daleko od gradskih centara (Idrija). Na kraju je dr Neck rekao da se ne slaže sa referatom Ragioneria u kome su iznesene neke terminološke postavke o oznaci 1848. godine. Primijetio je da je literatura o tome pitanju oskudna.

Na konferenciji su, kako je već istaknuto, prisustvovala 122 istoričara, među kojima je primijećeno dosta mladih istraživača. Bio je i izvjestan broj studenata, što obećava da će se istoriografija još više razvijati, jer je tek u povoju. Isto tako, primijećeno je da se malen broj istraživača i diskutanta osvrtao u svojim radovima ili diskusiji na društveno-političke i ekonomske uslove u kojima je djelovao i razvijao se radnički pokret. Zato se postavlja pitanje: u kome će se pravcu razvijati ova istoriografija s obzirom na to da je dobar broj prisutnih posmatrao kretanja u radničkom pokretu izolovano od ostalih ekonomskih i društvenih događaja. Isto tako, dobar broj istoričara je posmatrao zbivanja u svojim zemljama u sklopu događaja radničkog pokreta Evrope, što nesumnjivo ukazuje na činjenicu da se kretanja u radničkom pokretu u pojedinim zemljama ne mogu izdvojiti izolovano od evropskih događaja u radničkom pokretu. Na žalost, ovoj konferenciji nisu prisustvovali istoričari iz Sovjetskog Saveza, pa se nije mogla dobiti potpunija slika o istoriografiji te zemlje koja ispituje događaje u periodu koji je ranije označen. I, na kraju, primijećeno je da gotovo svi referati i koreferati, osim nekih izuzetaka, ne raspolažu naučnim aparatom, pa je diskutabilno u kojoj mjeri se oni mogu koristiti u naučne svrhe.

Uroš NEDIMOVIĆ

DJELATNOST INSTITUTA U 1971. GODINI

Već je uobičajeno da čitaoce *Priloga* upoznajemo sa radom Instituta. I u ovom broju ćemo dati kratak prikaz njegove djelatnosti i rezultata koje je postigao.

Aktivnost Instituta u cjelini, i njegovih saradnika pojedinačno, bila je usmjerena na izvršavanje osnovnih zadataka postavljenih programom rada za 1971. godinu. Programski zadaci su obuhvatali poslove na naučnoj obradi određenih tema iz istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije, kao i istorije naroda Bosne i Hercegovine i prikupljanje i izdavanje arhivske građe i istorijske dokumentacije. Pored toga, Institut je ostvario određenu saradnju sa nekim naučnim ustanovama u zemlji i inostranstvu. Evo pregleda aktivnosti Instituta:

— Zdravko Antonić, saradnik Instituta odbranio je u junu 1971. godine doktorsku disertaciju *Narodnooslobodilački rat i revoluciju u istočnoj i centralnoj Bosni 1941/42. godine* na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Odbranom doktorske disertacije saradnik je završio temu pod istim naslovom koju je radio po programu Instituta.

U završnoj fazi su sljedeće teme:

1. *Stavovi u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu prema ratu, revoluciji i stvaranje jugoslovenske države početkom XX vijeka*, obrađivač Nikola Babić, naučni saradnik.

2. *Napredni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini u periodu 1919—1941. godine*, obrađivač Dubravka Škarica, spoljni saradnik.

U toku je rad na ovim temama:

1. *Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u svjetlosti istorijskog razvitka radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta*, obrađivač Enver Redžić, direktor Instituta.

2. *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini od 1906. do osnivanja SDS Bosne i Hercegovine 1909. godine*, obrađivač mr Ilijas Hadžibegović, spoljni saradnik.

3. *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike*, obrađivač Dževad Juzbašić, asistent.

4. *Djelatnost bosansko-hercegovačkog sabora*, obrađivač Dževad Juzbašić, asistent.

5. *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vrijeme autonomije i stvaranje prvih političkih organizacija u vrijeme austrougarske okupacije*, obrađivač dr Nusret Šehić, naučni saradnik.

6. *Djelatnost socijalističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini između dva rata s posebnim osvrtom na radničke ustanove*, obrađivač mr Ibrahim Karabegović, asistent.

7. *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine*, obrađivač dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik.

8. *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini do 1928. godine*, obrađivač mr Tomislav Išek, asistent.

9. *Istorijski razvoj SSRN Bosne i Hercegovine*, obrađivač Nikola Babić, naučni saradnik.

10. *Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine*, obrađivač mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik.

11. *Nacionalna i socijalna struktura partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, obrađivač Nevenka Bajić, viši stručni saradnik.

12. *Četnički pokret u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine*, obrađivač dr Zdravko Antončić, naučni saradnik.

13. *KPJ u istočnoj Bosni od sredine 1942. godine do oslobođenja 1945. godine*, obrađivač dr Rasim Hurem, naučni saradnik.

U 1971. godini u Arhivu Instituta sređena je arhivska građa Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, 1941—1945. građa fonda Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine i rađene su istorijske bilješke za neke fondove građe iz NOR-a. Istorijske bilješke su izrađene za fondove: 1. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu; 2. Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu; 3. Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu i 4. Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu (Rosa Cvijović); 5. Omladinska pruga Brčko — Banovići i 6. Omladinska pruga Šamac — Sarajevo (Ljiljana Gaković). Za posljednja dva fonda izrađeni su i planovi sređivanja. Pregledana je građa okružnih i sreskih komiteta KPJ iz 1945, 1946. i 1947, 1950. i 1951. godine i izdvojeni dokumenti koji pripadaju drugim fondovima. Pregledana je i građa fonda CK SK BiH 1950. i 1951. godine i kompletirani predmeti i uloženi u fascikle. Sređivana je i građa za prugu Brčko — Banovići i Šamac — Sarajevo.

Pored toga, pripremana je arhivska građa za publikovanje.

U toku 1971. godine izašla je iz štampe *Hronologija događaja radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine*. Hronologija obuhvata nastanak radničke klase, stvaranje i djelovanje njenih organizacija, pojavu i razvoj socijalističkih ideja i socijalističkih organizacija, osnovne vidove klasne borbe (štrajkovi, tarifne akcije, demonstracije), a zatim političke i sindikalne, revolucionarne i reformističke organizacije. Ona je popularni priručnik koji ima širu namjenu i upotrebu u javnom, kulturnom i naučnom životu.

Dovršeni su preostali poslovi (napisan predgovor, izrađen registar imena i geografskih pojmova) za ediciju » Građa o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini« (januar 1921—april 1941. godine).

Izvršene su tehničke pripreme za faksimilno štampanje lista *Radničko jedinstvo* (1922—1923), koji će biti snimljen i odštampan tokom 1972. godine.

Institut je u saradnji s Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Društvom istoričara Bosne i Hercegovine, Republičkim odborom SUBNOR-a, Republičkom konferencijom SSRN Bosne i Hercegovine i Skupštinom opštine Drvar, organizovao povodom 30-godišnjice ustanka naroda Jugoslavije i ustanka naroda Bosne i Hercegovine naučni skup »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«. Na skupu je u okviru četiri teme: 1. Bosna i Hercegovina uoči aprilskog rata i u prvim mjesecima okupacije; 2. Pripreme i razvoj ustanka; 3. Okupatori i kvilinski u borbi protiv ustanka u Bosni i Hercegovini; 4. Ustanak u Drvaru 1941. godine, — podneseno 50 naučnih i drugih referata. Pored referata istoričara iz čitave Jugoslavije svoje priloge su dali i učesnici u ustanku u Bosni i Hercegovini 1941. godine. U diskusiji je uzelo učešća 25 diskutanata, što sa naučnim radovima saopštenim na skupu predstavlja vrijedan doprinos naučnom rasvjetljavanju zbivanja u zemlji, napose u Bosni i Hercegovini, u vrijeme kada su polagani temelji suštinskim promjenama u životu Bosne i Hercegovine.

Naučnom skupu su prisustvovali mnogi učesnici događaja 1941. godine u Bosni i Hercegovini, kao i predstavnici društveno-političkog života u Republici, među kojima: Hamdija Pozderac, predsjednik Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Đuro Pucar, član Savjeta Federacije, Ilija Materić, predsjednik Republičkog odbora SUBNOR-a, Milan Škoro, član Sekretarijata Centralnog komiteta SK BiH i mnogi drugi.

Naučni skup je istovremeno dao pozitivnu ocjenu dosadašnjim naporima istoričara na izučavanju ove problematike, kao i razvitku naučnih rezultata ovog Instituta.

Svi referati podneseni na naučnom skupu, kao i diskusije, biće objavljeni u referata, u nešto prerađenom i dopunjenom obliku, objavljeno je u časopisu *Pregled*, br. 12/71.

Svi referati fragmentarno su objavljeni u dnevnom listu *Oslobođenje* a pet posebno publikaciji *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, koja će biti štampana u toku 1972. godine.

Pored naprijed izloženog, treba naglasiti da su saradnici Instituta u ovom periodu ispoljili aktivnost na određenim zadacima mimo svojih redovnih poslova predviđenih programom rada.

Više saradnika je uzelo učešća na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu na kojima su podnijeli referate iz tematike koju proučavaju, odnosno koja je bila predmet određenog skupa.

— Na naučnom skupu u Beogradu »Počeci socijalističke štampe na Balkanu« učestvovao je mr Ibrahim Karabegović, asistent sa referatom: *Uloga »Glasa slobode« u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini.*

— Na naučnom skupu na Zlatiboru »NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945. godine« učestvovao je dr Zdravko Antonić, naučni saradnik sa referatom: *Veze ustanka istočne Bosne i zapadne Srbije 1941. godine.*

Na naučnom skupu u Drvaru: »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine« učestvovali su i podnijeli referate sljedeći saradnici Instituta:

1. Enver Redžić, direktor Instituta sa referatom: *Političko jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine u svjetlu ustanka 1941. godine* — uvodni referat,

2. Nikola Babić, naučni saradnik sa referatima: *1. Osnovna obilježja društveno-političkih prilika i djelatnost KPJ u Bosni i Hercegovini uoči aprilskog rata 1941. godine*, i *2. Tradicija radničkog pokreta — značajna pretpostavka pokretanja ustanka i stabilizacije NOP-a u Drvaru,*

3. Nevenka Bajić, viši stručni saradnik sa referatom: *Prilog proučavanju socijalne strukture u Bosni i Hercegovini prije rata i učešću pojedinih kategorija u ustanku,*

4. Dr Zdravko Antonić, naučni saradnik sa referatom: *Organizatorska djelatnost KPJ u ustanku naroda Bosne i Hercegovine,*

5. Drago Borovčanin, sekretar Instituta sa referatom: *Oblici organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini 1941. godine,*

6. Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik sa referatima: *1. Reagovanje okupatora i kvistlinga na ustanak u Bosni i Hercegovini 1941. godine* i *2. Pripreme i pokretanje ustanka u Livanjskom kraju i veze sa ustanicima Dalmacije i Drvara.*

Na naučnom skupu »Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa«, održanom u Beogradu u organizaciji Srpske akademije nauka i umjetnosti, učestvovali su:

1. Dr Zdravko Antonić, naučni saradnik sa referatom: *Odnosi između rukovodstva ustanka u Jugoslaviji i komunističke internacionale 1941. godine,* i

2. Dr Rasim Hurem, naučni saradnik sa referatom: *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine u mozaiku pokreta otpora u Evropi.*

Na savjetovanju u Bijeljini: »Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. godine« učestvovao je dr Zdravko Antonić naučni saradnik sa referatom: *Reagovanje okupatora i ustaško-domobranskih snaga na pojavu i razvitak ustanka u Semberiji 1941. godine.*

Za naučni skup u Ljubljani »Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija«, Enver Redžić, direktor Instituta, pripremio je referat: *Jugoslovenska državna zajednica u dokumentima rukovodstva KPJ u ustanku 1941. godine*

Na naučnom skupu: »Balkan i politika velikih sila uoči drugog svjetskog rata«, održanom u Sofiji, aprila 1971. godine, učestvovali su: dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik i mr Ibrahim Karabegović, asistent.

Sedmoj internacionalnoj konferenciji istoričara radničkog pokreta, održanoj septembra mjeseca 1971. godine u Lincu, prisustvovali su: mr Ibrahim Karabegović, asistent i mr Uroš Nedimović, asistent.

Jedan broj saradnika je objavio svoje naučne, odnosno stručne radove, u naučnim i stručnim časopisima, i to:

1. Tokom 1971. godine izašla je iz štampe u izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine knjiga dr Nusreta Šehića, naučnog saradnika Instituta, pod naslovom: *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918—1941).*

2. Nikola Babić, naučni saradnik, *Razvitak radničkog pokreta u Drvaru do 1941. godine*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine X/XI—1970/1971;

3. Drago Borovčanin: *1. Nastanak i razvoj organizacije KPJ na Romaniji*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, X/XI—1970/1971. godine i *2. Istinski organi narodne vlasti*, Bosna i Hercegovina — Iseljenički almanah za 1972. godinu;

4. Dr Ahmed Hadžirović: *Tarifne akcije radništva Zavidovića 1919—1920. godine*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, X/XI—1970—1971. godine;

5. Mr Uroš Nedimović: *Savez komunističke omladine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini 1919—1920. godine, Pregled*, časopis za društvena pitanja, Sarajevo, br. 12/1971. strana 683.

Dva saradnika Instituta su provela izvjesno vrijeme na specijalizaciji u inostranstvu:

Mr Tomislav Išek, asistent boravio je od novembra 1970. do juna 1971. godine na Slavenskom Institutu u Parizu. U okviru specijalizacije studirao je francuske tradicije republikanstva kao jedan od problema (oblik državnog uređenja), koji proizlazi iz prijavljene disertacije.

Dr Nusret Šehić, naučni saradnik je bio od 5. januara do kraja oktobra 1971. godine na specijalizaciji u Berlinu. U toku desetomjesečnog studijskog boravka u DRNJ ostvario je neposredan kontakt sa istoričarima Istorijskog instituta na Humboldtovom univerzitetu u Berlinu, prisustvovao seminarima, predavanjima i odbranama doktorskih disertacija. Veći dio vremena posvetio je izučavanju historiografije Njemačke Demokratske Republike o najnovijoj istoriji Njemačke, posebno o problemu nacizma. O problemu nacizma u historiografiji NJDR pripremio je i poseban članak koji je obavljen u ovoj svesci *Priloga*.

Institut je u toku 1971. godine posjetio dr Martin Celer, profesor univerziteta u Berlinu. On je kao gost prisustvovao naučnom skupu »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«, pa se, uzimajući riječ u diskusiji, pohvalno izrazio o razvoju našeg Instituta, kao i o razvoju veza između Instituta i naučnih ustanova u Berlinu.

Ostvarena je dosta široka saradnja Instituta sa naučnim ustanovama u zemlji. Ovu konstataciju potvrđuje i činjenica da je na naučnom skupu u Drvaru »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine« uzelo učešća preko 28 saradnika iz Vojnoistorijskog instituta, Instituta za savremenu istoriju, Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Instituta za nacionalnu istoriju Crne Gore, Filozofskog fakulteta u Beogradu, Filozofskog fakulteta u Sarajevu i drugih naučnih institucija u zemlji.

Sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu razvijena je široka saradnja o nizu pitanja od zajedničkog interesa. Profesori sa ove katedre su članovi Savjeta Instituta, članovi Naučnog vijeća, članovi Organizacionog odbora naučnog skupa koji je organizovao Institut i sl. Slična je saradnja ostvorena i sa Katedrom za istoriju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. I sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu je ostvorena dobra saradnja.

Posredstvom Zajednice instituta za radnički pokret ostvorena je određena saradnja sa institutima za radnički pokret u svim republikama i pokrajinama. Saradnja se naročito ispoljila u učešću saradnika našeg Instituta na naučnim skupovima koje su organizovali pojedini instituti i učešću saradnika ovih instituta na naučnom skupu koji je organizovao naš Institut.

I arhivski radnici Instituta su ostvarili određenu saradnju sa arhivskim ustanovama. Tako je Veselin Mitrašević, šef Arhiva, prisustvovao četvrtom savjetovanju arhivskih radnika Jugoslavije, održanom u Zadru 6. i 7. maja 1971. godine, na kome su razmatrana pitanja revizije arhivskog zakonodavstva i zaštita arhivske građe u slučaju eventualnog rata. Godišnjoj skupštini Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, održanoj 17. i 18. juna 1971. godine u Trebinju, prisustvovali su Veselin Mitrašević, Seada Hadžimehmedović i Mirjana Knezović, saradnici Arhiva. Poslije skupštine, održano je i savjetovanje na kome su razmatrana pitanja: zadaci na izradi Vodiča, evidencija arhivske građe koja se nalazi van arhiva i novi Zakon o Arhivu Bosne i Hercegovine.

Arhiv Instituta su posjetili saradnici Arhiva za radnički pokret Jugoslavije, koji su se interesovali za rad Arhiva, za stanje središnosti arhivske građe i pristupačnosti fondova zainteresovanim naučnim radnicima.

Organ upravljanja i stručni organi Instituta su obavljali redovne poslove prema programu rada. Jedan od najvažnijih zadataka koji su organi upravljanja obavili jeste usvajanje petogodišnjeg Programa rada Instituta, čime je zacrtan i njegov razvoj do 1975. godine. Pored teme iz istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije, Program predviđa obradu pojedinih tema iz opšte istorije naroda Bosne i Hercegovine, što predstavlja nov kvalitet u radu Instituta.

Evo sastava organa upravljanja i organa rukovođenja Instituta:

Savjet Instituta

Predsjednik

Dr Zdravko Antonić, naučni saradnik,

Članovi:

I. Izabrani iz reda članova radne zajednice Instituta:

1. Nikola Babić, naučni saradnik,
2. Drago Borovčanin, diplomirani pravnik,
3. Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik,
4. Mr Tomislav Išek, asistent,
5. Mr Ibrahim Karabegović asistent,
6. Veselin Mitrašević, viši stručni saradnik,
7. Alija Prolić, VKV radnik,
8. Dr Nusret Šehić, naučni saradnik i
9. Željka Vrdoljak, bibliotekar.

U toku godine je došlo do određenih izmjena u Savjetu Instituta. Naime, na mjesto Miodraga Čankovića i dr Veselina Đuretića, kojima je prestao mandat u Savjetu zbog toga što su sa Institutom raskinuli radni odnos, u Savjet su izabrani Drago Borovčanin i Željka Vrdoljak.

II. Imenovani od strane Skupštine SR BiH:

— Dr Luka Đaković, direktor Narodne biblioteke SR Bosne i Hercegovine,

III. Delegirani od strane

a. Filozofskog fakulteta u Sarajevu:

Dr Milan Vasić, vanredni profesor,

b. Fakulteta političkih nauka:

Nedim Šarac, vanredni profesor,

c. Društva istoričara Bosne i Hercegovine:

Fahrudin Isaković, profesor III gimnazije u Sarajevu,

d. Republičkog savjeta za koordinaciju naučnih djelatnosti:

Mr Dubravka Škarica, poslanik u Vijeću naroda Savezne skupštine.

Naučno vijeće

Predsjednik

Prof. dr Hamdija Kapidžić,

Članovi:

1. Enver Redžić, direktor Instituta,
2. Nedim Filipović, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
3. Dr Desanka Kovačević, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
4. Milan Gaković, asistent na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu,
5. Dževad Juzbašić, asistent u Institutu,
6. Dr Rasim Hurem, naučni saradnik,
7. Dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik u Institutu i
8. Mr Tomislav Išek, asistent u Institutu.

Upravni odbor

Predsjednik:

Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik.

Članovi:

1. Ljiljana Gaković, arhivist
2. Dževad Juzbašić, asistent
3. Mr Ibrahim Karabegović, asistent
4. Radmila Santica, šef računovodstva
5. Meshija Sofić, radnica i
6. Enver Redžić, direktor Instituta.

Direktor:

Enver Redžić.

Unutrašnja organizacija Instituta je nešto izmijenjena. Nova organizacija izgleda ovako:

I U Odjeljenju istorijske obrade radi ukupno deset stalnih saradnika, od kojih su pet naučni saradnici, dva viša stručna saradnika i tri asistenta (među višim stručnim saradnicima i asistentima 3 su magistri). Pored ovih saradnika, Institut je angažovao dva spoljna saradnika: mr Dubravku Škaricu i mr Ilijasa Hadžibegovića. Od ukupno dvanaest saradnika koji rade na temama u ovom Odjeljenju, četiri rade na temama iz perioda do 1919. godine, četiri na temama između dva rata i četiri na temama iz perioda NOR-a.

II Arhiv

U Arhivu radi ukupno osam saradnika od kojih je jedan viši stručni saradnik (šef Arhiva), dva arhivista i pet arhivskih pomoćnika.

III Grupa za dokumentaciju.

U ovoj grupi rade tri saradnika od kojih: jedan viši stručni saradnik, jedan asistent — magistar i jedan bibliotekar.

IV Sekretarijat u kome radi ukupno 15 saradnika:

Sekretar 1

Administrativnih radnika 1

Pomoćnih radnika 4

Daktilografa 2

Računovodstvo:

Računskih službenika 2

Tehnička služba:

Visokokvalifikovanih radnika 3

Kvalifikovanih radnika 1

Nekvalifikovanih radnika 1.

Drago BOROVČANIN

PREGLED DOMAĆIH I STRANIH ČASOPISA KOJE PRIMA BIBLIOTEKA
INSTITUTA ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA U SARAJEVU

DOMAĆI ČASOPISI

- Arhivski vjesnik*, izlazi jedanput godišnje, Zagreb.
- Bibliografija Jugoslavije* — članci i prilozi u časopisima, novinama i zbirnim djelima. Serija A. Društvene nauke — Politika, Ekonomija, Pravo, izdavač: Jugoslavenski bibliografski institut, izlazi 15-dnevno, Beograd.
- Bibliotekarstvo*, časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine. Izlazi tromjesečno, Sarajevo.
- Bulletin: Scientifique. Section B. Sciences humaines*. Izdavač: Savjet akademija nauka i umjetnosti SFRJ. Izlazi tromjesečno, Ljubljana.
- Encyclopaedia moderna*. Časopis za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse. Izdavač: Institut za filozofiju znanosti i mir Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi pet puta godišnje, Zagreb.
- Forum*, Časopis odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi mjesečno, Zagreb.
- Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*. Izlazi jedanput godišnje, Sarajevo.
- Gledišta*, časopis za društvenu kritiku i teoriju. Izdavači: Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije. Izlazi mjesečno, Beograd.
- Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo.
- Istorijski zapisi*, organ istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore. Izlazi tromjesečno, Titograd.
- Jugoslavenski istorijski časopis*, organ Saveza društava istoričara Jugoslavije. Izlazi tromjesečno, Beograd.
- Jugoslovenski pregled*, informativno-dokumentarni priručnik o Jugoslaviji. Izdavač: Savezni sekretarijat za informacije. Izlazi mjesečno, Beograd.
- Međunarodni radnički pokret*, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi šest puta godišnje, Beograd.
- Politička misao*, časopis za političke nauke. Izdavač: Fakultet političkih nauka. Izlazi tromjesečno, Zagreb.
- Pregled*, časopis za društvena pitanja. Izdavač: Univerzitet u Sarajevu — izlazi mjesečno, Sarajevo.
- Prilozi za istoriju socijalizma*, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi jedanput godišnje, Beograd.
- Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, izdavač: Institut za zgodovino delavskega gibanja. Izlazi 2—4 puta godišnje, Ljubljana.
- Putovi revolucije*, izdavač: Institut za historiju radničkog pokreta. Zagreb. Izlazi povremeno, Zagreb.
- Radovi*, izdavač: Filozofski fakultet. Izlazi povremeno, Sarajevo.
- Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru. Izlazi jedanput godišnje, Zagreb.
- Socijalizam*, časopis Saveza komunista Jugoslavije. Izlazi mjesečno, Beograd.
- Vojnoistorijski glasnik*, organ vojnoistorijskog instituta. Izlazi dvomjesečno, Beograd.

Zbornik, časopis Historijskog instituta Slavonije. Izlazi jedanput godišnje, Slavonski Brod.

Zbornik Historijskog instituta jugoslavenske akademije. Izlazi jedanput godišnje, Zagreb.

Zbornik krajiških muzeja Banjaluka, Bihać, Drvar, Jajce, Prijedor. Izlazi jedanput godišnje, Banjaluka.

Zbornik radova, izdavač: Pravni fakultet. Izlazi jedanput godišnje, Split.

Zgodovinski časopis, izdavač: Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Izlazi jedanput godišnje, Ljubljana.

STRANI ČASOPISI

Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus, beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi dvomjesečno, Berlin.

Critica marxista, Editori Riuniti. Izlazi dvomjesečno, Roma.

Einheit, Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus. Herausgegeben vom Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi mjesečno, Berlin.

International review of social History. Edited by the International Institut voor sociale geschiedenis. Amsterdam.

Jahrbücher für geschichte Osteuropas. Herausgegeben von Georg Stadtmüller, izlazi tromjesečno, München-Wiesbaden.

Magazin istoric, izlazi mjesečno, Bucuresti.

Marxismusstudien, izdavač: J. C. B. Mohr. Izlazi povremeno, Tübingen.

Die Neue Gesellschaft. Verlag Neue Gesellschaft GMBH. Izlazi dvomjesečno.

Novaja i novejšaja istorija. Izdatel'stvo »Nauka«. Izlazi dvomjesečno, Moskva.

Österreichische Osthefte. Herausgeber Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut. Izlazi dvomjesečno, Wien.

Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre mondiale. Publication trimestrielle Comité d'Histoire de la Deuxième Guerre mondiale. Paris.

Slovanský přehled. Vydává Československo-sovětský institut ČSAV. Izlazi dvomjesečno, Praha.

Voprosy istorii. Akademiya nauk SSSR. Otdelenie istorii... Izlazi mjesečno, Moskva.

Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart.

Die Zukunft. Sozialistische Zeitschrift für Politik Wirtschaft und Kultur. Sozialistischer Verlag GmbH. Wien.

Prilozi

Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo

Za izdavača:

Enver Redžić

Lektor i korektor:

Muris Idrizović

Tehnički urednik:

Veselin Mitrašević

Tiraž:

500 primjeraka

